„A HADTÁP VOLT MAGA A FEGYVER”

Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről

A HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft. a Honvédelmi Minisztérium által alapított, annak kizárólagos tulajdonában lévő cég.

1087 Budapest, Kerepesi út 29/b.
www.honvedelem.hu
e-mail: kiado@armedia.hu

A kötetet szerkesztette: Pósán László és Veszprémy László
Lektorálta: Szenes Zoltán
A térképeket készítette: Nagy Béla
Borítóillusztráció: az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből

A kiadásért felel: Bozsonyi Károly ügyvezető
A Zrínyi Kiadó mb. vezetője: Isaszegi János

TARTALOM

ELŐSZÓ

„Pénzt, paripát fegyvert...”
(Arany János, Toldi, 2. ének)

Vegetius, a latin középkor legnagyobb tekintélyű szerzője joggal írta számtalan nyelvre lefordított és még többször kivonatolt kézikönyvében, az „*Epithoma rei militaris*”-ban (3.3), hogy a hadseregeket gyakrabban győzi le az éhezés, mint a fegyver, mivel az éhezés keményebb fegyver a kardnál. Erre a problémára a megoldást is megjelöli: a takarmány és élelmiszerellátás raktárakban való biztosítása.

Valóban sok igazság van abban, hogy már a középkorban lehanyatlott a Római Birodalom idejének magas szintű katonai ellátórendszere, s hosszú évszázadokon át szinte alig találunk forrást a csapatok ellátásának és utánpótlásának a megszervezésére vonatkozóan. A megállapítás általában igaz, részleteiben azonban időszakoktól és területektől függően hatalmas különbségeket mutat, amint az a kötetben olvasható tanulmányokból is kiderül. E forrásínséges korszaknak korai és igen becses példája Nagy Károly utasítása 806-ban Fulradhoz, Saint Wandrille apátjához, hogy a szászföldi hadjáratra három hónapra elegendő fegyverrel, élelemmel és ruhával jelenjen meg az apátságtól 800 kilométerre található gyülekezési ponton (Strassfurt). Ráadásul a szekereken még a háborúhoz szükséges eszközöket, baltákat és vasásókat is kötelesek voltak szállítani. A két-két hónapos út annyit jelentett, hogy összesen hét hónappal kellett számolniuk, s minden bizonnyal út közben vásároltak, hogy a gyülekezőhelyre az előírt háromhavi készlettel érkezzenek meg, egyébként pedig készleteik kétharmadát felélték volna az odaút során. Ha igaza van a modern kutatóknak, akkor 850 emberrel és 165 szekérrel indultak el, és a menetoszlop hossza öt-hat kilométer lehetett.

Nyugodtan előrebocsátható, hogy Magyarországon a logisztikára vonatkozó összefüggő források csak a 15. században, leginkább Mátyás korától kezdve jelennek meg, főleg várinventáriumok formájában, de ekkortól kezdve már az okleveles anyag is sokkal több hasznosítható információt tartalmaz. Elég, ha Szabács 1476-os ostromára utalunk, amikor arról értesülünk, hogy a téli hónapokra való tekintettel hatalmas trént visz magával a király. Számít-

va a hidegre a katonáknak subákat készíttetett magyarországi szűcsökkel, amint azt később az osztrák háborúk idején is megtette. A még korábbi előkészületekről ismerjük egy olasz követ levelét 1475 júliusából, miszerint a király a törökök elleni várostromhoz faltörő ágyúkat és vetőgépeket készíttetett. A szabácsi hadjáratra hajón küldött élelmiszerről és hadianyagról fennmaradt egy kimutatás, ami hatalmas méretű előkészületekről tanúskodik, sőt ugyanezen forrás említi a Budán felállított királyi hadiszertárat is (*zeughauss*).

A középkorban valóban a seregeknek a hadszíntérről való ellátása, a zsákmányolás volt a tipikus gyakorlat, amint azt Zsigmond király e kötetben is tárgyalt észak-itáliai–isztriai hadjárata idején is tapasztalhatjuk. Ennek a közvetlen veszélyeivel a parancsnokok a maguk idejében is tisztában voltak: lazította a sereg fegyelmét, bizonytalan ellátást biztosított, bármikor találkozhattak szervezett ellenállással, de mindez előtt rendkívül időigényes volt, s jelentős élő erőket kötött le. Nem véletlen, hogy a permanens háborúk legkorábban kialakult frontjain, a kötetben nem tárgyalt ibériai félszigeten, majd a francia–angol összeütközések határterületén, illetve a német lovagrendi területeken jelentkezett az igény, hogy a gyakorlatilag állandóan hadban álló egységeket, részben helyőrségeket megfelelő, biztos ellátásban tudják részesíteni. Ehhez a gyakorlathoz csatlakozik majd a magyar végvári rendszer ellátási igénye, aminek részleteiről sajnos alig maradt fenn részletező korabeli forrás, szemben a 13–14. századi angol gyakorlattal. E területen a döntő fordulat majd a harmincéves háború (1618–48) utolsó éveivel fog bekövetkezni. Mindeközben egész Európában kivételes jelenségnek számított az angol hadseregellátási rendszer kiépítettsége és szervezettsége, de még ez sem nélkülözte az átmeneti válságokat, mint amilyen a százéves háború idején bekövetkezett, és amely a csapatokat ismét a hadszíntérről való ellátásra kényszerítette. A kincstár egyébként sehol sem biztosította mindenkinek feltétel nélkül és ingyenesen az élelmiszer- és takarmányellátást, erre csak a saját udvari csapatai és a helyőrségek voltak jogosultak. Igaz, még ebben az esetben is a fizetség egy részét ebben a formában utalták ki. A döntő tényező a vásárlás lehetőségének a biztosítása volt megfizethető árakon, hiszen mind a feudális kötelezettségeik alapján megjelentek, mind a fizetett katonák maguk szerezték be szükségleteiket. A kincstárnak még ebben az esetben is volt arra esélye, hogy némi hasznot húzzon a beszerzési és eladási ár különbözetéből. A probléma, olykor a tragédia akkor következett be, amikor az utánpótlás megszerzésére bármilyen okból nem volt módjuk. A létszám lehetséges csökkentése esetén is a számok jól éreztetik a feladat nagyságát, ami feltételezte, hogy az úton, illetve a gyülekezőhelyen biztosítani tudják a készletek pótlásához szükséges tartalékokat. Ezzel szemben a kincstár feladatává vált a költséges és nehezen mozdítható ostromgépek, majd a tűzérség finanszírozása, még ha a tüzérséggel kapcsolatos terhek egy részét

Európa-szerte a városokra igyekeztek hárítani az uralkodók. A központi arzenál fenntartása azonban rendszerint az udvar feladata lett.

A 14 tanulmány mintegy 300 oldalon tárgyalja a középkori logisztika legkülönbözőbb kérdésköreit Magyarország mellett kitekintéssel Európa távoli régióira is. Vannak írások, amelyek komplett leírást adnak egy-egy nemzeti/birodalmi logisztikai rendszerről (a százéves háború angol logisztikájáról vagy a bizánci logisztikáról), míg más tanulmányok a logisztikai rendszer egy-egy alrendszerét, területét vagy megoldási formáját mutatják be. A kötet mindvégig arra törekszik, hogy bemutassa a katonai logisztika komplexitását, bonyolultságát, soktényezős függőségi viszonyait, amelyben meghatározó a háború jellege, a haderők felszereltsége, a hadjáratok feladatai, a hadszíntéri és időjárási viszonyok, a logisztika fejlettsége, a hátország gazdasági ereje stb. A könyv nagy munkát végző lektorának, Szenes Zoltánnak találó megállapítása szerint a könyv „talán legnagyobb értéke, hogy a történetírás »aprólékossága« igen meggyőzően és szemléltetően tudja érzékeltetni a logisztikai feladatok objektivitását (ember és ló ellátása, harci felszerelések biztosítása, az expedíciós logisztikai feltételek biztosítása), illetve az egyes korokban, hadszíntereken és hadjáratokban megjelenő történelmi megnyilvánulási formáit".

Nem véletlen, hogy a jelen kötetben olvasható tanulmányok szerzői is rendre rátérnek az ellátás mennyiségi kérdéseire: mennyi élelmiszerre, italra és takarmányra volt szüksége naponta a seregnek, mennyi állati ürüléket kellett a táborból elszállítani. Mindezt árnyalni lehet a napi szükséges kalóriamennyiség megbecslésével, figyelembe véve a fizikai megterhelés mértékét, a földrajzi helyzetből fakadó eltérő táplálkozásbeli sajátosságokat. A számítások így értelemszerűen eltérőek, de talán éppen így hívják fel a figyelmet annak szükségességére, hogy a Kárpát-medencei történeti éghajlatkutatás, növénytani és állattani eredmények alapján az itteni táplálkozási lehetőségek figyelembevételével próbáljuk meg modellezni az ellátási szokásokat és lehetőségeket. Ehhez szükséges a mezőgazdasági termelés, a termelt fajták és termés mennyiségének valószínűsítése, amit jól ki lehet egészíteni a csontvázak, emberi maradványok tanulmányozásából kikövetkeztethető, a táplálkozásra visszavezethető betegségek azonosításával, és mindennek a korszak hadtápellátásával való lehetséges kapcsolatának a megállapításával. Adódik a következtetés, hogy a középkori hadseregek sokat vitatott létszáma ennek megfelelően alacsony lehetett, de önmagában ez sem igaz. A problémát részben úgy oldották meg, hogy a gyülekezési időpontot a tervezett ütközet dátumához legközelebb próbálták meghatározni, illetve ha hadjáratról volt szó, akkor azt a legrövidebbre tervezték. Persze, intő példa, amikor egy hadsereg túl korán mozgósít, a csapatok még a harcok előtt hazamennek. Másfelől számos példa van arra, hogy viszonylag jelentős létszámú seregeket hosszú időn át tartottak fegyverben, lásd éppen a száz-

éves háború eseményeit, amit jó előre előkészítve mintaszerű tárolási és szállítási alapvetéssel oldottak meg. A korabeli szállítási lehetőségek, szárazföldi és vízi úthálózat és a szállítóeszközök, a szállítást végző málhásállatok, szekereket húzó állatok, és a katonák teherbíró képességének számbavétele is elengedhetetlen a kérdéskör tárgyalásakor. (Angliában a szárazföldi szállítást a folyaminál kétszer, a tengerinél nyolcszor költségesebbnek tartották, az arányok másutt is hasonlóak lehettek). A probléma lényege, hogy bizonyos létszám és távolság felett a szállítókapacitás mértéke már magának a seregnek a mozgását veszélyezteti, azt elviselhetetlenül lelassítva és sebezhetővé téve, miközben a szállítást végző állatok terhük egy részét saját maguk fogyasztották el. S most csak a táplálékról van szó, noha a hadieszközök, pl. nyílvesszők, sarkantyúk, majd lőszer stb. folyamatos pótlása sem állította kisebb feladat elé a kiszolgáló személyzetet. Erre hasonlóképpen számos, egymástól eltérő, jórészt nyugat-európai becslés alapján dolgozunk, amelyeknek a forrásbázisa egészen a 20. századi katonai szabályzatokig vagy a francia idegenlégió napi kiképzési gyakorlatáig terjed.

A kötet első részét egyetemes történeti tanulmányokkal indítjuk, azon belül is a bizánci katonai logisztikát áttekintő írással. A szerzővel, *Boldog Zoltán*nal teljesen egyetérthetünk abban, hogy Bizánc sok szempontból külön „világ" volt: az ókori Keletrómai Birodalom görög kultúrájú, római örökségű középkori leszármazottjaként különösen hadi logisztikájában jól felismerhető módon tovább élt a római örökség. A kortárs Európában egyáltalán nem volt párja összetett logisztikai hátterének, ami feladatát nagyon hatékonyan látta el még az ezredforduló környékén is.

Boldog Zoltán tanulmánya után értelemszerűen a másik középkori „római" birodalom hadellátási gyakorlatának a bemutatása következik. *Bradács Gábor* kénytelen megállapítani, hogy szemben a bizánci és angolszász világgal a Német-római Birodalom első két dinasztiájának (919–1125) hadszervezeti kérdései nem tartoznak a korszak leginkább kutatott témái közé. A források meglehetősen szűkszavúan nyilatkoznak a korszak hadellátásának nehézségeiről, annak ellenére, hogy számos háború és hadjárat leírása olvasható a korabeli elbeszélő forrásokban és a fennmaradt oklevelekben. Ezen belül is különös hangsúlyt kap a birodalom keleti, Elba menti határvidékén felépült erődítmények vonala, amely a határ menti és mélységi védekezés mellett fontos szerepet játszott támogató logisztikai központokként a keleti terjeszkedésben. A korszakban, köztük éppen a magyaroktól II. Konrád és III. Henrik uralkodása alatt elszenvedett súlyos vereségek utalnak arra, hogy a hadellátás központi irányítására a császári udvarnak nem volt elég ereje és eszköze, s minden bizonnyal további írásoknak kell majd tisztázni, hogy ez miért nem tartozott „a kiemelt prioritások közé".

A korai német példával szemben az 14–15. századi angol gyakorlat a középkori Európának is a legjobban működő hadtáprendszere volt. Egyedülálló mó-

don a kontinentális expedíciós hadseregek két-három hónapon keresztül való ellátását sikerrel oldotta meg, és a több ezer fős angol erőket képes volt több hónapig is ellátni élelemmel és sörrel, a szintén több ezernyi lovat pedig zabbal. Abban a vonatkozásban is egyedülálló az angol rendszer, hogy a működésére vonatkozó források hihetetlen bőségben maradtak ránk, amint az a tanulmány lábjegyzeteiből is jól észrevehető. *Bárány Attila* szépen tárja az olvasó elé, hogy az angol királyi kincstár már a 13. század végén pontos előzetes számításokat végzett, hogy mennyi élelemre lehet szüksége egy embernek és egy lónak, s napi szintre lebontva meg tudták tervezni egy hadjárat logisztikai és hadtáp szükségleteit. Anglia hadi ellátása nagyban hozzájárult a százéves háború sikereihez; a flottatámogatás, a nagymennyiségű élelem behajózása és a franciaországi területen való utánpótlási hálózat megszervezése messze megelőzte a kor európai hadseregeinek színvonalát. Bárány Attila meggyőzően érvel amellett, hogy az angolok alapvetően nem rablásból szerzett élelemmel látták el a sereget, még ha a portyázást nem is mellőzték. Sőt magukat a rablóhadjáratokat – a *chevauchée*-t – is hosszú heteken keresztül ellátták Angliából vagy a kontinensen kiépített hídfőkről. A szerző jórészt a forrásadottságok miatt is elsősorban a százéves háború első szakaszának (1337–1360) hadtápjával foglalkozik, ezen belül is néhány jelentős hadieseményre – Crécy, Calais ostroma, a reimsi hadjárat (1359) – koncentrálva. Persze minden részletre nem kapunk választ, miként arra sem, hogy 1294-ben hogyan tudtak áthajózni Aquitániába 23 700 tojást, épségben.

Györkös Attila tanulmányával is a nyugati hadszíntéren maradunk, ahol az 1494 és 1559 közötti, ún. itáliai háborúk angol, francia hadellátási kérdéseibe nyerünk betekintést. A szerző jellemző példákkal érzékelteti az ellátás színvonalának rendkívüli fontosságát: miként került katasztrofális helyzetbe az 1512-ben spanyol földre kitett angol expedíciós sereg ellenséggel való érintkezés nélkül is – jórészt ellátási anomáliák, valamint az idegen spanyol étkezési szokások miatt is. Máskor, 1513-ban a bretagne-i francia flotta igyekezett megelőző csapást mérni az invázióra készülő angolokra, de a rossz ellátás, a legénység körében kitört járvány miatt kénytelen volt harcérintkezés nélkül visszafordulni bresti bázisára.

A folyamatosan hadban álló középkori határvidékek, a *„frontier”* területek között a Baltikum is joggal vonta magára a hadtörténészek figyelmét. Ezt részben a fennmaradt lovagrendi inventáriumoknak köszönheti, ami jó alapot nyújt az itt folyamatosan tárolt arzenál rekonstruálásához. Jelen kötetben *Pósán László* a Poroszország–Litvánia–Livónia közötti határvidék okozta logisztikai nehézségeket veszi számba. E terület a litván háborúk megindulásával a 14. század elejére szinte teljesen elnéptelenedett és óriási egybefüggő erdőterületté vált. Ez a nagy kiterjedésű vizenyős, mocsaras, járhatatlan vadon a Német Lovagrend és a litvánok számára egyaránt természetes védőfalat jelentett a támadásokkal szemben. A szerző írásában számba

veszi a téli és a nyári katonai akciók eltérő céljait: télen a lovagi csapatok a fagyott talajon és befagyott vizeken akadálytalanul közlekedhettek; hídfőállásokat, védelmi pontokat, faerődöket viszont nyáron építettek. Érthető okokból, a zord viszonyok között a lovagoknak maguknak kellett ellátásukról gondoskodni. 1377 nyarán például az esedékes hadjáratot a Német Lovagrend marsallja három hétre tervezte, és azt kérte a keresztesektől, hogy ennyi időre elegendő élelmiszerről, takarmányról és egyéb felszerelésről gondoskodjanak. Mindez azonban kevés lett volna. A litván hadjáratok hadtáp bázisai a határhoz közel eső lovagrendi várak voltak, ahol a felhalmozott és folyamatosan pótolt készletek tették lehetővé az akár évenkénti támadásokat.

A Német Lovagrend hadjáratait nemcsak a hosszabb-rövidebb időre ide érkező nyugati lovagok támogatták, hanem sokkal meghatározóbb módon a porosz városok is. A téma elismert lengyel kutatója, *Krzysztof Kwiatkowski* a hadellátás és finanszírozás kérdését Altstadt Elbing (mai nevén Elbląg) példáján mutatta be. A késő középkori Poroszországban 1410-ben már 93 városi település volt, amiből 69-nek a Német Lovagrend volt az ura. Az 1383–1402 közötti 42 katonai vállalkozásból, amelyben Altstadt Elbing kontingense is felvonult, 34-et a keleti határvidékre vezettek. Egy-egy elbingi kontingens 25–70 emberből állt, és a városnak egy fegyveres csapat kiállításához biztosítania kellett az adott létszámhoz igazodó élelmiszer- és takarmánymennyiséget, a szükséges fegyvereket és hadiszereket, hadianyagokat, tábori felszereléseket és szállító kapacitást is. A hadjáratokban a kiadások zömét (kb. 70%) az ellátás és tábori felszerelés költsége tette ki. A katonai kiadások fedezetére gyakran rövid lejáratú kölcsönöket vett fel a magisztrátus, leggyakrabban a Német Lovagrendtől, akiknek a hitelkihelyezés anyagi téren jelentett megtérülő befektetést.

A kötet második részében olvashatók a magyarországi hadellátással kapcsolatos tanulmányok. Ezek sorát a honfoglalók nyílellátmányára vonatkozó írásával *Torma Béla* nyitja meg, aki Mesterházy Károlynak a tegezek méreteire vonatkozó számításait folytatva már általánosabb következtetéseket von le. Felhasználva a győztes brentai és pozsonyi csatákat feldolgozó korábbi munkáit, megállapítja, hogy egy málhás ló 1,57 harcosra számított nyilat és takarmányt szállított, ami igen közel áll a bizánci ellátási gyakorlat számadataihoz. Az intenzív és nagy erőkkel folytatott üldözés lassítására, egy harci napra maximum kéttegeznyi nyíl ellövésével számol, így a tíz naposra vett halogató harcot, egy 500 fős utóvéd 10 000 tegez nyílvessző felhasználásával hajthatta végre, amely komoly utánpótlási kapacitást feltételez.

Veszprémy László az Árpád-kori évszázadok válogatott hadellátási szempontjait tekintette át. Ő is regisztrálta és értékelte a Bradács Gábor tanulmányában leírt nagy német kudarcokat a 11. században. Ezek kivétel nélkül azt bizonyítják, hogy a magyarok rendkívül tudatosan törekedtek az ellenséges seregek kiéheztetésére, utánpótlástól való megfosztására. Még érdeke-

sebb tanulsággal jár az első keresztes hadjárat Magyarországon való átvonulása. Az ország hihetetlenül jól szervezett ellátórendszerét igazolja, amikor is az ispánsági székhelyeken tárolt élelmiszerből egymás után, kiszámíthatatlan ütemezésben érkező nagy létszámú seregek számára elégséges élelmiszert tudtak nyújtani. A seregek viszonylag gyors átvonulási sebessége is azt tanúsítja, hogy nem kellett a zsákmányolással, hosszas legeltetéssel vesződniük, hanem a felkínált piacokon gyorsan hozzájuthattak a kívánt élelmiszerhez, takarmányhoz, sőt valószínűleg útjuk folytatásához is feltöltötték készleteiket. Látszólag még kevesebbet tudunk az egyetlen magyar kereszteshadjárat, I. András király 1217–1218-as hadjáratának az előkészítéséről. Szerencsére fennmaradt a Velencével kötött hajóbérleti szerződés, amely páratlan emléke a középkori magyar logisztikának. A Szentföldről hazafelé tartó szárazföldi utat is hasonló gondossággal kellett megszervezni, amivel kapcsolatban jószerével csak a magyar király kölcsönszerzési akcióról tudunk. Végül a szerző a magyarországi lótenyésztés emlékeit tekinti át, s arra a következtetésre jut, hogy érdemes lenne a hatalmas mennyiségű okleveles említés alapján elkészíteni a középkori magyar lótenyésztés átfogó történetét.

Zsoldos Attila a már említett várispánságok mint intézmények felbomlásának a kérdését vizsgálja tanulmányában. A téma alapvető jelentőségét az adja, hogy az országos hadellátás szervezetét a várispánságok biztosították. Vizsgálódásai szerint ezek felbomlása sokkal inkább tehető a 13–14. század fordulója körüli évtizedekre, míg ennél korábbi időponttal csak azon várispánságok esetében indokolt számolni, amelyek a tatárjárás során végzetes veszteségeket szenvedtek el, mint például a bihari vagy a borsovai. A korábbi tudományos vélekedéssel ellentétben a 13. század fentiekben számba vett új fejleményei, így a királyi várispánságok hosszan elnyúló felmorzsolódása, csak annyiban hatottak a kor magyar hadszervezetére, amennyiben megváltoztatták az arányokat a megyei csapat intézményén belül: a várszervezeti hadakozók száma folyamatosan csökkent, a megyésispán személyes kíséretének súlya pedig hasonló mértékben növekedett.

Immár több évtizede folyik a Zsigmond-kori oklevéltár keretében a korszak teljes okleveles anyagának az összegyűjtése és kiadása. Ez a 12. kötetet elérve is csak rendkívül szerény adatsort eredményezett a hadellátás szempontjából. *E. Kovács Péter* joggal gondolhatta, hogy Zsigmond király 1411-ben indított észak-itáliai–isztriai hadjáratának a fejlettebb itáliai írásbeliség keretei között a hadellátás szempontjából is hasznosítható forrásai bukkannak fel. Ám meglepő módon több forrásunk tanúskodik arról, hogy az ellenség, Velence miként gyűjtötte egybe az élelmiszert Isztriában, illetve az általa küldött erősítések tételes felsorolásáról, mint amennyi Zsigmond seregének ilyen irányú tevékenységéről tudósít. A legfontosabb logisztikai kérdésnek a katonák ellátása mellett, azok fizetése számított,

amire szerencsére több adatunk is van. Az ismert forrásokban azt állítják, hogy Ozorai Pipo 10-12 000 emberével érkezett Itáliába, ami azonban a katonák fizetsége tükrében egyszerűen lehetetlen. A magyar királyság katonai teherbíró képessége külországban legfeljebb ötezres sereg eltartására lehetett elegendő, de ebben az esetben is – három katonát számolva egy lándzsára – 200 000 forintot kellett előteremteni egy évben, s valóban a közel egyévi zsoldnak megfelelő összegre Zsigmond lengyel kölcsönt vett fel Zágrábban.

A Hunyadi korszakkal, Mátyás király és II. Ulászló idejével három tanulmány foglalkozik. A magyar történészek közül Pálosfalvi Tamás mellett *Nógrády Árpád* szentelte eddig a legnagyobb figyelmet a 15. századi hazai zsoldosság forrásainak és a zsoldosok térnyerésének. Ennek eredményét olvashattuk a legutóbbi Mátyás évforduló kapcsán kiadott pozsonyi zsoldos fogadási szerződések kapcsán, és most egy hírhedett zsoldosvezér életének egyik epizódját rajzolja meg, miközben egy történeti problémát is megold. A zsoldosok Mátyás-kori megbecsülését és karrier lehetőségét jól mutatja, hogy Nabukodonozor Ankenreuter, a Hunyadi Jánossal 1454-ben szembekerülő jó nevű, Cillei Ulrik szolgálatában álló zsoldos kapitány az események után a Hunyadi által ostromolt Éleskő várát holta napjáig birtokolta, V. László halála után Mátyás szolgálatába állt, sőt 1459-ben a királyi sereg főkapitánya lett.

Fedeles Tamás tanulmányában mindössze egyetlen, de páratlanul jól dokumentált hadjáratot vizsgált. 1494 novembere és 1495 márciusa között II. Ulászló király fegyverrel kényszerítette a lázadó Újlaki Lőrinc boszniai herceget és szövetségeseit engedelmességre. A király hadvezérei ostrom alá vették a hűtlenséggel vádolt rebellisek várait, kastélyait, amelyek sorra kapituláltak. A vállalkozás bemutatásának kulcsdokumentuma egy királyi számadáskönyv, ami végre a nyugat-európai források részletességéhez hasonlóan tárja elénk a hadjáratokhoz szükséges eszközöket, utánpótlást. E páratlan adatgazdagságú kútfő II. Ulászló király kincstárának 1494–1495-ös forgalmát tartalmazza. Az anyag lehetőséget kínál a több hónapos hadjárat komplex elemzésére: napi dátumok alatt szerepelnek a kincstár kiadási tételei, s ennek következtében folyamatában tudjuk nyomon követni a seregmozgásokat, a logisztika működését; számos adatot tartalmaz a fegyverekre és hadiszerekre vonatkozóan, sőt a belháború költségeivel kapcsolatos számítások is készíthetők.

Horváth Richárd a magyarországi várleltárak korai dokumentumai közül Rajki Miklós összeírását elemzi, és egyúttal közzé teszi szövegkiadásban hat délvidéki erősség felszereltségét és az azokban folyt építkezéseket. A leltározást az udvar rendelte el, azon várak esetében, amelyeket Mátyás még halálát megelőzően Corvin János kezére kívánt adni. Nagyon lényeges módszertani megfigyeléseket tesz a már Kubinyi által is tárgyalt *castrum-castellum*,

a várak felszereltségének, „erősségének" problémakörét illetően. Ugyanakkor felhívja arra a figyelmet, hogy egy-egy várleltár pillanatfelvétel az adott erősség felszereltségéről, „feltöltöttségéről", ami harci helyzetben rendkívül gyorsan változhatott.

Domokos György tanulmánya eddig még kiadatlan doktori értekezése alapján koraújkori adatok felhasználásával foglalkozik a magyarországi várinventáriumokkal, egyúttal a szorosan vett középkori időszakon túltekintve. Horváth Richárdhoz hasonlóan hangsúlyozza, hogy a török hódoltság korában készült várinventáriumok elsődleges értéke, hogy átfogó képet nyújtanak az egyes (vég)várak pillanatnyi állapotáról, főként a fegyverzetről. A fegyverekre vonatkozó adatok elemzése megmutatja, hogy e terén milyen mennyiségi és minőségi változások zajlottak le, egyes fegyvertípusok mikorra avultak el, mikor jelentek meg újabb fajták. E leltárak azonban a hadtörténelem mellett az anyagi kultúra történetéhez is rengeteg információval szolgálnak, mivel a fegyvereken túl a mindennapokban használt szerszámokat, eszközöket, anyagokat is felsorolták. Lényeges megfigyelése, hogy a magyarországi várak felszereltségét sem elméleti, sem gyakorlati szinten nem lehet és nem is szabad a mennyiséget tekintve a külhoniakhoz hasonlítani.

Mindenesetre a források hallgatása elvette a hazai történészek kedvét a hadellátás és hadifinanszírozás középkori magyarországi forrásainak a vizsgálatától, amelyek – ha közvetetten is – de léteznek, kikövetkeztethetők a nyugati és bizánci párhuzamok alapján, illetve a 15–16. század vonatkozásában még sok kiadatlan forrást lehet a levéltárakban fellelni. Ebben az értelemben is úttörő a jelen kötet, hiszen elsőként vállalkozik magyar nyelven a középkori hadellátás, a nyugati szakirodalom kedvelt kifejezésével „katonai logisztika" egyetemes és magyarországi története válogatott fejezeteinek a bemutatására. Jelen kötettől értelemszerűen azt is várjuk, hogy a hatalmasra duzzadt nyugati, elsősorban angolszász szakirodalom megismertetésével ösztönzőleg fog hatni a hazai kutatókra és reményeink szerint főleg az egyetemistákra és a doktori iskolákban tanulókra, hogy kedvet kapjanak logisztikai témák választásához. Az 1526 előtti, de még a koraújkori hazai hadellátás összefüggő, kézikönyvszerű bemutatásától is nagyon messze vagyunk, addig még számos, jelen kötethez hasonló tanulmánygyűjteménynek, forráskiadványnak kell megíródnia. Éppen ezért köszönet illeti a Zrínyi Kiadót és a kötet lektorát, Dr. Szenes Zoltán nyugállományú vezérezredest, egyetemi tanárt a kötet alapos és támogató lektorálásáért. Reméljük, hogy véleményét az olvasók is osztani fogják: „A mű igen sok logisztikai 'színes' információval gazdagítja az olvasó ismereteit, segíti az eligazodást a középkori történelem és a katonai logisztika világában."

Pósán László–Veszprémy László

KATONAI LOGISZTIKA A KÖZÉPKORI EURÓPÁBAN

Boldog Zoltán

A BIZÁNCI HADSEREG ELLÁTÁSA A 9–11. SZÁZADBAN

A Bizánci Birodalom az ókori Keletrómai Birodalom görög kultúrájú, római örökségű középkori leszármazottja volt. A bizánci fegyverzet és taktika az újabb ellenfelekhez alkalmazkodva folyamatosan változott, de a középkori bizánci hadsereg ellátórendszerében, hadi logisztikájában még meghatározó volt a római örökség. A hadsereget alapvetően még késő római szervezeti alapokra épülő logisztikai háttér látta el, amely szintén átalakult, bár néhány jól felismerhető eleme a 4–6. századtól egészen 9–11. századig viszonylag keveset változott.[1] A bizánci hadi logisztika nagyon hatékonyan töltötte be a feladatát az ezredforduló környékén, a bizánci hadtörténet úgynevezett „aranykorában" is.

A VI. (Bölcs) Leó (866–912) nevéhez köthető, 904 után készült *Taktika* a hadilogisztika feladatai közé sorolja az egységek létszámának, állapotának és harcképes állományának számontartását, illetve az állomásoztatásukkal és mozgatásukkal kapcsolatos tevékenységek elvégzését; a katonai kiadások kezelését és a hadizsákmány számontartását; a pénzbeli kiadásokat fegyverekre, hadigépekre, felszerelésre és minden egyébre, amire egy hadjáraton szükség lehet.[2]

1 John HALDON: The army. = *The Oxford Handbook of Byzantine Studies.* (eds. Elizabeth JEFFREYS, John HALDON, Robin CORMACK), New York, Oxford, 2008, (a továbbiakban: *The Oxford Handbook...*), 555–556.

2 *The Taktika of Leo VI.* (Text, transl., com. George T. DENNIS), Washington, 2010, (a továbbiakban: *TL*), 57–64.

A HADSEREG ELLÁTÁSÁNAK SZERVEZETI HÁTTERE

Az élelem-utánpótlás megszervezése

Még a gazdag bizánci államnak is nagy terhet jelentett egy nagy létszámú hadsereg ellátásához szükséges pénz, élelem, állatállomány és a hadfelszerelés előteremtése. A hadsereg szükségleteit leginkább az adózókra kivetett pénzbeli és természetbeli (termény, nyersanyag) adókból, illetve olyan állami robotszolgáltatásokból biztosították, amelyeknek a hadsereg is hasznát vette (pl. szállítás, erődépítés, út- és hídjavítás). A katonai kiadásokra fordított adók és megkövetelt szolgáltatások jellege szinte semmit sem változott a késő római idők óta, legfeljebb egyes időszakokban az elnevezésük módosult.[3] Az időszakban még működő birodalmi postának is volt a hadi szállítással kapcsolatos szerepköre. A postaút pedig egyben hadiút is volt, ennek karbantartását, a postaállomások fenntartását és az utasok ellátását is a körzetében élő lakosságnak kellett elvégeznie, emellett állatokat is kellett adniuk a szolgálatnak.[4]

Az előkelők, ha tehették, ekkor is és a későbbi időszakban is igyekeztek kivonni birtokaikat a hadseregnek nyújtandó szolgáltatások terhe alól.[5]

A 9. századi élelem- és nyersanyag-beszerzési rendszer alig változott a korábbi gyakorlathoz képest. Az élelem egy részét eleve terményadóként, tizedként kapta az állam, aminek jó részét az adott *themá*ban, katonai körzetben állomásozó vagy a *themá*n átvonuló hadsereg ellátására fordították. Ha a terményadó netán nem fedezte volna az évi hadi szükségleteket, a hiányzó mennyiséget állam által meghatározott, rögzített áron felvásárolták hozzá (*synone*). A hadseregnek ez nagyban megkönnyítette a dolgát, bár a helyi

3 John HALDON: *The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period.* http://www.deremilitari.org/RESOURCES/ARTICLES/haldon.1htm, oldaljelzet ez alapján, 12–13., hozzáférés: 2003. december 8. Ugyanez nyomtatásban: John HALDON: *The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period.* = *Tov empovlemo Buzavntio (9o"12o"ai.)/Byzantium at war (9th–12th c.).* (ed. Nicolas OIKONOMIDES), Athens, 1997, 111–151.; Louis BRÉHIER: *A bizánci birodalom intézményei.* Budapest, 2003, 264–265, 334–338.; John HARVEY: The economy. = *The Oxford Handbook...*, 637–638.

4 A birodalmi posta (*dromos*) a 11. század végéig egyre csökkenő hatékonysággal ugyan, de még elfogadható módon működött. A birodalmi postán belül a futároknak fenntartott, lovakkal és gyorskocsikkal működő személyszállító posta mellett létezett ökrös szekerekkel dolgozó teherposta is, ennek pedig a feladatkörébe tartozott a hadianyag és hadizsákmány szállítása is. A posta állatállományát részben a hadseregnek szánt állatokkal együtt tenyésztették az állami telepeken. BRÉHIER, *i. m.*, 337–338.; Alexander KAZHDAN: Dromos. = *The Oxford Dictionary of Byzantium.* (ed. Alexander P. KAZHDAN), New York, Oxford, 1991, (a továbbiakban: *The Oxford Dictionary...*), 662.; Klaus BELKE: Communications: Roads and Bridges. = *The Oxford Handbook...*, 300–303.

5 HALDON, *The Organisation...*, *i. m.*, 13–14.; BRÉHIER, *i. m.*, 265.

árakba való beavatkozás, a túl alacsony állami felvásárlási ár az adott terménynél a nem állami felvásárlókkal szemben áremelkedést idézhetett elő. A felvásárláshoz szükséges pénzösszeget az adott *thema* adóbevételeiből, a *themák* helyi hadikincstárából fedezték, ha ott bármi miatt erre nem lett volna elég pénz, akkor a különbözetet a központi uralkodói kincstár *(eidikon)* kipótolta. A hadjárat végén persze elszámolást kellett tartani a központi kincstárral.[6]

A hadjáratokhoz szükséges élelemről és takarmányról a tervezett hadjárat felvonulási útvonalába eső katonai körzetek, a *themák* polgári tisztviselői, a *protonotarioszok* voltak kötelesek gondoskodni. A *thema* katonai és polgári közigazgatása ekkor már egységes volt, a de facto „kormányzóként" működő *sztrategosz* vezetése alatt. A protonotariosz a helyi közigazgatással együttműködve gyűjtette be, szállíttatta és raktároztatta az élelmet (és az adott *themából* igényelt pótfelszerelést is) az útba eső csomópontokon, egymástól elegendő távolságra, hogy a közeledő hadsereg mindenhez a kellő mennyiségben és a kellő időben hozzájuthasson. Az ellátmány megfelelő helyre történő szállításához a császári posta teherszállító-kapacitását is igénybe vehette, de a katonai szolgálatba be nem sorolt, adózó parasztokat is kirendelhetett, akiknek a kötelező állami robotmunkájába szállítási feladat is tartozott. Az államkincstár *(szakellion)* kötelessége volt őt előre értesíteni, hogy miből mennyire van szükség, és feléje kellett elszámolnia is. Néha a császár különleges megbízottat is előre küldött egyes, ellátással kapcsolatos feladatok felügyelésére.[7]

Thrakesion *thema protonotariosza* például a 10. században egy tervezett hadjárathoz 20 000 *modioi* árpáról (a nagyobb *modiosz* 12,8 kg-nak, a kisebb *modiosz* 8,5 kg-nak felel meg), 40 000 mérő gabonáról, kétszersültről, lisztről, 30 000 mérő borról és 10 000 vágóállatról volt köteles gondoskodni, továbbá hadihajók építéséhez szükséges szerszámokról, és mindezt a kijelölt helyre kellett szállíttatnia. A saját területen vonuló császári kíséret szükségleteit is az illetékes protonotariosznak kellett előteremtenie, de amíg Szíria területén volt a császár, a császári háztartás domesztikosza is gondoskodott a készletek egy részéről (100 mérő niceai bort kellett tömlőkben hoznia, és 30 mérő niceai olajat). A 10. században a császári kíséret, az előkelők (és az ő saját kíséretük), valamint a testőrség meghatározott kvóta szerint kapott vágóállatokat: *magisztratoszok*nak két állat járt fejenként, a *patrikioszok* fejenként egy, a civil *protoszpatharioszok* két személy után egy állatot kaptak vasárnaponként. A császári szolgaszemélyzetnek és a testőrség katonáinak

6 Haldon, *The Organisation...*, i. m., 3.
7 Bréhier, i. m., 367.; John Haldon: *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204.* London, 1999, 143–146, 169.

részére 10 ember után egy vágóállat járt. A testőrséghez tartozó külföldi zsoldosok minden 30 emberük után kaptak egy vágóállatot, ami az ő esetükben tehén volt. Ezek a császárnak ajándékként járó jószágok voltak, ha ebből nem volt elegendő, akkor a *protonotarios*znak kellett kipótolni a többit.[8]

Az írott források a bizánci hadseregnél élelemként kétszersültet, kenyeret, sajtot, sózott disznóhúst, ürühúst, halat, olajat, zsírt és bort említenek, vagyis a korban szokásos élelmiszereket. A felhasznált gabonafélék fajtái, arányai régiótól függően eltérőek voltak, a kenyerük alapanyaga szokásos módon búza volt, de vittek magukkal kölest és az állatok takarmányaként árpa szolgált. Mint az ételt általában, a kenyeret és a kétszersültet is a katonák és a szolgák tábori körülmények között, maguk készítették (a tábori felszereléshez tartozott kézimalom is). Egy 10. századi értekezés, a *Sylloge tacticorum* szerint a legjobb kétszersült a vékony, ovális alakú volt, amit a tábori kemencében kellett megsütni.[9]

Az ekkor már rugalmas, decentralizált védelemre berendezkedett birodalom a *themák* saját költségen felszerelkező és hadba vonuló kisbirtokosaival, parasztkatonákkal – legalábbis eredeti szándék szerint – sok költséget megtakarított még hadjárat esetén is. A fővárosból felvonuló császári fősereghez több felől csatlakozó helyi erők, vagyis a *themák* katonái a behívásra kötelesek voltak megrakott szekérrel elindulni, így induláskor vittek magukkal élelmet is, legalábbis annyit biztosan, amivel elérték az első útba eső raktárat a csapatok összevonása során.[10]

Természetesen nagyon különbözött a határvédő katonaság vagy egy helyi portya utánpótlás-ellátása egy nagy hadjáratétól, de a hadtápot – és a lakosságot is – végletekig megterhelő nagy hadjáratok viszonylag ritka eseménynek számítottak. Bár a pontos középkori sereglétszámok a források legbizonytalanabb adatai, az 5–12 ezer fő közötti sereget már közepes nagyságúnak[11] nevezi VI. (Bölcs) Leó, és már ennek ellátása se volt könnyű. Az ennél is nagyobb átvonuló seregek pedig igen ritkák voltak. A jó logisztikai munka több kellemetlenségtől óvta meg a helyi lakosságot, de még ekkor is, saját területen is állandóak voltak a lakosság és a katonák közötti atrocitások, a katonáknak (elméletileg) kilátásba helyezett szigorú büntetések ellenére is. Egy nagyobb sereg, tábori népével és állataival, alaposan lepusztította a vidé-

8 John HALDON: *Constantine Porphyrogenitus: Three Treatises on Imperial Military Expeditions.* (ed., transl., com. John HALDON), Wien, 1990, 132–133.

9 HALDON, *Warfare...*, *i. m.*, 167–168.

10 Anna COMNENA: *The Alexiad.* (transl. Elizabeth A.S. DAWES), Ontario, Cambridge, 2000. A raktárakról: „A termés után tizedet vesznek, amely a magtárakba folyik be, a hadsereg céljaira." Ibn HORDADBEH: *Az utak és országok könyve.* 7. = KMOSKÓ Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről I/1.* (szerk. *ZIMONYI István*), Budapest, 1997, 115.; HALDON, *Constantine...*, *i. m.*, 117.

11 *TL* XII.24.

ket, ha sokáig táborozott egy területen. A bizánci katonai kézikönyvek szerint amint lehetséges volt, minél előbb át kellett tenni a harcokat és az ezzel elkerülhetetlenül együtt járó pusztítást az ellenség földjére.[12]

Bár arab geográfusok rácsodálkoztak, hogy a bizánci seregekben úgymond nincsen piac, mert a katonák az élelmet vagy hozzák, vagy raktárakból kapják,[13] ez valószínűleg csak a korabeli arab seregekhez viszonyítva lehetett (részben) helytálló. A bizánci hadi értekezésekből viszont kitűnik, hogy ők is, akárcsak minden középkori hadsereg, természetesen számítottak a sereggel tartó kereskedőkre és a felvonulási útvonalba eső kereskedelmi csomópontok, kikötők segítségére is. A szövegek többször is utalnak a haditáborokban levő kereskedőkre, és ajánlásaik szerint a kereskedőkkel szembeni jogtalanságot kerülni kellett, az útjukat pedig érdemes lehetett biztosítani, hogy félelem nélkül hozhassák áruikat a sereghez. Még inkább számítottak rájuk, ha hosszabb (például téli) táborozásra kényszerült a sereg, és közben lassan felélte a készleteit és a vidéket is. Ekkor a tiszteknek listát kellett készíteni a szükséges készletekről, amiket azután a kereskedők leszállítottak.[14]

A vadászatnak aligha volt mérhető szerepe egy nagyobb hadsereg élelmezésében, de nyilván alkalmilag előfordulhatott. A katonai kézikönyvek utalnak rá, és ha a körülmények adottak voltak, már csak gyakorlási célból is kifejezetten ajánlották. De ha a sereg az ellenség közelében már csatarendben nyomult előre, az előőrs katonáinak a hadrend megőrzése érdekében megtiltották, hogy az előrenyomulás közben felriasztott vadat üldözőbe vegyék – vagyis más körülmények között ez nyilván szokásos lehetett.[15]

Természetesen az ellenséges területen portyáztak, igyekeztek élelmet is rabolni, de a katonai írásaik kiemelték, hogy erre a bizonytalan és kockázatos forrásra nem lehetett hosszabb távon építeni egy komolyabb sereg ellátását. Az ellenségtől szerzett élelemmel és takarmánnyal kapcsolatban a bizánci katonai kézikönyvek óvatosságot is ajánlottak, korábbi esetekre hivatkozva lehetséges mérgezésre figyelmeztettek. A legjobb megoldásnak azt tartották, ha a zsákmányolt élelemből a foglyok ettek először.[16]

12 *TL* IX.24.; Haldon, *The Organisation...*, *i. m.*, 13.; Tősér Márton: *Katonacsászárok és hadurak. A bizánci hódítások és polgárháborúk kora.* Hadtörténelmi Közlemények, 123(2010), 250–251.

13 „A rum táboraiban nincsenek vásárok, hanem a legénység saját otthonából hozza magával kétszersültjét, olaját, borát és sajtját." Hordadbeh, *i. m.*, 116.

14 *TL* VI.19., IX.26., XI.7.

15 *TL* IX.19–20.

16 *TL* IX.23., XII. 108., XVI.4., XVII.54., XVII.37–39.; *The Taktika of Nikephoros Ouranos.* (a továbbiakban: *TNO*) = Eric McGeer: *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century.* Washington, 2008, 63. 9.; Haldon: *Warfare...*, *i. m.*, 171–173.

A hadfelszerelés előállítása

A katonai felszerelés elkészítéséhez szükséges nyersanyagok jó részét is természetbeni adóként szolgáltatta be a lakosság, így a vasércet, faszenet, fát és minden egyebet is. Az ezen felül még szükséges nyersanyagokat az állam ugyanúgy megvásárolta, mint ahogyan az élelemmel tette. A haditengerészetnek és a haditengerészeti *themák*nak a hadihajók készítése miatt további speciális igényei és kiadásai is voltak, ezeket a központi kincsár fedezte.

A vas a fegyverek és a szerszámok alapanyagaként stratégiai cikk volt, és a korábbi évszázadokban még exportálni is tilos volt. A keleti területvesztésekkor több, korábban kulcsfontosságú terület is muszlim kézre került, így a Taurus hegység értékes fémlelőhelyei is. Ennek ellenére Bizánc még mindig el tudta látni magát a szükséges alapanyagokkal, és fegyverimportra is csak jóval későbbi időszakban szorult rá.[17] Egyes különleges anyagok, például a görögtűz titkos összetételű keverékéhez szükséges ásványolaj beszerzését is megoldották, bár ennek természetes előfordulási helyei (Krím-félsziget, Kaukázus előtere) határvidéknek számítottak. A birodalom itt nagyon fontosnak tartotta a diplomáciai jelenlétét, és a krími naftalelőhelyeket a legmagasabb állami szinten is igen pontosan számon tartották.[18]

A fegyverzet és felszerelés előállítása változatlanul állami műhelyekben, állami megrendelésre történt. A korábbi rendszer a késő római időkből már ismert állami fegyvergyártó műhelyek hálózata volt (*fabricae*). A keletrómai területre eső műhelyek a bizánci időkben is tovább működtek. Bár ezek közül több elveszett a 7. századi muszlim hódítás során beálló területvesztésekkor, és listánk sincsen a 9–11. században a bizánci területen belül maradt műhelyekről, de a fennmaradt források szórványos utalásai a régebbről ismert műhelyek további, töretlen és élénk működéséről tanúskodnak.[19] A műhelyek belső működéséről sem sokat tudunk, a korábbi évszázadok gyakorlatában az itt dolgozó mestereket katonaként kezelték, szigorúan ellenőrizték a munkájukat és számon tartották a részükre kiadott nyersanyag mennyiségét is. A haditermelés hangsúlya – a változatlanul nagy szerepet játszó főváros mellett – részben a nagyobb helyőrségi városokra is áthelyeződött, összhangban a *thema*-rendszerhez való igazodással, emellett egy egész sor világi és egyházi nagybirtoknak volt hadfelszerelés előállításával vagy szállításával kapcsolatos kötelezettsége. A körzetek katonaságát megfelelően ellátták ha-

[17] Laskarina Ph. BOURAS–Marlia MANGO: Iron. = *The Oxford Dictionary...* 1010–1011.; Marlia M. MANGO: Metalwork. = *The Oxford Handbook...* 444–445, 451.; NICOLLE, David: *Crusader Warfare. Vol. I, Byzantium, Western Europe and the Battle for the Holy Land,* London, 2007, 207–208.

[18] BÍBORBANSZÜLETETT Konstantin: *A birodalom kormányzása.* (ford. MORAVCSIK Gyula), Szeged, 2003, (a továbbiakban: *DAI*), 13, 53.

[19] HALDON, *The Organisation...*, *i. m.*, 12–13, 25. j.

dianyaggal, és utasítás szerint elraktározták a városok fegyverraktáraiban vagy a megfelelő helyre szállították.[20] Az elitcsapatok kincstári fegyverzetet kaptak. Azt pontosan nem tudjuk, hogy a *themák* kisbirtokos, saját költségen, saját fegyverrel bevonuló katonái milyen rendszer szerint vették meg a saját fegyverzetüket, vagy netán részben (az amúgy 3-4 évente járó) zsold részeként kapták, vagy szabott áron vehették meg.

Thesszaloniki *sztrategossza* 200 000 nyilat (még egy közepes nagyságú sereget is több százezres tételekben szereltek fel nyilakkal) és 3000 lándzsát volt köteles készíttetni, továbbá annyi pajzsot, amennyit csak tudott. Hellasz *kritésze* (bírói tisztség) köteles volt 1000 lándzsát készíttetni, és bárhova odaszállítani, ahová szükséges lesz. Hasonló tételek ismertek más, hellaszi és peloponnészoszi *thema* tisztviselőihez intézett császári utasításokból. Szamosz *strategossza* pénzt vett fel a körzeti hadipénztárából hadihajók építéséhez szükséges szögek készítésére. 911-ben Thrakesion *thema protonotariosz*ának 10 000 mérő, hajópalánkok tömítésére és a görögtűzhöz való „kanóc" anyagaként használt lent kellett leszállítania, 6000 darab ötujjnyi hosszú vasszöggel együtt, amelyekre szintén a hadihajókhoz volt szükség.[21]

Külön érdemes szólni a minden időszakban kiemelten kezelt fővárosi műhelyekről és az ottani katonai raktárakról (*armamenton*). A főváros fegyvergyártó műhelyeiben készültek a különlegesebb munkálatokat igénylő hadigépek, akárcsak a császári testőrség és az elitcsapatok drága és minőségi fegyverzete, és csak itt készült, egyetlenegy műhelyben a görögtűz titkos keveréke is.[22] A fővárosi fegyverraktárakban, például a hatalmas Mangana-*arzenál*ban a támadó hadjáratokhoz vagy ostrom elhárításához szükséges minden fajta fegyver, hadianyag és nyersanyag volt felhalmozva nagy mennyiségben. Az *arzenál*ok méretét és jelentőségét jellemzi, hogy külön kormányzóik voltak.[23] 1204-ben, Bizánc feldúlásakor a keresztesek 20 000 páncélt zsákmányoltak, ami a városi fegyvertárban volt felhalmozva.[24]

Több, eredetileg kincstárként, vagy netán az uralkodó személyes pénztáraként, vagy raktáraként működő intézmény a 9. századra szélesebb funkciójú állami raktárrá vált, és már a hadseregnek szánt hadfelszerelést és anyagokat is tárolt. A *vestiarion*, amely eredetileg az uralkodó ruhatárát és hivatali

20 Haldon: *Warfare...*, *i. m.*, 139–141.; Nicolle, *i. m.*, 207.; Eric McGeer–Alexander Kazhdan–Anthony Cutler: Weapons. = *The Oxford Dictionary*...2192–2193.

21 Haldon, *The Organisation...*, *i. m.*, 25. j.; John H.Pryor–Elizabeth Jeffreys: *The Age of the Dromon.* Boston, Leiden, 2006, 552–553.

22 *DAI* 13.

23 Bréhier, *i. m.*, 378.; Alexander Kazhdan: Armamenton. *The Oxford Dictionary*..., 174–175, 1283–1284.

24 Nicolle, *i. m.*, 198.

tárgyait őrizte, a 9. századtól fegyverraktárként is működött, emellett innen adták ki a hadjáratra vitt, szükséges mennyiségű aranyat is.[25]

Az *eidikon* korábban a császári méltósághoz kapcsolódó kincstár volt, de ekkorra már mindenféle fegyvert, még haditengerészeti felszerelést is raktározó, meglehetősen sokoldalú hadianyag- és felszerelésraktár, illetve hivatal lett. Alárendeltségében különféle birodalmi műhelyek hálózata működött, és a fegyvergyártás is feltehetőleg az *eidikon* hivatali hatáskörébe tartozott. Mindkét intézményt népes hivatalnokszemélyzet igazgatta, a vezetőik magas rangban álltak.[26]

A *szakellion* (államkincstár) viszont valóban állami közkincstár volt, ez a hivatal katonai logisztika terén is csak pénzügyekben volt illetékes.[27]

Későbbi forrásokból tudjuk, hogy a bizánciak a zsákmányolt fegyvereket is felhasználták, ha azok számukra megfelelőek voltak. A normannoktól 1185-ben elvett 400 sodronypáncélt, 4000 lándzsát és 5000 kardot inkább elcserélték Szaladinnal török íjakra, tegezekre és nyergekre. Az 1176-os Száva menti csatában a magyaroktól 2000 páncélt és sok egyéb felszerelést zsákmányoltak.[28]

Az állatállomány szolgáltatása

Ebben az időszakban a bizánci hadseregen belül folyamatosan növekedett a lovasság létszáma és jelentősége, ezért a hadseregnek rengeteg, katonai célra alkalmas hátaslóra volt szüksége. De még ezt a mennyiséget is jóval meghaladta a sereg málháját szállító málhásállatok – szamarak, öszvérek, lovak, néhol tevék – és a szekereket húzó ökrök iránti igény.

A bizánci hadseregben teherhordóként is alkalmaztak lovakat,[29] de a leggyakoribb málhásállat az öszvér és a szamár volt. Az utóbbiakat számos hasznos tulajdonságuk tette a kis-ázsiai és a balkáni területek ideális teherhordóivá: a lovaknál igénytelenebbek és szívósabbak voltak, nehéz terepen biztosabban jártak, és se az időjárás, se a satnya táplálék vagy a kevés víz nem viselte meg őket annyira. Terhelhetőségük jó volt, és még a bőrük is vasta-

25 Bréhier, *i. m.*, 135–136, 270.; Alexander Kazhdan: Vestiarion. = *The Oxford Dictionary*..., 2163.

26 Alexander Kazhdan: Eidikon. = *The Oxford Dictionary*..., 681.

27 Bréhier, *i.m.*, 270–272.; Alexander Kazhdan: Sakellion. = *The Oxford Dictionary*..., 1829–1830.

28 Nicolle, *i. m.*, 208.; 1176-os adat: Iohannes Cinnamos VI.8. közli Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest, 1984.

29 A *parippion* a gyengébb vezetékló görög megnevezése volt, minden bizonnyal ebből ered a magyar paripa szó, de ekkor még biztosan nem a szó későbbi „kiváló hátasló" értelmében. Veszprémy László: *Csataménék, paripák és hátaslovak. A középkori hadilovakról.* = *Lovagvilág Magyarországon.* Budapest, 2008, 163. A császári málhát szállító öszvérek és a málhás *parippionok* az előírás szerint kétszeres takarmányadagot kaptak, míg egy császári hátasló (*sellaria*) háromszorost. Haldon, *Constantine*..., *i. m.*, 185, III.j.

gabb lévén, nem törte fel a hátukat olyan hamar a rakomány. A katonai társzekereket ökrökkel vontatták. A szárazságot jól tűrő, nagy terhet elbíró teve ritkábban bukkan fel a bizánci sereg málhásállatai között: főként a sivatagos vidékekre indított keleti hadjáratok során, de a késő bizánci korból a Balkánról is van adat a használatukra.[30]

Az állatállomány pótlása a központi hivatalnokrendszer irányítása alatt, nagyobb részt állami keretek között zajlott. Az ókor óta híres balkáni és kisázsiai lónevelő vidékek még ekkor belül estek a birodalom határain, és változatlanul nagy méneseket és csordákat tartottak el. A hadsereg szükségletei mellett a császári teherposta állatállományát is ezekről az állami telepekről állították ki. A leghíresebb ezek közül a Kis-Ázsia északnyugati részén, a főváros közelében elhelyezkedő malaginai istálló volt. A vezetői az istállómester és a ménesek *logothetésze* címeit viselték, a bizánci hivatalnoki rangsorban mindketten magas méltóságnak számítottak.[31] Malagina volt a keleti hadjáratokba induló császárok első állomása és egyben összpontosítási körzet is, ahol a császári kíséret megkapta a szükséges lovakat és öszvéreket, és itt várták be az első, csatlakozó tartományi csapatokat is.

Ezen felül különféle hivatalnokok, egyházi és világi birtokosok, kolostorok, méltóságok kötelezettségei közé tartozott a birtokaikról a hadjáratokhoz további málhásállatokat és hátaslovakat adni. Teherhordó állatoknak 5–7 éves jószágokat válogattak ki, és a teherhordásra szánt lovakat kasztrálták. A császári udvarnak szánt állatokat Malaginában mindkét oldalukon megbillogozták, kivéve 100 lovat, amelyek szintén a császári kísérethez tartoztak, de ezeket az uralkodó tetszése szerint elajándékozhatta vagy oda adhatta át, ahova szükségesnek találta. A megbélyegzett állatokat már nem adhatták vagy nem ajándékozhatták el, ezek a császári udvartartás használatában maradtak. Bizáncban a császáron, illetve a császári kíséreten kívül senkinek sem lehetett birodalmi bélyeget viselő lova vagy málhásállata; ha bárkinél ilyet találtak, azt tolvajként vádolták meg.[32] Bölcs Leó Taktikájában szerepel egy ajánlás arra nézve, hogy az egyes alakulatok billogozzák meg a saját állataikat, hogy elkerüljék a keveredést.[33]

A peloponnészoszi *thema* lakói a 10. században 1000 felnyergelt hátasló adásával és készpénzzel váltották meg a külhoni katonai szolgálatot.[34] A határvidéki, betelepedett balkáni nomádok adója is az állatállományukból adott tized volt. A hadba vonuló *thema*-katonák, ha éppen lovasok voltak, a

30 John W. Nesbitt–Alexander P. Kazhdan–Anthony Cutler: Beasts of burden. = *The Oxford Dictionary…*, 274.; Alice-Mary Talbot–Anthony Cutler: Camels. = *The Oxford Dictionary…*, 368.; Belke, *i. m.*, 300–301.

31 Bréhier, *i. m.*, 270, 381.

32 Haldon, *Constantine…*, *i. m.*, 99, 121.

33 *TL* IV.56.

34 *DAI* 52.

saját lovukon vonultak be. (Legalábbis amíg a *thema*-katonaság le nem épült a 11. század végére. Ekkortól már előfordult, hogy rossz lovakon vagy ló nélkül, gyatra felszereléssel jelentek meg a behívottak). A császári kíséret és a testőrség elit lovassága a malaginai istállók legjobb lovait kapta, de vásárolhattak is maguknak lovat, ekkor a zsoldjukhoz kiegészítést kaptak.[35]

A császári sereg hadba vonulásakor a hadilogisztikában érintett állami intézmények, raktárak, kincstárak illetékes tisztviselői (*szakellariosz, protovesztairiosz, a császári málháért felelős minszurator és domesztikosz*) számították ki, hogy a tervezett hadjárathoz az adott létszámú seregnek várhatólag mennyi hadfelszerelése és ellátmánya lesz, és ekkora teherhez menynyi málhásállatra lesz szükség. Ehhez hozzátették a tartalék állatok számát és jelentették a számot a ménesek *logothetész*ének és az istállómesternek (*comes*). A sereg állatainak számát nem lehetett egy bizonyos arány fölé emelni, mert túl sok tartalék állat már további takarmányozási gondot is okozhatott, így számukat igyekezték korlátozni.[36]

LOGISZTIKA A TEREPEN: SZÁLLÍTÁS ÉS SZEMÉLYZET

A málhakonvoj

Akármennyire is kifinomult volt a bizánci hadi ellátás intézményi háttere, a hadseregben egy ritka kivételtől eltekintve (*optimatoi* alakulat, amely a császár és a testőrség málhájáért felelt), nem volt külön kizárólag a málha kezelésére, felügyeletére szakosodott, állandó alakulat vagy parancsnoki tisztség. Mindig „esetileg" rendeltek ki egy megfelelő tisztet a tisztikarból, és a parancsnoksága alá adtak egy különítményben annyi katonát, amennyi elegendőnek tűnt ahhoz, hogy a sereg málháját kísérjék és a szállítóoszlopban rendet tartsanak. Így a létfontosságú málha soha nem maradt felügyelet nélkül. A kinevezett tiszt volt a málhakonvoj és a málhás szekerekből összeállított szekérvár parancsnoka is.[37] A felvonulási rend mellett a málha összetételét is ő felügyelte. Mielőtt a sereg ellenséges földre lépett, kiválogatták és leválasz-

35 Haldon, *The Organisation...*, *i. m.*, 9.

36 Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 85.; Haldon: *Warfare...*, *i. m.*, 141–143. A sok állat, amely például a korabeli steppei nomád hadseregeknek elég legelő esetén nagy előnyt biztosított, legelő nélkül hátránnyá is válhatott. Egy ilyen seregnek muszáj volt folyamatosan haladva új legelőt keresni, és ha ezt már lelegelték vagy elpusztították előttük, hamar ellátási gondjaik adódtak. Éppen a magyarok példáján mutatja be Bölcs Leó a Taktikában, hogy számukra hátrányos a legelő hiánya, mivel sok lovat visznek magukkal. *TL* XVIII.60.

37 *TL* IV. 54–55., X.10. A *Taktika* definíciója szerint a „*karagosz* kifejezés használatos a szekerekre, illetve a belőlük formált szekérvárra." *LT* IV.55., XI.39. A 10. század végi katonai értekezések pedig a málhakonvojt *touldon* néven nevezik Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 144.; McGeer, *i. m.*, 66.; Bréhier, *i. m.*, 383.

tották a fölöslegesnek ítélt málhát és visszaküldték a fölösleges szolgákat és táborkövetőket, a sérült és legyengült teherhordó állatokkal együtt. Mindezt a legközelebbi tartomány *protonotariosz*ára bízták, neki kellett ezt összegyűjtenie, majd arra a helyre vitetnie, ahol majd várhatólag a terv szerint visszatérő hadsereg újra saját területre fog érkezni, és itt újra hozzájuthat a hátrahagyott ellátmányához.[38]

Az élelmet és minden felszerelést szállító málhakonvoj védelmére különlegesen nagy gondot kellett fordítani. Anna Komnena munkájában apjának, I. Alexiosz császárnak seregét egy falaival együtt haladó városhoz hasonlítja, ahogy a sereg zárt rendben a málhát és tábori népet közrefogva vonult.[39]

A málha az őrsége ellenére is a hadsereg legsebezhetőbb része volt, és természetesen a málhás konvoj volt az ellenséges zsákmányoló csapatok fő célpontja is, így a hadsereg próbált mindent megtenni a védelmére. A bizánci katonai kézikönyvek a helyzethez és a terephez alkalmazkodó, többféle óvintézkedést javasoltak. Menet közben a málha a legvédettebb helyen, általában a sereg közepén vonult, és minden oldalról biztosították, váratlanul kialakult csata esetén is az első volt a málha biztonságba helyezése. A málha védelmére rendelt csapatok csak az egész sereget fenyegető végveszélyben hagyhatták el a helyüket, hogy harcba szálljanak.[40] A bizánci hadvezetés mozgékony, nomád ellenfelekkel (különösen a szeldzsukokkal) szembeni kudarcok árán szerzett tapasztalatokat a szervezett vonulási rend fontosságáról. A terepről és az ellenfelekről szerzett ismereteiket az első keresztes hadjárat vezetőinek is átadták, amikor a bizánci hadi logisztika hatékonyan segítette a keresztes had útját Antiokhiáig.[41] Menetben a málha volt a leglassúbb. Így a sereg, ha nem hagyta hátra, maga is csak a málhakonvoj tempójával tudott haladni, ezért fontos volt, hogy a málha rendben haladjon. Egyes alakulatok szekerei nem keveredhettek össze, és a katonai alakulatok sem vegyülhettek közvetlenül a konvojba, hogy elkerüljék a torlódást és a zűrzavart.

38 *The Praecepta Militaria of the Emperor Nikephoros II. Phokas.* (a továbbiakban: *PM*) = Eric McGeer: *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century.* Washington, 2008, I.17, II.17.; *TNO* 57.2.; Haldon, *Warfare…, i. m.*, 160–162.; *Campaign Organization and Tactics.* (a továbbiakban: *DRM*) = *Three Byzantine Military Treatises.* (transl. George T. Dennis), Washington, 1985, 15.

39 *Alexiad* XV.4.

40 *TL* IX.37., 46., XIV.13.; *PM* IV.17.

41 Névtelen Krónikás: *A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei.* = *Az első és második keresztes hadjárat korának forrásai.* (vál., ford. Veszprémy László), Budapest, 1999, II.5.1, 64, 7.1, III.2, VI.16.1.; Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története.* (ford. Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna), Budapest, 1999, 143–144.

Folyóátkelésnél még inkább ügyeltek a rendre. Ha a vonuló sereget szemből fenyegette támadás, a málha a menetoszlopban még hátrébb is kerülhetett, ha pedig már saját földre visszatérőben volt a had, a málhát akár a védettebb szakaszra, a sereg elejére is sorolhatták. A védett málhakonvoj élén a császári málha vonult saját, jól megkülönböztethető zászlója alatt, a többi málhás szekér ezután következett.[42]

A sereg szekerei és málhásállatai

A málhát ökörvontatású szekerek és málhásállatok vitték, de a lovassági lovak is vittek legalább egy pár napra való takarmányt és a katonának való élelmet is a nyeregtáskában.[43] A háromféle szállítási mód háromféle kapacitást és háromféle sebességet is jelentett. II. Nikephorosz Phokasz (963–969) 24 km napi menetelést hosszú és fárasztó útnak ír le, de ez az adat minden bizonnyal egy málhával együtt vonuló sereg átlagának elfogadható. Persze ez függött a tereptől, utaktól, időjárástól és az ellenségtől is.[44] Bár a hadtáptól elszakadni nem volt célszerű, ha a sereg hátrahagyta a málhás szekereit, gyorsabban vonulhatott. Végszükség esetén még kisebb málhával még ennél is gyorsabban lehetett haladni. Egy hosszú erőltetett menet viszont a kimerültség és sérülés miatt hátramaradókkal, és a dezertálások miatt néha már önmagában úgy szétzilálta a sereget, mint egy ütközet. 955-ben II. Bazileosz Aleppo felmentésére siető serege a normál esetben 60 napos utat erőltetett menettel negyedannyi idő alatt tette meg, de a sereg 40 ezer emberéből csak 17 ezer érkezett meg időben.[45]

Ha gyorsabb menetelésre volt szükség és volt rá lehetőség, a lassú szekereket hagyták hátra először, megfelelő helyen és őrizettel. Ekkor a málhásállatokkal gyorsított menetben vonulhatott tovább a sereg, így is akár 8–10 napi ellátmányt is magukkal vihettek. Az ellenség közelében már a málhásállatokat is hátrahagyták a táborban vagy visszaküldték oda. A táborból közvetlenül csatára kivonuló katonák még vittek magukkal vizes kulacsot, 1-2 adag élelmet és némi takarmányt a lovasság lovainak, számítva arra, hogy az ellenség esetleg más csatateret keres vagy az egyes alakulatok akár vereség, akár győzelem esetén messzire elkeveredhetnek a táboruktól és a hadtáptól.[46]

42 *TL* IX.6, 53, X.15–16, XII.102, XVII.48; *Alexiad* VIII.4.; *DRM* 10.

43 *TL* V.10.

44 *Skirmishing by the Emperor Lord Nikephoros.* (a továbbiakban: *DV*) = *Three Byzantine Military Treatises.* (transl. George T.Dennis), Washington, 1985, DV 13.

45 A céljukat még így is elérték, az ellenség félbehagyta az ostromot, és visszavonult előlük. Haldon, *The Organisation…, i. m.,* 42. j.; Haldon: *Warfare…, i. m.,* 163–166.

46 *TL* VI.24, X.9–13, XII.100.; DV 16.

A bizánci társzekerek külsejéről, szerkezetéről nem tudunk közelebbit. A 10. század elejéről való *Taktika* különbséget tesz könnyű és nehéz társzekerek között,[47] és az egyik utalása szerint az ökrös szekerek hátul nyitottak voltak. A szekereket mindenképpen távol akarták tartani a harcoktól. A *Taktika* figyelmezett arra is, hogy az ökrök megvadulhatnak a csatazajtól, és ha a nyilaktól találva ámokfutásba kezdenek, hatalmas káoszt okozhatnak a seregben, főleg a gyalogság soraiban. Ha mégis az ellenség lőtávolába estek, az ökröket meg kellett béklyózni és nehéz takarókat teríteni rájuk, hogy azok legalább valamennyire védjenek a nyílvesszőktől.[48] Ha lehetséges volt, a szekerek inkább biztonságos helyen, táborban hátra maradtak, és szekérvárat formáltak belőlük a tábor köré. A szekereken volt minden nehezebb felszerelési tárgy és szerszám. A könnyű szekereken kézimalmok, fűrészek, csákányok, kalapácsok, lapátok, kosarak, kecskeszőrből font takarók voltak „és minden olyan, ami egy tábort és környékét védheti". Minden szekéren kellett, hogy legyen kézimalom, balta, bárd, lapát, fűrész, két lapát, kosár, kecskeszőr fonat, kasza, balták, bunkók, vassulymok (ez utóbbiak zsineggel összekötve, hogy könnyebb legyen összegyűjtetni).[49] A Szertartások könyve az átkelő hajók készítéséhez szükséges „bárdokat, fakalapácsokat, vésőket" ír a csapatok mestereinél. Ha folyóátkelésre lehetett számítani, „bőrből és más közönséges anyagból" készíthető kis hajókról, csónakokról, vagy legalábbis ezek alapanyagáról is gondoskodni kellett, de léteztek előre gyártott hajók is, amelyeket elemeikre bontva vitték a szekereken. Természetesen a sátrakat is vitték, más szekerek a tábori kovácsműhelyek felszerelésével és a hadigépekhez szükséges eszközökkel, tartalék fegyverekkel, valamint sok élelemmel és takarmánnyal voltak megrakva.[50] Egyes szekereken forgatható hajítógépek *(ballista)* voltak, ezek a tábori szekérvár védelmét erősítették és a szekérvár felállításakor egyenletesen voltak a többi szekér közé elosztva. A szekérvár köré, ha volt idő, még árkot is ástak, és azon túl pedig csapdákat, karókat, vassulymokat is elhelyeztek.[51] Nem tudjuk, átlagban mennyi szekér tartott egy bizánci sereggel. 1176-ben Manuel nagy hadserege 3000 szekérrel vonult fel, de mégis úgy tűnik, a teherhordás nagy részét mindig a málhásállatok végezték. Valószínűleg a korabeli, az ókoriaknál már sokkal rosszabb állapotú utak miatt, illet-

[47] *TL* V.5–6.

[48] *TL* XI.37, XIV.74. 1176-ban Müriokephalonnál a szeldzsukok pont az ökrös szekerek és a málhás állatok nyilazásával okoztak végzetes zavart. Niketas Choniates: *O City of Byzantium. Annals of Niketas Choniates.* (transl. Harry J. Magoulias), Detroit, 1984, VI.182.; *DV* 10.

[49] *TL* V.5; VI.23.

[50] *TL* V.8, V.6, V.17, VI.23.; *The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy.* (a továbbiakban: *DRS*) = *Three Byzantine Military Treatises.* (transl. George T. Dennis), Washington, 1985, 19.

[51] *TL* XI.13–14, XI.22, XIV.74.; *DRM* 2.

ve a balkáni és kis-ázsiai terepviszonyok miatt inkább rájuk hagyatkoztak, mint a szekerekre.[52]

Ami nem kapott helyet a szekereken, azt mind a málhásállatok szállították, kivéve a katonák felszerelését, amit nekik maguknak kellett vinniük (kivételt képezett ez alól vonuláskor egyes elitcsapatok nehéz vértezete, amit, ha nem volt harckészültség, vihetett a málha is).[53] A „birodalmi nyilakat", vagyis a sereg több százezernyi tartalék nyílvesszőjét, ami akár 180–400 ezer nyíl is lehetett, málhásöszvérek és -szamarak vitték a gyalogság után, innen osztották szét kötegelve harc esetén. Egy íjászra eleve 100 nyilat számoltak, és ha erre még a tartalék „birodalmi nyilakból" további 50 nyíl jutott, azt már nagyon jó aránynak tartották.[54] A málhásállatok vitték a saját, árpából álló takarmányukat is, a tulajdonképpeni „hasznos teher" csak ezen felül következhetett. Még a teher alatt levő állatok pótlására, tartalékként hajtott öszvérek, lovak és szamarak is meg voltak pakolva takarmánnyal, és persze szekereken is volt takarmány – ez nagyjából meg is szabta a hatótávolságot, mivel maguk a takarmányt cipelő állatok is fogyasztottak. A korabeli katonai értekezések nem tartották „gazdaságosnak", hogy 24 napi takarmánynál többet vigyen magával egyszerre egy sereg hadjárat esetén[55] (nyilván ezt útközben kipótolhatták, ha tudták). A határvidéken járőröző őrcsapatok 15 napi ellátmányt vittek magukkal.[56] Az állatok terheléséről egy 10. századi előírás maradt fenn. Ez alapján látható, hogy meglehetősen nagy gondot fordítottak a kérdésre, a málhásállatokra rakható terhet legfeljebb 10 *modiosz*ban korlátozták, és a limitet túllépő hajcsárt megbüntették. Még a lovasát vivő hátaslovon is volt négy *modiosz*, egy vezeték hátaslovon pedig nyolc *modiosz* takarmány.[57] A málhanyereg alá nemeztakarót tettek, de a rosszul terhelt vagy túlterhelt állatok hátát feltörhette a rakomány. A császári kíséret és testőrség tábori szolgáinak még segítői is voltak (tíz málhásállat után járt egy segéd), akik az állatok rakodásánál segédkeztek. A menetoszlopban a szolga egy sorban vezetett több állatot, a segítője pedig a sor végén gyalogolt, és ha útközben valamelyik állatnak a terhe félrecsúszott, helyreigazította. A takarmányt, akárcsak a bi-

52 Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 166.; Belke, *i. m.*, 300–301.

53 *TNO* 63.3.

54 *PM* 1.14.; *TNO* 56.14.

55 Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 168–170. Az adat meglepően hasonló a keleti határvidék muszlim portyáinak időtartamáról fennmaradt adattal, miszerint a portya ideje télen 20 nap, nyáron egy hónap. Tösér Márton: *Arab–bizánci harcok a IX. század második felében. A porsoni ütközet, 863. szept. 3.* Hadtörténelmi Közlemények, 116(2003/2), 505–535.; Kmoskó, *i. m.*, 165–166.

56 *DV* 1.

57 Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 129. Egy *modiosz* 8,5 vagy 12,8 kg, attól függően, melyik *modiosz*ról lehet szó. Haldon, *The Organisation...*, *i. m.*, 57. j., Haldon: *Warfare...*, *i. m.*, 281–283. Kalkulációk a szállítható élelem, vonulási sebesség és „akciórádiusz" kérdésére: Haldon, *The Organisation...*, *i. m.*, 5–9.; Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 166–169.

zánci sereg minden más ellátmányát, részben magukkal hozták, részben helyben szerezték, és a szemestakarmány mellett természetesen legeltették is a sereg állatait (eközben pihenhettek is). Így a használható legelőterületek nagysága is alaposan befolyásolta a sereg lehetőségeit. A táborban levő nagyszámú állat folyamatos ellátása nem szenvedhetett semmilyen késedelmet, és egyhelyben táborozva rövid idő alatt felélhették a környéket.[58]

A málhásállatokhoz is járt felszerelés. Ismert adat, hogy a császári poggyászt vivő állatokhoz nemcsak béklyókat, nyeregtakarókat, takarmányos zsákokat, tartalék kantárokat és zablákat, patkókészítésre való vasrudakat és málharögzítő köteleket vettek fel a kincstári raktárakból a hadjáratba induló sereg hajcsárjai, hanem még az állatok sebeinek ellátáshoz szükséges cédrusolajat, bort és ecetet is. Vittek magukkal csákányokat, ásókat és lapátokat, ha az itatáshoz kútásásra lenne szükség.[59] A vízellátás főként a kisázsiai hadszíntéren okozhatott gondot, és a keleti hadjáratok során a legfontosabb kérdés volt.[60] A lovas alakulatok is vittek magukkal béklyókat, baltákat, sarlókat és kaszákat.[61]

A málhásállatok igen nagy számban kísérték a bizánci seregeket, de létszámuk erősen függött a lehetőségektől. A 10. századi *Taktika* említi, hogy málháslova vagy -öszvére minden szakasznak legyen egy, ha ez nem lehetséges, akkor legalább két szakasznak legyen egy közös teherhordó állata.[62] Más 10–11. századi írásokban a nehézgyalogságnál két emberre egy öszvért írnak elő.[63] További öszvérekre, ha voltak, felülhettek a kimerült vagy beteg katonák, akik nem tudtak a sereggel lépést tartani. A tehetősebb katonáknak lehetett saját málhásállatuk. Testőrkatonáknak fejenként legalább egy kincstári málhásló vagy -öszvér járt; a tiszteknek, magasabb rangú méltóságoknak lehetett akár egy-két tucatnyi teherhordó állatuk is. A sereggel tartó papoknak fejenként egy málhásöszvér járt, de saját teherhordó állatuk volt a császári kíséret szolgáinak is. Induláskor nemcsak a hátaslovakhoz, hanem a teherhordó állatokhoz is jelentős számú tartalékot számoltak a később, útközben elhullott, ellopott vagy elkóborolt jószágok pótlására. A 10. századból ismert adat szerint a császári tábori poggyász 482 málhásöszvéréhez 100 tartalék öszvért, a 400 málháslovához 100 tartalék lovat számoltak, vagyis 20–25% körül volt a tartalék.[64]

58 Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 117.; Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 168.

59 Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 103.

60 *DV* 5.; Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 83.; *DRM* 12–13.

61 *TL* V.11, VI.14.

62 *TL* VI.24. A bizánci szakasz átlagban 8–16 emberből állt, alakulattól, fegyvernemtől és helyzettől függően. *TL* IV.71.

63 *PM* II.1.; *TNO* 57.3.

64 Haldon, *Constantine...*, *i. m.*, 125. A birodalmi posta állatállományánál a 4. században is 25% volt a tartalék állatok aránya. Haldon: *Warfare...*, *i. m.*, 142.

A málhásállatokat megtévesztésre is lehetett használni a bizánci katonai írások szerint, ha a hátukra katonákat vagy csak szolgákat ültettek, így távolról az ellenség már valódi lovasságnak vélhette őket. Az állatcsordák szintén beválhatnak csalétekként vagy figyelemelterelésre, ha az ellenség felé hajtották őket, és az meggondolatlanul utánuk eredt, felbontva hadrendjét.[65] Hadba vonuláskor a lovas alakulatok a hátaslovaik mellett tartalék hátaslovakat is vittek a veszteségeik pótlására. Ez a létszám is – minden ellátási gondjával együtt – a hadba induló sereg állatállományát növelte. Számuk leginkább az adott alakulat jelentőségétől és a lehetőségektől függött, a 7–11. századi adatokban az adott egységek lóállományához képest esik szó 5, 10–20, vagy 100%, de még akár a 100%-ot meghaladó mennyiségű tartalék hátaslóról is.[66] A határt csak az ellátási gond jelentette, a fölös számú állattal egy sereg nem maradhatott sokáig egy helyen. A központi hadsereg kiemelt szerepben levő elit lovasságánál lehetett jobb a tartalék aránya, de náluk az állatokat ellátó szolgák száma is magasabb volt. A pótlovak egy részét a csapatok néha a csatatérre is magukkal vitték, de többnyire a tábori málhánál maradtak.

Tábori szolgák, műszaki csapatok, szanitécek

Mint minden középkori hadsereget, a bizánci seregeket is nagyszámú tábori nép követte. A korabeli katonai szakmunkákban leginkább a tábori szolgákról esik szó (akik öszvérhajcsárok is voltak), de a szórványos utalások jelzik, hogy a katonákat sokszor a családtagjaik és a gyerekeik is elkísérték a táborba, és a korban szokásos módon a haditáborban jelen voltak a kereskedők is. A „semleges" kereskedőket ráadásul az ellenség földjére küldve kémként is lehetett használni.[67] A hadvezéreknek ajánlották, hogy igyekezzenek a táborkövetők számát korlátozni, szolgának csak a hasznos és tevékeny embereket vigyék a seregbe. A szolgákat ezért éppúgy szemlézték a mustrán, mint a fegyveres katonákat.[68] A tábori szolgák száma meglehetősen változó, a jobb módú katonáknak lehetett saját szolgájuk, akár szabad születésű volt, akár rabszolga. Előkelőknek természetesen volt több is, egyébként a katonai kézikönyveik három-négy katonára egy szolgát tartottak érdemesnek.[69] A 949-es krétai hadjáratra elhajózó bizánci sereg 584 fős varég (rusz) különítményét csak 45 szolga kísérte el, de a tengeri szállítás bonyodalmai miatt a hajóval vitt csapatok inkább kisebb létszámú, de válogatott egységek voltak.[70]

65 *TL* XVII.6, XX.154.
66 *PM* IV.2, 7.; Haldon, *Warfare...*, *i. m.*, 142–143.
67 *TL* X. 1, XIV.32.; *Bréhier*, *i. m.*, 383.; *DV* 7.
68 *TL* X.3.
69 *TL* VI.15.
70 *De ceremoniis* II.45. (közli: Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 553.)

A császári gárdának az ellátás tekintetében is kitüntetett szerepe volt, mivel a seregen belül saját hadtápkülönítménye volt. Ez az egység, az *optimatoi* korábban katonai elitalakulat volt, de a seregszervezeti átalakítások miatt a 8. századtól már az új elitegység, a *tagmata* kiszolgáló és logisztikai alakulata lett. Ők voltak felelősek a testőrgárda málhájáért és a kincstári málhásállatokért: ha egy állat elpusztult, igazolniuk kellett, ha elveszett, meg kellett fizetniük az árát.[71] A többi alakulatnak nem volt saját hadtápkülönítménye.

A szolgák legfőbb feladata az állatok vezetése és ellátása volt, az adott alakulat létszámához és minőségéhez mérten, ezért néha a málhásállatok számához igazították a szolgákét. A 10–11. századi kézikönyvek négy öszvér után egy szolgát javasolnak, aki az állatokról gondoskodik. Ha nem volt jelen szolga, a „kevésbé alkalmas" katonák közül kellett három-négy állat mellé egy embert állítani, vagy hasonlóan egy szakaszból két katonát a szekerekhez rendelni szükség esetén.[72] A katonák kiszolgálásán túl leginkább az itatás, vízhordás, legeltetés vagy takarmány begyűjtése volt a dolguk. Harci helyzetben, ha az ellenség a tábor közelében volt, csak fegyveres kísérettel mehettek ki takarmányt gyűjteni.[73] Bár vészhelyzetben ők és a szekerek hajtói is kaptak egyszerűbb fegyvereket, parittyát, baltát, gerelyt vagy íjat, de nem várták el a harcot tőlük, legfeljebb a tábort ért támadás esetén. II. Nikephorosz Phokaszról, a 10. századi katonacsászárról viszont ismert adat, hogy még a kísérőit és az udvartartása szolgáit is katonai kiképzésben részesíttette, meg kellett tanulniuk katonaként lovagolni, íjjal, lándzsával és karddal bánni.[74] Nyílt csata esetén nemigen számítottak rájuk, még azt sem tartották ajánlatosnak, hogy a tartalék lovakat a csapatok után szolgákkal hozassák ki a táborból a harcmezőre, mert ebből csak káosz volt várható, ahogy ez egy csatában általában szokásos. Más forrás utal arra, hogy a tábori nép azért a csatatér közelében is tevékenykedett: ha az ellenséget szétverték, a szolgák és a nem harcolók is részt vettek a foglyok megkötözésében, halottak kifosztásában és gazdátlan lovak befogásában, vagy éppen lövedékutánpótlást, vagy vizet vittek a harcolóknak.[75]

A sereghez tartoztak a hadigépek, hajók és hidak ácsolásához értő mesterek és a felszerelést javító kézművesek is. A hadigépeket készítő ácsok kiemelt szerepére utal az a megjegyzés, hogy nekik legyen saját parancsnokuk. Állandó utászalakulat nem volt, így nehéz vagy erdős terepen egy csapat katonát küldtek előre az utak tisztítására és elegyengetésére. Az ilyen munká-

[71] Haldon, *Warfare...*, i. m., 158.; Clive F.W. Foss: Optimatoi. = *The Oxford Dictionary...*, 1529.

[72] Szolgák aránya: *TL* X.4.; *PM* II.1.; Katonák kirendelése: *TL* IV.38, 71.

[73] *TL* XIII. 17–18, XIV.14.; *DRM* 22–24.

[74] *TL* XIV.75.; *The History of Leo the Deacon.* (transl. Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan), Washington, 2005, (a továbbiakban: *Leo diak.*), III.9.

[75] Lovak őrzéséről: *LT* I.10–11, X.8, XIV.75.; egyéb tevékenység: *PM* IV.15.; *Alexiad* VIII.5.

ra kirendelt katonákat már nem lehetett felderítésre küldeni vagy más szokásos szolgálatra fogni. Az ő munkájukat felügyelték az utak állapotát felmérő és a megfelelő táborhelyet kijelölő tisztek (*minszoratoresz*), akik valamennyivel a vonuló sereg előtt haladtak, természetesen védőkísérettel.[76]

A harcoló alakulatok egészségügyi ellátását a sereggel tartó seborvosok és segédeik végezték, a csatatérről pedig lovas szanitécek (*deputatoi*) szállították hozzájuk a sebesülteket. A szanitéceket a katonák közül válogatták, rátermettnek és fürgének kellett lenniük. Elméletileg minden *bandon*hoz 8–10 szanitéc tartozott (egy *bandon* 200–400 főből állt, a 10. század végén említenek kis, 50 fős lovassági *bandonok*at is). Az ő feladatuk volt a csatamezőn – közvetlenül a harcoló csapatok nyomában járva – a sebesült vagy eszméletlen katonákat fölszedni és hátravinni, nehogy a harcolók agyontapossák őket. A sebesülteket lóháton mentették ki a harctérről, a nyergükre emiatt baloldalon volt feltéve mindkét kengyel (az első és a hátsó kápa vonalában lógott egy-egy), hogy a szanitéc és a sebesült is gyorsan felszállhasson a lóra. A sebesültet csak a kötözőhelyig vitték, és minden megmentett katonáért egy *nomiszmát* kaptak a kincstártól. A feladatuk elég veszélyes volt, ráadásul fegyvert sem viseltek, mindössze egy vizes kulacs volt náluk a szomjazó sebesülteknek, de mentés közben sok lehetőségük nyílt a csatatéri fosztogatásra is. Egy utalás szerint a csata után az elesettek kifosztását inkább rájuk kellene bízni, részesedés fejében, hogy a harcolók ezzel már ne törődjenek, de ez nyilván illuzórikus elvárás volt.[77]

TENGERI SZÁLLÍTÁS

A bizánci hadiflotta – ebben az időszakban még jól szervezett lévén – képes volt jól felszerelt seregek szállítására is, ami a korabeli hadi logisztika legbonyolultabb feladatainak egyike volt.

Az időszak bizánci hajói közül a nagyobb, evezős-vitorlás két evezősoros *dromon* és változatai,[78] valamint a kisebb *galea* voltak valódi, felfegyverzett hadihajók, de időnként ezeket is igénybe vették csapatszállításra. A valódi szállítóhajókról keveset tudunk, a források említenek élelem, felszerelés és

[76] Kézművesek: HALDON, *Constantine...*, *i. m.*, 136.; ácsok: *TL* VI.23.; *minszoratoresz*: *LT* IV.24–25, IX.7, 9.; *DRM* 1.

[77] Szanitécek: *TL* XII.37–39.; BRÉHIER, *i. m.*, 382. Szintén meglehetősen idealisztikus óhajnak tűnik az a kitétel, hogy a harcba induló katonák a kulacsukban ne bort vigyenek magukkal, hanem csakis vizet. *TL* XIII.12, XIV.83.

[78] *Dromon*, *kelandion*, *pamphylos* – az elnevezései nem következetesek, a *dromon* később szinte gyűjtőnév volt. Terminológia: PRYOR–JEFFREYS, *i. m.*, 188.; John H. PRYOR: *From Dromon to Galea: Mediterranean Bireme Galleys.* = *The Age of the Galley.* (ed. Robert GARDINER), Edison, 1995, 94–95, 101–106. Részben kevert típusdefiníciókkal: BRÉHIER, *i. m.*, 423–424.

csapatok szállítására alkalmazott hajókat, és külön lószállító hajókat is.[79] Kereskedelmi és általános szállítóhajókat is alkalmaztak hadicélokra, és a császár (magán) naszádjainak válogatott legénységét is csapatszállító hajókra vezényelték át háború esetén. Az ő példájukból tudjuk, hogy a hadba induló szállítóhajók legénysége átvezényléskor a tengerészkatonák szokásos felszerelését kapta meg a raktárakból.[80]

Maguk a hajók és a hajózási technika az ókor vége óta keveset változott, a Földközi-tengeren pedig az ókortól a kora újkorig a gályaféle evezős-vitorlás hajók domináltak. És ameddig így volt, addig a gályahadviselés logisztikai gondjai is – erősen korlátozott teherbírás, kisebb hatótávolság, többnyire partközeli használat – változatlanok maradtak.[81] A hadiflotta teherhajóinak egy része is valószínűleg evezős lehetett, így a szállítóflotta vegyes összetételű volt, feladattól függően. Baráti kézen levő kikötőbe vitorlások is szállíthattak utánpótlást, de ellenséges parton való partraszálláshoz előnyösebbek voltak az evezős hajók. A vitorlás teherhajók ugyan több rakományt elbírtak, az evezős-vitorlás hajókon pedig már eleve rengeteg helyet foglaltak el maguk az evezősök és az ő ellátmányuk. De az evezővel felszerelt hajók – sekélyebb merülésűek lévén – szinte bárhol meg tudták közelíteni a partot, és a kirakodáshoz partközelben is tudtak manőverezni, míg a csak vitorlával hajtott, mélyebb merülésű teherhajók szinte csak kiépített kikötőben tudtak gyorsan kikötni és kirakodni. A gyors kirakodás fontos volt, ezért a szállítóhajók felszereléséhez rámpa *(szkalai)* is tartozott.[82]

A legnehézkesebb feladat a lovak hosszabb távú tengeri szállítása volt. Egy 8. századi adat arról tudósít, hogy egyetlen bizánci lószállító hajón mindösszesze 12 lovat vittek (ebben az esetben 800 szállítóhajót említenek). Eddigi ismereteink nem utalnak arra, hogy a 9–11. században a bizánci flottában már lettek volna a későbbről, az araboknál a 12. századtól *tarrida*, nyugaton a 13. századtól *taride* néven ismert, akár 30–40 lovat szállító, az oldalukon ajtókkal ellátott, nagyméretű lószállító hajók. Az ekkori bizánci források még nem utalnak hasonló hajókra, a méretüket pedig egyetlen ekkori bizánci hajó sem érte el, és a felépítésük is más volt.[83] Nem zárható ki, hogy akár vi-

79 *TL* V.9; Anonymous: *Naumachika*, 3, (közli Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 537–539.); *Leo diak.* VII.9, IX.2.

80 Ilyenkor teljes felszerelést kaptak, vagyis „kis és nagy pajzsokat, igen jó páncélokat és minden egyebet, amit csak a tengerészkatonának magukkal kell vinniük". A szállítóhajók egyik tisztje kitüntette magát bátorságával 896-ban a bolgárok ellen küldött magyar sereg Dunán való átszállításakor, előléptetésként a császári naszádokra került másodkormányosnak. *DAI* 51.

81 John E. Dotson: *Economics and Logistics of the Galley Warfare.* = *The Age of the Galley.* (ed. Robert Gardiner), Edison, 1995, 217–220.

82 Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 307.; *Leo diak.* I.3.

83 Nicolle, *i. m.*, 221.; Pryor, *i. m.*, 115–116.; Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 312–315. Későbbről, a 12. század közepéről már van adat a bizánci flottánál olyan berakodott lószállító hajókra, amelyek palánkjait eltömítették kifutás előtt – talán ez egy ilyesféle ajtó lezárására utal. Choniates

torlásokon is vihettek lovakat, de a 10. századi leírások a lószállítókat hol *dromon*ként, hol *kelandion*ként említik, vagyis két evezősoros gályaszerű hadihajók voltak – legalábbis ebben az esetben hadihajók lószállításra átalakított változatai.[84] Bizánci lószállító hajóról az egyetlen fennmaradt kép 12. századi, ez gályaszerű hajót ábrázol. Még ez a hajónként alig egy tucatnyi ló elszállítása is kockázatos feladat volt. A lovak a hajó hosszában középen, egymás mögött, sorban voltak az állásaikban kikötve, a kétoldali evezőpadsorok közötti helyen. Nem voltak éppen igénytelen „utasok": nagyon rosszul tűrték a tengeri szállítást, az ezzel együtt járó állandó himbálózást, mozgáshiányt, rossz szellőzést és a bezártságot. Egész úton stressz alatt voltak, és ha rosszul voltak lekötve, sérülést is okozhattak maguknak. Hosszabb idő alatt begyulladhattak az ízületeik, ráadásul állandóan sok friss vízre volt szükségük. A vízutánpótlás a hajó nagyszámú evezőse miatt is fontos volt. Ekkora vízmennyiség túl nagy távolságra jelentős plusz terhet jelentett, így a vízkészlet folyamatos utánpótlását is jól meg kellett szervezni.[85]

A CSÁSZÁRI POGGYÁSZ

A 10. századi *De Ceremoniis* (Szertartások könyve) függelékeként három részletben fennmaradt forrásból meglehetősen részletesen megtudhatjuk, hogy miből állt a 10. században egy hadjáratra induló császár személyes tábori málhája. A lista 945 után készülhetett, Bíborbanszületett Konstantin idején, és egy keletre, Szíria felé indított hadjárat példáján mutatja be a császár hadba vonulását és ennek logisztikai részleteit. A császári „utazó udvarból" semmi sem hiányozhatott. Bár a konstantinápolyi császári palota luxusához képest „spártai" módon egyszerű lehetett, de azért így is jócskán felülmúlta az átlag tábori málhát.

A császár, a vele tartó méltóságok és az ő kíséretük, a császári testőrség és a népes szolgaszemélyzet számára válogatott állatokat adtak a malaginai

Nicetas: *Historia*. II.81–82. A bizánciak technikailag korábban is képesek lettek volna ilyen nagy szállítóhajókat építeni; talán a könnyebb ellátás, nagyobb sebesség, jobb irányíthatóság és a pótolhatóság miatt maradhattak ekkor még a több, de kisebb lószállító alkalmazása mellett (ekkoriban a kereskedelmi vitorlás flottájuk is inkább kisebb hajók sokaságából állt). Egy flotta, ha nem akart szétszóródni, mindig csak a leglassúbb hajója tempójával tudott haladni, és a nagy lószállítók miatt a keresztesek későbbi flottái is igen lassan haladtak. PRYOR–JEFFREYS, *i. m.*, 333–334.

84 PRYOR–JEFFREYS, *i. m.*, 309.; John PRYOR: Shipping and Seafaring. = *The Oxford Handbook...*, 484–486. A *kelandion* egyébként a harci *dromon* egy nagyobb méretű változata volt. Még lószállítói szerepkörben is világosan megkülönböztetik ezeket a többi, általános szállítóhajóktól. (PRYOR–JEFFREYS, *i. m.*, 139.; PRYOR, *i. m.*, 106.; Eric MCGEER–Alexander P. KAZHDAN: Chelandion. = *The Oxford Dictionary...*, 417.

85 *TL* XIX. 18.; PRYOR–JEFFREYS, *i. m.*, 315–333.

istállók, tartalékkal együtt összesen 2016 öszvért és málháslovat, illetve hátaslovakat. Mindegyik billogozva volt, kivéve az ajándékozható állatokat. A császári poggyászhoz rendelt állatok mind megkülönböztető, bíborszínűre festett, szőtt nyeregtakarót kaptak.

80 öszvér és 62 málhásló vitte a császári udvar étkészletét és élelmét, 48 mérő bort, olajat, babot, rizst, mandulát, pisztáciát, lencsét, zsírt, sajtot, sózott halat, zöldségeket, de vásároltak tokhalat és kagylót, pontyot is, és minden olyasmit, amit fellelhettek és szükség lehetett rá. Vágóállatként 100 bárányt, 500 kost, 50 tehenet, 200 csirkét és 100 ludat vittek magukkal (ezeket az illetékes *protonotariosz* biztosította). Idetartozott négy hordozható tábori kemence és itatótálakkal felszerelt faketrecek az élő baromfinak. A császári szakácsok és segítőik előkészített tűzifát is vittek magukkal, mindegyikük köteles volt egy farönköt cipelni a személyes poggyászában.

A császári sátrak és az udvartartás sátrai, valamint berendezésük 50 öszvérre és 43 málháslóra volt felpakolva, a *minszurator* (császári sátor felügyelője) felelt értük. Két egyforma sátorkészlet állt a császári udvartartás rendelkezésére; az egyik állandóan a málhával haladt, a másikat előreküldték a táborverőkkel, hogy a császárt mindig kész sátor várja a táborhelyen. A felszerelésben megvolt minden: a szükséges eszközök, terítők, összehajtható asztalok, padok, vastag matracok és párnák, kék színű vastag párnák a vendégeknek és kecskeszőr szőttesek. Továbbá „egy türk (török?) fürdő, amit szkíta nyelven *tzerga*-nak neveznek,[86] vörös bőrből való víztartállyal", a fürdőhöz való rács, kancsók, téglák a tűzrakó helyhez, hordozható kápolna a szükséges felszereléssel. Az iratanyagot három málhásöszvér szállította, és vittek magukkal 300 ív üres pergament is.

A császár személyes ruhatárát és felszerelését 30 öszvér és 15 málhásló szállította, ez a rakomány csatokkal és láncokkal rögzített bíborszínű bőrládákban volt. A személyes holmikból álló *eidikon*t 40 öszvér és 15 málhásló vitte. Idetartozott a nyolc darab, ezüstből való hűtővödör, illatosított bornak, rózsavíznek, bornak, víznek; ezüst és réz vizesvödrök, vizestömlők és a kápolna megszentelt edényei. Itt volt még négy tömör aranytál, két aranyváza, két tömör aranykancsó is, de ezeket csak különleges alkalmakra tartogatták; csak akkor kerültek az asztalra, ha a császár idegen követekkel étkezett együtt, máskor sohasem. A mindennap használatos ezüstkészletet az udvartartás élelmével együtt szállították.

86 Nem tudjuk, ebben az esetben pontosan milyen eredetű szót és mennyire torzítva jegyeztek fel. Az esetleges magyar *cserga* szóként való értelmezéssel szembeni vélemény: Palla Ákos: *A „szkíta cserga"-ról.* Orvostörténeti Közlemények, 8–9(1958), 218–232.; *Csorgó* néven, megemelt tartályos tábori „zuhanyozóként" értelmezi Dienes István: *A honfoglaló magyarok.* Budapest, 1972, 33.

A császár különféle könyveket is vitt az útra, így egyházi szertartáskönyvet, az ostromgépekről és lövedékekről, háborúkról és ostromokról szóló katonai kézikönyveket, történelmi könyveket (Polyianus és Syrianus munkáit), álomfejtő könyvet és meteorológiai témájú könyveket is.

A császárnak hordozható, személyes tábori árnyékszéke is volt, amihez vert arannyal borított éjjeli edény tartozott, hozzáillő kettős fedővel.

Vittek kovát és taplót, 300 egyforma gyertyát, három ezüst- és három bronzlámpást, ezekből egy volt a sátor hálókamrájában, egy az előterében és egy a latrinánál. A két tenyér mélységű fatányérok, amelyekben három viaszgyertya volt, rajtuk átlyuggatott bronzlemez fedővel egyfajta lámpaként szolgáltak. De voltak a sátorban bronz fáklyatartók is. A császár hálórészében volt a kis ezüst időmérő az éjszakai virrasztáshoz, a bronzból való időmérő pedig a sátor előterében állt, ahol a szolgák voltak.

A császári sátor berendezéséhez tartoztak rojtos végű, fekvésre alkalmas szőnyegek, amelyeken a vendégek lepihenhettek. Ezüst vízpermetező és vödör volt még a császár részére, bronzból való a tiszteknek és a kitüntetett vendégeknek, és kelyhek is a vacsoravendégeknek. Vastag és vékony, dupla szélű párnák a császárnak, selyemlepedők, vászontörülközők, vászonterítők, lepedők, „nyugati" törülközők és „nyugati" foltvarrott huzatok.

Két hordszék is szerepel a listán, illetve két, feltehetően méltóságjelző „birodalmi kard" (egy díszkard és egy egyszerűbb példány), valamint egy szablya is.

Jól felszerelt tábori patika is kéznél volt, természetesen különféle mérgek ellenszereivel (többféle fajta, többféle formában), tégelyekben orvosságokkal, olajokkal, kenőcsökkel, gyógynövényekkel emberek és állatok gyógyítására is. De voltak ott illatszerek, füstölők, fenyőtömjén, masztixfenyő-gyanta, pézsma, cukor, ámbra, sáfrány, keserű aloé (folyékonyan és szárítva is), fahéj (első és másodosztályú minőségű is).

A császár hadjáratba vitt ruhái között voltak különféle színű galléros ruhák, dupla selyemszegéllyel díszítve; más, gyengébb minőségű ruhák egyetlen selyemszegéllyel és tunikák „tenger-mintával". A hozzájuk illő külön száras nadrágok/lábszárvédők a lehető legjobb minőségű selyemmel voltak szegve, birodalmi sassal és szimbólumokkal díszítve, a kevésbé jó minőségűeket méhek díszítették. Ezen kívül a császári tábori ruhatárban voltak köpenyek, széles és keskeny sávval díszítve; bíbor csuklyák, többféle minőségben; bíbor és „ál-bíbor" övek és többféle vörös bőrcsizma. Ezeket bíborszínű bőrládákban kellett tárolni, amelyeket csatokkal és láncokkal zártak.

Kiszabatlan ruhaanyagokat is vittek, ezeket ajándékként is adhatta a császár. Az úti ruhatár további része is igen változatos volt. Volt benne többféle színű skaramaggia,[87] sárga, kék és fehér színben; értékes tunikák, amelyeket

[87] Ez díszes, drága selyemanyag, pl. oltárterítő; HALDON, *Constantine...*, *i. m.*, 275.

a birodalmi műhelyekben készítettek; közepes és még gyengébb minőségű alsóruhák; pamutruhák, többféle színben (szintén birodalmi műhelyből valók); piszkosfehér színű köpenyek; kétszínű, fehér és violaszín csíkos ruhaanyagok, valamint háromszínűek, viola, bíbor és valamilyen más színnel. Ezen kívül egyiptomi csíkos selyemruhák, többféle minőségű és értékű öv, cipők és háromféle minőségű törülköző. A selymeket tárolóládákban, a többi anyagot zsákokban és kosarakban vitték.

Az ajándéknak szánt kész ruhák közül a jobb minőségűek a *sztratégosz*oknak és *kleiszurarkhosz*oknak ajándékozható ruhák voltak, kettős vagy hármas bíborselyemmel szegve, duplaszegélyű és birodalmi sassal, szimbólumokkal vagy darazsakkal díszítve. A még alacsonyabb rangú *turmarkhoszok* számára adományozható egyetlen sávval díszített, galléros, gyengébb minőségű ruhák is voltak a császári poggyászban.

A *szakellariosz* és az *eidikosz* (kincstárnokok) gondoskodott zsákokban vitt aranyról is, hogy a császár ebből majd kellően tudja jutalmazni a harci érdemeket és fedezni tudjon egyéb kiadásokat is.[88]

FELSZERELÉS EGY HADJÁRATRA: KRÉTA, 949

A Kréta szigetén berendezkedett, és jórészt kalózkodásra „szakosodott" arab emirátust Bizánc csak több hadjáratban, több tengeri és szárazföldi összecsapás után tudta felszámolni. Két krétai hadjárat felszereléslistája (911-ből és 949-ből) töredékesen ránk maradt. A későbbi a részletesebb, és hiányos volta ellenére is jó képet ad arról, hogy részben miből is állhatott egy 10. századi hadjáratnak – ebben az esetben tengeri úton szállított – hadfelszerelése. A 949-es hadjárat listán ránk maradt anyaga részben fegyverekből, részben hajókhoz és az ostromhoz, ostromgépekhez szükséges eszközökből állt. A korábbi, 911-es hadjárat listájában szereplő, nagyobb mennyiségű takarmányról szóló feljegyzés pedig (ismeretlen létszámú) lovasság és málhásállatok jelenlétére is utal.[89]

A 949-es hadjárat hajóinak listája is hiányos, de még így is négyszáznál több mozgósított hajót *(dromon, ousiakos, pamphylos, kelandion)* sorol fel, leszámítva a partok védelmére maradtakat.

Egy, a hadjáratban részt vevő *dromon* legénységét a lista szerint a következőkkel szerelték fel: 70 lamellás vért; 12 sodronyvért a kormányosoknak és a görögtűzvető *siphon* kezelőinek; 10 másféle „közönséges" mellvért; 80 sisak; 10 arcvédős sisak; nyolc pár karvért; 100 kard; 70 „varrott pajzs"; 30 lydiai

[88] A császári poggyász listáját közli: Haldon, *Constantine*..., *i. m.*, C. szöveg, 99–130.

[89] Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 306.

pajzs; 80 háromágú szigony; 20 „lándzsasarló" (hosszú nyelű sarló, valószínűleg ellenséges hajó kötélzetének átvágásához); 100 hosszú lándzsa; 100 gerely; 50 „római" íj dupla húrral; 20 kézi ballista; 10 000 nyílvessző; 200 tegez(?) rövid nyíl a kézi ballistákhoz; 10 000 vassulyom; négy vascsáklya lánccal; 50 páncél fölé való fegyverkabát; 50 vastag nemezsapka (*kamelaukion*). A hajó legénysége 300 ember volt, ebből 230 evezős tengerészkatona, a többi 70 tengerész „a lovassági *themá*ból és a barbárok közül való legyen".

Más hadihajókról (*pamphylos*) szóló, nagyon rövid listatöredék minden hajóra előír „annyi pajzsot, amennyit Isten segítségével csak össze tudnak gyűjteni", továbbá 60 lamellás vértet, 60 sisakot és 10 sodronyinget említ. Megint más hajóról (*kelandion*) szóló töredéken hajónként 10 lamellás vért, 10 sisak, két „könnyű" sodronying és nyolc „közönséges" sodronying szerepel.

Az *eidikon* raktárából 20 *dromon*hoz a következőket adták: 100 lemez ólom; 20 bőr(takaró); 300 kötélzethez való csiga vagy ostromgép-alkatrész[90]; 500 000 vassulyom; 200 egyélű csatabárd, 200 kétélű csatabárd; 200 vég nemez; 100 viharvitorla; 200 *litrai* megmunkálatlan bronz (1 *litrai*=0,32 kg), ugyanennyi cink és ólom; 100 litrai viasz; 1200 ásó; 200 dézsa; 2000 emelőrúd; öt könnyű és öt nehéz ballistához való selyem íjhúr; 100 bőr(takaró); 100 amfora; 200 kilikiai kecskeszőr takaró; 24 bőrparittya. A vitorlák és bőrtakarók készítésének kiadásait az *eidikon* fedezte.

A császári *vesztiarion*ból 20 *dromon* részére a raktárból a következőket adták ki: összesen 60 görögtűzvető lángszóró *siphon* (minden hajóra három); 40 tartalék rúd a lángszóróhoz való pajzsokhoz; 20 vitorla; 80 bőr védőtakaró; mellvédek a szokásos mennyiségben; 1000 evezőcsatlakozó; 2400 evező; 20 kötélzethez való csiga; 20 csúszógyűrű (árbocra); 20 hajósarkantyú; 120 horgony lánccal; 20 csörlő; 480 csörlőrúd; 240 hánckötél; 200 emelőrúd; 400 pöröly; 200 bontócsákány; 200 tartalék kötélrögzítő csap; 3000 kampós és 3000 csavart, valamint 6000 „négyujjnyi" és 12 000 rögzítésre való tüske/cövek; 3000 litrai megmunkálatlan vas; 80 parázstartó.

Ostromgépek felszerelésére (és részben hajókhoz[91]): 30 karika; 15 fogó; 30 csúszógyűrű (vagy bilincs) a nagy ballistákhoz; 15 faltörő kos a teknős védőtetőkhöz; 15 retesz; 20 nagy és 30 kisebb súly, valamint vas(lánc?) ballistákhoz a szokásos módon; 10 000 litrai szurok; 300 kerek edény folyékony szurok; 50 edény tisztított gyanta; 8000 litrai len; 2000 litrai kender.

A 20 kis hajóhoz (*szandalion*) kiadva: 12 vas függesztő (vagy parittya); 50 tartalék horgony; 50 horgonylánc; 100 hánckötél; 100 csörlőrúd; 100 halfafűből font kötél; 200 horgonykötél/bója; 100 négylábú állvány a lángszó-

90 Pryor–Jeffreys, *i. m.*, Ap.4, 18.j.
91 Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 562, 31. j.

rókhoz[92]; 400 litrai len a szivacsok készítésére[93]; 400 kikötőkötél; 24 lángszóró sziphon a nyolc (vagy 50) *pamphylion*nak; 80 lángszóró sziphon a 40 *ousziaká*nak; 6000 szög a fedélzethez.

Az *eidikon*nak a hadjárattal kapcsolatos kiadásai között szerepelnek a vitorlák és a fedélzeti bőr védőtakarók, kecskeszőr fonatok elkészítéséért, ónért, „amit Mikhael rézművesnek adtak, hogy a birodalmi flotta sziphonjainak különféle alkatrészeit összeforrassza", viaszért, különféle méretű bronzüstökért, serpenyőkért, ónozott bronzedényekért, fémkorsókért, tálakért kifizetett tételek, amelyek összege 21 *litrai* arany, 57 *nomisma* és hat *miliaresia* volt.

Az *eidikon*hoz tartozó alsó fegyvertárból a flotta parancsnokának kiadtak 3000 kardot, 3000 lándzsát és 3000 pajzsot is, továbbá 240 000 nyílvesszőt és 4000 rövid nyilat a ballistákhoz.

A *vesztiarion* a flotta parancsnokának a krétai hadjárathoz kiadta még a további felszerelést is: 150 emelőrúd; 130 csörlőrúd a *kelandion*nak; 12 vas függesztő (vagy parittya); 240 pöröly; 300 bontócsákány; 12 vas tartozék a fatoronyhoz[94]; 15 vasfogó; 30 vasbilincs; 15 retesz; nyolc parázstartó; 10 súly; 4000 csavart, 2000 kampós, 5000 „négyujjnyi" és 8000 rögzítésre való tüske/cövek; 6000 fedélzethez való szög; 15 bronzfejű hajócsáklya; 30 ónozott bronzedény[95]; 30 bronzvödör fogóval; 30 bronz „emelő"; 60 vas horgonylánc; 140 csörlőrúd; 140 halfafűből font kötél; 220 horgonybója/kötél; 300 kikötőkötél; 200 litrai kender; 7000 litrai len helyett 80 *nomiszma*; 10 000 *litrai* szurok, 30 000 litrai folyékony szurok és 100 000 litrai cédrusgyanta vásárlására 23 nomiszma; 3000 litrai megmunkálatlan vas; 10 nagy vas „kos".[96]

ÖSSZEGZÉS

Bizánc sok szempontból külön „világ" volt, amely kultúra és intézmények terén is nagyban különbözött más, korabeli államoktól és népektől. Összetett katonai logisztikai hátterének a kortárs Európában egyáltalán nem volt párja, a hadellátási szervezettségének célja és mértéke szinte az egykori Római Birodalmat vagy a keleti, nagy múltú birodalmakat idézte. Ez még akkor is

92 Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 626.

93 A lángszórókhoz, azok tisztítására vagy a begyújtásukhoz. Az eredeti szövegben ez egy elrontott sor, értelmezési lehetőségei: Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 626.

94 *Xylokastron*, hajófedélzeti fatorony, ez esetben vagy tartalékra, vagy a partraszálló hídfő biztosítására, szárazföldi használatra vitték külön. Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 208–209, 569.

95 Ez itt konyhafelszerelés. Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 569, 51 j.

96 A *De Ceremoniis* II. 44–45. fejezeteiben levő listát közli: Pryor–Jeffreys, *i. m.*, 550–556, 556–570. A cikkhez nyújtott segítséget ezúton köszönöm B. Szabó Jánosnak.

helytálló, ha Bizánc – bár szinte folyamatos harcra kényszerült – nem volt egy végletekig militarista, állandó hódításra berendezkedő, folyton terjeszkedő állam, és ugyanakkor a bizánci hadtörténelmet katonai katasztrófák sora tarkította. A bizánci harctéri kudarcok sokkal inkább a rossz vezetés, hibás taktikai döntések vagy a belső zavarok terhére voltak írhatóak, mintsem a bizánci seregek ellátásának, felszerelésének esetleges hiányosságaira. Ha nem is sikerült minden, a katonai traktátusokban megfogalmazott elméleti célt megvalósítani, és rendszerének kifinomultsága belső zavarok idején természetesen egy csapásra hátránnyá is vált, a bizánci hadi logisztikai szervezet akkor is nagy teljesítményekre volt képes a középkori hadtörténet sajátos elemeként – ókori alapokon álló „maradványként" – kelet és nyugat között.

Bradács Gábor

HADELLÁTÁS AZ OTTÓK ÉS A SZÁLIAK KORÁNAK HADSZERVEZETÉBEN, 919–1125

A Német–római Birodalom első két dinasztiájának, az Ottókként is ismert Szász- vagy Liudolfing-dinasztia (919–1024) és a Száli-dinasztia (1027–1125) hadszervezeti kérdései nem tartoznak a korszak leginkább kutatott témái közé. Ez különösen igaz a hadellátás, hadtáp, logisztika problematikájára. Pedig a korai német állam hadviselését alapvetően meghatározták mindazok a nehézségek, amelyeket a hadellátás kihívásai támasztottak elé. Másrészt a téma rendkívüli módon kapcsolódik a korai magyar hadtörténelemhez, legyen itt elég most I. (Madarász) Henrik német király (919–936) várrendeletére, vagy az *agrarii milites* társadalmi rendjére, II. Konrád (1024–1039) vagy fia, III. Henrik (1039–1056) német–római császárok Magyarország elleni támadásainak kudarcára utalnunk, ahol minden esetben kulcsszerepet játszott a hadellátás ügye, valamint az, hogy az uralkodók mint a seregük legfőbb hadurai, miként voltak képesek a logisztikai problémákat kezelni. Seregeik ellátásának sikere, illetve kudarca a háborúk kimenetelére, így a magyar történelem alakulására is hatással volt.

Az Ottó-kor hadtörténete, hadseregszervezése meglepő módon kevéssé ihlette meg a német történészeket. A 10. századi Német Királyság, majd Német–római Császárság hadviselésének a történetéhez mai napig alapvető fontosságúak Karl Leyser[1], valamint David S. és Bernard S. Bachrach[2] munkái. Leyser elmélete a „szász katonai forradalomról" a mai napig is gyakran felmerül a szakirodalomban és képezi számos vita tárgyát, amely szerint a védelmi célokat szolgáló várak és erődítmények, továbbá az ezekben élő

[1] Karl Leyser: *Henry I and the Beginnings of the Saxon Empire.* English Historical Review. 83(1968), 1–32.

[2] Bernard S. Bachrach–David S. Bachrach: *Saxon Military Revolution, 912–973? Myth and Reality.* Early Medieval Europe, 15(2007), 186–222.; David S. Bachrach: *The Military Organization of Ottonian Germany, c. 900–1018: The Views of Bishop Thietmar of Merseburg.* Journal of Military History, 72(2008), 1061–1088.

agrarii milites-ek munkáján alapuló új nehézlovasság döntő jelentőségű fegyvernemnek bizonyult a magyarok ellen, majd a birodalom valamennyi ellenfelével szemben is hathatós katonai gépezetnek mutatkozott. B. és D. Bachrach tanulmányai ezzel szemben inkább azt hangsúlyozzák, hogy Madarász Henrik inkább Karoling-hagyományokat követett a nehézlovasság megszervezésével, az új német király legfőbb érdeme pedig leginkább az, hogy erődítmények – főleg a királyság keleti, Elba menti határai mentén történő – létesítésével a seregének nagyfokú stratégiai hatékonyságot nyújtott, valamint ezeket az erődítményeket tette meg a birodalom keleti irányú terjeszkedésének alapjaivá. Az amerikai hadtörténész, Charles R. Bowlus az augsburgi csatáról írt nagyszabású monográfiájában – egyesítve a történettudomány és a régészet eredményeit – arra a következtetésre jutott, hogy a nehézlovasság önmagában véve nem képes megállítani egy olyan mozgékony ellenfelet, mint a kalandozó magyarok, hanem csak az erődítmények hálózata képes erre, amellyel viszont Henrik – Bowlus szerint – a késő római kor védelmi stratégiájához nyúlt vissza.[3] Edward J. Schoenfeld remekül összefoglalta tanulmányában az *agrarii milites*ekről és Madarász Henrik várépítő politikájáról alkotott történészi felfogásokat, de önálló állásfoglalásra nem vállalkozott, hanem Leyser véleményét tette magáévá, rávilágítva Leyser elméletének a tudományos hátterére.[4] Karl Ferdinand Werner tanulmánya az Ottó- és a korai Száli-kor hadszervezetének a klasszikus munkája, érintve a hadellátást is, igaz, nem túl nagy mélységben.[5] Leopold Auer a Szász-dinasztia hadszervezetében részt vevő egyháziakat vizsgálta a hadtörténelem, valamint a kánonjog és a teológia szempontjából; munkájának talán legértékesebb része az *Indiculus loricatorum* beható elemzése.[6] Bruno Scherff a mai napig is kiadatlan doktori értekezésében felsorolja mindazokat a háborúkat, harci cselekményeket, amelyekben az Ottók és a Száliak birodalma egészen IV. Henrik császár (1056–1106) trónra lépéséig valamilyen módon érintve volt.[7] David S. Bachrach egészen új, 2012-es monográfiája a 10. századi német

[3] Charles R. Bowlus: *The Battle of Lechfeld and Its Aftermath, August 955: The End of the Age of Migrations in the Latin West.* Ashgate, 2006; vö.: *Die Reitervölker des frühen Mittelalters im Osten des Abendlandes. Ökologische und militärische Gründe für ihr Versagen.* Ungarn-Jahrbuch, 22(1995–1996), 1–25., itt: 16–17.

[4] Edward J. Schoenfeld: *Freedom and military reform in twelfth-century Saxony.* = *The Circle of war in the middle ages. Essays on medieval military and naval history.* (ed. Donald J. Kagay, L. J. Andrew Villalon), Woodbridge, 1999, 59–72.

[5] Karl Ferdinand Werner: *Heeresorganisation und Kriegführung im deutschen Königreich des 10. und 11. Jahrhunderts.* = *Ordinamenti militari in Occidente nell'alto medioevo.* Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 15(1968), 791–844.

[6] Leopold Auer: *Der Kriegsdienst des Klerus unter den sächsischen Kaisern.* Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 79(1971), 316–407., 80(1972), 48–70.; az *Indiculus loricatorum*ról l. 372–382.

[7] Bruno Scherff: *Studien zum Heer der Ottonen und der ersten Salier, 919–1056.* Bonn, 1985.

hadszervezetről fontos és hiánypótló munka a kor hadtörténetéről, a hadellátás kérdését azonban ő is csak nagy vonalakban, és elsősorban a nyugati hadszínterek eseményeinek tükrében ismerteti.[8] Szabó Csaba tanulmánya a Száli-kor magyar–német kapcsolatait ismerteti hadtörténeti szempontból, rávilágítva arra a körülményre, amelyre egyébként már Borosy András is utalt, hogy a magyarok a 11. század önvédelmi harcai során – a nyugati államokéhoz képest ekkor még gyengébb haderejük okán – kerülték a nyílt összecsapást II. Konrád vagy III. Henrik inváziós erőivel szemben, ha sikeres háborút akartak vívni.[9] A Száli-kor hadviseléséhez érdekes, de sokkal inkább művelődés-, mintsem hadtörténeti jelentőségű adalékot szolgáltatnak Hanna Vollrath,[10] Malte Prietzel[11] és Simon Kerzel[12] vizsgálatai IV. Henrik császár háborúiról, különös tekintettel az ellenség démonizálására és megfélemlítésére irányuló, a korabeli krónikások által megfogalmazott stratégiáról.

A fentiekből látható tehát, hogy a hadellátás kérdése eddig kevéssé mozgatta meg a történettudósokat. Ami részben a korszak forrásainak hiányosságaival, részben a vizsgálat gyakorlati nehézségeivel is magyarázható, ugyanis sem a szóba jöhető elbeszélő vagy okleveles források nem adnak könnyen támpontot ahhoz, hogy rekonstruálni lehessen, milyen ellátási nehézségekkel kellett szembenéznie egy 10–11. századi német uralkodónak a serege harcosainak, illetve lovainak és egyéb állatainak napi ellátása során. A már említett *Indiculus loricatorum*, vagyis II. Ottó császár 980-ban, 981-ben Itáliába küldött seregének nehézfegyveres lovasairól *(loricati)* készített jegyzéke, lebontva azokra az egyházi és világi hatalmasságokra, akiket az uralkodó ilyen páncélos kontingens kiállítására kötelezett, nem tájékoztat a harcosok, illetve lovaik ellátásáról;[13] annak fényében pedig, hogy nem igazán világos, mekkora is lehetett valójában egy harci mén a korszakban, mekkora volt

8 David S. BACHRACH: *Warfare in Tenth-Century Germany.* Woodbridge, 2012, 234–237.

9 SZABÓ Csaba: *Die militärischen Aspekte der deutsch-ungarischen Beziehungen der Salierzeit.* Ungarn-Jahrbuch, 21(1993–1994), 1–18., itt: 3.; BOROSY András: *Magyarország hadügye és háborúi a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig.* = *Magyarország hadtörténete két kötetben.* (szerk. BORUS József), Budapest, 1984, 33.

10 Hanna VOLLRATH: *Konfliktwahrnehmung und Konfliktdarstellung in erzählenden Quellen des 11. Jahrhunderts.=Erscheinungsformen kultureller Prozesse. Jahrbuch 1988 des Sonderforschungsbereichs „Übergänge und Spannungsfelder zwischen Mündlichkeit und Schriftlichkeit".* (Hg. Wolfgang RAIBLE), Tübingen, 1990, 83–102.

11 Malte PRIETZEL: *Tote begraben, Feinde ausplündern, das Feld behaupten: Wahrnehmung und Darstellung von Schlachten in den Kriegen Heinrichs IV. gegen die Sachsen.* Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte. 79(2007), 207–221.

12 Simon M. KARZEL: *Nihil crudelius a barbaris perpeti potuissent: Die Darstellung von Krieg und Gewalt in den historiographischen Quellen zur Zeit Heinrichs IV.* Marburg, 2008.

13 Kiadása: *Indiculus loricatorum Ottoni II. in Italiam mittendorum.* (Hg. *Ludwig* WEILAND), MGH Constitutiones, 1, 436(1893), 632–633.; Karl UHLIRZ: *Jahrbücher des Deutschen, Reiches unter Otto II. und Otto III.* Band 1, Leipzig, 1902, 247–248.

a teherbíró képessége, a napi élelemszükséglete stb., nem lehet egyértelmű adatokat szerezni az Ottók vagy akár a Száliak hadseregének logisztikai igényeiről, még ha a haderő létszámát az *Indiculus loricatorum* alapján körülbelül meg is lehet határozni. Először a hastingsi csata kapcsán rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyekben már körülbelüli adatokkal rendelkezünk egy 11. századi támadó haderő harcosainak és állatainak táplálékszükségletére vonatkozóan.[14] Meglepő módon éppen egy magyar forrás, a *Képes Krónika* 90. fejezete szolgáltat adatokat arról, hogy a 11. század közepén III. Henrik császár körülbelül mekkora erőkkel vágott neki a Magyarország elleni hadjáratának, és hogy ez a haderő milyen mértékű ellátást igényelhetett.[15]

Tanulmányunkban ezeknek a sporadikus információknak az összegyűjtésére vállalkoztunk. Egyszerűbbnek látszik, hogyha az egyes uralkodók korából olyan háborúkat vagy stratégiai döntéseket vizsgálunk meg, ahol tetten érhető a hadellátás és a katonai logisztika problematikája bármilyen módon.

A Szász- és a Száli-dinasztia uralkodói évi gyakorisággal vezettek háborúkat a birodalmon belülre, illetve kívülre, kezdetben az elbai szlávok ellen, majd ez a katonai hatósugár egyre messzebbre terjedt ki. A 980-as évekre Dániától Dél-Itáliáig, a Rajnától az Oderáig mindenhol megfordultak az Ottók seregei, a II. Konráddal trónra lépő Száli-dinasztia hadigépezete Csehországban, Lengyelországban és Magyarországon is jelen volt.[16] Többfrontos háborúra azonban még ez a hadigépezet sem vállalkozhatott; erre azonban már a 10. század közepétől kezdve volt szükség, tekintettel arra, hogy I. Ottó seregének a mobilitása ekkortól kezdve jelentékenynek tekinthető. Gondoljunk csak arra az esetre, amikor a magyarokkal 955 augusztusában vívott győztes augsburgi ütközet után nem egészen két hónappal I. Ottó király személyesen vezette haderejét az elbai szlávok nagy törzsszövetsége ellen, és mért rájuk döntő vereséget a Recknitz folyónál (Németország, Mecklenburg-Előpomeránia) 955. október 16-án.[17]

Ez a nagyfokú és látványos mobilitás, hogy a Lech és a Recknitz folyók közötti közel 800 kilométeres távot Ottó király serege ennyire rövid idő

14 Bernard S. Bachrach: *Logistics in Pre-Crusade Europe.* = *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present.* (ed. John A. Lynn), Boulder, 1993, 57–78.

15 Ennek ismertetését l. lentebb.

16 Daniel P.Franke: Germany, Narrative (911–1024). = *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology.* (ed. Clifford Jeffrey Rogers), New York, 2010, 164–165.

17 *Die Sachsengeschichte des Widukind von Korvei.* (MGH SS rer. Germ. 60.), (Hg. Paul Hirsch, H.-E.Lohmann), Hannover, 1935, 132–135. (III, 53–55.); *Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre Korveier Überarbeitung.* (MGH SS rer. Germ. N. S. 9.), (Hg. Robert Holtzmann), Berlin, 1935, 50, 52. (II, 12.); Christian Lübke: *Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder.* Teil II, Regesten 900–983, Berlin, 102(1985), (Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung der europäischen Ostens, 133.), 136–139.; Bachrach, *i. m.*, 57–59, 213–220.

alatt megtegye, nem lett volna lehetséges a királyi haderő felvonulását megkönnyítő bázisok, várak, erődítmények ekkor már létező hálózata nélkül. Ennek kiépítését I. Ottó apja és elődje, I. (Madarász) Henrik király kezdte meg.[18] Míg a régebbi szakirodalom elsősorban a várak védelmi funkcióját emeli ki,[19] addig a modern kutatás már számol azzal, hogy ezek az erődítmények, amelyek főként az elbai fronton épültek, a magyarokkal szembeni védekezés mellett az új német királyság keleti irányú terjeszkedésének az eszközei, az Ottók hatalmi jelenlétének demonstratív eszközei voltak az újonnan pacifikált szláv területeken.[20] Kitűnő példa erre Meissen, amelyet 929-ben építtetett Madarász Henrik egy elbai szláv törzs, a dalamancok legyőzése és leigázása után. Az *urbs Misni* kifejezés Merseburgi Thietmárnál arra utal, hogy Henrik király tudatosan egy állandó helyőrség és település létrehozására törekedett az új dalamanc terület pacifikálása, valamint újabb területek meghódításának a céljából.[21] Meissen felépítése és beépítése az Ottó-kori Szászország erődrendszerébe, mai divatos kifejezéssel élve, sikeres projektnek bizonyult: a mai Albrechtsburg helyén lévő egykori magaslati erődítmény kitűnő felvonulási terepet biztosított egy másik törzs, a milicek elleni 932. évi hadjárathoz a mai Alsó-Lausitz területére,[22] Henrik király stratégiai döntésének a helyességét igazolja az a tény is, hogy a 983. évi nagy szláv felkelés során a német uralom és a keresztény térítés ellen megmozduló ljuticsok valamennyi, az Elba és az Odera között lévő püspöki székhelyet (Brandenburg, Havelberg, Merseburg, Zeitz) lerombolták vagy felprédálták (Oldenburg), az addigra már ugyancsak püspöki és őrgrófi székhellyé tett Meissen viszont érintetlenül vészelte át ezt a vihart.[23] Amennyiben bármilyen módon lehet beszélni valamiféle

18 Wolfgang GIESE: *Heinrich I. Begründer der ottonischen Herrschaft.* Darmstadt, 2008, 100–112.; Carl ERDMANN: *Die Burgenordnung Heinrichs I.* Deutsches Archiv, 6(1943), 59–101.; BACHRACH, *i. m.*, 25–27.

19 Kurt-Ulrich JÄSCHKE: *Burgenbau und Landesverteidigung um 900. Überlegungen zu Beispielen aus Deutschland, Frankreich und England.* (Vorträge und Forschungen, 16), Sigmaringen, 1975, 23–33.; LEYSER, *i. m.*

20 GIESE, *i. m.*, 105; az Ottó-kori hadvezetés „mélységi védelem stratégiájához" l. BACHRACH, *i. m.*, 220–224.

21 THIETMAR, 22. (I, 16.): *Hic montem unum iuxta Albim positum et arborum densitate tunc occupatum excoluit, ibi et urbem faciens, de rivo quodam, qui in septentrionali parte eiusdem fluit, nomen eidem Misni imposuit*; LÜBKE, *i. m.* (28), 45.; JÄSCHKE, *i. m.*, 116.

22 LÜBKE, *i. m.* (36–37.), 55–57.

23 A 983. évi elbai szláv felkeléshez l. Wolfgang FRITZE: *Der slawische Aufstand von 983 - eine Schicksalswende in der Geschichte Mitteleuropas.* = *Festschrift der landesgeschichtlichen Vereinigung für die Mark Brandenburg zu ihrem hundertjährigen Bestehen 1884–1984.* (Hg. Eckart HENNING, Werner VOGEL), Berlin, 1984, 9–55.; Lorenz WEINRICH: *Der Slawenaufstand von 983 in der Darstellung des Bischof Thietmar von Merseburg.* = *Historiographia Mediaevalis. Studien zur Geschichtsschreibung und Quellenkunde des Mittelalters. Festschrift für F.-J. Schmale zum 65. Geburtstag.* (Hg. Dieter BERG, Hans-Werner GOETZ), Darmstadt, 1988, 77–87.;

„ottói nagystratégiáról", az ilyen erődítmények létesítése ennek a „nagystratégiának" mindjárt két elemét is megvalósította, nevezetesen egy ütőképes haderő kiépítését és a belső stabilitást biztosította.[24] További érv Meissen mint logisztikai bázis kiépítéséhez az a hadjárat, amikor I. Henrik Csehország ellen vonult, Prágát elfoglalta, az ország fiatal uralkodóját, Szent Vencel herceget pedig hűbéresévé és adófizetőjévé tette.[25] Az nem derül ki egyértelműen a forrásokból, hogy Meissen alapítására közvetlenül a dalamancok leigázása után került-e sor vagy majd csak a cseh háború után. Az viszont biztos, hogy Meissen felépítésével Prága, a cseh területeket uraló Přemysl-dinasztia központja elérhető közelségbe került, így a század során majd többször is sor kerülhetett Csehország elleni német katonai invázióra, amely 977-ben, már II. Ottó császár uralkodása alatt végül az ország feletti birodalmi hűbér elismeréséhez vezetett.[26] Nem kell túl nagy képzelőerő annak a feltételezéséhez, hogy az ilyen határ menti erődítmények láncolata a későbbi katonai felvonulások nélkülözhetetlen bázisai lettek, nem csupán határvédelmi szerepet betöltve. Itt pedig elérkeztünk egy másik fontos kérdéshez, amely azonban nem érinti közvetlenül a témánkat, viszont rávilágít a magyar hadtörténetírás egy régi adósságára, nevezetesen arra, hogy az elbai szláv törzsek Csehországgal együtt milyen szerepet játszhattak a magyarok felvonulásához a Keleti Frank, illetve a Német Királyság ellen, tekinthetők-e valamiféle logisztikai bázisnak a kalandozók számára? Ha erre a kérdésre ugyanis igen lenne a válasz – ami nyilvánvalóan egy külön vizsgálatot igényelne –, akkor világos, hogy Madarász Henrik keleti háborúi, amely ezeknek az Elba és Odera közt élő törzsi területeknek a módszeres felszámolására irányultak, többek lehettek, mint az újonnan kiépített haderejének az erőfitogtatása, vagy csupán a királyság határvédelmi övezetének a keletre való kitolása, ehelyett inkább a magyarok felvonulását és ellátását biztosító pogány törzsek megsemmisí-

Dieter Bürker: *Slawen und Deutsche: die Begegnung von Slawen und Deutschen zwischen Elbe und Oder vor etwa 1000 Jahren und der Große Slawenaufstand von 983.* Neubrandenburger Mosaik, 32(2008), 8–60.; Gerhard Billig: *Der Slawenaufstand von 983 im Spiegel des Burgenbildes und der urkundlichen Überlieferung.* = *Aus Bronzezeit und Mittelalter Sachsens: ausgewählte Arbeiten von 1959-1997; gewidmet: Gerhard Billig zu seinem 85. Geburtstag.* Band 2: Mittelalter, (Hg. Steffen Herzog), Langenweißbach, 2012, 159–168.; Bachrach, *i. m.*, 29–32.

24 Bowlus, *i. m.*, 16.

25 Widukind, Uo.: *„Post haec Pragam adiit cum omni exercitu, Boemiorum urbem, regemque eius in deditionem accepit; de quo quaedam mirabilia predicantur, quae quia non probamus, silentio tegi iudicamus. Frater tamen erat Bolizlavi, qui quamdiu vixit imperatori fidelis et utilis mansit. Igitur rex Boemias tributarias faciens reversus est in Saxoniam"*; Lübke, *i. m.* (29), 45–47.

26 Lübke, *i. m.* (193), 271–272.; Rudolf Turek: *Böhmen im Morgengrauen der Geschichte: von den Anfängen der slawischen Besiedlung bis zum Eintritt in die europäische Kulturgemeinschaft (6. bis Ende des 10. Jahrhunderts).* Wiesbaden, 1974, 195.

tése lehetett a cél, ami például indokolja, bár semmiképpen sem igazolja a dalamancok elleni brutális erőszakot.[27]

I. Ottó király korából a magyar történelemből is ismert példa a fentebb már említett augsburgi csatáról készített beszámoló, amely Widukind corvey-i szerzetes *Rerum gestarum Saxonicarum libri tres* című munkájában maradt fenn. Widukind elmondása szerint Ottó király nyolc légióba szervezte erőit. A nyolcadikról a következőképpen számol be: „A nyolcadikban csehek sorakoztak, ezer válogatott vitéz. Fegyverzettel jobban el voltak látva, mint szerencsével – itt hevert minden málha és holmi is, mintha a legszélső légió lenne a legnagyobb biztonságban. Ám a dolgok nem az elképzelések szerint alakultak. A magyarok ugyanis habozás nélkül átkeltek a Lech folyón és bekerítve a hadsereget, a szélen álló légióra nyílzáport zúdítottak, majd hatalmas hujjogással lerohanták őket. Kit lekaszabolva, kit elfogva, minden málhát megszereztek, a légió megmaradt fegyvereseit pedig megfutamították."[28] (Magyar László András fordítása.) Világos volt a német uralkodó szándéka, miszerint a felszerelést az arcvonal szélén helyezte el, azt pedig egy roppant erős védelemmel látta el – ezerfőnyi fegyveres az *Indiculus loricatorum* tanulsága szerint igen tetemes létszám. Ez meggyőzhet minket az általuk őrzött szállítmány és felszerelés fontosságáról. Mi lehet azonban a forrásban említett málha és holmi? A Widukind által használt kifejezések közül a *sarcina* és *impedimentum* egész egyszerűen csak terhet, illetve felszerelést jelentenek, minden további részletezés nélkül.[29] Valószínű, hogy itt nem is egyszerűen az arcvonal egy részéről, hanem magáról a királyi táborról lehet szó, amely könnyű prédának ígérkezett Lehel és Bulcsú serege számára; a váratlan magyar rajtaütés pedig Ottót az addigi taktikája átgondolására késztette. A kortársi források – az időben egyébként közelebb is álló – pl. *Antapodosis* Liutprand cremonai püspök írásai, vagy Gerhard életrajza Udalrich augsburgi püspökről, vagy Reimsi Flodoard évkönyve azonban mit sem tudnak a cseh kontingens szerepéről, legfeljebb azt erősítik meg, hogy a

27 Widukind értesülése szerint a 933. évi, végül a merseburg-riadei katasztrófába torkolló magyar hadjáratot Szászország ellen egy követjárás előzte meg, amikor a magyarok „régi barátaiktól", a dalamancoktól a „szokott támogatást"(!) kérték, a dalamancok azonban tudva és első kézből megtapasztalva Madarász Henrik és a szászok felkészülését a háborúra, sértő módon visszautasították a magyarok kérését. (Widukind, *i. m.*, 56.)

28 Widukind, *i. m.*, 125. (III, 44): *In octava erant Boemi, electi milites mille, armis potius instructi quam fortuna; in qua et sarcinae omnes ac inpedimenta quaeque, quasi ipsa esset tutissima, quae esset novissima. Sed aliter res acta est ac arbitrabatur. Nam Ungarii nichil cunctantes Lech fluvium transierunt circumeuntesque exercitum extremam legionem sagittis lascessere coeperunt; et inpetu cum ingenti vociferatione facto, aliis caesis vel captis, sarcinis omnibus potiti, caeteros legionis illius armatos fugere compulerunt*; Ottó „cseh légiójáról" l. Lübke, *i. m.* (98), 132–133.

29 Charles Du Fresne–Sieur Du Cange: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, 7, Niort, 1883–1887, 309.

csehek részt vettek a harcban.[30] Ez persze nem gyengíti feltétlenül Widukind beszámolójának hitelességét, hiszen valamiféle felszereléssel, az azokat szállító kocsikkal mindenképpen meg kellett jelennie az összetoborzott királyi hadnak. Az azonban kevéssé életszerű, hogy az utánpótlást – főleg élelmet – szállító szekerekről lehet szó a forrásban. A holmi valami olyasmi lehetett, amely felkeltette a magyarok érdeklődését és nekiláttak a fosztogatásnak: valószínűleg tartalék fegyverekről, esetleg még díszesebb ruhákról, ékszerekről is lehet szó, bár természetesen az élelmiszer is szóba jöhet, tehát bármi olyasmi, amelyre egy portyázó seregnek feltétlenül szüksége lehet mind a harc folytatása, mind pedig a zsákmányszerzés érdekében. Bizonytalan azonban, hogy Ottó király miért vont el egy ekkora erőt, mint a cseh „légió" az őrzésükre, amikor azok a harcban is használhatóak lettek volna. Véleményem szerint tehát Widukind beszámolója itt sokkal inkább egy táborról, talán *a* királyi táborról szólhat, amelyet a cseh fegyverek erejében bízva hagytak rájuk, ott őrizve minden fontos holmit. Veszprémy László felvetése szerint a magyarok taktikája, vagyis az, hogy hátba támadják a német erőket és megszerzik az ellátást biztosító málhákat, talán a pánikkeltést szolgálták annak érdekében, hogy I. Ottó erőit a lesben elhelyezett magyar lovasság felé taszítsa. Ebben az esetben jó elgondolás volt, ami Ottót is az eredeti elképzeléseinek az átgondolására késztethette.[31] Bármiről is legyen itt szó, Widukind híradása mindenképpen tájékoztat az utánpótlás egy lehetséges módjáról, mégpedig egy olyan területen, ahol a rablás semmiképpen sem volt megengedett: hazai földön. Az utánpótlást és a felszerelést pedig így csak szekereken lehetett szállítani, így biztosítva azt, hogy a rendelkezésre álló eszközök a haderő számára elérhetőek legyenek – viszont így lelassítva a sereg közlekedését. Ha pedig a szekereket alkalmazták az októberi, az elbai szlávok elleni mecklenburgi hadjáratban is a felszerelés szállítására, ez megmagyarázza, miért is vett igénybe két hónapot az átkelés Bajorországtól a birodalom északkeleti részébe – fenntartva persze a korábbi álláspontot, hogy ez tényleg egy gyors művelet volt, különösen, ha az utánpótlást szállító szekereket is magával vitte I. Ottó serege.

Egy dinasztiával később, II. Konrád császár támadása Magyarország ellen 1030-ban már jóval kevesebb tudatosságot mutatott, legalábbis ami a császári sereg logisztikai igényeinek a kielégítését illette.[32] Maga a háború célja sem

30 Flodoard: *Annales*. = *MGH SS 3*, (Hg. Georg Heinrich Pertz), Hannover, 1839, 403.: *„Hungari cum inmensis copiis et ingenti multitudine Baioariam ingrediuntur, volentes venire in Franciam. Contra quos Otto rex cum Burislao, Sarmatarum principe, et Chonrado iam sibi pacificato pugnavit."*

31 Veszprémy László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai.* Budapest, 2008, 96.

32 Marczali Henrik: *A vezérek kora és a királyság megalapítása.* = *A magyar nemzet története.* 1. kötet, (szerk. Szilágyi Sándor), Budapest, 1895, 297–300.; Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* 1. kötet, Budapest, 1899, 70–72.; Gombos F. Albin: *Szent*

igazán egyértelmű: bár a magyar történettudomány általában elfogadja azt a tényt, hogy Konrád császár hódító, „imperialisztikus" törekvései szolgáltatták az alapot a háború megindításához,[33] az újabb német történeti kutatások már nem ennyire egyöntetűek a Száli-dinasztia *Ostpolitik*-jával, *ostpolitische Konzeption*-jával kapcsolatban.[34] Azt már Burgundi Wipo, II. Konrád császár életrajzírója is megemlíti, hogy a konfliktust Magyarország és a birodalom között éppen a bajorok kezdték a különböző határvillongásokkal, amelyet Szent István király ellencsapásokkal torolt meg.[35] Eppensteini Adalbero karantán herceg az 1020-as évek végén gyakorlatilag önálló külpolitikát folytatott Magyarország vonatkozásában, szemben a birodalmi politikával. Az ő békekötése tette lehetővé Szent István számára, hogy biztosítsa a határőrvidéket Karintia felé, ugyanakkor segítette valamelyest a bajorok betörését is, elaltatva a békével a magyarok gyanakvását is, hosszabb távon pedig ez a békekötés (is) vezethetett Adalbero bukásához (legalábbis *Ingrid Heiderich* szerint), amelynek okai a mai napig sem tisztázottak.[36] Werner strassburgi püspök követségének a visszafordítása (1027) kiváló ürügyet szolgáltathatott Konrád császárnak a Magyarország elleni támadásra,[37] mivel Werner püspök követsé-

István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban. = *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* (szerk. SERÉDI Jusztinián), 2. kötet, Budapest, 1938, 107–132.; VESZPRÉMY László: *Korai hadtörténetünk.* = *Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján.* (szerk. RÁCZ Árpád), Budapest, 2000, 24., 30.; Konrad SCHÜNEMANN: *Deutsche Kriegsführung im Osten während des Mittelalters.* Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters, 2(1938), 54–84., itt: 69–71.; Herwig WOLFRAM: *Konrad II. 990–1039. Kaiser dreier Reiche.* München, 2000, 246–254.

33 HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme.* 1. kötet, Pest, 1871, 233.; MARCZALI, *i. m.*, 298.; PAULER, *i. m.*, 70.; GOMBOS, *i. m.*, 119.; ENGEL Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* Budapest, 1990, 153.; KRISTÓ Gyula: *A tizenegyedik század története.* Budapest, 1999, 71.; NÉGYESI Lajos: *Szent István, a katona.* Budapest, 1999, 91.; Egon BOSHOF: *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier.* = *Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen.* (Hg. *Ekkehard* VÖLKL), Regensburg, 1988, 41–63.

34 Egon BOSHOF: *Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier.* Ostbairische Grenzmarken, 28(1986), 178–194.; Gerd ALTHOFF: *Die Beurteilung der mittelalterlichen Ostpolitik als Paradigma für zeitgebundene Geschichtsbewertung.* = *Die Deutschen und ihr Mittelalter. Themen und Funktionen moderner Geschichtsbilder vom Mittelalter.* (Hg. Gerd ALTHOFF), Darmstadt, 1992, 147–164.; WOLFRAM, *i. m.*, 246.; VARGA Gábor: *Heinricus III. rex pacificus. Az Árpádok és a Német–római Birodalom uralkodóinak kapcsolatáról.* Aetas, 22(2007), 36–38.

35 WIPO: *Gesta Chuonradi II imperatoris.* = *Die Werke Wipos.* (Hg. Harry BRESSLAU), Hannover, 1915, 44.: C. 26. *„Eodem tempore multae dissensiones inter gentem Pannonicam et Baioarios, culpa tamen Baioarium, factae sunt, ita ut Stephanus rex Ungariorum multas incursiones et praedas in regno Noricorum, id est Baioariorum, faceret."*

36 Ingrid HEIDRICH: *Die Absetzung Herzog Adalberos von Kärnten durch Kaiser Konrad II. 1035.* Historisches Jahrbuch, 91(1971), 70–94.; Stefan WEINFURTER: *Herrschaft und Reich der Salier. Grundlinien einer Umbruchzeit.* Sigmaringen, 1991, 53–54.; WOLFRAM, *i. m.*, 2000, 102–106.; ezzel némiképp ellentétes állásponton van: Krah ADELHEID: *Die Absetzung Herzog Adalberos von Kärnten und die Südost-Politik Kaiser Konrads II.* Historisches Jahrbuch, 110(1990), 309–369.

37 WIPO, *i. m.*, 44.; WOLFRAM, *i. m.*, 248.

ge fontos szerepet játszott a német–bizánci együttműködés kiépítésében Szent István és a velencei Orseolo-párt ellenében. A német uralkodóval szövetséges dózsét, Pietro Barbolanot elűzték, István király támogatását pedig az Orseolo-párt arra kívánta felhasználni, hogy az elűzött Ottó dózsét vagy fiát, Pétert (a későbbi magyar királyt) ültessék a városköztársaság élére.[38] Mindez 1030 elején történt, II. Konrádnak így gyorsan kellett cselekednie. Végül sikerült is jelentős erőket felvonultatnia; a közvetlenül érintett bajorok mellett lotaringiaiak is részt vettek a harcban,[39] de a csehek szerepeltetését Konrád császár seregében nem tudjuk másnak tekinteni, mint egy történetírói fikciónak.[40] A lotaringiaiak, luxemburgiak jelenléte sem tekinthető a véletlen művének: 1029 és 1030 fordulóján Konrád császár éppen a Száli-ház törzsterületének számító Alsó-Lotaringiába, a Rajna déli vidékére és Elzászban utazott, ahonnan keletre fordulva a pünkösdöt már Merseburgban töltötte, júniusban Niederaltaichban találjuk őt, a nyár pedig már a Magyarország elleni háborúval telik. Konrád gyakorlatilag „menetből" indult háborúba Szent István ellen, magával hozva a felkeresett területeinek hűbéreseit, mint például Luxemburgi Henrik grófot.[41] Akár előre megtervezte Konrád császár

[38] GOMBOS, *i. m.*, 119. (Konrád császár valódi szándékait és a háború célját illetően ez tűnik a legéletszerűbb magyarázatnak); Gombos magyarázatához csatlakozik VARGA Gábor: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation.* München, 2003, 95.

[39] *Regesta imperii III. Salisches Haus: 1024–1125.* Erster Teil: 1024–1056, Erste Abteilung: Die Regesten des Kaiserreiches unter Konrad II. 1024–1039, (Hg. Johann Friedrich BÖHMER, Heinrich APPELT), Graz, (158b)1951, 79. Henrik, Luxemburg grófja is részt vett a hadjáratban, ezt egyik vazallusának, Stablo-Malmedy-i Arnulfnak az oklevéléből, egész pontosan a magyarországi hadjárat előtt írt végrendeletéből tudjuk, vö.: *Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmedy.* 1. kötet (644–1198), (éd. Joseph HALKIN, Charles Gustave ROLAND), Brüsszel, (98)1909.; *Urkunden- und Quellenbuch zur Geschichte der altluxemburgischen Territorien.* Band 1: Bis zum Friedensvertrag von Dinant 1199, (Hg. Camille WAMPACH), Luxembourg, (238–239)1935, 332–334., itt: 334.: *„Etenim iussu Cuonradi imperatoris exercitus contra Ungros, dirigitur, cum quo ego etiam cum domino meo Heinrico comite proficiscor; quapropter metuens terminum vite, immo magis me ceno criminum nimium involutum esse, id agere delibero et coram testibus idoneis perficere statuo"*; Harry BRESSLAU: *Die Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Kaiser Konrad II.* 1. kötet, Berlin, 1879, 298.

[40] Prágai Kozma fenntart egy cseh hagyományt, amely szerint Oldřich herceg (1012–1034) fia, a későbbi I. Břetislav herceg (1035–1055) feldúlta Szent István király országát egészen Esztergomig. Vö. *Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag (Cosmae Pragensis Chronica Boemorum).* (Hg. Berthold BRETHOLZ), MGH Script. rer. Germ. N. S. 2. Berlin, 1922, 64.: I, 41. *„Anno 1030 dux Bracizlaus magna caede prostravit Ungaros et terram eorum usque ad urbem Strigoniam devastavit."* A középkori cseh történetírás szinte egy emberként átvette Kozma értesülését Břetislav hadjáratáról, aki valóban harcolt Magyarországon – 1042-ben és 1051-ben. Vö. GOMBOS, *i. m.*, 121–124. Jellemző azonban, hogy még a mai német történettudomány is elfogadja Kozma beszámolóját az állítólagos cseh részvételről, amelyet azonban sem Wipo, sem más történetíró nem erősít meg: WOLFRAM, *i. m.*, 249.

[41] Eckhard MÜLLER-MERTENS–Wolfgang HUSCHNER: *Reichsintegration im Spiegel der Herrschaftspraxis Kaiser Konrads II.* Weimar, 1992, 195–196.; Konrád áprilisban még egy sor oklevelet adott ki a

a magyarországi hadjáratot, akár a velencei fejlemények miatt döntött egy István király elleni, minden bizonnyal megtorló jellegű hadjárat mellett, a hadellátásra semmilyen gondot nem fordított. Ráadásul itt került szembe a magyar hadszervezet közel évszázados fejlesztésének az eredményével, a gyepűvel, amelyet megerősített Szent István új határvédelmi rendszere. A kortársi források közül Reichenaui Hermann pontosan megadja a háború lefolyását és színterét: II. Konrád serege a Rába folyóig hatolt el, de a folyókon és a mocsarakon nem tudott átkelni, ezért a Rábától vissza is vonult.[42] A Nagyobb Sankt Gallen-i Évkönyvek *(Annales Sangallenses maiores)* már a Fischa folyó körüli harcokról is beszámolnak.[43] Konrád császár kudarcáról azonban igazán tényfeltáró leplezetlenséggel a Nagyobb Altaichi Évkönyvek *(Annales Altahenses maiores)* tudósítanak: a német uralkodó a serege nélkül, eredménytelenül tért vissza, az éhségtől meggyötört harcosait a magyarok Bécsnél könnyűszerrel fogságba ejthették.[44] Ma már nem képezi vita tárgyát, hogy a szövegben szereplő *Vienni* kifejezés arról árulkodik, hogy Konrád erőit Bécsnél fogták el, nem pedig a várost magát szerezték meg.[45] Összekapcsolva a források szövegeit a következő állapítható meg: II. Konrád császár Magyarországra nyugat felől, a Fischa és a Lajta közötti gyepűn keresztül tört be seregével. A nyári hónapokra való tekintettel az élelmezésüket a vidéken fellelhető termények segítségével kívánták megoldani, az utánpótlásra külön hangsúlyt nem fektettek. Wipo arról is tud, hogy a császár serege, mivel továbbmenni nem tudott a folyók és az erdők rengetegén, mindent felégetett maga körül, majd eredménytelenül visszatért.[46] Ellentétben az 1051. évi hadjárattal, a magyar haderő nem alkalmazta a felperzselt föld taktikáját, ezt ugyanis megtették Konrád emberei is. Nem tudunk egyetérteni Gombos F. Albin véleményével, aki szerint „az 1030-i hadjáratra II. Konrád jól felké-

Rajna menti Ingelheimban: *MGH DD K* II 148 (április 5.), 149 (április 7.); májusban viszont már Merseburgban találjuk őt az oklevelek kiadási helye alapján: DD K II 150 (május 19.), 151 (május 19.), 152 (június 1.).

42 Hermannus Contractus: *Chronicon de sex aetatibus mundi.* = *MGH SS V.* (Hg. Georg Heinrich Pertz), Hannover, 1844, 121.: *„Conradus imperator iam dudum inimicitiis cum Stephano Ungarorum rege conflatis Pannoniam petiit et, quantum fluminibus et paludibus non obstantibus poterat, Rabam usque devastavit."*

43 *Annales Sangallenses maiores.* = *MGH SS I.* (Hg. Ildefons von Arx), Hannover, 1826, 83.: *„Imperator Ungariam invasit eamque citima ex parte circa Fisca fluvium devastat."*

44 *Annales Altahenses maiores.* = *MGH SS rer. Germ. IV.* (Hg. Edmund von Oefele), Hannover, 1891, 18.: 1030. *„Rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo profectus, inde quod exercitus fame periclitabatur, et Vienni ab Ungris capiebatur."*

45 Veszprémy, *i. m.*, 24.; Wolfram, *i. m.*, 250.

46 Wipo, *i. m.*, 44.: *„Imperator tam munitum regnum fluviis et silvis intrare non valens, multis tamen praeditionibus, incendiis circa terminos regni iniuriam suam satis ulciscens, reversus est."*

szült".[47] A német–római császár ugyanis csak két dologról feledkezett meg a hadjárata kapcsán: a felderítésről (minden forrás egybehangzó véleménye szerint egész egyszerűen nekirohant a birodalmi sereg a gyepű természetes és mesterséges akadályainak) és a hadellátásról (Konrád serege valószínűleg nem vitt magával nagyobb mennyiségű élelmiszert, a gyepű nem nyújthatott elegendő táplálékot, ha pedig mégis, azt maga a német haderő pusztította el). A felkészületlenség megbosszulta magát, ugyanis a bajorokkal vívott rövid utóvédharcok befejeztével Szent István király 1031-ben békekötésre kényszerítette a németeket.[48]

Minden tekintetben eltért II. Konrád fiának és utódjának, III. Henrik császárnak a háborús felkészülése Magyarország ellen. Ez legkorábban 1044-ben derült ki, amikor a fiatal császár az Aba Sámuel elleni hadjárata során egész egyszerűen megkerülte a mosoni gyepűt.[49] Az 1051. évi hadjárat azonban a hadellátás tekintetében hasonlóan alakult, mint a II. Konrád-féle fiaskó: a magyarok, tartva a birodalmi sereg számottevő harcértékétől, kerülték a nyílt összecsapást, a Székesfehérvár felé vonuló, túlerőben lévő birodalmi sereget a Vértes hegységben bekerítették, és módszeresen kiéheztették.[50] Pedig ez a hadjárat ígéretesen indult, ugyanis Gebhard regensburgi püspök vezetése alatt egy dunai hajóhad élelmiszert szállított, illetve a császári haderő zöme a Zala folyó mentén tört be Magyarországra. Ekkor viszont az boszszulta meg magát, hogy a szárazföldi sereg nem vitt magával élelmet, a magyarok viszont ebben az esetben sikerrel alkalmazták a felperzselt föld taktikáját, Gebhard flottáját pedig egy hamisított levéllel visszatérésre késztették.[51] III. Henrik kudarca annál inkább is kínosabb, mivel a császár – hasonlóan 1043-hoz és 1044-hez – teljesen megkerülte a gyepűrendszert, és olyan helyen tört be az országba, ahol I. András király serege nem számított rá.[52] Semmiképpen sem kisebbítve a magyar hadvezetés érdemeit, mindenképpen hangsúlyozandó az a súlyos stratégiai hiba, amely ismét a hadellátás kapcsán merült fel a Száli-uralkodók hadseregszervezetében.

A *Képes Krónika* az 1051. évi békekötésről a következőképpen számol be (90. fejezet): „Ekkor András király a magyar királyok szokásos bőkezűségével küldött a császárnak ötven óriás termetű vizát, kétezer oldal szalonnát, ezer hatalmas bikát, kenyérből pedig többet, mint amennyit magukkal bír-

47 Gombos, *i. m.*, 124.

48 *Magyar békeszerződések 1000–1526.* (szerk. Köblös József, Süttő Szilárd, Szende Katalin), Pápa, 10(2000), 19–20.

49 Schünemann, *i. m.*, 71–72.

50 Veszprémy, *i. m.*, 99–103.; Hermannus Contractus, 130.

51 *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* = *SRH I.* (szerk. Domanovszky Sándor), Budapest, 1937, 347–348.

52 Veszprémy, *i. m.*, 103.

tak vinni. Küldött juhokat is és ökröket is, vagyis legelésző barmokat, valamint bort fölös mennyiségben."[53] (Bollók János fordítása.) Ezek a számok körülbelüli adatokkal szolgálnak a német inváziós sereg nagyságát tekintve. Fejenként egy-egy oldal szalonna juthatott III. Henrik katonáinak, ami egy reális szám lehet a birodalmi sereg nagyságát illetően. Ezt azonban kiegészíti még ezer bika, amelyek még a krónikás szavaival élve is „hatalmasak" *(ingens)* voltak; ez egy roppant nagy szám, teljesen függetlenül attól, mekkorák is lehettek ezek a bikák. Az ötven viza *(Huso huso)* számának nagyságát megérthetjük, ha tudjuk, hogy ezek a tokfélék nem ritkán az 500–600 kg-os testsúlyt is elérhetik; a juhok és az ökrök pedig egyfelől a szállításban is részt vehettek, másrészt a hazatéréshez is elegendő utánpótlást jelentettek. A *Képes Krónikából* ismert adatok tehát nem visznek közelebb III. Henrik császár seregének akár csak körülbelüli megbecsléséhez. Véleményünk szerint a gazdag ajándék sokkal inkább I. András gesztusa volt, amellyel a béke megkötését kívánta elérni, ez azonban eredménytelen maradt.[54]

Az 1052. évi hadjárat hadműveleti célja Pozsony elfoglalása volt, amely már kevésbé volt grandiózus cél, mint a *medium regni*ben fekvő Székesfehérvár bevétele egy hosszú, több száz kilométeres menetelés után.[55] III. Henrik a rövid, dunai utat választotta a szárazföldi sereggel és az utánpótlást szállító hajókkal. Az ostrom kudarcáról beszámol Reichenaui Hermann is,[56] lényegi információt azonban a *Képes Krónika* árul el: az utánpótlást szállító hajókat a Zotmund vezette magyar búvárok megfúrták és harcképtelenné tették; az ősz beálltával, szeptember végén az ellátás nélkül maradt, vereséget szenvedett birodalmi haderő visszavonulásra kényszerült.[57] A jelen lévő IX. Leó pápa közvetítésével sem sikerült azonban békét kötni I. András és III. Henrik között, a császár ellenállása miatt; a végső békét majd csak 1058-ban, már a gyermekkorú IV. Henrik császár uralkodása alatt sikerült tető alá hoz-

53 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 350.: „*Tunc rex Andreas solita regum Hungarie largitate utendo misit cesari quinquaginta corpora inmensorum usonum et duo milia lardonum, mille tauros ingentes, de panibus autem plus quam secum ferre poterant. Oves quoque et boves, seu pecudes pascuales et vini copiam supereffluentem.*"

54 Varga, *i. m.*, 119.

55 Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 346–347.; Hermannus Contractus, 131. ; Annales Altahenses maiores, 48.: „*Rursus ad Ungros expeditio, sed nihil honoris vel utilitatis adquisitum regno. Cum enim urbem Preslawaspurch, in finibus utriusque regni sitam, diutina premerent obsidione, papae adiuratione constricti inde discessere. Quod factum est callita machinatione regis Ungrorum, qui promiserat, quaecunque papa iussisset, se facturum, si per eius obtentum imperator cessaret ab oppugnatione suorum. Cum vero Danubium transfretasset exercitus, cuncta, quae spoponderat, est mentitus. Sed cum etiam exercitui iam stipendia defecissent, in sua redierunt singuli, cum exercitu reversuri anno subsequenti.*"

56 Hermannus Contractus, 131.

57 Veszprémy, *i. m.*, 103.; Chronici Hungarici compositio saeculi XIV, 346.

ni.[58] Az 1052. évi hadjárat nagy tanulsága, hogy a hadellátás továbbra is nehéz feladat elé állította a Száli hadvezetést. III. Henrik hiába küszöbölte ki apja és a saját korábbi hadjáratainak tapasztalatai alapján a lehetséges akadályokat, a magyaroknak egy vakmerő rajtaütéssel sikerült végső csapást mérni a támadó és nyomasztó (emberi és technikai) túlerőben lévő birodalmi hadsereg képességeire. Bár a német források nem említik Zotmund akcióját, nincs okunk kételkedni a 11. század magyar–német konfliktusainak leírásában részletgazdag *Képes Krónika* vonatkozó fejezeteinek hitelességében.

A fentiek alapján a következők állapíthatóak meg a 10–11. századi Német-római Birodalom hadszervezetének egy kardinális kérdéséről, a hadellátásról:

1. A források mind az Ottók, mind a Száliak korában meglehetősen szűkszavúan nyilatkoznak a korszak hadellátásának nehézségeiről, annak ellenére, hogy számos háború és harci cselekmény leírása olvasható az elbeszélő forrásokban, illetve említést tesznek ezekről az oklevelek is.
2. Az Ottók korában főleg a birodalom keleti, Elba menti határvidékén felépült erődítmények a határ menti, illetve mélységi védekezés mellett fontos szerepet játszottak a német keleti terjeszkedés háborús erőfeszítéseiben is, mint a felvonulást biztosító, támogató logisztikai központok.
3. Logisztikai célból a szárazföldi szállítójárművek mellett folyami hajókat is igénybe vettek.
4. A hadellátás nehézségei miatt a birodalmi hadvezetés a 10–11. században igyekezett kerülni a kétfrontos háborúkat, a háborúk térbeli és időbeli kiterjedése is csekély volt.
5. Feltételezhető azonban, hogy a hadellátás kérdése a korszak uralkodói, egyben katonai vezetői számára nem tartozott a kiemelt prioritások közé, mégis, ennek a teljes figyelmen kívül hagyása súlyos kudarcokhoz vezetett (elsősorban II. Konrád és III. Henrik esetében).

58 Varga, *i. m.*, 126.; Köblös, Süttő, Szende, *i. m.*, 12, 24–26.

Bárány Attila

HADTÁP ÉS LOGISZTIKA ANGLIÁBAN A SZÁZÉVES HÁBORÚ KORÁBAN

„A lovaknak is bort kellett inniuk víz helyett, s főznünk is borban kellett.”[1] Geoffrey le Baker (Galfridi le Baker de Swynebroke) angol krónikás közlése Edward walesi herceg 1355-ös aquitániai hadjáratának aubiani eseményeiről sokat elárul a százéves háborúbeli angol hadtáp jellegzetességeiről. Egyrészt a hosszú, öt hónapos hadjárat során Dél-Franciaország egyes részein, sziklás, köves, szinte pusztás vidéken vízhiánytól szenvedtek, másrészt viszont akkora tartalékokkal rendelkeztek borból, hogy addig, amíg feltöltötték készleteiket, a lovak is bordóit ittak, s igen vidáman vészelték át a vízhiányt.

A 14–15. századi angol hadtáp rendszere egyedülálló volt a maga nemében, az expedíciós hadseregek 2-3 hónapon keresztül való ellátása rendkívül olajozottan működött a tengeren túlról is, s a több ezer főnyi angol erőket képesek voltak több hónapig is ellátni élelemmel és sörrel, a szintén több ezernyi lovat pedig zabbal, akár anélkül is, hogy a helyiek kifosztásával lassítsák a seregek menetteljesítményét. Így időt nyertek. Már a 13. század végén pontos előzetes számításokat végzett a kincstár arra, mennyi élelemre lehet szüksége egy embernek és egy lónak, s napi szintre lebontva meg tudták tervezni egy hadjárat logisztikai és hadtápszükségleteit.[2] Anglia hadi ellátása nagyban hozzájárult a százéves háború sikereihez, a flottatámogatás, a nagymennyiségű élelem behajózása és a franciaországi területen való utánpótlási hálózat megszervezése messze megelőzte a kor európai hadseregeinek színvonalát, s a szárazföldi hadviselésben talán egyedül a 15. századi Velencéhez mérhető. Anglia hadtápja már-már az abszolutizmus állandó hadseregeit idézi. A középkori logisztikában általában az ellátást 60 napra tervezték, s

1 *„et sine aquis, aliis eciam victualibus, equi pro aquis potarunt vinum, et, in vino cibis coctis, nihil liquidum nisi vinum aut oleum reperiebatur”* – *Chronicon Galfridi le Baker de Swynebroke.* (ed. E. M. Thompson), Oxford, 1889, 134.

2 Mark Kennedy Vaughn: *„Mount the war-horses, take your lance in your grip...” Logistics preparations for the Gascon Campaign of 1294. = Thirteenth Century England VIII: Proceedings of the Durham Conference, 1999.* (eds. Michael Prestwich, Richard H. Britnell, Robin Frame), Woodbridge, 2001, 97–111.

ha ennyi időre kitartott az utánpótlás, már a siker reményével kecsegtetett a hadjárat.[3] Az angol hadigépezet ennél jóval hosszabb időtartamra képes volt biztosítani seregei expedíciós ellátását. Általában a középkori nyugat-európai seregek nem voltak felkészülve a több hétig tartó hadjáratokra, s leginkább a „földből éltek", s kénytelenek voltak maguknak élelmet szerezni. Korábban a történetírásban is tartotta magát az az álláspont, hogy a százéves háború angol seregei szinte kizárólag a „vidékből éltek", valamint magát a hadjárat irányát és a stratégiát is nagyban a helyi utánpótlás lehetőségei határozták meg.[4] Sokáig úgy vélték, Anglia kizárólag rablásból szerzett élelemmel tudta csak ellátni seregeit. Ma már tudjuk, hogy a portyázást nem mellőzték az angol seregek sem, de azt a hadvezetés szigorú kontroll alatt tartotta, s inkább szisztematikusan maga irányította. Az angol hadigépezet olyannyira képes volt utánpótlást biztosítani, hogy a portyázásnak szinte csak kiegészítő szerepet szántak. Korábban úgy vélték, az angol hadtáp legfeljebb a tengeri átkelésre vagy a kontinensen töltött első napokra volt képes ellátást biztosítani.[5] Ezzel szemben a rablóhadjáratokat – a jellegzetes angol „intézményt", a *chevauchée*-t – is rendszerszerűen, hosszú heteken keresztül ellátták Angliából vagy a kontinensen kiépített hídfőkről. A krónikák lapjain a városokon élősködő és a francia magtárakat lángba borító angol útonállók *(brigand, routier, écorcheur)* rendszeres élelem-utánpótlással bírtak, és jelentékeny készleteik voltak. Mi több, kevés hadsereg volt képes a telet is hadban tölteni, a százéves háborúban az angolok többször is telelésre rendezkedtek be, és utánpótlási rendszerükkel megoldották akár több ezernyi expedíciós erő ellátását 5-6 hónapon is keresztül. A tanulmány e kérdésekbe kíván betekintést nyújtani.

3 Laurence W. Marvin: Logistics and Transportation. = *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology.* I–IV, (ed.-in-Chief: Clifford J. Rogers), New York, Oxford, 2010, II, 512–17, itt: 513.

4 May McKisack: *The Fourteenth Century, 1307–1399.* Oxford, 1959, 242.; Herbert J. Hewitt: *The Black Princes expedition of 1355–1357.* Manchester, 1958, (2004) 27, 46.; Clifford J. Rogers: *War cruel and sharp: English strategy under Edward III, 1327–1360.* Woodbridge, 2000, 310. Andrew Ayton: *English armies in the fourteenth century.* = *Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years War.* (eds. Anne Curry, Michael Hughes), Woodbridge, 1994, 21–38., itt: 34.; Yuval Noah Harari: *Strategy and supply in fourteenth-century Western European invasion campaigns. Journal of Military History*, 64(2000), 2: 297–333., itt: 297.

5 John H. Lynn: *Medieval Introduction.* = *Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present.* (ed. John A. Lynn), Boulder, 1993, 31–56., itt: 35.

A HADIGÉPEZET PÉNZÜGYEI ÉS FORRÁSADOTTSÁGAI

Az angol forrásadottságoknak köszönhetően igen részletes összeírások maradtak fenn a tekintetben, mennyi élelmet és takarmányt utaltak ki egy-egy helyőrség számára, vagy mennyit vitt magával és vásárolt hadjárat közben egy-egy sereg. A forrásínséggel küszködő magyar középkortudomány számára is érdekes lehet néhány szóban összefoglalni, hogyan működött az angol hadi adminisztráció, s milyen típusú forrásokból dolgozhat az angol hadtörténetírás.

A fennmaradt oklevelek jó része kancelláriai anyag. A hadiellátás rendszere a 14. század derekáig a királyi prerogatívára alapuló *purveyance*-ra épült (elő- és felvásárlás – részletesen lásd alább). Éppen ezért a hadjáratok alapvető előkészületeit királyi *purveyor*-ok, felvásárlók végezték, akik a Kancelláriától kaptak megbízásokat, amelyeket a kancellár adott ki a nagypecséttel. Ezen okleveles anyag szinte hiány nélkül fennmaradt a 13. századtól kezdve *(Chancery)*. A Kancellária a királyi háztartással és a király hadi vállalkozásait finanszírozó külön szervvel, a Királyi Ruhatárral *(Wardrobe)*, valamint a királyi hadsereggel és flottával foglalkozó okleveles anyagát külön osztályokba sorolta.[6] Egy idő után, hogy a Wardrobe, a király személyes hadi finanszírozási szerve – éppen ezért fejlődik ki az eredetileg a kamara, a magánlakrészek körébe tartozó Ruhatárból – minél inkább függetlenedjen a Nagytanácstól, az ott helyet foglaló, nagypecséttel hitelesítő Kancellártól, a király a titkos pecsét alatt *(Privy Seal)* bocsátott ki háborús megbízatásokat. A 14. századra egyre inkább gyakorlattá vált, hogy hadi felvásárlás, flottaállítás, hadseregszervezés stb. tárgykörében a király a saját, független költségvetéssel bíró *Wardrobe*-ja, a titkos pecsétőr *(Keeper of the Privy Seal)* hitelesítésével bízta meg a Számvevőszéket *(Exchequer)*, hogy utaljon ki előleget a behajózásra váró seregek vagy várak hadtápbiztosai *(receptor* vagy *custos victualium)* részére. E dokumentumok a levéltár *Exchequer*, számvevőszéki fondjaiban vannak, például a kiadásokat listázó *Issue Roll*-on.[7] A számvevőszéki dokumentumok több fajtája is segít egy-egy hadjárat ellátási rendszerének rekonstruálásában.[8] Az előleg

6 A.L. Brown: *The Governance of Late Medieval England, 1272–1461.* London, 1984, 56, 83.; Chancery: The National Archives / Public Record Office, Kew, Surrey, Nagy-Britannia. (a továbbiakban: PRO) Chancery (a továbbiakban: C) 47. C 47/2 fond: Amy and Navy. C 47/3 fond: Wardrobe, Household and Works. Pl.: Wardrobe elszámolás: C 47/3/2.; vagy C 47/2/30: 1337–39: lefoglalt hajók, amelyek megtagadták, hogy hadjáratra menjenek; vagy: C 47/2/31/2: 1337: ellátmányok kiutalása az északi és a nyugati hadiflottának.

7 PRO Exchequer: E osztály (a továbbiakban: E): Records of the Exchequer, and its related bodies, with those of the Office of First Fruits and Tenths, and the Court of Augmentations. Ezen belül kiadások: E 403 Issue Rolls.

8 Christopher Given-Wilson: *The Royal Household and the King's Affinity: Service, Politics and Finance in England, 1360–1413.* London, 1986, 9–22.

kiutalása után elszámolással (*compotus*) tartozott a hadtápbiztos, amelyet meg kellett küldenie a Számvevőszék részére, s annak egy bizonyos „auditáló" szerve ellenőrizte a költségek jogosságát.[9] Magát a hadtápbiztost már a hadjárat során is ellenőrizte egy ellenőr (*controller*) – aki sok esetben éppen a *Keeper of the Privy Seal* volt. Nagyobb, „országos" jelentőségű hadjáratok esetén, ha maga a király is hadba szállt, a Számvevőszék maga kezdeményezte az előlegek kiutalását és a hadjárat lebonyolításának anyagi alapjait is maga teremtette elő, s ő felelt az egész finanszírozásért. Az *Exchequer* „saját" forrásait használta, így a „saját" számvevőszéki fondokba kerültek az elszámolások, a koronabirtokok bevételeit listázó *Pipe Roll*okba.[10] A 14. században már egy-egy hadjárat esetén a *Wardrobe* nem kért előleget a Számvevőszéktől minden egyes élelemvásárlási előleg kiutalására. A királlyal vagy a hadjárattal fizikailag is együtt járt, egyfajta „mozgó" (*itinerant*) kincstárként.[11] Önálló pénzügyi szervként működött, s csak a hadjárat vége után küldött „bevallást", általában egy nagy könyvbe szerkesztve az *Exchequer* auditja számára (*Wardrobe Book*).[12] A *Wardrobe Könyvek* hihetetlen részletességgel írták össze, mikor, mely vár vagy hadseregrész számára milyen élelmet, bort, hadianyagot utaltak ki, s azok milyen értéket képeznek.[13] A *Wardrobe*, amikor szükség volt rá, önállóan dönthetett és utalhatott ki összegeket egy-egy hadjárat idején.[14] Éppen ezért is, a tanulmányban a magyarban „kincstárként" használt kifejezés a *Wardrobe*-ra, s nem a későbbi *Treasury*-ra vonatkozik. Így a „kincstartó" is a *Keeper of the Wardrobe*, s nem az inkább csak ceremoniális *Treasurer* vagy *Lord Treasurer*.

9 PRO Exchequer Accounts Various (a továbbiakban: E 101): ezen belül „különféle" elszámolások, például *Foreign Accounts*: minden „idegennek", azaz „rendszeren kívülinek" számított, ami a királyi koronabirtokok sheriffek által végzett jövedelem-elszámolásán kívül volt. Így a *Foreign Accounts* körébe tartozott a Királyi Háztartás (*Household*), s minden, háborúval összefüggő költség: *King's Remembrancer: Army, Navy, Ordnance*.; T. F. Tout: *Chapters in the Administrative History of Medieval England. The Wardrobe, the Chamber and the Small Seals. Vol. I–VI*, Manchester, 1920–33, II. 131.; Pl. E 101/18/28: 1333: Manent Frauncéis hadtápbiztos élelemelszámolása Newcastle várának; PRO E 101/166/10: 1334: John de Ellerker hadtápbiztos elszámolása – készpénz és élelem – az aquitániai hadjárat számára; E 101/166/11–167/3: 1338–43: Gascogne, várnagyok és hadtápellenőrök elszámolásai; Calais: hadtápbiztos és controller elszámolásai: E 101/167/8., 170/16., 171/1., 3., 173/6–7., 174/1., 8.; 1359–60: John de Coupland, Berwick várnagyának elszámolása: E 101/27/28.

10 PRO E 372 Exchequer Records of the Pipe Office / Lord Treasurer's Remembrancer Pipe Rolls (a továbbiakban: E 372).

11 William de Farle, Keeper of the Wardrobe elszámolása a reimsi hadjáraton: 1359–60: PRO E 101/393/11. E 101/27/22, 23, 24, 25.; E101/27/31; E101/27/36, 37.

12 Az egyik legjelentősebb például William de Norwellé: *The wardrobe book of William de Norwell: 12 July 1338 to 27 May 1340.* (eds. Mary Lyon, Bryce Lyon), Brussels, 1983.

13 *Records of the Wardrobe and Household, 1285–86.* (eds. B. F. Byerly, C. R. Byerly), London, 1977, xii. 2, jegyz., 1.

14 Exchequer Miscellaneous Books, Treasury of Receipt Books. E 36/204: 1341–44: Richard de Eccleshale, controller of the Wardrobe elszámolásai.

A *Wardrobe* végezte a várak és a flotta finanszírozását is. Leginkább előfinanszírozást végzett, s a költségeket utóbb hajtotta be a Számvevőszéktől.[15] Egyszóval a hadjáraton lévő királynak vagy egy-egy nagy erőd várnagyának volt rendelkezésére álló pénzeszköze, amit gyorsan mobilizálhatott is, nem kellett hónapokig várni, míg megérkezik az utánpótlás, s a londoni *Exchequer* áldását adja rá. Ez a rendszer igen flexibilis és hatékony volt, s kiküszöbölte a Számvevőszék bürokráciájának lassúságát. Előfordult, hogy a *Wardrobe* kölcsönök felvételét intézte, vagy maga utalt ki kölcsönöket; sőt, kiadott kötvényeket (*Wardrobe debentures*) is, amikor készpénzszűkében volt a király.[16] A szárazföldi hadseregek zsoldfizetési listáit a *vadia guerre*; a flottáét, továbbá a hajótulajdonosoknak kiutalt összegeket a *vadia marinariorum* vagy *vadia nautourum* összeírások képezik.[17] A Wardrobe mellett kialakult egy még specifikusabb szerv is, a Titkos Ruhatár (*Privy Wardrobe*), amely kifejezetten a hadianyagok, fegyverek, hajófelszerelések, lószerszám stb. beszerzését és finanszírozását végezte – éppen ezért a helye is a Tower volt.[18] Utóbb még egy szerv alakult ki a Ruhatáron belül, a Nagy Ruhatár (*Great Wardrobe*), amely minden egyéb, a hadjárathoz szükséges eszköz (sátrak, ruházat, szőrmék, ágyak, nyergek, páncélok, patkószegek stb.) beszerzéséért felelt.[19] A 14. század derekától a Ruhatár Őre helyett egy speciális „hadi kincstárnok" (*Treasurer for War*) intézte a *Wardrobe*-on belül is egy-egy hadjárat teljes pénzügyeit.[20] Egy-egy hadjárat idejére is külön háborús kincstárnokot neveztek ki a sereg mellé, aki gyakran kihelyezett főhadiszállásán, egy kikötővárosban vagy egy francia tengerparti városban kísérte figyelemmel a sereg igényeit. Maga a hadi kincstartó nemcsak beszerzett és vásárolt, hanem gyakran kapott megbízást, hogy ő maga bonyolítsa le az utánpótlást, s egy adott szállítmánnyal segítse ki a hadakozókat.[21]

A Számvevőszék és a *Wardrobe* sajnos csak a 14. század derekáig rendelkezik teljesen részletes és pontos dokumentációval a hadiellátásról.[22] Feltehe-

15 Brown, *i. m.*, 46.

16 PRO E 404: Exchequer of Receipt: Warrants for Issues, Wardrobe Debentures. Pl. E 404/508: Bordeaux várnagyának kötvényei.

17 Andrew Ayton: *The English army at Crécy.* = *The Battle of Crécy, 1346.* (eds. Andrew Ayton, Philip Preston), (Warfare in History), Woodbridge, 2005, 159–251, Appendix.

18 E 101/394/2: 1360–62: Henry de Snayth, Keeper of the Privy Wardrobe elszámolásai.

19 Brown, *i. m.*, 58, 95, 97.

20 Christopher Allmand: *The Hundred Years War: England and France at War c.1300–c.1400.* Cambridge, 1988, 109.; Given-Wilson, *i. m.*, 121–30.

21 *„ducenta sexaginta et decem dolia florae, centum quaterviginti et octo quarteria et quatuor bussellos frumenti...ad partes Vasconiae...pro expeditione":* Thomas Rymer: *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae.* Vol. I–XX, London, 1704–35. (a továbbiakban: *Foedera*), III, i, 64., Kenneth Fowler: *The King's Lieutenant: Henry of Grosmont First Duke of Lancaster.* London, 1969, 59, 223.

22 James Masschaele: *Transport costs in medieval England.* Economic History Review, new series 46(1993), 266–79., itt: 268.

tően az évente egyre nagyobb számban indított kisebb-nagyobb vállalkozások megnövelte adminisztráció miatt is a százéves háború nyitánya után III. Edward korában a Wardrobe elszámolásai már nem közölték pontosan, tételesen lebontva a beszerzett élelmet, sem annak az árát. A kifizetett öszszegekről is egyre kevésbé bírunk részletes, tételes elszámolásokkal. Kiutalások, árubeszerzési utasítások, szállítási rendeletek vannak ugyan, de olyan mértékben részletezett számadások, mint I. Edward walesi és skót háborúiban már csak csekély számban állnak rendelkezésünkre. Éppen ezért a tanulmány nem csupán a szűken értelmezett százéves háború (1337–1453) korát vizsgálja, hanem a 13. század végétől elemzi az angol hadtáp rendszerét. Továbbá ugyanúgy a háború szerves részének tekinti a skót hadszíntereket is, s onnan is hoz példákat. A forrásadottságok okán is döntően a százéves háború első szakaszának (1337–1360) hadtápjával foglalkozom, és néhány esettanulmány – Crécy, Calais ostroma, a reimsi hadjárat (1359) – alapján fogalmazok meg következtetéseket. Ezek esetében a fennmaradt hadtáp-összeírások alapján képet alkothatunk arról, hogyan működött az angol hadi ellátás, s hogyan látták el azokat a seregeket, amelyek az egész középkor nyugati hadviselésében már csak létszám, szervezettség és felszereltség tekintetében is kiemelkedő fontosságúak voltak a Franciaországba egyszerre behajózott mezei hadseregek sorában.

SZÁLLÍTÁS – LOGISZTIKA

Sok kutató szerint a középkor egyik legnagyobb hadi vállalkozása, s az érett vagy centrális középkor hadakozásának, a keresztes háborúk korszakának nyitánya az 1066-os normann hódítás. Hódító Vilmos vállalkozásának méretei már arra is fényt vethetnek, hogy a normannok megalapozta angol hadrendszer milyen logisztikai teljesítményekre volt képes. Vilmos több mint nyolc hónapon keresztül szervezte az angliai partraszállást, gyűjtötte össze seregeit, lovakat és hajókat. Anélkül, hogy belemennénk a létszámot firtató különböző nézetekbe és helyette a legáltalánosabban elfogadott értékekkel számolunk, megállapíthatjuk, hogy a herceg 700 hajója legalább 10 000 embert, 2-3 000 lovat és utánpótlást szállított. Mi több, ezek jó részét már jóval a behajózás előtt a normandiai tábortól egészen a westminsteri koronázásáig, azaz hónapokon keresztül, de legalábbis augusztus elejétől decemberig ellátta.[23] Ezen belül is maga a partraszállás s annak egy hónapos előkészíté-

[23] Bernard S. Bachrach: *On the origins of William the Conqueror's horse transports.* Technology and Culture: The International Quarterly of the Society for the History of Technology. 26(1985) 3: 505–531.; Bernard S. Bachrach: *Warfare and Military Organization in Pre-Crusade Europe.* Aldershot, 2002, 505–31., itt: 505.; Bernard S. Bachrach: *Logistics in Pre-Crusade Europe.* =

se volt a legnagyobb fegyvertény. Vilmos herceg a behajózott flotta nagy részét maga építtette, s 110 kilométeres éjszakai tengeri út után rövid idő alatt, szinte harcra készen, fegyverben partra tette. Harcra készen álltak, hiszen a *Faliszőnyeg* is arra mutat rá, hogy rögtön a kiszállás után lóra pattantak és élelemszerző körútra indultak (*„Hic exeunt caballi de navibus, et hic milites festinaverunt Hestingam ut cibum raperentur”*).

Már a 13. század eleji *Pipe Roll*-elszámolások tanúskodnak arról, mekkora logisztikai gépezetet működtetett az angol kincstár. A hadjárat logisztikai szervezéséhez a királyi háztartás tisztviselőinek egy külön egysége „kiköltözött” a leendő behajózási központokba, és már hónapokkal a tervezett hajóra szállás előtt megindította a beszerzést és a behajózás előkészületeit. Amikor a király személyesen is részt vett, az udvar bizonyos része is vele utazott, és a háztartás békeidőbeli alkalmazottai hadszervezési feladatokat kaptak: a király kamarásai, a tikász, azaz a baromfikért *(poulterer/poleter)*, továbbá lisztért és kenyérért felelős étekfogók *(paneter/panettier)* a hadseregellátásban ügyködtek és felügyelték a felvásárlás menetét. Külön beszerzője volt a gabona- és lisztfélék kamarásán túl a zabnak, a szalmának és a szénának.[24] A hordókat szétszerelve szállították a tengerparti „depókba”. Volt olyan is, hogy a városokban szőtték a zsákvásznat, vagy szövőszékeket vittek magukkal, s a hadjárat során szőttek vásznat a liszteszsákoknak. A sheriff és a *purveyor* számos alkalmazottja aktívan közreműködött a készletek szállításában, maguk is lovon kísérték a szekereket és a bárkákat a lerakatokból a kikötőkig – a francia hadjáratok esetén a fő gyűjtőhelyre, Portsmouth-ba is, a későbbiekben pedig Sandwichbe.[25] Más területekről, Nyugat- és Közép-Angliából Bristolban, illetve Londonban raktározták el a begyűjtött élelmet. Még a folyami hajóutakat is igénybe vették, ezernyi bárka szállított gabonát Anglia belsejéből a kikötők *granarium*aiba.[26]

A 14. század előtt inkább lisztté őrölve vitték a búzát, akár a skót várakba szállítandót is előtte megőröltették Angliában.[27] Külön királyi őrlető gondoskodott a kikötők környékén malmok bérléséről, s különmegbízott feladata volt a liszt zsákokba és a bor hordókba rakodása.[28] De a század derekától, mivel a több mint tízezres hadseregek megnövekedett igényeit kellett kielégí-

Feeding Mars, 57–78., itt: 72.; R. Allen Brown: *The Normans and the Norman Conquest*. New York, 1989, 150–151.

24 Vaughn, *i. m.*, 98, 101.

25 Herbert J. Hewitt: *The Organization of War under Edward III*. Manchester, 1966, 85.

26 Hewitt, *i. m.*, 1966, 53.; PRO E 101/22/27. William de la Pole elszámolása.

27 11 tonna búzát őröltetnek: *Calendar of Inquisitions Miscellaneous (Chancery) preserved in the Public Record Office*. (a továbbiakban: CInqMisc), Vol. II, (1308–1348), London, 1916, no. 1079, 269.

28 Vaughn, *i. m.*, 98, 101.

teni, egyszerűen nem volt idő, sem lehetőség a teljes gabonakészletet megőrölni. 1322-ben már azt az utasítást kapják a sheriffek, hogy a beszerzett búza felét őröltessék lisztté.[29] Egyszerűen nem volt annyi malom a behajózási bázisokon vagy azok közelében, hogy a hatalmas mennyiségű búzát lisztté lehetett volna őrölni, csak esetleg a tengerparti városoktól távol – így szemes terményként szállították, s azt menet közben, a hadjáratok folyamán őrölték lisztté.[30] (A beszerzést végző sheriffek feladata volt az is, hogy a lisztnek a berakodóhelyhez való szállításához folyami hajókról, bárkákról gondoskodjanak, ezeket is a *purveyance* keretében vették igénybe.[31]) Ezért még megfelelő mennyiségű hordót vagy zsákvásznat is vittek, hogy legyen miben tárolni a lisztet: 1294-ben például a király 1672 zsákot vitetett Aquitániába.[32] A zabot és az árpát szemes terményként szállították, s a későbbiekben a búzát inkább a helyszínen őrölték meg, jobbára kézimalmokkal, amelyek azonban gyenge minőségű lisztet adtak – igaz, ma már teljes kiőrlésűként egészségesnek mondanánk.

Arra is ügyeltek, hogy a begyűjtött gabonát naponta többször át is forgassák a magtárakban. Ennek ellenére előfordult, hogy a gabona megromlott, vagy – ha tengervíz érte – a bab és a borsó is tönkrement. Az is számított, meddig várta a gabona a behajózást magtárakban, vagy meddig halasztódott a sereg indulása. A búza vagy a maláta megrohadt, a sör pedig nem állt el olyan sokáig a dél-francia éghajlaton, mint amihez a skót vagy walesi hadszíntereken voltak szokva az angolok.[33] Arra is akadt példa, hogy – attól tartva, a nagy mennyiségű gabona, maláta vagy liszt nem fog sokáig elállni, különösen sorozatos esőzések idején – a kincstár eladásra kényszerült, vagyis kénytelen volt visszaszállíttatni a készletek egy részét Angliába, s bármi áron megszabadulni tőle, így minimalizálva a veszteséget. Ha a szárított vagy sózott húst és heringet is beborította a tengervíz egy-egy vihar során, vagy akár ha egy megáradt folyón nem tudták szárazon tartani, ugyanígy vissza kellett szállítani s eladni, amíg lehet. Egy-egy ilyen esemény felborította a bármekkora precizitással is kiszámított fogyasztási előirányzatokat.[34] Így amikor előkészítettek egy-egy nagyobb arányú hadjáratot, s előre szállították az élelmet s elhelyezték a hadjárat tervezett útvonala mentén, lisztet például csak mi-

[29] *Calendar of the Patent Rolls preserved in the Public Record Office (1232–1509)*. I–LII, London, 1891–1916, (a továbbiakban: CPR), 1321–24, 93–4.

[30] Hewitt, *i. m.*, 1966, 51.

[31] Hewitt, *i. m.*, 1966, 53.; Masschaele, *i. m.*, 267.

[32] Prestwich, *i. m.*, 1996, 252.; Vaughn, *i. m.*, 99–101.

[33] Pierre Chaplais: *The War of Saint-Sardos*. London, 1954, 222.

[34] CPR 1340–43. 252, 272.; *Calendar of the Close Rolls preserved in the Public Record Office*. (1272–1509), I-XLVII. London, 1892–1963, (a továbbiakban: CCR), 1341–44, 303.; CCR 1346–49, 99.; *Calendar of Fine Rolls preserved in the Public Record Office*. (a továbbiakban: CFR), Edward III., Vol. IV., A. D. 1337–47, London, 1915, 486.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 57.

nimális mennyiségben vittek. Az Agincourt felé vonuló sereg készleteit hatalmas esőzés sújtotta, az 1360-as reimsi–párizsi hadjáratét pedig soha nem látott vihar áztatta el.[35] Az időjárás nem tette azt sem lehetővé, hogy a hadjárat utánpótlási bázisában, Honfleurban előre gondosan felhalmozott készleteket a Párizs előtt táborozó angol sereghez szállítsák, így azt a vár *Keeper of the Victualsje* kénytelen volt eladatni Angliában.[36]

A katonai logisztikai rendszer nem csak élelemről gondoskodott, a kincstár gyakorta vásárolt fel vagy gyártatott nagy számban kézi- vagy a helyszínen könnyen összeszerelhető malmokat – amelyekkel a hadjárat során folyamatosan őröltek gabonát.[37] Még a kortársak is megjegyezték, „ezek [malmok és kemencék] nélkül az angolok nem is indulnak útnak".[38] Ezen kívül beszereztek összeszerelhető pontonhidakat, karámokat – akár egyszerre több százat is –, mi több, nyersvasat, üllőket s a kovácsmesterség egyéb kellékeit, valamint patkókat és patkószegeket. A magyar történetírásban is ismert, milyen hiányt szenvedtek patkóban és patkószegben Nagy Lajos seregei nápolyi hadjárataik során.[39] Az angolok fel voltak készülve a patkó és a patkószeg nagy mennyiségben való szállítására, Oroszlánszívű Richárd keresztes hadjáratára 60 000 patkót vitetett![40] 1337-ben Berwick várában több mint 200 patkó és 700 patkószeg volt raktáron, de ha hadjárat volt készülőben, akkor a kincstár előre vitetett, hogy legyen raktáron, 1336-ban pl. 2000 patkót.[41] Még nagyobb volumenben szállíttatott a százéves háború francia hadszíntereire, 1338-ban pl. 80 000 darabot.[42]

A korona tengeri logisztikája már a 13. század elején egy kidolgozott rendszerben, olajozottan működött.[43] Eredetileg csak az ún. „öt kikötő" (*Cinque Ports*: Romney, Hythe, Hastings, Dover, Sandwich) egy archaikus hűbéri kötelezettség *(aide)* fejében volt köteles kiállítani 57 darab, kb. 20 főnyi legénység-

35 John A Wagner: *Encyclopedia of the Hundred Years War.* Westport, CT, 2006, 58.

36 PRO E 101/27/27.; CPR 1358–61, 186.

37 Prestwich, *i. m.*, 1996, 250.

38 Harari, *i. m.*, 304.

39 Az 1338-as flandriai hadjáratra 1287 patkót és 1760 patkószeget gyűjtöttek be. Craig L. Lambert: *Shipping the Medieval Military: English Maritime Logistics in the Fourteenth Century.* Woodbridge, 2011, 90.; *A három Villani krónikája.* (ford. Rácz Miklós), (Budapest, 1909), Gödöllő–Máriabesnyő, 2011, 188.

40 R. W. Unger: *The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusaders fleets.* = *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* (ed. John H. Pryor), Aldershot, 2006, 251–273., itt: 257.

41 Lambert, *i. m.*, 60.; *Rotuli Scotiae in Turri londensi et in Domo capitulari westmonasteriensi asservati.* Vol. I, Temporibus regum Angliae Edwardi I. Edwardi II. Edwardi III. London, 1814, I, 436.

42 *Foedera*, II, ii, 1021.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 84.

43 James W Sherborne: *The Hundred Years War. The English Navy: Shipping and Manpower, 1369–1389.* Past and Present, 37(1967), 163–75.

gel felszerelt hajót évi 15 napra.[44] Az öt kikötőváros később egyfajta városszövetség keretében több kikötőt (42 társult várost, pl. Winchelsea, Rye, Pevensey, Margate) is magába tömörített, hiszen a kötelezettség fejében kiváltságokban részesültek, de ez a fajta szolgáltatás kevésnek bizonyult. Így a korona rákényszerült a kereskedelmi hajók lefoglalására és „zár alá vételére" (*impressment* és *arrestment*). A 14. században a hadi vállalkozásokban igénybe vett hajók túlnyomó többsége „zár alá vett" (*arrestandis et capiendis*) hajó volt.[45] Ez is a koronát illető felségjog része volt eredetileg, de egy idő után a szokásjogon, a háztartás szükségletein, a meghatározott kereteken túlmenően *ad hoc* módon foglaltak le hajókat.[46] Kivételes alkalom volt, amikor – például a normannok óta a legnagyobb, Oroszlánszívű Richárd keresztes hadjáratára felállt angol hajóhad (100–150 hajó) esetén – a korona előzetesen megállapodott a városokkal és bérleti díjat fizetett.[47] A hadi célra építtetett hajók igen drágák és ritkák voltak: I. Edward (1272–1307) az 1290-es években építtetett 30 gályát.[48] A 14. század derekán is legfeljebb egy tucat hadihajó alkotta a királyi flottát, s csak a század második felében, majd a 15. században indult meg egy komolyabb királyi hadihajóhad (*naves regis*) építése: V. Henrik már 35–40, köztük több, saját maga számára építtetett hadihajóval bírt, igaz, fenntartásuk nagyobb terhet rótt a koronára, mint az *arrestment*, így a király halála után eladták őket.[49] A kikötői raktárépületeket és pincéket is elviekben a kincstár bé-

44 Maryannae Kowaleski: *Warfare, Shipping, and Crown Patronage: The Economic Impact of the Hundred Years War on the English Port Towns.* = *Money, markets and trade in late medieval Europe: essays in honour of John H. A. Munro.* (eds. Lawrin D. Armstrong, Ivana Elbl, Martin Elbl), Leiden – Boston, 2007, 233–54., itt: 235.; N. A. M. Rodger: *The Naval service of the Cinque Ports.* English Historical Review (a továbbiakban: EHR), 110(1996), 636–51.; Susan Rose: *The Value of the Cinque Ports to the Crown 1200–1500.* = *Roles of the Sea*, 41–58., itt: 43.; Hűbéri kötelezettség: CCR 1296–1302. 76.; *Calendar of charter rolls preserved in the Public Record Office (1226–1516)*, I–VI, London, 1903 (a továbbiakban: CChR), 1300–1326, 32.; Michael Prestwich: *War, Politics, and Finance under Edward I.* Totowa, 1972, 143–44.; Sherborne, *i. m.*, 167.; CCR 1318–23, 708.

45 Hajólefoglalás: *Rotuli Scotiae I.* 483.; *Foedera*, II, ii, 1082.; CCR 1337–39, 216.; Kowaleski, *i. m.*, 236.; 1358: a 76 tonna alatti hajók rekvizíciójára felszólítás: *Foedera*, III, i, 412.; Timothy J. Runyan: *Naval Logistics in the Late Middle Ages: The Example of the Hundred Years' War.* = *Feeding Mars*. 79–103., itt: 80.

46 Allmand, *i. m.*, 88. 1341-ben a skóciai várakba szállítandó utánpótlás céljára bármely hajót lefoglalhatták a hadtápbiztosok: *„...assignantur ad capiendum naves pro vectura victualium... ad toto naves in portu dicte ville de Lenn et aliis portubis vicinis..."*: *Rotuli Scotiae I.* 619.

47 Unger, *i. m.*, 257.

46 J. R. Strayer: *The costs and profits of war: the Anglo-French conflict of 1294–1303.* = *The Medieval City.* (eds. H. A. Miskimin, D. Herlihy, A. J. Udovitch), New Haven – London, 1977, 269–95., itt: 280.

49 Colin Richmond: *The keeping of the seas during the Hundred Years War: 1422–1440.* History, 49(1964), 283–98., itt: 285–87.; Allmand, *i. m.*, 90.; Ian Friel: *Winds of change? Ships and the hundred years' war.* = *Arms, Armies and Fortifications*. 183–193., itt: 190–93.; Runyan, *i. m.*, 82–83.

relte.[50] A 14. században azonban már szinte minden teherszállító eszközt, kocsit, szekeret és az összes vízi alkalmatosságot, továbbá egy-egy város vagy tengerparti megye összes gabonaszérűjét és pincéjét lefoglalták egy-egy nagy *passagium* – calais-i átkelés – céljaira.[51] A sheriffek lajstromba vettek minden hajót és vízi alkalmatosságot, s a korona írott regisztrumokra tudott támaszkodni egy-egy hadjárat megtervezésekor.[52] A százéves háború első szakaszában, 1338 és 1346 között egy sor dél-angliai város vált szinte állandó katonai utánpótlási raktárrá (Great Yarmouth, King's Lynn, Aylesbury) vagy a seregek beszállásolási, behajózási központjává (Portsmouth, a Wight-sziget).[53] A 14. század első felében azonban a kincstár még, ha utólagosan is, de fizetett a bérelt magtárakért és a zár alá vett hajókért. A liszt tárolására szolgáló hordókat is vásárolták vagy bérelték.[54] Azonban az első nagy tengeri csata (Sluys, 1340) után, majd a megnövekedett hadszállítási igények miatt egyre inkább foglaltak le teljesen természetszerűleg hajókat.[55] Egy-egy nagyobb átkelés céljára Dél- és Délkelet-Anglia szinte összes kereskedelmi hajóját lefoglalták: 1347-ben Lancaster hercegének Bordeaux-ba szállítására 40 kikötő hajóit vették igénybe.[56] Sőt, még az útjuk vége előtt, szinte a tengeren vettek zár alá kereskedelmi hajókat, kirakodtatták velük a rakományukat, vagy úti céljuk helyett rakománnyal együtt más kikötőbe vezényelték őket.[57] A kereskedelmi hajók tulajdonosait kötelezték, hogy hadiszállítás céljaira alakítsák át hajóikat (*eskippamentum*). Az is előfordult, hogy ha a hajókat nem is, de a rajtuk szolgáló tengerészeket lefoglalták (*eligendis*).[58] Még a külföldi kereskedők sem voltak mentesek az *impressment* alól: 1346-ban egy Kasztíliába tartó spanyol hajót foglaltak le 115 tonna gabonarakományával együtt és Bordeaux-ba, Lancaster hercege seregéhez irányították.[59] Sokszor több hónapra is igénybe vették a kereskedelmi hajókat – s egyre kevésbé volt képes a kincstár megtéríteni az esetleges anyagi károkat. Elvben a hajókban esett károkért kárpótlást kellett fizetnie a királynak.[60] A kiesett haszonért azonban nem kárpótolta a

50 CCR 1339–41. 391.; PRO E 101/17/4.
51 Prestwich, *i. m.*, 1996, 256.; *Calendar of documents relating to Scotland. London.* (ed. Joseph Bain), Edinburgh, 1881, (a továbbiakban: CDS), Vol. III, nos. 1075, 1076.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 85.
52 PRO C 47/2/32; E 101/27/5.
53 Hewitt, *i. m.*, 1966, 53.; PRO E 372/184 m. 3.; CCR 1337–9, 508.
54 CInqMisc II. (1308–1348), London, 1916. no. 1079, 269.
55 J. S. Kepler: *The effects of the battle of Sluys upon the administration of English naval impressment, 1340–1343.* Speculum, 48(1973), 70–77.
56 Allmand, *i. m.*, 89.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 182.
57 CCR 1337–39, 27.
58 *„assignavimus...marinarios...eligendum et capiendum"*: *Foedera*, III, i, 428.; Runyan, *i. m.*, 89.
59 CPR 1345–48, 206.
60 A kereskedő benyújthatta a számát: E 101/24/9A.; John Carver of Foweynak fizetett kárpótlás a hajóját ért kárért: E 101/24/8.; kifizetési utasítás a sheriffnek: 1337: CCR 1337–39. 27.

kereskedőt senki, pedig előfordult, hogy egy évben el sem kezdődött – az északon gyakorta nagyon rövid – hajózási és halászati szezon, mivel áprilistól októberig a király szolgálatában álltak.[61] A hajósok kárát az is növelte, hogy gyülekezniük ugyan haladék nélkül *(sine dilatione)* kellett, viszont a behajózásra sokszor heteket, hónapokat kellett várniuk. Az *impressment* ellen sorozatos panasszal éltek a kikötővárosok, nagyrészt hiába.[62] Elméletileg a lefoglalt hajók tengerészeit a korona fizette és látta el élelemmel – igaz, többnyire csak az odaútra. (Az *indentura* rendszerében szerződött, meghatározott időre és célra fizetett katonákat – „szerződéses zsoldosság" – a visszaútra is a király költségén vitték.[63]) Az is további terhet jelentett, hogy a hajókat a városoknak „jól felszerelve" *(bien apareille* vagy *naves bene munitas)* kellett a sereg behajózási helyére küldeniük, és a legénység ellátásáról az indulásig maguknak kellett gondoskodniuk.[64] Ez többnyire azt jelentette, hogy a hajóknak *dupplici eskippamento*, azaz „kettős", tartalék hajókötélzettel és vitorlázattal kellett rendelkezniük, sőt, valamikor dupla legénységgel is, „hadihajóvá" átalakítva *(naves de guerra*, hadakozókkal, *gentz armees)*.[65] Nagyszabású hadjárat idején, amikor nagy szükség volt a gyors behajózásra, a kincstár kénytelen volt maga bérelni és fizetni ácsokat az átalakítás munkálataira.[66] (Maguk a kereskedők azonban gyakorta találtak rakományt a visszaútra is, Gascogne-ból természetesen bort szállítottak, de a rövidebb távú utakat is sikerült kihasználniuk, például Bretagne-ból sót hoztak.[67]) Az sem jelentett kevés előnyt, hogy a frontról visszatérő hajók ugyanúgy a korona különleges védelmét élvezték.[68] Kényszerű szükségben a korona zsoldot is fizetett a tengerészeknek, nem is keveset, kb. majdnem 10%-át a hadakozókénak.[69]

A legnagyobb gondot az okozta azonban, hogy az *impressment* rendszerét nem lehetett olyan nagymértékben igénybe venni, hogy évente nagyszámú, akár több száz hajónyi flottát állítsanak ki.[70] Egy-egy nagyobb hadjárat kimerítette szinte egész Anglia kereskedelmi flottáját és a kereskedőpolgárság

61 Prestwich, *i. m.*, 1996, 270.

62 CCR 1349–54, 550–51.; CInqMisc III, no. 14.

63 PRO E 101/23/41.; E 101/24/7.; E 101/27/19.; George Wrottesley: *Crécy and Calais: From the Original Records in the Public Record Office.* London, 1898, 192.

64 *Rotuli Scotiae I.* 210.; *Foedera*, II, ii, 1201.; Craig L. Lambert: *The Contribution of the Cinque Ports to the Wars of Edward II and Edward III: New Methodologies and Estimates.* = *Roles of the Sea in Medieval England.* (ed. Richard Gorski), Woodbridge, 2012, 59–78., itt: 63.

65 *Rotuli Scotiae I.* 209, 210, 231, 248, 305, 309, 311.; CCR 1337–1347, 307.; *Foedera*, II, ii, 1095.; Kettős legénység: CCR 1318–23, 533.

66 Vaughn, *i. m.*, 98.

67 1342: CCR 1341–43, 688.; 1346: CPR 1345–48, 204.; Runyan, *i. m.*, 83.; Kowaleski, *i. m.*, 239.

68 CPR 1327–30, 104, 108, 141.

69 Strayer, *i. m.*, 276, 286.

70 M. M. Postan: *The Costs of the Hundred Years'.* Past and Present, 27(1964), 34–53., 35–39.

kapacitását.[71] Egy idő után azonban a korona is kénytelen volt engedni, és enyhíteni az *impressment* szisztémáján. A hajótulajdonosok ellenállása miatt valamikor a király egyszerűen képtelen volt annyi hajót lefoglalni, hogy 4-5 000 fős seregét be tudja hajózni: 1340 tavaszán hónapokig kellett várnia, míg júniusban elhajózhatott Flandriába.[72] 1359-ben III. Edward (1327–1377) óriási hadserege azért nem tudott sokáig behajózni, mert nem volt elegendő hajó.[73] Nagyon sokszor éppen azért Calais-ba keltek át az angol seregek, mert az volt a legrövidebb út, s az volt a legolcsóbb. Ha nagy szükség volt, a Kincstár már az 1340-es években kénytelen volt fizetni a hajók lefoglalásáért: Calais ostroma (1346–47) idején a király az előző évben beszedett adót kötötte le 60 hajó bérleti díja fejében.[74] A flottaparancsnokok a nehézkes és lassú rekvizíciós adminisztráció helyett – amit a hajótulajdonosok megpróbáltak elszabotálni, s gyakorta inkább kihajóztak, semmint hagyják lefoglalni hajóikat[75] – inkább fizettek készpénzben, mintsem az ostromló sereget vezető király szükségét lássa bárminek.[76] Ha nagy ínség volt, mint például zabból 1355-ben, amikor két sereg is hadjáraton volt Franciaországban, a korona proklamációban kérte a kereskedőket, hogy szállítsanak Angliából, kihangsúlyozva, hogy rögtön, a helyszínen fizetnek érte.[77] Az 1359-es reimsi hadjáraton a király már nem is bízta teljes egészében az *impressment* rendszerére a flotta felállítását, a nagyobb bárói kontingensek maguk szervezték meg flottájukat és bérelték a 800 hajó egyharmadát. A kincstár által kiutalt

71 1297: 305 hajó, 5800 tengerész, 8700 ember: Prestwich, *i. m.*, 1996, 142.; 1322: 284 hajó: Ayton–Preston, *i. m.*, 16.; 1342: 374 hajó, 8500 tengerész, további 738 hajó, 15000 tengerész: Lambert, *i. m.*, 82.; 1338: 361 hajó, 12500 tengerész: Prestwich, *i. m.*, 1996, 273.; *Norwell Wardrobe Book*, ciii, Ayton–Preston, *i. m.*, 17.; 1345: 2000 ember, 152 hajó, 2500 tengerész: Prestwich, *i. m.*, 1996, 275.; Fowler, *i. m.*, 49, 232–32.; Ayton, *i. m.*, 1994, 26.; 1342: 487 hajó, 8796 tengerész, 4500 ember: Andrew Ayton: *Knights and Warhorses: the English Aristocracy under Edward III.* Woodbridge, 1999, 14, 259. Az arányok igen változatosak lehettek: 9 és 40 közötti ember fért fel egy hajóra: a több embert szállítók gyalogosokat szállítottak.

72 Prestwich, *i. m.*, 1996, 270.; Kepler, *i. m.*, 73–74.; Ayton–Preston, *i. m.*, 16.

73 Hewitt, *i. m.*, 1966, 88.; *The Scalacronica of Sir Thomas Gray.* (ed. Herbert Maxwell), Glasgow, 1907, 145.

74 Craig L. Lambert: *Edward III's siege of Calais: A reappraisal.* Journal of Medieval History, 37(2011), 3, 245–256. (a továbbiakban: Lambert 2011a.), 250.

75 Kowaleski, *i. m.*, 237.; CPR 1348–50, 72, 448.; Volt, hogy az első kontingenseket átvivő hajósok nem jöttek vissza a továbbiakért Angliába. CCR 1341–43, 629–30. Vagy a lefoglalni tervezett hajók „eltűntek", vagy a legénység dezertált. Prestwich, *i. m.*,1996, 269.; Prestwich, *i. m.*,1972, 146.; 1343: PRO E 101/23/35. Vagy egyszerűen megtagadták a szolgálatot. PRO C 47/2/30; CCR 1343–46, 128–32.; a sheriffek a legénységet erőszakkal szedték össze, ami emlékeztet a 18. század hajóhadainak kényszersorozásaira. CCR 1337–39, 251.

76 CCR 1337–39, 199.; *vadia marinariorum* 1342: előre fizettek: PRO C 47/2/35.; *Foedera*, II, ii, 941.

77 CCR 1354–60, 223.; Prestwich, *i. m.*, 1996, 257.; S. J. Burley: *The victualling of Calais, 1347–65.* Bulletin of the Institute of Historical Research, (a továbbiakban: BIHR), 31(1958), 49–57., itt: 53.; CCR 1354–60, 223.

pénzen előlegből fizettek is értük, mi több, flamand hajókat is kellett bérelni, Anglia kapacitása nem volt elégséges.[78] A hatalmas sereg átszállítására már flamand hajókat is bérelt. A walesi herceg flottája 1356-ban és 1363-ban már teljes egészében bérelt hajókból állt.[79] Egyes kereskedőkkel a király szerződést *(indentura)* kötött, pl. a dartmouthiakkal 40 napra, hogy dupla legénységgel és felszereléssel *(dupplici eskippamento)* álljanak szolgálatba.[80] 1380-tól a hajótulajdonosok rendszeresen kárpótlást (*ton-tight*, a hajó teherkapacitása után, tonnánként, általában három hónapos szolgálatra fizetett összeg) kaptak a használatba vett hajóikért.[81] Később a megsérült vagy elpusztult hadiménck „visszatérítéséhez" *(restauratio equorum)* hasonlóan a lefoglalt hajókban keletkezett károkért is „biztosítást" fizettek.[82] Sőt, a 14. század végétől már a zsákmányból is részt kaptak a seregeket visszaszállító hajótulajdonosok.[83] A legnagyobb nyereséget azonban a kikötővárosok adó- és illetékkedvezményei jelentették, amelyek hosszú távra megoldották a tengeri szállítás problémáit.[84]

A LOVAK SZÁLLÍTÁSA

Eredetileg a korona a lovakat is a hajók *impressment* rendszere keretén belül szállította. A kereskedelmi hajókat először is át kellett alakítani, hogy alkalmassá tegyék őket a lovak szállítására. Bernard Bachrach fedezte fel, hogy az írásos forrásokban az 1066-os normann hódítás során Hódító Vilmos által használt hajók kétféle megnevezéssel szerepelnek *(naves* és *cymbae)*. Kérdés, hogy a *Faliszőnyegen* is látható, viking típusú hosszúhajókkal szállítottak-e a normannok. A dán kísérleti régészet bebizonyította, hogy a hosszúhajókból gyakorlatilag a partra léphettek ki a lovak, olyan közel tudtak manőverezni a parthoz.[85] Meg kell jegyezni azonban, hogy ezek inkább a vikingek által hasz-

78 Ayton, *i. m.*, 270.; Pembroke grófja 1322-ben hajót bérelt és szállíttatott utánpótlást. CPR 1321–24, 107. Püspökök élelemmel szerelték fel hajóikat. CPR 1327–30, 141. Flamand hajók: *Foedera* III, i, 445.

79 PRO E 101/26/37; E 101/29/1.

80 CChR 1341–1417, 3.; Indentura: D. Bachrach, *i. m., 2005*, 57.

81 Kowaleski, *i. m.*, 241.; Először már 1301-ben is alkalmazták, de nem vált rendszeressé. CCR 1296–1302, 482–83.; Prestwich, *i. m.*, 1972, 145. Prestwich, *i. m.*, 1996, 270.; Sherborne, *i. m.*, 165–6.; Runyan, *i. m.*, 83.

82 Prestwich, *i. m.*, 1996, 270.; A *restauratio equorum* egy korai példája: David Simpkin: *The English Army and the Scottish Campaign of 1310–11. = England and Scotland in the Fourteenth Century: New Perspectives.* (eds. Andy Ki, Michael Penman), Wodbridge, 2007, 14–39., itt: 36.

83 Kowaleski, *i. m.*, 242.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 89.

84 CPR 1288–96, 497–8., 1296–1302, 26.; 1310: hajók ellátása: PRO C 47/2/63.

85 1967: P. H. Sawyer: *The Age of the Vikings.* London, 1971, 9. tábla.

nált kisebb testű lovak voltak, nem olyanok, amelyekkel Vilmos rohamot vezetett és lándzsát tört Hastingsnél. A *Bayeux-i Faliszőnyeg* képein kiválóan kivehető, hogy a lovakat a partra léptetik. Más kérdés, hogy a hosszúhajókban nem fért el csak néhány ló, s a *Faliszőnyeg* is ábrázol olyan „nagy hajókat" – maga Vilmos hajója is ilyen, „Hic Willelm dux in *magno navigio*" –, amelyekben több ló is elhelyezkedik, nagyjából 10. Valószínűleg azonban a *Faliszőnyeg* ezen ábrázolása nem a realitásokat tükrözi, hiszen a herceg igen drága, nagy és nehéz *dextrarius*ait/*destrier*-jeit valószínűleg karámokban, egymástól vászon hevederekkel elválasztva és felfüggesztve szállították, hogy megóvják őket a viharos Csatornán történő átkelés okozta esetleges sérülésektől. A 700 hajóból legalább 200 lovakat szállított.[86] (Még nagyobb kihívást jelentett, hogy rendszeresen kellett szellőztetni a hajófenékben, hogy a lovak friss levegőhöz jussanak, s ezt sokszor nehezen tudták megoldani.) Vélhetőleg a *Faliszőnyeg* kétféle hajója közül csak az egyikből, a viking sárkányhajó típusból rúgtathattak partra a lovak, de sokkal inkább a kisebb, északi lovak, s nem pedig a nehéz hadimének. A hadimének szállítására Vilmos speciális hajótípust alkalmazott – legalább 100–150-et –, amelyet a kutatás Bizáncból és a Mediterráneumból eredeztet *(hippagogoi)*.[87] Ez a hajótípus a Szicíliával és Bizánccal kapcsolatot kiépítő normandiai hercegek számára rendelkezésre állt, 1060 és 1064 között a szicíliai normannok többször is alkalmazták, ahonnét Vilmos is megismerhette. A későbbiekben viszont Anglia a tipikus északi-tengeri vízi alkalmatosságokat használta, s nem ismeretes, hogy a mediterrán vizeken ismert, Genovából és Velencéből elterjedt, lószállításra alkalmas *chelandriont, chelandret* vagy *salandriát* használta volna. A délen ismert *huissier*, amely a homokos partra közvetlenül képes volt kiléptetni egy rámpán a lovakat, szintén nem volt ismeretes.[88] Az Észak vizein általánosságban használt kereskedelmi hajó, a *kogge*, magas oldalfala miatt nem volt alkalmas lovak ki- és behajózására. Az oldalfalán kellett rá egy csapóajtót vágni, amihez egy rámpát illesztve a lovak ki- és beléphettek.[89] Mindez megérte azonban, mivel sok ló és rakomány fért a *koggékba*. Átlagban 70–120 tonnásak voltak, de rakterük akár a 400 tonnát is elérhette.[90] A *kogge* átlagos teherűrtartalma a 15. századra elérhette a 170 tonnát is.[91] Még Oroszlánszívű Richárd nem

86 Bachrach, *i. m.*, *1993*, 72.; David Nicolle: *Medieval Warfare Source Book. I*, Warfare In Western Christendom, London, 1995–96, 271.

87 Bachrach, *i. m.*, 1985, 510, 513, 517.

88 Prestwich, *i. m.*, 1996, 270–71.; Nicolle, *i. m.*, 1995, 273–74.

89 Allmand, *i. m.*, 1988, 88.; John H. Pryor: *Digest.* = *Logistics of Warfare*, 275–92. (a továbbiakban: Pryor 2006b), 284.; Unger, *i. m.*, 2006, 269.; Friel, *i. m.*, 1994, 184–86.; Kelly De Vries: *Medieval Military Technology.* Toronto, 1992, 305.

90 Susan Rose: Ships and sailing. = *The Oxford Encyclopedia, III*, 256–260., itt: 258.

91 Runyan, *i. m.*, 1993, 84.

koggékkal ment a Szentföldre, hanem a forrásokban „*naves et bucie*" néven illetett, a gályáktól ily módon megkülönböztetett hajókon, amelyek északi típusú *keelek* és *knorrok*, valamint mediterrán *bussok* voltak.[92] I. Edward korában már rendszeressé vált, hogy a kereskedelmi hajókat hadihajókká építik át, ami többnyire azt jelentette, hogy lovak szállítására teszik őket alkalmassá.[93] A százéves háborúban egyre nagyobb számú hajót alakítottak át lószállításra, így sokkal nagyobb számú lovast és lovat voltak képesek behajózni.[94] A kereskedelmi hajók tulajdonosait kötelezték, építsenek a lovak behajózásához és szállításához szükséges hajópallókat, karámokat, vályúkat, etetőket, vagy az ezekhez kellő gerendákat, deszkákat, szögeket, hordókat, vaskapcsokat, köteleket szerezzék be.[95] Elképzelni is nehéz, mekkora művelet lehetett például 1355-ben 25 000 ló behajózása és a hajók átalakítása.[96] Gyakorta, ha hosszú ideig voltak hadjáraton a seregek, külön hajókat béreltek kizárólag lovak szállítására.[97] 1356-ban csak lovakat és takarmányt szállítottak Aquitániába a walesi hercegnek.[98]

Kevés olyan összeírásunk van, amelyből a hajók és a behajózott lovak pontos számát is tudjuk. Ráadásul nagy mennyiségű vizet is be kellett hajózni, s a takarmány is tekintélyes helyet foglalt el. 1297-ben I. Edward 895 nehézlovasa és 7800 gyalogosa befért 305 hajóba, ezzel szemben 1338-ban III. Edward 1400 nehézlovasból és 1200 lovas íjászból, valamint 1000-nél többre nem becsülhető gyalogosból álló serege már 361 hajót vett igénybe. Itt 5400-ra becsülhetjük a lovak számát – a lovagok esetében hármas (azaz egy embernek három ló: egy hadimén, *dextrarius*; egy ló az utazásra, *cursarius*; egy teherhordó, *runcarius*) szorzóval számolva 4200, az íjászok esetében egyszeressel számolva 1200 állat fért fel. Így azt is kiszámolhatjuk, hogy 1338-ban átlagosan 15 lovat vitt egy-egy *kogge* – miközben 1297-ben átlagosan kilenc fért fel.[99] 1325-ből tudjuk, hogy 80 hajó szállított 300 lovagot és 1800 gyalogost, s a lovagok részére átlagban csupán két lóval számolva is 600 lovat vittek. Egy hajó így 30 embert és lovat szállíthatott, de ha a lószállításra speciális hajótípussal számolunk, akkor valószínűleg még kevesebb ló fért egy *koggéra*.[100]

92 Unger, *i. m.*, 2006, 260–61.

93 210 hajót I. Edward: *Rôles gascons.* (transcrits, publiés Francisque Michel, Charles Bémont), I–IV, Paris, 1895–1906, Cxlv–cxlvi. nos, 3281–3288.; Strayer, *i. m.*, 1977, 282.

94 1345: PRO E 101/24/18.; *Rotuli Scotiae I.* 483.; 1336–37: „*de eligendo operarios pro constructione bargiae*": CFR 1337–47. 307.

95 CCR 1339–41, 391

96 Hewitt, *i. m.*, 1966, 86.

97 CPR 1334–38, 321.

98 Hyland, *i. m.*, 1998, 43.

99 Ayton–Preston, *i. m.*, 2005, 17.

100 Prestwich, *i. m.*, 1996, 273, 35. jegyz. Walter de Oterhampton hadtáp- és zsoldbiztos számadása: E 101/17/3.

Átlagolva az adatainkat azt mondhatjuk, hogy ugyan a 14. században növekedett a kapacitás, az űrtartalom, de egy hajó maximum 32–40 (de minimum 10) lovat szállított.[101] Az *impressment* keretében is csak olyan hajókat foglaltak le, amelyek legalább nyolc lovat képesek voltak szállítani, vagy 30 tonnások voltak. Egy kisebb, 30 tonnás *kogge* jóformán „megtelt" nyolc hadiménnel, takarmányukkal és ivóvizükkel.[102]

Edward, a Fekete Herceg 1355-ös aquitániai hadjáratán a lovak egy részét is előre, hónapokkal a hadjárat megindulása előtt átszállíttatta, állományának – 1359-ből tudjuk pontosan 2114 – kb. egyharmadát. Lehetséges, hogy azért, hogy legyenek olyanok is nagy számban, amelyek az átkelés után rögtön hasznavehetők – a tengeri utazást, egy-egy viharosabb Csatorna-átkelést a lovak nehezen vészeltek át, s szinte a kikötés után nem tudtak egy ideig lábra állni sem.[103] Gyakran kevés friss levegőhöz jutottak a hajófenékben, hiszen 10-12 napig is eltartott egy Anglia–Aquitánia út, és partra szállva egy ideig csak szédelegtek. Sokszor szenvedtek egyfajta „tengeri lázban", amit mirigykórnak is neveztek.[104] Ezért III. Edward 1346-ban öt napig, illetve Edward walesi herceg például közvetlenül a bordeaux-i partraszállás után néhány napig, azaz egy hétig, egyes források szerint két hétig pihentette a lovait. Mégis az aquitániai hadjáratra indulás után sorra dőltek ki a lovai, ezért is kellett a következő évben külön lószállítmányokat küldeni Bordeaux-ba.[105]

HADI FELVÁSÁRLÁS (PURVEYANCE)

Az angol hadseregellátás egyik legfontosabb összetevője, s egyúttal a központi utánpótlás, az ellátási szisztéma alapja is a *purveyance*, a királyi hadi felvásárlás intézménye volt.[106] Elődje a királyi *prerogatívá*ra épülő elővásárlási jog, a *prise* volt, amely eredetileg arra szolgált, hogy a királyi háztartás szá-

[101] PRESTWICH, *i. m.*, 1996, 270–71. 1338-ban átlagban 12 ember és 25 ló volt egy hajón. 1342-ben viszont csak 10-11 ló. Craig Lee LAMBERT: *Taking the war to Scotland and France: the supply and transportation of English armies by sea, 1320–1360.* PhD-thesis, University of Hull, Hull, 2009, 174, 188, 190, 207.

[102] PRESTWICH, *i. m.*, 1996, 272.

[103] AYTON, *i. m.*, 1995, 270.; HEWITT, *i. m.*, 1966, 91.

[104] Csikókeh. Okozója egy baktérium, amely a ló felső légutainak nyálkahártyáján van jelen. Ez azonban a hosszú bezártságban életre kap, és heveny fertőző gyulladást vált ki. HEWITT, *i. m.*, 1958, 50.; HYLAND, *i. m.*, 1998, 43.

[105] CHANDOS LE HÉRAUT: La vie du Prince Noir. Eng. transl. CHANDOS HERALD: *The Life of the Black Prince.* = *The Life and Campaigns of the Black Prince.* (ed. Richard BARBER), Woodbridge, 1986, 93.; Jonathan SUMPTION: *The Hundred Years War. I. Trial by Battle.* London, 1990, 502.; HYLAND, *i. m.*, 1998, 43.; HEWITT, *i. m.*, 1958, 92.

[106] Michael PRESTWICH: *Plantagenet England, 1225–1360.* Oxford, 2005, 250–259.; ALLMAND, *i. m.*, 1988, 96–102.

mára gyűjtsenek be élelmet, egy-egy nagyobb ünnep, esküvő stb. esetén.[107] De már I. (Földnélküli) János (1199–1216) óta még a szokásjogban rögzített mértéken, a háztartás élelembeszerzésén túlmenően is alkalmazni kezdték a hadseregek ellátására is.[108] Eleinte még fizetett – ha utólag is – a kincstár, de nem véletlenül merült fel annak a tiltása már a *Magna Cartá*ban, hogy a sheriffek senkinek a gabonáját nem foglalhatják le fizetés nélkül. Az 1280-as évek walesi háborúitól kezdve a korona egyre nagyobb mértékben vette igénybe a *purveyance*-t.[109] Gyakorlatilag I. Edward walesi, skót és francia háborúinak utánpótlását már ebből fedezték.[110] Az áruk begyűjtését a megyei sheriffek végezték, a 13. század végére nagyszámú apparátus segítette munkájukat.[111] A begyűjtött árukért ekkoriban még többnyire fizettek. 1296 nyarán begyűjtöttek 6500 tonna búzát és 3900 tonna zabot – aminek a megtérítésére a kincstár el is különített egy meghatározott összeget.[112] A háború kezdetétől azonban egyre inkább késtek vagy el-elmaradoztak a kincstári kifizetések.[113] A városok polgársága és a parasztság egyre inkább erőszakos rekvirálásként, szinte adóként élte meg a *purveyance*-t.[114] Nagy terhet jelentett, hogy a hadseregeknek egyre nagyobb mennyiségű élelemre volt szükségük, s azt egyre rövidebb idő alatt kellett beszerezni, s szinte csak rekvirálni lehetett. 1322-ben a *Wardrobe* négy nap alatt 1420 tonna búza begyűjtésére és Skóciába való szállítására adott ki utasítást.[115] Előfordult, hogy a lefoglalt áru csak egy bizonyos részéért fizettek, sokszor évek múltán, s nem adták meg a piaci árat.[116] Ha fizettek is, egyfajta saját kincstári haszonnal, „nyomott árral", *advantagium*mal számoltak *(pars de avantagio, cum avantagio)* – azaz 20 köböl gabonát számolt, de 21-et gyűjtött be.[117] Az elégedetlenség

[107] PRESTWICH, *i. m.*, 1972, 131. Későbbi példa: a királyi háztartás *purveyor*-je számadása a király személyes fogyasztására. 1359: PRO Exchequer: Treasury of Receipt: Ancient Deeds, Series WS, E 43/386.

[108] J. R. MADDICOTT: *The English peasantry and the demands of the crown, 1294–1341.* Past and present, Supplement (1975), 24–34.

[109] Pl. PRO E 101/12/36.: 1303–04: beszedési parancs és szállítási felszólítás a skót hadszíntérre.

[110] Pl. E 101/13/10: 1304: beszedési parancs és szállítási felszólítás a skót hadszíntérre.

[111] Pl. Megbízatás a yorkshire-i sheriffnek: PRO E 101//21/5.; Salop és Staffordshire sheriffjének: E 101/13/11.

[112] STRAYER, *i. m.*, 1977, 285.

[113] HEWITT, *i. m.*, 1966, 59.

[114] *„fecit capere de quolibet comitatu certam summam quarteriorum frumenti, auenarom, baconum, in qualibet villa"*: (Henry KNIGHTON) Chronica de eventibus Angliae a tempore regis Edgari usque mortem regis Ricardi Secundi. (ed. G. H. MARTIN), Oxford, 1995, (a továbbiakban: KNIGHTON, Chronica), 7.

[115] CPR 1321–24, 93–4.

[116] PRESTWICH, *i. m.*, 1972, 118.; ALLMAND, *i. m.*, 1988, 99.

[117] HEWITT, *i. m.*, 1966, 52.; Carlisle hadtápbiztosának elszámolása: *„receptori victualium Regis apud Karliolum per duas indenturas 209 quarter' 6 bz' cum avantagio"*: Liber quotidianus contrarotulatoris garderobae: Anno regni Edwardi primi, MCCXCIX & MCCC, Londini, 1787,

miatt a korona kénytelen volt változtatni a begyűjtési szisztémán. A városi kereskedők maguk ajánlkoztak a hadjáratok ellátására, hogy maguk szervezte szekérkaravánokkal követik a seregeket és árulnak élelmet.[118] Kezdetben maga a korona rendelte ki a kereskedőket egy-egy hadjárat idejére a sereg mellé, megtiltván egyúttal, hogy bárki bárhol máshol, más piacon vagy vásáron adja el áruját. A 15. századra már komplett hadiszállítói hálózat alakult ki. A kincstárnak is megérte ez a rendszer, hiszen így a szállítási költségeket maguk a városiak állták.[119] A polgárok maguk is profitálhattak abból, hogy jelen voltak a királyi hadjáratokon, hiszen a francia hadszíntereken rablott, s a katonák által nehezen szállítható holmit gyorsan, kedvező áron tehették pénzzé, majd nagy haszonnal adhatták tovább. Gondoljunk csak bele, milyen haszonnal kecsegtetett a fosztogatásból megmaradt lille-i vagy arrasi posztó és cambrai vászon! Ha hadjárat közben fogytak el a sereg készletei, a királynak nem volt más választása, mint hogy a polgárok által megszabott áron kérjen élelmiszer-szállítmányokat. Hiába is élt volna a *purveyance* előjogával, messze Skóciából vagy Franciaországból rövid időn belül nem lett volna képes a lefoglalásokat kivitelezni, a kereskedők pedig gyorsan tudtak utánpótlást nyújtani. 1339-ben és 1356-ban például, amikor a skóciai helyőrségeknek égető szükségük volt élelem-utánpótlásra, a király nem foglalt le hajókat, hanem eleve fizetett észak-angliai polgárainak – igaz, néha még váltóval.[120] Biztos gabonabeszerzési lehetőség volt az egyházi nagybirtok, a püspököknek és a kolostoroknak nagy mennyiségben állt rendelkezésükre gabona s bor, de itt már a korona inkább fizetett.[121] A kincstár 1337-ben a canterburyi érsektől és a lincolni püspöktől vett majdnem 600 tonna búzát és vitette Skóciába.[122] Az egyházi birtokok szállítási infrastruktúráját kihasználva akár heteken belül a szükséges várba érkezhetett az áru.[123]

Már az 1320-as évektől egy új elem került a rendszerbe: a király inkább megbízott egy olasz terménykereskedőt, hogy a *purveyance* nehézkes begyűjtését kikerülve – monopólium joggal felruházva – vásároljon fel élelmet észa-

132. Volt, amikor kiemelték, hogy a nélkül, *„sine avantagio": Documents illustrative of the history of Scotland.* MCCLXXXVI–MCCCVII, (ed. Joseph Stephenson), Edinburgh, 1870, Vol. II, 127. L. még: R. H. Britnell: *'Advantagium mercatoris': a custom in medieval English trade. Nottingham Medieval Studies,* 24(1980), 37–50.; Masschaele, *i. m.,* 1993, 278.

118 CPR 1358–61, 312.; G. L. Harris: *King, Parliament, and Public Finance in Medieval England to 1369.* Oxford, 1975, 382.

119 *Rotuli Scotiae I.* 562. Például PRO E 101/22/36: lynni kereskedők berwicki szállításai. 1340–41.; Prestwich, *i. m.,* 1972, 116–17.; *Rotuli Scotiae I.* 125–26, 219–20, 558–59, 778, 786–87.

120 Prestwich, *i. m.,* 1996, 258.

121 A beaulieu-i apát saját hajóval is képes volt gabonát szállítani: 1344: PRO E 101/24/12.

122 CCR 1337–39, 199.

123 Colm McNamee: *The Wars of the Bruces: Scotland, England and Ireland, 1306–28.* East Linton, 1997, 144.

kon a közelgő skót hadjáratra: megjelent a csakis a hadiszállításra specializálódott kereskedő. Egy fennmaradt összeírás szerint a felvásárlás így sokkal kevesebb időt vett igénybe (168 napot). Mire a hadjárat megindult, nemcsak a sereg rendelkezésére állt 480 tonna búza, 210 tonna árpa, 120 tonna zab, 26 tonna maláta, valamint 150 tonna bab, hanem az itáliai tőzsér előre is vitt a beszerzett gabonából sok tonnányit, mi több, tartalékot is képezett belőle a newcastle-i királyi utánpótlási raktárban.[124] A király még Írországból is vásároltatott és szállíttatott több hajónyi gabonát – az egyik megbízott kereskedő 155 tonnányit vitt hat hajóval – Skóciába.[125] A kisegített uralkodó pedig kénytelen volt fizetni, amikor a kereskedő benyújtotta a „számlát".[126] A szorult helyzetben lévő kincstár gyakran felhatalmazást is adott, hogy „bármi áron" vásároljanak ügynökeik gabonát.[127] Ha valóban sürgősen, akár hadjárat közben kellett az élelem-utánpótlás, a kincstár tényleg hajlandó volt fizetni.[128] 1338-ban nagy mennyiségű, majdnem 3000 tonna búzát vásárolt Londonban – s valóban égető szüksége volt, hiszen 246 kereskedő raktárait járták végig a király felvásárlói, s szinte minden fellelhető gabonát Aquitániába vittek.[129] A század derekától a rossz emlékű *purveyor*-t felváltja a felvásárló *(buyer)*, az elszámolásokban pedig „lefoglalt" *(capta)* kifejezést felváltja a beszerzett vagy vásárolt *(empta)* szó.[130] A *buyer*ek szerződtek a kincstárral meghatározott mennyiségű élelem behajózására, meghatározott időre.[131] Egyes kereskedők azután egy-egy flotta és hadjárat utánpótlásának teljes megszervezését is megkapták.[132] Mi több, utóbb saját flottát is építettek, vám- és adóbérlői megbízásokat kaptak.[133]

124 British Library Stowe MS 553. fol. 40r–54v.: idézi Michael PRESTWICH: *Military logistics: the case of 1322.* = *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France: Proceedings of the 1995 Harlaxton Symposium.* (ed. Matthew STRICKLAND), (Harlaxton Medieval Studies, 7), Stamford, 1998, 276–288.

125 LAMBERT, *i. m.*, 2011, 17.; PRO E 101/16/6, 7, 20, 21: E 101/14/35.; John de Rathfodan és Philip de la Ryvere elszámolásai, Droghedában vásárolt és Skóciába szállított utánpótlás: CPR 1321–24, 93–94.

126 1318–19: Skót hadjárat, gabonafelvásárlás elszámolása: E 101/15/29.; Breton hadjárat: 1344: PRO E 101/24/1.; E 101/24/10.

127 CCR 1337–39, 199.

128 Számadás vásárolt gabonáról Berwick részére: 1294–95: PRO E 101/6/32.; 1297–98: E 101/531/9 28.

129 LAMBERT, *i. m.*, 2011, 88.

130 Mandátum *„to buy and purvey"*: CCR 1341–43, 315.; D. S. BACHRACH: *Military Logistics during the Reign of Edward I of England (1272–1307).* War in History, 13(2006), 423–40., itt: 429.; GIVEN-WILSON, *i. m.*, 1986, 111–12.; PRESTWICH, *i. m.*, 1996, 257.; BROWN, *i. m.*, 1984, 83.; VAUGHN, *i. m.*, 2001, 102.

131 PRO E 101/25/23., E 101/25/24. LAMBERT, *i. m.*, 2011a, 248.

132 CCR 1341–43, 501.

133 Két kereskedő szinte monopolizálta a skót hadszíntér ellátását, CCR 1337–39, 199.; CPR 1340–43, 87, 146, 212.; *Foedera*, III, i, 7., 24. A hulli William de la Pole egymaga látta el a Berwicket

FOGYASZTÁS

Az angol hadi ellátás és fogyasztás természetesen magán viselte az észak- és északnyugat-európai éghajlat és időjárás jellegzetes vonásait. A kenyérgabona, s maga a kenyér nagy ritkaság volt, még a zablisztből készült kenyeret is szinte csak lovagok fogyasztották. A keresztes háborúkban, vagyis a Mediterráneumban használatos kétszersült (*bucellatum*) itt Északon kevéssé fordul elő a forrásokban.[134] Az általános eledel a zabkása mellett, a szárított babból és borsóból készült kása volt. Ha nem tudtak kenyeret sütni, akár nyílt tűzön is készítettek zablisztből, kölesből, vízből különféle kását.[135] Jobban el lehetett tartani, mint a kenyeret, illetve egyszerűbb volt elkészíteni a hadszíntéren. A királyi hadseregek legnagyobb mennyiségben zabot és árpát, illetve zab- és árpamalátát szállítottak.[136] A bárói kontingensek lovai, s főként a nagy értékű hadimének búza- és zabmalátát fogyasztottak. Általánosnak számított a szárított vagy sózott hal (főként hering). Az angol hadigépezet hatalmas heringkaravánokat indított útnak Franciaországban: az egyik összecsapást „heringcsatának" is nevezik, amikor a franciák egy ilyen szekérkaravánt támadtak meg, súlyos csapást mérve az angol utánpótlásra.[137]

Más nehézséget okozott a vízellátás. Azt gondolnánk, a vízbeszerzést könnyen megoldották helyi forrásokból, de nem ilyen egyszerű a helyzet, hiszen ellenséges felvonulási területen, tartva a vérhastól és más fertőzésektől, s különösen a skót hadszíntereken átélt tapasztalataik alapján nem igazán bíztak a folyókban és a forrásokban, inkább vittek magukkal ivóvizet a lovak számára, maguknak pedig sört főztek, vagy amíg kitartott, bort ittak. Már az 1066-os normann hódítást megörökítő 11. századi *Bayeux-i Faliszőnyegen* is ábrázolják, ahogy Hódító Vilmos bort vitet hajóira, szekereken szállított nagy hordókban (*„Isti portant armas ad naves et hic trahunt carrum cum vino et armis."*), illetve nagy tömlőkben vizet is hordat fel. Rögtön a pevensey-i partraszállás után Vilmos lakomát rendezett, amelyen – a *Faliszőnyeg* képi és írásos tanúsága szerint – Odo, Bayeux püspöke megáldotta az ételt és a bort (*„Hic fecerunt*

ostromló sereget 1333-ban. CInqMisc II. 1337–49, no. 1496. Szerződések. PRO E 101/22/19, 27. Vámszedés: CCR 1333–37, 58. L. E. B. FRYDE: *William de la Pole, merchant and king's banker (1366)*. London, 1988, 6–7, 10–11, 14–16, 20, 25, 41–42.; 1336–38 között majdnem 600 tonna gabonát szálltottak. LAMBERT, *i. m.*, 2009, 61.; Marilyn LIVINGSTONE–Morgen WITZEL: *The road to Crécy: the English invasion of France, 1346*. Harlow, 2005, 95.

134 John F. HALDON: *Roads and communication in the Byzantine Empire. = Logistics of Warfare*. 131–58., itt: 148.

135 HARARI, *i. m.*, 2000, 304.

136 PRESTWICH, *i. m.*, 1996, 247. jegyz. 12, 13, 15. Sörfogyasztás: Barbara HARVEY: *Living and Dying in England, 1100–1540. The monastic experience*. Oxford, 1993, 58.

137 Rovrynál, 1429-ben. WAGNER, *i. m.*, 2006, 154.

prandium. Hic episcopus cibum et potum benedicit").[138] Edward walesi herceg, a „Fekete Herceg" a 14. század derekán csak akkor itatta folyókban a lovait, ha nagyon híján volt víznek, vagy ha felderítői hírt hoztak, hogy az ellenséges erők is abból itatnak.[139]

Az angol történetírásban több számítás is készült a fogyasztásról. Bernard Bachrach évtizedeket töltött azzal, hogy a hódító normann seregek élelmiszer-fogyasztását megbecsülje: Hódító Vilmos és lovagjai számára 4000 tonna gabona szükségeltetett havonta.[140] Az emberek számára 28 tonna (azaz egy főnek 2 kg) gabona és 590 hl (azaz 4,2 liter/fő) víz szükségeltetett naponta, a lovaknak pedig összesen és naponta 15 tonna gabona, 16 tonna széna és 5 tonna szalma, valamint 1050 hl víz (egy lónak tehát 6 kg gabona, 6,4 kg széna, 1,8 kg szalma és 42 l víz).[141]

A fogyasztás sokkal inkább tervezhető volt a várakban, ahol adott létszámú helyőrség tartózkodott és viszonylag kevés számú ló. A fogyasztás számítása azonban így is nehéz, mert leginkább egyszerre, egy mennyiséget kaptak az emberek és a lovak összesen. Neath várában, Glamorganban (Wales) 1262-ben 52 ember és 13 ló számára utaltak ki egy hétre 576 kg búzát, 768 kg búzamalátát és 960 kg zabmalátát. A lovak emellett több mint egy tonna száraztakarmányt (szalma) is kaptak egy hétre.[142] A száraztakarmányt sokszor nem is írták össze, vagy nem tartották a szemestakarmányhoz mérhető értékűnek. A 13–14. századból fennmaradt inventáriumaink alapján 20 ember számára utalt ki a korona egy hétre egy angol *quarter* (*quartale*, 192 kg[143]) búzát vagy

[138] *La Tapisserie de Bayeux.* (ed. Lucien Musset), Paris, 2002, 270. Képek: http://www.aemma.org/onlineResources/bayeux/bayeuxIndex2.html

[139] Chandos le Héraut, *i. m.*, 94.

[140] Prestwich, *i. m.*, 1996, 246, 14. jegyz.; Bernard S. Bachrach: *Some observations on the military administration of the Norman Conquest.* Anglo-Norman Studies, VIII: Proceedings of the Battle Conference, 1985, (ed. R. Allen Brown), Woodbridge, 1986, 1–25., itt: 11–15.

[141] D. Bachrach, *i. m., 1993*, 72.

[142] Prestwich, *i. m.*, 1996, 247.

[143] Fertálynak lehetne fordítani, de a Magyarországon és a Közép-Európában használatos fertálynál – a gabonaköböl (64 l) vagy a gabonamérő (61-62 l) negyede – sokkal nagyobb mennyiséget jelölt, így talán ezt nem szerencsés használni. A *quarter* értelmét – ami nyolc vékának (*bushel*, a középkori angol rendszer szerint kb. 53 font, azaz 35,2–36,3 l vagy 22,4–25,3 kilogramm), azaz a középkori angol rendszer szerint kb. 424 fontnak, mai értelemben 2,81–2,9 hektoliternek vagy 178–192 kilónak felelt meg – a nálunk használatos gabonamértékek közül talán a legjobban a szapuval lehet visszaadni, ami kb. 125 liter volt. Magyar Néprajzi Lexikon. (http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/4-1519.html – 2012. december 8.). A *quarter*ben megadott értékeket Michael Prestwich: *The Victualling of Castles.* = *Soldiers, nobles and gentlemen: essays in honour of Maurice Keen.* (eds. Peter R. Coss, Christopher Tyerman), Woodbridge, 2009, 169–82., itt: 174. és B. M. S. Campbell, J. A. Galloway, D. Keene, M. Murphy: *A Medieval Capital and its Grain Supply: Agrarian Production and Distribution in the London Region c. 1300.* London, 1993, 41. alapján 424 fontnak, azaz 192 kilónak; a *bushelt* (véka) pedig ennek nyolcadrészeként (24 kg) vesszük. L. Masschaele, *i. m.*, 1993, 278–79.

búzamalátát és sörfőzésre 384 kg árpamalátát, de emellett még babot vagy borsót, szárított húst és halat is kaptak. Ennek alapján egy ember 1,37 kg búzát és 2,74 kg árpát kapott.[144] Összehasonlításképpen: a bizánci hadseregben maga a bizánci hadsereg kutatója, John Haldon sem a római korból ismeretes 1 kg búza/nap/fő értékkel számol, hanem 1,3 kg-mal.[145] A középkori logisztika egy mai kutatója, Harari – 1327-es francia adatok alapján – 1,03 kg gabonával, ezen kívül 107 gramm hússal, 0,4 liter borral számol. Ha csak gabonát kap, abból 1,25 kg, ha csak húst, abból 1,33 kg kell legalább egy napra.[146]

Nehéz összehasonlítani azonban egy vár helyőrségének kiutalt élelmet azzal, amit egy hadjáraton lévő hadsereg fogyaszt. A várban szolgálatot teljesítők akár vadászhattak is kisebb állatokra, vagy nevelhettek állatokat, vagy vásárolhattak a helyi piacokon, amire a feszített menettempóban haladó franciaországi seregeknek nem volt módjuk. Mást és mást ettek, a hadjáraton lévő seregek többnyire gabona- vagy babkását, a várban viszont változatosabb lehetett az étrend. Ezért a várakban szolgálatot teljesítők fogyasztási adatait nem igazán lehet felhasználni s összevetni az expedíciós seregekével. A királyi háztartásban – ahol a legjobb minőségű búzából sütöttek kenyeret – egy főnek 1,4 kg búza jutott.[147] Más adatok szerint viszont egy várban 1,35 kg kenyér jutott egy főre, ami kevesebb, mint a királyi háztartásé, s nyilván itt, egy „vidéki" várban a gabona minősége is gyengébb volt. Az adott, 1,4 kg-nyi búzából sokkal több kenyér sült.[148] Azaz az 1,35 kg kenyér kisebb tápértékű, mint az 1,4 kg búza. Általában a liszt/kenyér aránynál az 1:1,33 hányadossal számolhatunk, azaz 1 kg lisztből 1,33 kg kenyér sül. (Összehasonlításképpen: az igen mostohán ellátott keresztesek és az őket szállító tengerészek a 13–14. században 756 grammnyi *bucellatum*ot, kétszersültet kaptak.[149]) Egyes vélemények szerint a Mediterráneumbeli hadjáratokon a nagyobb tápértékű, jobb minőségű búzalisztből elég volt egy ember számára 890 grammnyi is naponta.[150] John France is egy kilónyi kenyérrel számol.[151] Egy másik

144 Prestwich, *i. m.*, 2009, 536–7.

145 Haldon, *i. m.*, 2006, 149–156.

146 Harari, *i. m.*, 2000, 302, 304.

147 Christopher Given-Wilson: *Purveyance for the royal household, 1362–1413.* BIHR, 134(1983), 145–163., itt: 152.

148 M. C. Woolgar: *The Great Houehold in Late Medieval England.* London, 1999, 132–133.

149 John H. Pryor: *Modelling Bohemond's march to Thessalonike.* = *Logistics of Warfare in the Ages of the Crusades.* 1–24., (a továbbiakban: Pryor 2006a.), 21.; Pryor 2006b. 283. Harari úgy számol, 0,75 gramm lisztből sül 1 kg kenyér. Harari, *i. m.*, 2000, 303. Perjés Géza szerint még a 17. század végén is 1 kg kenyeret és 0,3 kg húst kapott egy ember. Géza Perjés: *Army Provisioning, Logistics, and Strategy in the Second Half of the Seventeenth Century.* Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 16(1970), 1–52., itt: 5, 13.

150 Pryor, *i. m.*, 2006b, 281.

151 John France: *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000–1300.* Ithaca, 1998, 34.

angol összeírás szerint egy *hadjáraton lévő* seregben egy ember kb. 2,3 kilónyi búzát és – sörfőzésre – 3,4 kg árpát kapott naponta, emellett viszont 1 kg babot vagy borsót is.[152] Egy másik becslés szerint például egy 10 000 fős *hadjáraton lévő* hadsereg számára – egy főre 4,3 kg gabonával számolva naponta – egy két hónapos hadjárat idejére 258 kg/fő, azaz 2580 tonna beszerzését tette szükségessé. Átlagot nagy merészség lenne számolni, de annyit talán megengedhetünk, hogy mindenki nagyjából 1,3–1,5 kg búzát kapott naponta, a sörfőzésre való árpán (nagyjából ugyanannyi, 1,3–1,5 kg) vagy a sörön kívül. Így például az angol korona legnagyobb logisztikai vállalkozásán, az 1359–60-as hadjáraton, amikor 10 000 embert 10 hétig elláttak a hadtáptrénből, minimum 2,6 kg gabonára volt szükség fejenként 70 napig, vagyis a szekerek összesen 1820 tonnát szállítottak. (Igaz, a 10. hét végére már nem kaptak teljes adagot a katonák. Ha a szekerek 450–1000 kg teherbírásúak voltak, akkor is ekkora mennyiséget – a nagyobb, egytonnás szekerekkel számolva is – 1820 szekér szállította, s ekkor még nem beszéltünk az egyéb élelemről, vízről, borról.[153] Egy másik becslés szerint egy 15 000 fős hadsereg gabonaellátmányát 50 napra 1874 szekér húzhatta – s másik 900 legalább a 20 000 ló takarmányát.[154] Mi több, ennyi szekeret vontatni is kellett, a kisebbeket kettő, a nagyobbakat 4–6 ló húzta, s azoknak is kellett takarmány. Általában úgy számolhatunk, hogy egy *quarter*nyi, 192 kilónyi súly vontatásához kellett egy ló, tehát az 1820 tonnát 9400 ló húzta.[155] Ez a szám hatalmasnak tűnik, de ha úgy értelmezzük a forrást, hogy a kenyérgabonát kapták a katonák 10 hétig, 1,3 kilót naponta, akkor is 910 tonnát kellett szállítani, azt is 910 szekér szállította és 4700 ló húzta. Ez esetben csak a málha hadoszlopának hossza 9 km volt.[156] Ez és 1359-ben az ezernyi szekér még elképzelhető és kezelhető. A Jean le Bel krónikás által közölt hatezres társzekérszám, ami időközben 10–12 000-re növekedett, túlzó.[157] De ezer szekér sem tud ellátni csak a legminimálisabb élelemmel 10 000 embert, a lovakat egyáltalán

152 Prestwich, *i. m.*, 1996, 248.

153 Masschaele, *i. m.*, 1993, 268–69.; D. Bachrach 2006, 431–32. Mások szerint a szekerek átlagban 550–700, a kétkerekűek 500, a négykerekűek 650 kilót szállítottak. Pryor, *i. m.*, 2006b, 284.; Marvin, *i. m.*, 2010, II, 515. Más nagyobb, 2–4 tonnás szekerekről is ír, itt azonban kevéssé tudnánk elképzelni tengerentúli hadjárat esetén. 500–1000 kg közé teszi egy szekér teherbírását: Harari, *i. m.*, 2000, 312.; Bernard S. Bachrach: *Animals and Warfare in Early Medieval Europe.* Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 31 (1985), 707–64, 718.

154 Harari, *i. m.*, 2000, 314.

155 Masschaele, *i. m.*, 1993, 269.; Helen Nicholson: *Medieval Warfare: Theory and Practice of War in Europe, 300–1500.* London, 2003, 126. 1294-ben a kocsikat 200–1000 kg teherbírásúra becsüli. Vaughn, *i. m.*, 2001, 103.

156 Egy négylovas kocsi 10 m hosszú: Bernard S. Bachrach: *Crusader logistics: from victory at Nicaea to resupply at Dorylaion.* = *Logistics of Warfare.* 43–62., itt: 56.; Marvin 2010, 515.

157 *Chronique de Jean le Bel.* (éd. Jules Viard, Eugéne Deprez), I–II, Paris, 1904, II, 299, 312–13.

nem, s nem számoltuk a felszerelést és minden egyebet. Viszont a málha szekerei az 1356-os poitiers-i csatában hasznos szerepet játszottak, mert szekérvárként védték a sereg egy oldalát.[158]

A lovak gabonafogyasztását illetően igen sok különböző adatunk van, napi 6 kg zabtól 14 kg-ig terjedően, átlagban azonban inkább a 7-8 kg jár közelebb a valósághoz.[159] Átlagot nehéz vonni, a keresztes hadjáratok kutatói inkább az 5-6 kg-ot fogadják el, de ott sokat töltenek a tengeren a lovak, és lényegesen kisebbek is, mint a 14. század derekának angol hadiménjei.[160] Ha vegyesen számoljuk a zabot és a szalmát, akkor 4,5–5,4 kg zab és 4,5 kg szalma járt naponta, más adatok szerint 5,65–6,5 kg zab és 6,5–7,5 kg szalma vagy zöldtakarmány.[161] A Bizáncban Haldon által hipotetikusan felvetett minimum 2,2 kg Nyugat-Európában, a nagyobb testű hadiméneket figyelembe véve, kevésnek tűnik.[162] A 4. keresztes hadjárat velencei forrásai alapján Thomas F. Madden 9 kg-mal számol, ugyanígy John A. Lynn is, ez már közelebb jár a Nyugaton szokásos mennyiségekhez.[163] Az első keresztes hadjárat nyugati lovagseregeiben ugyancsak napi 5-5 kg zabbal és száraz- vagy zöldtakarmánnyal számolhatunk.[164] Perjés Géza a 17. században 25 kg zöld- és 10 kg száraztakarmánnyal számol, ezt veszi át és alkalmazza a 14. századra Harari.[165] Nézetünk szerint ezen adatot nem lehet a 14. századi angol hadseregekre alkalmazni, különösen a hajón és várakban eltöltött időszakok, valamint az ellátás szemestakarmányra való alapozottsága miatt. Magunk 7,5 kg szemestakarmánnyal, illetve ugyanannyi zölddel számolunk, de ez inkább az alsó határ, hiszen ahol valóban precíz elszámolások maradtak fenn, mint az 1294-es aquitániai hadjáraton, azok azt mutatják, hogy egy lónak 10,8 kg szemestakarmány jutott.[166] A ló nagyságától és a gabona minőségétől is függő-

158 Hyland, *i. m.*, 1998, 44.

159 Prestwich, *i. m.*, 1996, 247.; Liber quotidianus contrarotulatoris garderobae, 138.; CDS II. 1256.

160 Pryor, *i. m.*, 2006b, 282.

161 Pryor, *i. m.*, 2006a, 14, 16. Pontosabb adataink Bizáncból vannak, ott a római rendszert követve egy lónak napi 6,7–9,5 kg vegyes – árpa vagy zab és szalma keveréke – takarmánnyal számoltak. Haldon, *i. m.*, 2006, 145. A római korban: 2,5 kg zab és 7 kg szalma naponta, de ezt kisebb lovakkal kell számolnunk, mint a 600–650 kg-ot is elérő, 152–154 cm marmagasságú nehéz normann hadiménék (*„magnus equus”*) – R. H. C. Davis: *The Medieval Warhorse: Origin, Development and Redevelopment.* London, 1989, 88. Szerinte magassága 173–183 cm. Inkább a kisebb, fentebbi magassággal ért egyet. Ayton, *i. m.*, 1999, 23.; C. M. Gillmor: Horses. = *The Oxford Encyclopedia, II*, 271–275., itt: 273.

162 Haldon, *i. m.*, 2006, 150–151.

163 Thomas F. Madden: *Food and the Fourth Crusade: a new approach to the „diversion” question.* = *Logistics of Warfare.* 209–28., itt: 213.; Lynn: *History of Logistics and Supplying War.* = *Feeding Mars*, 9–30., itt: 19.

164 D. Bachrach, *i. m., 2006*, 55.

165 Perjés, *i. m.*, 1970, 16–17.; Harari, *i. m.*, 2000, 306.; Lynn, *i. m.*, 1993, 26. 9. jegyz.

166 Vaughn, *i. m.*, 2001, 109.

en akár mindkét határérték (a 6 és a 14 kg is) elfogadható, s nem tudjuk pontosan, mennyivel adtak többet egy hatalmas, akár 100 font értékű – ami egy kisebb, kb. ezerholdas bárói nagybirtok évi jövedelmével vagy egy gyalogos egyévi zsoldjával volt egyenértékű – normann *dextrariusnak*, amilyen Northampton earljéé volt, mint egy lovas íjász lovának vagy egy teherhordó lónak.[167]

A 14. század eleji skót hadjáratokon egy ló 11 kg takarmányt kapott naponta. Igaz, ez nem mérhető össze sem azzal, amit a francia hadjáratokon fogyasztott, hiszen a Csatornán való átkelés során kevesebbel – Pryor számításai szerint a tengeri út során egy ló naponta a fenti érték 2/3-ával[168] – is beérte, mi több, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a francia vidéken sokkal inkább volt lehetőség zöldtakarmányt legelni, mint a puszta országgá tett felperzselt skóciai földeken.[169] A 14. század nagy létszámú hadjáratai azonban nélkülözhetetlenné tették a szisztematikusan megszervezett legeltetést, akár úgy is, hogy a málhával vagy a hátvéddel hátramaradt a lovak egy-egy része.[170] A legeléssel viszont újabb logisztikai nehézség elé néztek a seregek, hiszen John H. Pryor számításai szerint egy ló 45–65 perc alatt legel le 1 kg szénát vagy füvet. Zöldtakarmányból a szükséglete 8–12,5 kg naponta, ezért ennek a lelegelése 12–14 órát, egy éjszakába nyúló teljes napot is igénybe vehet. Nem is biztos, hogy a több ezer ló egy helyen tud legelni. Igaz, napi 4-5 óra legelésre mindig jutott idő a nap végén.[171] Más kérdés, mekkora területet legel le több ezernyi ló: a becslések szerint egy ló 80 és 200 négyzetméternyi területet, ennek átlagával számolva – Perjés szerint is – 1 km sugarú körben legelhet 20 000 ló, ami racionálisan elképzelhető, legfeljebb az időtényező nehezíti.[172] A zöldtakarmány önmagában nem elégséges, szükség van szemestakarmányra is, ha komoly teljesítményt vártak el a lovaktól. Még a mindennapos legeltetés mellett is legfeljebb 25 napig elegendő az a 25–35 kg gabona, amit egy ló maga el tud szállítani, azaz egyéb utánpótlásra van szüksége.[173]

Ha a vízkészletek fogyóban vannak, a modern kor szemlélője képzelheti csak, hogy milyen egyszerű megitatni a lovakat egy folyónál. Pryor mutatott

167 AYTON, *i. m.*, 1994, 24.; A lovak áraira: STRAYER, *i. m.*, 1977, 280. Egy igénytelenebb, földművelésben használt igavonó ló 4 kg zabot fogyasztott. Michael PRESTWICH: Victualling estimates for English garrisons in Scotland during the early fourteenth century. EHR, 82(1967), 536–43, 537, 539.

168 PRYOR, *i. m.*, 2006a, 16.

169 D. BACHRACH, *i. m.*, *2006*, 430. Igaz Bachrach egy quartert 504 mai fontnak számol, ami 227 kg, így ő 13 kg/l/nap fogyasztást feltételez. Mi a 192 kg-os quarterrel számoltunk.

170 HARARI, *i. m.*, 2000, 322.

171 HALDON, *i. m.*, 2006, 145.; PRYOR, *i. m.*, 2006b, 282.

172 HARARI 2000, 311. PERJÉS, *i. m.*, 1970, 16–17.

173 Laurence W. MARVIN: Logistics and Transportation. = *The Oxford Encyclopaedia, II,* 512–17., itt: 515.

rá, hogy mekkora területre van szükség, ha a teljes lóállományt itatni akarták. 5000 ló, ami kevesebb, mint a Crécynél felálló angol sereg lovainak a száma, majdnem 6 km hosszan tudott inni egyszerre, azaz ekkora folyószakaszt kellett találni és katonailag biztosítani, hiszen a lóról leszállt lovagsereg kis helyen összezsúfolva sebezhető.[174] Nagyszámú adat maradt fenn a lovaknak vásárolt vízről, 1338–39-ben például a helyi sheriff vásárolt 134 hordóval 47 hajó számára. Pontosan nehéz meghatározni, milyen hordót jelölnek az egyes korok és egyes vidékek mértékegységei, de egy másik adat alapján sejthető, hiszen a szerint 47 hajón, hajónként 27 hl vizet tudtak elhelyezni.[175] 1324-ben a Saint-Sardos-i háborúban 26 hajó szállított egyenként 66 hl vizet a lovaknak, ez 2000 emberrel s ugyanannyi lóval számolva azt jelenti, hogy egy lónak az utazásra 86 liter vizet vittek, ami az 5-6 napos utazást nézve – napi 13–16 liter/ló – igen kevésnek tűnik. Angliából Aquitániába akár 10 napig is tarthatott a hajóút.[176] A becslések szerint egy lónak 35–36,5 liter víz kell naponta,[177] a római korból származó adatok szerint 22,75–36,4 liter, de ez nem alkalmazható a nehéz, nagyobb testű hadiménekre.[178] A szárazföldi fogyasztásnál kevesebbel is beérték a Földközi-tengeren (21–28 liter között).[179] Ha egy királyi hadseregben 1/1 hányadossal számoljuk a hadiménck arányát, akkor egy 10 000 fős seregben legalább 10 000 ló volt. A szám inkább több, a lovagi hadseregekben, nehézlovasok esetében háromszoros szorzóval számolnak.[180] Bele kell értenünk a teherhordókat, a szekerekhez befogottakat is, amelyeknek ugyancsak kellett szállítani minimum egyenként napi 7-8 kg,

174 John HALDON: *Warfare, state and society in the Byzantine world 565–1204.* London, 1999, 168.; Uő: *The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period.* = *Byzantium at war (9th–12th c.).* (ed. *Nicolas* OIKONOMIDES), ATHENS, 1997, 111–151., itt: 126–7.

175 PRO E 372/184. m 4.; HEWITT, *i. m.*, 1966, 181.

176 LAMBERT, *i. m.*, 2011, 87.; Jonathan SUMPTION: *The Hundred Years' War. II. Trial by Fire.* London, 1999, 175.

177 PRYOR, *i. m.*, 2006a, 20.; PRYOR, *i. m.*, 2006b, 283. Bizáncban 22–36 l közöttire becsülhető. HALDON, *i. m.*, 1997, 127.

178 John HALDON: *Feeding the Army: Food and Transport in Byzantium, ca. 600–1100.* = *Feast, Fast or Famine: Food and Drink in Byzantium.* (eds. Wendy MAYER, Silke TRZCIONKA), Brisbane, 2005, 85–100., itt: 90.

179 PRYOR 2006a, 17.

180 D. BACHRACH *i. m., 2006,* 55.; John KEEGAN: *A csata arca. A közkatonák háborúja.* Debrecen, 2000, 97. Még az agincourt-i hadsereg esetében is egy főre legalább két lóval számol, és egy teherhordó vagy igáslóval. Más kérdés, hogy a *runcariust* vagy a *cursariust* is be lehetett trenírozni hadiménnek, mert a *dextrarius* sokkal drágább volt. Calais ostroma idején visszavitették őket Angliába. AYTON, *i. m.*, 1999, 22–3.; WROTTESLEY, *i. m.*, 1898, 103, 121–22. Van, aki ötszörös szorzóval számol, a lovaghoz 1-2 *cursariust* és *runcariust*. GILLMOR, *i. m.*, 2010, II, 271–275., itt: 274. HARARI, *i. m.*, 2000, 305. csak a lovagi rangú nehézlovasoknál számol háromnál többszörös szorzóval. Igaz, kiugró esetekben egy-egy earl vagy püspök 5-6 lovat is vitt magának, 3-4-et lovagjainak és íjászaiak. PRESTWICH, *i. m.*, 1996, 31.

összesen kb. 75 tonna takarmányt, két hónappal számolva pedig 4500 tonnát. Kiugróan magas az a *purveyance*, amit I. Edward 1296-ban, gascogne-i hadjáratának szükségleteire vetett ki: 63 200 *quarter* (12 134 tonna) gabona beszerzése, de egy két hónaposnál hosszabb és 10 000 főnél nagyobb létszámmal indított hadjárat szükségletei indokolták is.[181] Ebben nincs benne a tengeri úton fogyasztandó nagy mennyiségű ivóvíz vagy sör sem. Arról is vannak adataink, hogy a királyi seregek nagy mennyiségben szállítottak sót, például II. Henrik 1171-es ír hadjáratára 2 tonnányit.[182] A királyi háztartás számára gyakorta szállítottak sajtot is – 1359-ben hatalmas mennyiséget, 327 tonnát.[183]

A húsfogyasztásra is figyelmet fordítottak, I. Edward és III. Edward hadjárataira szárított húst vittek, de már a normann hódítók is ügyeltek arra, hogy a hastingsi ütközet előtt, a partraszállást követően nagy mennyiségben fogyasszon a sereg húst. A *Bayeux-i Faliszőnyeg* tanúskodik róla, hogy a táborban húst sütöttek, feltehetően rabolt ökröket és disznókat, hiszen nagy nyársakon sütik a tábori konyhán és szolgálják fel a hercegnek és udvartartásának (*„Hic coquitor caro. Et hic ministraverunt ministri.")*.[184] A húsfogyasztás a későbbi hadjáratokon sem volt szokatlan: I. Edward skót hadjárataira, igaz, csak szűk körben, a királyi udvartartás és háztartás lovagjai számára havi szinten 70 tonna búzát, ugyanannyi árpát, kb. 300 ökröt, 600 birkát, 25 disznót és 80–100 oldal szalonnát vitetett magával, nem számítva a lovaknak szállított 115 tonna árpát s a nem is közölt vizet.[185] A szárított marhahúst nagy mennyiségben szállították, egy skót hadjáratra 1309-ben például 1300 ökröt öltek le és tartósítottak.[186] (Nehéz értelmezni, mekkora súlyú hús egy 'marha' vagy 'ürü', vagy mennyi egy oldal szalonna vagy hasított sertés. Az igen eltérő számítások meghaladnák e munka kereteit.[187]) Igaz, a sózott, szárított húsról és tőkehalról ritkán rendelkezünk pontos információkkal, sokszor össze sem írták teljesen, így akár nagyobb volumenben is rendelkezésre állhatott.[188] Amikor viszont van adatunk, látjuk, hogy hatalmas mennyiségről van szó – 1338-ban 86 500 tőkehalat szállítottak át a Csatornán.[189]

181 Prestwich, *i. m.*, 1972, 121.

182 Prestwich, *i. m.*, 1972, 119.; Lambert, *i. m.*, 2009, 17.

183 Hewitt, *i. m.*, 1966, 84.

184 La Tapisserie de Bayeux, 270.

185 Prestwich, *i. m.*, 1996, 248.

186 Prestwich, *i. m.*, 1996, 253.; *Rotuli Scotiae I.* 70, 94–95, 102–03, 156–57.

187 Harari megpróbálkozik átlagolással: egy-egy disznó és birka 40 kg, egy marha 150. Harari, *i. m.*, 2000, 302, 306.

188 Prestwich, *i. m.*, 1996, 254, 41. jegyz.

189 *Foedera*, II, ii, 1021.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 84.

Az észak- vagy dél-angliai utánpótlási raktárközpontokba (pl. Newcastle, Portsmouth) távoli megyékből, akár a kelet-angliai Essexből is szállítottak gabonát vagy hajtottak lábon több ezernyi élőállatot. A behajózásig vagy a vágásig és feldolgozásig az állatoknak a tengerparti városok földjein legelőket bérelt a kincstár. A walesi herceg 1355–57-es aquitániai–languedoc-i hadjáratához magából a hercegi háztartásból is szállíttatott: lábon hajtatott marhacsordákat Észak-Walesből és Cornwallból a kikötőkbe.[190] Az állatokat behajózás előtt általában feldolgozták. Nem volt szokás, hogy élőállatot hajózzanak be, ha adataink is vannak kötőféken vezetett csordákról, azok valószínűleg zsákmányolt állatok voltak. Az, hogy több ezernyi marhát hajtottak volna a francia hadszíntereken, nehezen képzelhető el, legfeljebb egy-egy *chevauchée*-n, városok kifosztása után egy darabig, de nagy hadjáratokon nem. A behajózásig a marhákat legeltették, majd az utolsó pillanatban vágták le. A disznókat már eleve feldolgozva, sózva, szárítva szállították a kikötőkbe.[191] A hadjáratokon legfeljebb lovakat zsákmányoltak, azokat el is vitték kötőféken, mert jó pénzért lehetett őket eladni, vagy a zsákmány szállítására használták őket. Lancaster hercege 1356-ban 2000 lovat zsákmányolt.[192] Franciaországban, főképp délen a száraz nyári hónapokban nem is lehetett a folyókban halászni olyan mennyiségben, mint amihez északon hozzászoktak, így Angliából szállítottak heringet vagy tőkehalat.

Ha csak a királyi háztartás számára 1294-ben Aquitániába szállított tételeket nézzük, azt mondhatjuk, a király még a hadjáraton is fejedelmi módon, a kulináris élvezetekről le nem mondva élt. A hadigépezetnek nem volt gondja az utánpótlással, ha képes volt az udvar számára 3770 szárnyast, 800 lazacot és 250 angolnát vitetni, nem beszélve a – tanulmány írója számára is megfejthetetlen módon szállított – 23 700 tojásról.[193] A majd 4000 tyúk további sok ezer tojást adott, ezeket főleg a királyi udvar számára tartották s vitték legalábbis a franciaországi partraszállásig, az ottani logisztikai központokba. Külön háztartási tisztviselő gondoskodott a tyúkok takarmányáról. Maga az, hogy pontos inventárium készült a tojások számáról is, illetve arról, mennyi tyúk szükségeltetik s azok mennyi tojást fognak tojni a hadjárat további szakaszára, hű képet fest az angol kormányzat rendkívüli precizitásáról.

A szárazföldi hadjáratok időtartamát nem lehet pontosan előre kiszámítani, így a szállítandó mennyiségeket is csak tervezhették, az előirányzott ada-

190 Hewitt, *i. m.*, 1966, 50–51.

191 Vaughn, *i. m.*, 2001, 99.

192 Többezer lábon hajtott marhát is el tud képzelni Harari, *i. m.*, 2000, 314. Azt is, hogy ráfanyalodtak a lóhúsra is. Ilyen azonban tudomásunk szerint nem fordult elő.

193 Vaughn, *i. m.*, 2001, 100–101.

tok nem adnak igazán pontos képet a fogyasztásról. Két esetben lehet ennél precízebb adatokhoz jutni: ha helyőrségek, meghatározott számú katonaság számára megszabott időre szóló kincstári kiutalásaink maradtak fenn, illetve megszabott időre szóló tengeri szolgálatra, a tengerészek számára kiutalt ellátmány esetén.

FOGYASZTÁS ÉS ELLÁTÁS A TENGERI HADVISELÉSBEN ÉS SZÁLLÍTÁSBAN

A tengeri hadviselésben is rendszeres és magas színvonalú volt az ellátás, hiszen a Csatornán való átkelés kulcsfontosságú volt Anglia számára. Oroszlánszívű Richárd keresztes flottájának nagy teherbírású hajói 40 lovat és 95 embert szállítottak.[194] Emellett megfelelő mennyiségű élelmet és vizet is kellett vinniük: egy hajónak az emberek számára fejenként napi 1,3 kg élelmet és 3,7 liter vizet (összesen kb. 5 kilónyit), a lovaknak pedig napi 7,5 kg takarmányt és nagy mennyiségű vizet, összesen majd' napi 2 tonnát. Egy 100 tonnás hajó így elvileg 50 napig maradhatott a tengeren, de ebben nincs benne az állatok és emberek, felszerelés, fegyverek súlya, azaz ez inkább a 40 naphoz közelít. Ez a mennyiség Marseille-től Messináig tartott ki, Richárd flottája augusztus 16-tól szeptember 23-ára ért oda tehát éppen elegendő volt.

Az 1330-as évektől egy tengerész naponta 2,3 kg búzát, 3,4 kg árpát, kb. 1 kg babot és borsót kapott, ezenkívül heti két oldal szalonnát vagy hasított (fél)sertést, valamint valamivel kevesebb, mint heti 1 kg sajtot. A hajósok kaptak heringet – egy ember 1,3 kg-ot hetente, vagy más összeírásokban két darabot naponta[195] –, szárított tőkehalat, egy főnek havonta két darabot, de sört például igen keveset, napi egy litert. Ez utóbbi a várak borellátásához képest szűkösnek tűnik, igaz, az értékes hadiménekkel és ellátmánnyal megpakolt hadihajók legénységét nagyobb felelősség is terhelte, mint egy határvidéki walesi erődét. A tengerészek valószínűleg fizetségük egy részét borban kapták, igaz, csak hazatértük után.[196] (Calais helyőrsége akkora terhet rótt a koronára, hogy a fizetség egy részét természetben kapták.[197]) Amikor nagy hadjárat indult, és a koronának fontos volt, hogy a flotta időben odaérjen, sokkal gálánsabb volt a tengerészek-

194 (Devizes-i Richárd) Richard of Devizes: *Cronicon Richardi Divisensis de tempore Regis Richardi Primi. Chronicle.* (ed. J. T. Appleby), London, 1963, 15.

195 Prestwich, *i. m.*, 1967, 537.

196 Prestwich, *i. m.*, 1996, 248. A sör gallonja a középkori Angliában 4,621 l, nagy hordója, a *tunja* (256 gallon) 1182,7 liter volt. A bor gallonja 3,785 l, a *tunja* 954–958 liter volt.

197 Allmand, *i. m.*, 1988, 97.

kel: volt olyan, amikor fejenként 4,5 liter sört kaptak.[198] 1337 és 1339 között egy gálya 100 főnyi legénysége összesen majdnem 100 tonna gabonát kapott.[199]

FOGYASZTÁS ÉS ELLÁTÁS A VÁRAKBAN

Sokkal inkább megoldott volt egy-egy helyőrségből vagy előretolt bázisból az utánpótlás, az angolok ezért törekedtek arra, hogy Walesben, Skóciában, Franciaországban várakat, városokat vegyenek be és azokat utánpótlási centrumként építsék ki. Ezért is áldozott akkora energiát III. Edward Calais és V. Henrik Harfleur bevételére 1346–47-ben, illetve 1415-ben, valamint ilyen okokból emésztett fel az angol korona óriási összegeket Aquitánia fenntartására is – akár csak egy vékonyka tengerparti sávról is légyen szó. A háború végén foggal-körömmel ragaszkodtak Bordeaux megtartásához, amely nem csupán bortermelési központként gazdagította a Plantagenet-királyságot, hanem az angol seregek legfőbb utánpótlási centruma volt, s majdnem a háború végéig biztosította az angoloknak a kétfrontos támadás lehetőségét. Ilyen szerepet töltött be egy-egy szövetséges flandriai város is, igaz, a flamandok még szövetségeseiknek is aranyáron adták a gabonát és a takarmányt. A korona azonban, más választása nem lévén, rákényszerült, hogy flamand földről vásároljon gabonát. Calais 1346 szeptemberétől 1347 augusztusáig tartó ostroma idején, amikor az angliai források már elapadtak, Flandriából érkezett gabona. Rouen ugyanesak hosszú, hét hónapig tartó ostroma (1418–19) idején az ostromló sereget teljes egészében Angliából látták el.[200]

A legfontosabb királyi várak várnagyai meghatározott mértékben vásárolhattak élelmet és sört: olyan stratégiai fontosságú erődökben, mint a walesi Conwy és a La Manche csatorna felett őrködő Corfe nem fordulhatott elő, hogy a *purveyance* rendszeréhez hasonlóan – lásd alább – a kincstár nem fizetett, hiszen nem engedhette meg magának, hogy a kulcsfontosságú erősségei térségében elégedetlenségi hullám üsse fel a fejét. A várnagyok szabott áron vásárolhattak, s erről rendszeres kimutatások is tanúskodnak.[201] Sok stratégiai jelentőségű előretolt helyőrség – például Walesben Caernarfon – nem rendelkezett saját uradalommal, így a helyi utánpótlásra gyakorlatilag nem volt lehetősége, így nagy távolságokról, sőt, sok esetben a tengerről (Pembroke) kellett megoldani a teljes élelemellátását. I. Edward szem előtt

198 Hewitt, *i. m.*, 1966, 53.

199 Lambert, *i. m.*, 2009, 148.

200 Allmand, *i. m.*, 1988, 98.; Curry , *i. m.*, 86.; Sumption, *i. m.*, 1990, I, 537.

201 CInqMisc IV. no. 147.

tartotta, hogy várait a tengerről is el lehessen látni.[202] Rhuddlanban még a Clywd folyót is eltérítették, hogy kikötésre alkalmassá tegyék a vár közvetlen közelét.[203] A walesi lázadások idején sok esetben csak az Írországból érkező gabonaszállítmány mentette meg a helyőrségeket.[204] A walesi várakba rendszeresen a tengerentúlról, Gascogne-ból, bristoli közvetítéssel szállítottak bort.[205] A skót várakban (Dumfries, Roxburgh) még akkor is nehézkes volt a helyi élelemellátás, ha a várnagyok megfelelő pénzeszközökkel bírtak, a helyiek ugyanis nem voltak hajlandóak gabonát eladni, még magas áron sem.[206]

Az első adatokkal a II. Henrik korabeli *Pipe Roll*ok szolgálnak a tekintetben, hogy egy-egy hadjárat idején egy-egy királyi vár várnagyának – feltehetően a rendes évi ellátmányon kívül – élelmet (a gabonán kívül sajtot, sót, halat, mézet) utaltak ki. A különösen jelentős stratégiai helyzetű várak – például Dover – nagy mennyiségben kaptak élőállatot is.[207] Nagy távolságok esetén, Anglián belül vagy Walesben élőállatot vagy húst nem szállítottak, hanem ennek a vásárlására pénzt kaptak a várnagyok. Rendkívüli ellátmányt utaltak ki, amikor a skótok a 13. század végén vagy a 14. század elején betörtek, s egy-egy határvár védekezésre, a védelem irányítására kényszerült, vagy ostromra lehetett számítani. A 13–14. századi források már lehetővé teszik, hogy képet kapjunk egy helyőrség átlagos élelemfogyasztásáról.[208] A *Wardrobe* nem csupán összeírásokat végzett, hanem előzetesen fel is becsülte, általában hat hónapos időtartamra egy-egy helyőrség várható élelemfogyasztását, és annak fényében különített el megfelelő összegeket, készített szinte tételes költségvetést és utalt ki élelmet.[209] A „költségvetés" pontosan meghatározta, a várban hány lovag, hány lovas íjász vagy gyalogos teljesít szolgálatot, illetve arról is tájékozódott a *Wardrobe*, mekkora készletekkel bírnak a várban, hogyan használták fel az előző évi kiutalásokat.[210] Egy ember részére 1,2–1,5 kg búzát számoltak, valamint 3 kg búza-, árpa- vagy zabmalátát sör-

202 Nicholson, *i. m.*, 2003, 124.

203 Prestwich, *i. m.*, 2009, 171.

204 *Book of prests of the king's wardrobe for 1294–95.* (ed. E. B. Fryde), Oxford, 1962, xxxv.

205 Nicolle, *i. m.*, 1995, 255.

206 CDS III. no. 347.; *Liber qotidianus contrarotulatoris garderobae,* 150, 153.

207 Pipe Roll 19 Henry II. London, 1895, 23, 82, 97.; Pipe Roll 20 Henry II. London, 1896, 74.

208 Az egyik legfontosabb fennmaradt forrás: Victualia, Staura, Garnistura Castrorum: *Liber quotidianus contrarotulatoris garderobae: 1299–1300,* 104–154.

209 PRO E 101/13/34/35. Berwick, Edinburgh és Dirleton felbecslése. Kiadva Prestwich, *i. m.*, 1967, 536–37.

210 *„Subscripta requiruntur pro castro de Berewik' muniendo videlicet pro sustentacione vque hominum ad arma quorum unus miles, duorum carpentariorum, unius attillatoris, duorum fabrorum, unius vigilis, unius lotricis, xx balistariorum, et xl sagittariorum peditum, garcionibus hominum computatis...et sic in toto lxxiiij personarum... computato per clxxvj dies propter.";* vagy *„xxix clericis et vallettis de officiis assignatis":* Uo. Egyéb inventáriumok: D. Bachrach, *i. m.*, 2006, 61.

főzés céljára. Ezen kívül általános szokás volt, hogy egy ember egy vágott marha egynyolcvanad részét kapta naponta, vagy ezzel megegyező mennyiségű halat.[211] A várbeliek nem kevés sört fogyasztottak, általában 192 kg malátából lehetett 44–60 gallon (210–280 l) sört főzni,[212] ami azt jelenti, hogy egy kb. 60 fős helyőrség egynapi maláta adagjából is kb. 2,5 hl sört lehetett főzni, azaz naponta megihattak, a legkisebb értékekkel is számolva több mint négy litert![213] Más adatok szerint egy vár helyőrsége napi egy gallon (4,62 l) sört kapott.[214] (Pryor becslését egy ember teljes napi vízigényéről (nyolc liter) azonban soknak érzem, legalábbis angliai adatok nem támasztják alá, még akkor sem, ha a kása készítéséhez is kellett víz. A tengerészek napi vízfogyasztása könnyebben becsülhető, kb. 3,7 liter, közelebb áll a mi adatainkhoz.[215]) Ahol inkább a borfogyasztás dívott, vagy olcsóbb és könnyebb volt a bort beszerezni, mint a sörfőzés alapanyagait szállítani, például a délebbi, francia helyőrségekben, ott bort fogyasztottak, azt sem kis mennyiségben, kb. 2,5–3 litert naponta.[216] Az első hallásra meglepőnek tűnő, hatalmas alkoholfogyasztást azzal is lehet magyarázni, hogy a várakban a szolgálónépeket, írnokokat s egyéb személyzetet csak ritkán írták össze, s ez a kiugróan magas érték nem csak a hadakozók fogyasztását jelentette.[217] Továbbá a helyőrség nem élt fel mindig mindent, hanem a várnagyok tartalékot is képeztek, főként elhúzódó ostromok esetére, sőt, akár az egyes katonák is „spórolhattak", hátha rosszabb idők jönnek. A felbecslés nem azt jelentette, hogy az előirányzott tételeket mind ki is utalták. A *Wardrobe* az előző évi fogyasztás és a várható szükségletek fényében határozta meg a ténylegesen kiutalandó mennyiséget.[218] Ha időközben, hadi cselekmények miatt, egy esetleges ostrom miatt többre volt szükség, külön felvásárlót, *purveyort* küldtek ki, hogy a helyi piacról töltse fel a készleteket.[219] Az ellátásban adódott kisebb-nagyobb fluktuáció is, de az egyes évek adatai között a különbséget az okozza, hogy a várható ostromok, ellenséges hadjáratok esetére egy-egy háborús évben a kincstár többet irányzott elő, s többet is szállított. Skóciában a három angol kézen lévő királyi helyőrség 1342-ben 450 tonna búzát, 98 tonna ma-

211 Prestwich, *i. m.*, 2009, 173.; Prestwich, *i. m.*, 1967, 536.

212 Prestwich , *i. m.*, 1967, 537.; CDS II. no. 1256.

213 A 16. században napi 3–4,5 liter közötti a sörfogyasztás a flottában: C. S. L. Davies: *Les rations alimentaires de l'armée et de la marine anglaise au XVIe siècle. Annales.* Économies, Sociétés, Civilisations, 18(1963), 1, 139–141., itt: 139.

214 M. C. Woolgar: *The Great Household in Late Medieval England.* London, 1999, 132–3.

215 Pryor, *i. m.*, 2006b, 283.; Unger, *i. m.*, 2006, 262.

216 Prestwich, *i. m.*, 2009, 174.; Prestwich, *i. m.*, 1967, 537.

217 Amikor megemlítik az összeírások: *„garcionibus dictorum hominum computatis infra summam eandem, et unius capellani et unius clerici"*: E 101/531/7.

218 *Rotuli Scotiae I.* 619.

219 PRO E 101/531/8.; E 101/531/10/7.

látát, 52 tonna sót, 144 tonna babot és borsót, 192 tonna zabot, 120 tonna lisztet, ezen kívül halat és húst kapott. Ugyanakkor a következő évben, amikor nem számoltak komolyabb skót támadással, már csak gabonából például 220 tonnát kaptak, ami az előző évinek (összesen kb. 870 tonna) a negyedrésze.[220] Háborús évben, például 1322-ben a skót határvidék váraiba a kincstár kb. hatszor annyi élelem (6585 tonna gabona) szállítására adott utasítást, mint egy békeévben (1336-ban 1755 tonna). Ezek az értékek első hallásra nagyon magasnak tűnhetnek, de a kincstár ráhagyással dolgozott, hiszen a ténylegesen begyűjtött mennyiség általában nem érte el az előirányzatot, s gyakran a „megrendelt" áru fele sem érte el a várak raktárait.[221] Összehasonlításképpen: ha az angol haderő egy jelentős erőd ostromára készült fel, mint 1338-ban Dunbarnál, amelynek a bevétele stratégiailag és politikailag is fontos volt, akkor minden követ megmozgatott, hogy az ostromló sereg utánpótlását biztosítsa. Az öt hónapos ostrom idejére 14 angol megyéből 1100 tonna gabonát (és 1400 hl bort) szállítottak 48 hajóval – ami több mint az összes erőd átlagos évi ellátmánya.[222] Dunbart az ostromlók ki akarták éheztetni, igaz, éppen ebben vallottak kudarcot, hiszen a skótok az angol blokádot áttörve tudtak utánpótlást vinni a várba, miután az angolok fogyatkozó készleteik miatt kénytelenek voltak visszavonulni. Az utánpótlásban itt még vereséget szenvedtek, de ugyanezt a hibát később, a francia hadszíntereken, például Calais-nál, már nem követik el.

Dover tartalékai akár egy hosszabb ostrom idejére is elegendőek voltak.[223] Szükség esetén, ha elhúzódó háborútól tartottak, a kincstár meg is növelte, meg is duplázhatta a tartalékokat. Mivel a sör vagy a maláta sokáig nem állt el, a tartalékban inkább bort tároltak. A legészakabbi angol kézen lévő vár, Stirling 1298-ban óriási készletek fölött diszponált (100 marha és 270 birka mellett volt 13 tonna liszt, 9 tonna búza, 10 tonna bab, 15 tonna árpa, 27 tonna maláta, 36 tonna zab és 3,4 tonna só).[224] Mi több, a várnagy még fűszereket (fokhagyma, bors, sáfrány, kömény) is kapott a rendszeresen érkező méz mellé.[225]

220 Lambert, *i. m.*, 2009, 134.
221 Lambert, *i. m.*, 2011, 84.
222 *Rotuli Scotiae I.* 522–23, 530, 533–34.
223 43 tonna búza, 81 tonna árpa, 14 tonna zab, 1192 hl bor: CPR 1247–58, 399–400.
224 *Documents illustrative of the history of Scotland II.* 299–300.
225 Prestwich, *i. m.*, 1967, 537.

HADJÁRATON LÉVŐ SEREG ELLÁTÁSA A 13. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 14. SZÁZAD DEREKÁIG

Az angol hadtáprendszerben a cezúrát az 1280-as, 1290-es évek walesi, skót, flandriai és francia háborúi jelentették, amikor éveken keresztül hadban álltak Edward hadai, így a korábbiakkal ellentétben arányaiban nagyságrendekkel több katonát kellett hosszabb távon élelmezni. A 13. század végétől az angol hadigépezet egyre kifinomultabb szállítási rendszert épített ki és nagyban alapozott a hosszú távú élelmiszer-szállítmányokra.[226]

1297-ben például soha nem látott mennyiségű gabonát hajóztak be a francia hadszínterekre, 326 tonnát.[227] Állandó utánpótlási bázisokat hoztak létre, pl. a walesi határon Chesterben, ahol a *Keeper of the King's Victuals (Emptoris et Custodis omnium victualium Regis)*, a királyi élelmezési biztos hatalmas készleteket halmozott fel (4416 tonna gabonát, 1100 marhát, 6300 hektoliter bort).[228] A skót határon a központi elosztóhely először Newcastle, majd a 13. század végi területfoglalások után Berwick, illetve az Ír-tenger partján fekvő, s az írországi szállítmányok raktározására kiépített Skinburness lett.[229] Itt, a nyugati elosztóközpontban 1303-ban a királyi hadtápbiztosok *(custodes victualium)* 345 tonna lisztet, 1250 tonna búzát, 1150 tonna zabot, 290 tonna árpát és malátát, 250 tonna babot és borsót, valamint 1300 hektoliter bort raktároztak.[230] A fő logisztikai központból, Berwickből ugyancsak tengeri úton látták el a többi várat. 1336–37-ben Berwickben 600 tonna búzát, 43 tonna halat, 527 tonna zabot és 80 tonna malátát halmoztak fel.[231]

A walesi és a skóciai hadjáratok már nagy távolságokról érkező, tengeri úton szállított élelmiszer- és takarmány-utánpótlásra hagyatkozhattak. A 14. században szinte kizárólag tengeri úton szállítottak gabonát és takarmányt – amely sokkal gyorsabb és hatékonyabb volt, mint a korábbi, az északi szárazföldi logisztikai bázisokról (pl. Carlisle, Roxburgh) indított szekérkaravánok. Az északi-angliai, yorkshire-i, northumberlandi gabonatermelés elégtelen volta miatt már ide is eleve délről kellett élelmet szállítani, így a 14. században már az angol kézen lévő skót kikötőkbe (pl. Edinburgh tengeri erődje, Leith vagy az e célból nagy erőkkel tartott, hajózható folyótorkolattal bíró Stirling) hozták az utánpótlást.[232] Az 1320-as évektől le is tettek

226 Prestwich, *i. m.*, 1996, 246.

227 Prestwich, *i. m.*, 1996, 251.; Prestwich, *i. m.*, 1972, 121.

228 *Rotuli Scotiae I.* 232.

229 Pl. CPR 1321–24, 94.

230 Prestwich, *i. m.*, 1996, 251.; Prestwich, *i. m.*, 1972, 124.

231 Lambert, *i. m.*, 2011, 60.

232 Prestwich, *i. m.*, 1996, 246, 252.; Jean le Bel I. 58–60.; Prestwich, *i. m.*, 2009, 172.; *Liber quotidianus contrarotulatoris garderobae*, 271, 143–44.

mindenfajta szárazföldi szállításról, és eleve hajókkal szállították a gabonát.[233] Tengerről volt ellátható Perth, de a Wight-sziget vagy a Csatorna-szigetek jó néhány vára vagy már a százéves háború kezdete előtt angol kézben lévő franciaországi vár, például a Charente torkolatában fekvő s utánpótlási bázissá kiépített Taillebourg vagy Tonnay.[234]

A vállalkozások nagyszabású tervezést igényeltek, hiszen volt példa arra, hogy Anglia keleti tengerpartjáról szállítsanak gabonát egy-egy írországi hadjárathoz, a nyugat-walesi lerakatközponthoz, Pembroke várába, s az élelmiszerflották Angliát megkerülve több száz kilométert is megtettek.[235] Sokat elárul a hadi logisztika fejlettségéről az, hogy mekkora mennyiségben szállítottak nagy távolságról, Gascogne-ból bort például a skót hadszínterekre.[236] 1322-ben II. Edward csaknem 2000 hektolitert vitetett Newcastle-be és Carlisle-be, s 1336–37-ben egy év alatt több mint 800 hektolitert raktároztak Berwickben.[237] Még arra is jutott a kincstárból, hogy a gyengébb bort Bordeaux-ból szállított erősebb borral javítsák fel a messze északon álló Barnard várában.[238] Még a távoli észak-walesi, mindentől elzárt Conwy várában is volt az 1320-as években 10 hl bordói.[239] Még a kétfrontos, skót és francia háborúk idején is akadt arra példa, hogy Gascogne-ból Bristolon – a skóciai szállítmányok egyik fő raktárbázisán – keresztül egy évben majdnem 10 000 hektoliter bort szállítsanak Berwickbe, pedig az 1340-es évek elején az itáliai bankárok hiteleit is felemésztették a korona hadi vállalkozásai. De bor vagy sör nélkül egyszerűen nem lehetett fenntartani komolyabb erősségeket. Almaborból *(cider/cidré)* ugyan kevesebb fogyott, de azt is szállították a francia és a skót hadszínterekre is.[240]

HADJÁRATON LÉVŐ SEREG ELLÁTÁSA 14. SZÁZADBAN ÉS A 15. SZÁZAD ELEJÉN

III. Edward hadtáprendszere egy kidolgozott terv szerint működött. A százéves háború első szakaszában III. Edward minden, a francia hadszínterekre küldött expedíciós serege igen jól el volt látva. A király nagyon fontosnak tartotta, hogy értékes területfoglalásait meg tudja tartani, s körültekintően

233 CPR 1321–24, 93–4.
234 Hewitt, *i. m.*, 1966, 50.
235 Prestwich, *i. m.*, 1996, 250.
236 1318: Bordeauxból: E 101/164/11.; 1319: E 101/164/13.
237 Lambert, *i. m.*, 2011, 60.; Prestwich, *i. m.*, 1998, 279–82.
238 Prestwich, *i. m.*, 2009, 174.
239 CCR 1323–27. 6.; PRO E 101/17/11.
240 1333-ban Skóciába majd 2000 hl *cidert* vitetnek. *Rotuli Scotiae I.* 229–30.

megtervezett, aprólékosan kidolgozott utánpótlási rendszerrel akár több hónapon keresztül is képes volt ellátni a tengeren túlról franciaországi erőit. A franciaországi expedíciós seregek két hónapig egészen biztosan nem szenvedtek hiányt semmiben. Kiterjedt logisztikai gépezet dolgozott egész évben azért, hogy akár a kisebb, néhány száz fős hadjáratok is maradéktalanul el legyenek látva. A király évekre előre tervezett. Az adott év őszén már tisztában volt azzal, hogy a következő évben mekkora sereget indít, hová, mennyi ideig, s annak az erőnek mekkora utánpótlásra lesz szüksége, s azt hogyan juttatják el a Csatornán túlra. Az Angliában maradt hadtápapparátus folyamatosan figyelemmel követte az eseményeket, a vonuló sereg fogyasztását Franciahonban, és képes volt felmérni, miből mennyire van szükség, s megfelelő időben rendszeres szállítmányokat indított útjára a sereg után. 1356-ban lovakat és takarmányt küldettek a walesi hercegnek Bordeaux-ba.[241] 1337 és 1360 között folyamatosan érkezett utánpótlás a hadjáraton lévő seregekhez Normandiától Bretagne-on át Aquitániáig, s volt olyan év, hogy egyszerre három frontra is. Akár egy hadjárat két hónapos időtartama alatt többször is érkezett élelem- és borszállítmány a tengeren, s azt logisztikai bázisokon – például az Ipswich melletti Orwell folyó torkolata mentén – halmozták fel, ahová a hadjáratok, ha szükséges volt, vissza-visszatértek, vagy egy kontingenst küldtek vissza, hogy feltöltsék készleteiket. Már a 13. század végi aquitániai–flandriai hadjáratoknál úgy számolt a kincstár, hogy minimum egy hónapra elegendő készlettel rendelkezzenek, azután pedig szállítmányokkal töltötték fel a sereget.[242] Lancaster hercege 1345-ben kezdődő aquitániai hadjárata idején folyamatosan mérték fel, meddig lesz szükség arra, hogy fegyverben maradjon a serege, s ennek fényében érkeztek újabb és újabb kiegészítő élelemszállítmányok Angliából.[243]

Az 1324–25-ös Saint-Sardos-i háború volt az 1290-es évek óta az első nagyarányú expedíciós vállalkozás a Csatornán túl. II. Edward (1307–1327) összesen 484 tonna búzát, 167 tonna babot és borsót, 45 tonna zabot, 469 tonna lisztet szállíttatott, ami a 2000 fős hadsereg ellátását a teljes hadjárat ideje alatt, két hónapon keresztül biztosította.[244] Ha az adatokat egy főre vetítjük, egy katonának naponta 2 kg búza, 70 deka bab vagy borsó, s majdnem 2 kg liszt jutott, azaz a sereg igen jó ellátásban részesült.

Még gazdagabb hadtápadatokról tanúskodnak az 1330-as évek végének aquitániai és flandriai hadjáratainak forrásai. 1337-ben egy 130 fős sereg számára 271 tonna búzát, 390 tonna lisztet, 133 tonna zabot, 151 tonna borsót és babot szerzett be, ami a sereg számára bőséges élelmezést biztosított, akár

[241] Hyland, *i. m.*, 1998, 43.; Hewitt, *i. m.*, 1958, 92.
[242] Vaughn, *i. m.*, 2001, 109.
[243] 1346: CPR, 1345–48, 198, 204, 206, 215.
[244] Lambert, *i. m.*, 2011, 87.

hosszabb, 6-7 hónapos időszakra is. Ha hat hónappal számolunk, akkor a katonák napi gabonakészlete 10 kg körül volt – ami még akkor is tekintélyes szám, ha ebben nincs benne a lovak fogyasztása. Amikor azonban már gyakoribbá váltak a hadjáratok, évente akár több kisebb bárói kompánia is útra kelt, valamint a királyi sereg is szinte évente felállt, már nem volt mindig ilyen gazdag az ellátás. 1338-ban Flandriában a király 567 tonna búzát, 82 tonna zabot, 20 tonna babot és borsót, 90 tonna árpát, 44 tonna sót vitt magával kb. ezer vágóállat mellett. Még ez az ellátás – 5000 fővel számolva két hónapra – is jelentékeny mennyiségű élelmet jelentett fejenként, a húst és halat nem számolva kb. 2,2 kg gabonát kapott egy katona.[245] A 10 000-re becsült lóállomány számára viszont, napi 7,5 kg-mal számolva, a szállított 82 tonna zab legfeljebb az átkelés és a partraszállás két napjára volt elegendő, azok ellátását feltehetően Flandriából oldották meg, hiszen a forrásaink arról írnak, hogy hosszú szekérsor kísérte a sereget. Ekkora mennyiséget, csak a szemes terményeket számolva, 800 tonnát 800 szekér tudott szállítani, s ekkor még nem beszéltünk a borról, sörről, húsról.[246] Az 1339 és 1340 közötti hadjáratokon is hasonló adatokkal számolhatunk, csak gabonából kb. 360 kg jutott egy katonára, s az utánpótlás-szállítmányokat összegezve arra következtethetünk, hogy a 8400 fős sereg akár több mint négy hónapig is fegyverben maradhatott.[247] Amikor először szenvedtek élelmiszerhiányt az angolok francia hadszíntereken, 1339-ben,[248] akkor is azért történhetett meg, mert a király még nem volt gyakorlott nagy expedíciós seregek ellátásában, s a cambrai táborban túl sokáig állomásozott. Cambrai ostromát így 19 nap után fel kellett adniuk. Ugyanígy 1340-ben Tournai-t túl nagy sereggel, 23 000 emberrel ostromolta, de itt nem is vitt elegendő élelmet, s a készleteket Flandriából vásárlás útján akarta feltölteni, de elfogyott a pénze, így kudarcot vallott.[249] Skóciában 1322-ben és 1327-ben is az utánpótlás szűkössége miatt bukott meg a hadjárat.[250] 1327-ben rendelkezésre állott ugyan megfelelő mennyiségű utánpótlás, de az ellátási rendszer nem volt még eléggé kifinomult. A sereg sok élelmet szállított mesz-

245 3900–4000 hadakozó lovait kb. 8000-re becsülhetjük, e mellé legalább 2000 igavonó is szükségeltetett. Volt még némi walesi gyalogos, ezért számolunk 5000 fővel. Andrew AYTON: *Edward III and the English Aristocracy at the Beginning of the Hundred Years' War.* = *Armies, Chivalry and Warfare.* 173–206., itt: 179.

246 MASSCHAELE, *i. m.*, 1993, 269.

247 LAMBERT, *i. m.*, 2009, 148. szerint egy 12 ezer fős sereg 2-3 hónapi élelmét biztosította. Ayton adatával a sereg az előző évből ott maradottakkal együtt tett ki 8400-at. AYTON, *i. m.*, 1998, 179.

248 Scalacronica, 129.

249 Clifford J. ROGERS: *The age of the Hundred Years' War.* = *Medieval Warfare, a History.* (ed. Maurice KEEN), Oxford, 1999, 136–160., itt: 146, 148.

250 *Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis.* (ed. J. R. LUMBY), I–IX, (RS, 61.), London, 1865–1886, VIII, 317.; Adae MURIMUTH: Continuatio Chronicarum. ROBERTUS DE AVESBURY: *De gestis mirabilibus regis Edwardi Tertii.* (ed. E. M. THOMPSON), London, 1889, (RS, 93) 3.; Scalacronica, 89.

szire a skót hadszíntér szívébe, de főként szekereken és teherhordó lovakon. Másrészt a király itt még arra épített, hogy a bárói kontingensek el tudják látni magukat, s csak kisebb mértékben szereztetett be központi forrásból élelmet. A terep adottságai sem tették lehetővé, hogy a málha megfelelő ütemben haladjon, az messze leszakadt a seregtől. Talán III. Edward itt azt igyekezett elkerülni, hogy egy nagy hadtáptrén miatt lassuljon le. (Részben ez okozta apja, II. Edward skótok elleni vereségét Bannockburnnél 1314-ben, mivel az óriási arányú nehézlovas seregnek és hadiménjeinek nagy tételben kellett takarmányt szállítani.[251]) A sereg víz és élelem nélkül tengődött.[252] Magas áron hozattak élelmet Newcastle-ből, nem érkeztek meg a sátrak sem, ezért a szabad ég alatt kellett az éjszakákat tölteniük, az állandó esőben ázó lovak háta is kisebesedett, s nem volt elegendő patkó sem. A sereg anélkül feloszlott, hogy összemérte volna erejét a skótokkal.[253] Ezek után mindig is tengeri úton vitettek mindent Skóciába. III. Edward és a *Wardrobe* apparátusa gyorsan tanult, 1341–42-ben már megfelelő ütemben érkeztek élelemszállítmányok, s annyi utánpótlás állt rendelkezésre, hogy egy-egy évben egy 2-3 000 fős sereg 2-3 hónapig fegyverben állhasson ellenséges területen.

Az 1337 előtt is angol kézen lévő Guyenne (Aquitánia és Gascogne nyugati tengerparti sávja) – mivel nem gabonatermelésre, hanem bortermelésre volt berendezkedve – nem tudta ellátni gabonával a sokszor éveken át ott állomásozó többezres angol seregeket. Ráadásul mivel az angol király Aquitánia hercegeként gascogne-i szövetségeseire építve nem is folytathatott rablóhadjáratokat „hazai földön", így a Bordeaux-ból kiinduló déli, dél-nyugati hadjáratok megindításához hatalmas mennyiségű húst és gabonát szállítottak Angliából. Sokszor vittek például sózott ürühúst, ami talán jobban elállt délen, mint a marha vagy a disznóhús. Arra is volt példa, hogy nemcsak Angliából, hanem a balti térségből is szállítottak gabonát Franciaországba.[254]

A kontinensen a szárazföldbe mélyen benyúló folyók partja mentén több hadtápraktárat is létesítettek. Aquitániában a Charente folyón felhajózva látták el több erődöt is Angliából.[255] Vizet is mindig vettek fel, s előre kijelölték azokat a forrásokat, ahol vízhez juthatnak. Igaz, hogy például a Fekete Herceg 1355-ös aquitániai hadjáratán az aszályos nyár miatt egy nagy kiterjedésű tó, aminek vízkészletére számítottak volna, kiapadt – ezért ittak a lovak is bort.[256] A hadvezetés célzatosan választott ki nagyobb tengeri kikötő-

251 Aryeh Nusbacher: *The Battle of Bannockburn 1314*. London, 2002, 79.; Hyland, *i. m.*, 1998, 37.

252 Harari, *i. m.*, 2000, 320.

253 Nicholson, *i. m.*, 2003, 126.

254 Postan, *i. m.*, 1964, 36.

255 Fowler, *i. m.*, 1969, 86.

256 *„...dimiserunt...piscinam aquarum recencium...que nec recipit nc emittit aquas aliunde, nisi pluviales aut scaturientes"*: Le Baker, *i. m.*, 133.

ket, mint például Le Crotoy, Cherbourg, Montreuil-sur-Mer, Étaples, hogy a későbbi élelemszállítmányok számára hadtápbázisok legyenek a kezén.[257] A király céltudatosan gyűjtött be minden élelmet és zsákmányolt nagyszámú lovat – azért is, hogy minél nagyobb mennyiségű utánpótlást vihessen magával.[258] A területpusztítást viszont a hadvezetés szigorúan kézben tartotta, s azt mondhatnánk, inkább szisztematizálta, a célpontokat kiválasztotta és azok kifosztását precízen megtervezte. Szigorúan tiltották például a gyümölcsösök és szőlők pusztítását, az értékes vetéseket és legelőket a hadvezetés nagy gonddal óvta. Még a szőlőtőkék karóit sem volt szabad elpusztítani![259] Carentanban „hatalmas mennyiségű ételt faltak fel", ezért a király szigorúan megparancsolta, hogy „senki sem fecsérelhet el több ételt, mint amire szüksége van".[260] Zokon is vette a király, hogy flamand zsoldosai nem engedelmeskedtek neki úgy, mint saját angoljai, hiszen 1359-ben Calaisban felelőtlenül felélték a gabona-, a széna- és a borkészletek jelentős részét, ami részben azt eredményezte, hogy a királyi sereg kevesebb utánpótlást tudott Calaisból hozatni.[261] Az ellenséges területről való utánpótlást az angol hadvezetés tudatosan alkalmazta, már az 1345-ös aquitániai hadjáraton három külön expedíciós sereget tettek partra három különböző helyen, s a partraszállástól kezdve céltudatosan töltötték fel a készleteiket különböző – 24–32 km – sugarú körzetben útvonaluk mentén. A Fekete Herceg 1355-ös toulouse–narbonne-i hadjáratán három hadoszlopban pusztító seregei „széles sávot égettek bele az ország testébe".[262] 1342-ben Bretagne-ban felmérette III. Edward, hogy mely vidék milyen gazdag gabonában és húsban.[263]

Aquitániába 1347 nyarán, májustól szeptemberig több flotta is érkezett, s volt olyan, hogy a hadvezér külön kért újabb gabonaszállítmányt Angliából.[264]

257 Ayton–Preston, *i. m.*, 2005, 65.; Rogers, *i. m.*, 1999, 191.

258 Sumption, *i. m.*, 1990, I, 520.

259 *„For theim that destroyeth Vines and other Tres beringe Frute. …no maner of man bete downe… ne non apletres, peretres, nottres, ne no other tres beringe frute, nor that no man put no brest into vynes, nor drawe up the stakes of the same vynes, for to destroye theim"*: Nicholas Harris Nicolas: *History of the battle of Agincourt and of the expedition of Henry the Fifth into France.* London, 1833, Appendix, VIII, 42.

260 *„exercitus detrimentum victualia quam plurima crudelius consumpserunt… (ex parte regis) strictissime fuerat imperatum, ne aliquis de cetero victualia plusquam suo usui sufficerent presumeret dissipare": Acta Bellicosa Edwardi Tertii.* = Joseph Moisant: *Le Prince Noir en Aquitaine, 1355–56 – 1362–70.* Paris, 1894, 162.

261 Fowler, *i. m.*, 1969, 201.

262 Ayton, *i. m.*, 2005, 16.; Sumption, *i. m.*, 1999, II, 176.; Fowler, *i. m.*, 1969, 49.; Avesbury, *i. m.*, 305, 358.; Murimuth, *i. m.*, 215.; C. J. Rogers: *By fire and sword: bellum hostile and „civilians" in the Hundred Years' War.* = *Civilians in the Path of War.* (ed. M. Grimsley, C. J. Rogers), Lincoln, Nebraska, 2002, 33–85.; Rogers, *i. m.*, 1999, 191.; Michael Northburgh jelentése: Barber, *i. m.*, 1986, 16.

263 Avesbury 341.

264 CPR 1345–48, 219.

Gabonából az ezt megelőző évben – 1346-ban a crécy-i felvonulásra koncentrált inkább az ország – csupán 153 tonna érkezett, de 1347-ben már 2055 tonna, ami több mint tízszerese az 1346. évinek. Ha az 1347-es év adatait kiugrónak is tekintjük, a hadjárat négy évére elosztva is igen magas értékekkel számolhatunk: átlagban évente 542 tonna gabona állt rendelkezésére a kb. 4000 fős seregnek, így fejenként egy évben egy katona 135 kg gabonát kapott. Figyelembe véve, hogy általában e seregek egy évben 2-3 hónapig álltak fegyverben, ez arra enged következtetni, hogy egy két hónapos hadjárat idejére fejenként és naponta 2,25 kg gabonát kaptak (amiben benne van azonban a sörfőzésre való árpa is, s a kb. 1,3 kg kenyérgabona), de az egyéb – hal, hús, bab és borsó – ellátmánnyal kiegészítve akár 4–6 hónapra is elegendőek voltak.[265] Egy másik összeírás szerint egy – tengerészekkel együtt – 14 000-es sereg fejenként 124 kg búzát, 128 kg árpát, 30 kg babot és borsót, 82 kg zabot kapott.[266] A napi búzaátlaggal számolva a gabonamennyiség lehetővé tette, hogy a katonákat 95 napon keresztül ellássák. Igaz, ez a mennyiség magában foglalt 4000 tengerészt is, akik nyilván csak az első napokban részesültek az ellátmányból, valamint nem ismerjük pontosan a lovak számát (6000 lovassal számolva legalább 8–10 000 ló volt) sem. Így azt kell mondanunk, a szállítmány elegendő volt a 10 000 fős szárazföldi sereg háromhavi hadjáratához. 1346–47 után, mivel hosszabb időtartamra rendezkedtek be, az angol seregek portyázni is egyre gyakrabban mentek. A háború első éveiben (1337–47) azonban a hadi ellátási rendszer biztosította, hogy egy 4–6000 fős sereg akár két hónapig is fegyverben maradhasson.

CRÉCY MEZEJE (1346. AUGUSZTUS 26.)

A százéves háború egyik legnagyobb vállalkozásának, a crécyi hadjáratnak az előkészületeit már két évvel korábban megkezdték. 1344 áprilisában három megye sheriffjei kaptak utasítást az élelembegyűjtésre.[267] Általában az egy hónapos hadjáratok előkészítése már 3–6 hónappal korábban megindult, de itt a korabeli Európa egyik legnagyobb szabású katonai akciója készült. A gyülekezőhelyekre, pl. Sandwichbe már előre élelemszállítmányokat vittek. Már 1345 augusztusában Anglia összes legalább 30 tonnás hajóját zár alá vették és utasították, gyülekezzen Portsmouthban.[268] 1346 márciusában már szinte minden hasznavehető vízi járművet

[265] Lambert, *i. m.*, 2011, 89.

[266] Michael Prestwich: *English Armies in the Early Stages of the Hundred Years War: a Scheme of 1341.* BIHR, 46(1983), 102–113, itt: 108.

[267] CCR 1343–46, 309.

[268] *Foedera*, III, i57.

lefoglaltak, a 10 tonnásnál nagyobbakat is, szinte csak a halászbárkákat nem.[269] Van olyan krónikás, aki 1000, sőt 1600 hajónyi flottát vizionált,[270] de a mai kutatás szerint 89 városból 747 hajót foglaltak le – amit alátámaszt a megbízható Adam Murimuth 750-es száma is.[271] 1346 tavaszára szinte az összes grófság részt vett a nagyszabású begyűjtésben. Hét raktárközpontot hoztak létre szerte Angliában (pl. Boston, Lynn, Bristol), ahonnan a gyülekezőhelyekre szállították az élelmet.[272] A király „hatalmas mennyiségű utánpótlást hozatott át a tengeren, emberei és lovai számára is".[273] 1346 kora nyarára csupán gabonából csaknem 1000 tonnát gyűjtöttek és rakodtak be 12 megyéből, amiből 482 tonnát lisztté is őröltek. Emellett 9,6 tonna sót, 6220 hl lisztet, 20 000 darab tőkehalat, 257 tonna borsót és babot, 400 kg sajtot, 400 birkát, 1500 oldal szalonnát, 1100 birkát, 135 vágott marhát.[274] A partraszállás után 5-6 napot töltöttek a készletek kirakodásával, és ahogy a király maga fogalmaz, „a lovak kiszállításával".[275] A hadjárat logisztikai munkálatai azonban a királyi sereg behajózása után sem értek véget. 1346 júliusa után, hónapokkal a hadműveletek megindulását követően is folyamatosan szereztek és rendszeresen hajóztak be utánpótlást Normandiába. Csak gabonából 230 tonnányit hajóztak be a sereg indulása után.[276]

A crécyi angol erőt 10–12 000-től 16 000-ig becsülik. A zömében lovas – 2500–3000 nehézlovassal felálló – sereg lóállományát 10 és 17 000 közé teszik.[277] Ha a sereg fogyasztását próbáljuk megbecsülni, csak a kenyérgabona

269 *„omnes naves, flunos, creieras et bargeas"*: *Foedera*, III, i, 78.; Wrottesley, *i. m.*, 1898, 70. A legnagyobbak 200 tonnásak voltak. Sumption, *i. m.*, 1990, I, 497.

270 1600: Knighton, Chronica 54.; 1500: Murimuth, *i. m.*, 245.; *Eulogium (Historiarum sive Temporis) Chronicon ab orde condito usque ad Annum Domini MCCCLXVI.* (ed. F. S. Haydon), London, 1858–1863, (Rolls Series 9), III, 206. 1000: Avesbury, *i. m.*, 357.; Jules Viard: *La campagne de juillet-août 1346 et la bataille de Crécy.* Le Moyen âge, (2) 27(1926), 1–84. 8.

271 Lambert, *i. m.*, 2009, 206.; Murimuth, *i. m.*, 198.

272 Mindent, ami csak lehetett begyűjtöttek: *„...fecit congregare frumentum, brasium, auenas, bacones, et carnes bouinas salsas, uina, equos, et alia guerre necessaria"*: Knighton, Chronica 54.; CCR 1346–49, 44.; CPR 1345–48, 113.; CFR 1337–47, 486.; Sumption, *i. m.*, 1990, I, 491.; Hewitt, *i. m.*, 1966, 85.

273 *„Victualium moles homines quoque et equos...de navibus extraxerunt"*: Acta Bellicosa, 159–60.

274 Lambert, *i. m.*, 2009, 151–2.

275 Edward levele: Barber, *i. m.*, 1986, 20.; Ayton, *i. m.*, 2005, 67.; Sumption, *i. m.*, 1990, I, 502.;

276 Lambert, *i. m.*, 2009, 153.

277 Rogers, *i. m.*, 2000, 423. és Anne Curry: *The Hundred Years War.* London, 1993, 57. 10–12 ezerre becsüli. Ayton 14–15 ezerre. Ayton, *i. m.*, 2005, 15, 168, 188.; Sumption becslése (7–10 ezer) kevésnek tűnik, más nem osztja. Sumption, *i. m.*, 1990, I, 497. Ismerjük az első három hadoszlopban harcoló nehézlovasok és lovasíjászok számát: 4756. Ayton, *i. m.*, 2005, 245–51. A legalább 2500–3000 lovagnál a lóállomány becslésekor hármas szorzóval kell számolnunk, a 2800–3000 lovas íjásznál pedig egyszeressel, esetleg másfélszeressel. A hadakozásban

mennyisége elegendő volt 48–55 napra. Naponta és fejenként 1,3 kilóval számolva, s itt most eltekintve a sörfőzésre vitt árpától és malátától, 18,2–20,8 tonna szükségeltetett. Becslések szerint kb. 17 000 ló is volt a seregben, de még ha a hadjáraton részt vevő lovasok számának a legkisebb becslését is vesszük alapul (5800) – a lovasok fele, 2500–3000 is lovas íjász volt, aki egy lovat vitt, s csak a 2500–3000 nehézlovas egy része vitt többet – a lovak száma 6500–7000 lehetett.[278] A lovak számára 1000 tonna takarmányt hajóztak be.[279] A lovak, az alsó határértékkel számolva, a napi 7,5 kg-ot alkalmazva 50, a felsővel számolva 127 tonna takarmányt fogyasztottak el naponta, így a hatalmasnak tűnő 1000 tonna gabona is csak 8–20 napra volt elegendő. Az ugyancsak nagy mennyiségben vitt zab (177 t) viszont újabb 2-3 napra volt elegendő.

Partraszállva a király ügyelt arra, hogy a hadműveleti területen utánpótlási bázisokat hozzon létre, biztonságos, védhető helyeken, raktárakkal rendelkező, mind a tengerről, mind a szárazföld belsejéből jól megközelíthető városokban. III. Edward tudatosan érintett kikötőhelyeket, hogy fogadhassa az újabb ellátmányokat. A normandiai Caen melletti Orne folyó tölcsértorkolata mentén létesítettek egy, majd több ilyen helyet, ahová a Crécy mezeje felé vonuló seregekből ki-kiküldtek egy-egy kontingenst, hogy újratöltsék a készleteket. Ezért Anglia gondot is fordított a hídfő védelmére: Caenba 1500 fős helyőrséget telepítettek.[280] Néhány nappal a csata előtt külön azért küldtek ki egy kontingenst és vették be Le Crotoy-t, mert a város stratégiai helyen – a Somme torkolatában – fekvő tengeri kikötő volt, ahol kirakodhatták az angliai szállítmányokat.[281] Ez éppen szemben van Winchelsea-vel, ahová a sheriffeknek a begyűjtött élelmet kellett vinniük, így ide rövid idő alatt befuthattak a hajók. A franciák is tisztában voltak ezzel, jelentős genovai helyőrség védte a várost, de az angolok bevették és kiköthettek a Kentben már régóta csak erre váró élelemszállító hajók.[282] A folyamatos tengeri utánpótlás biztonságát szolgálta az is, hogy az angol flottából 200 hajót a király fenntartott arra a célra, hogy a francia kikötőket tartsák blokád alatt, és ne hagyják, hogy francia erők okozzanak fennakadást a további élelmet hozó hajók útján. Ezek a hajók először mindenfajta francia vízi alkalmatosságot elpusztítottak, s a tengerészek maguk is a kontinentális tengerpartot dúlták, sőt, onnan élelmet vittek hajóikra.[283]

---

közvetlenül részt vevőknek 11 000–12 000 lóra volt szükségük. E mellé kell számolnunk a teherhordókat is.

278 Ayton, *i. m.*, 2005, 289.

279 Livingstone–Witzel, *i. m.*, 2005, 88.

280 Sumption, *i. m.*, 1990, I, 532–34.; Barber, *i. m.*, 1986, 34.

281 Avesbury, *i. m.*, 368.

282 Sumption, *i. m.*, 1990, I, 505.

283 Northburgh jelentése: Barber, *i. m.*, 1986, 15, 18.; Edward levele. Uo. 21.

Az Angliából érkező utánpótlás mellett is a haderő arra kényszerült, hogy folyamatosan kiegészítse készleteit. A királynak a hadjárat teljes sikeréhez újabb utánpótlásokra, és *helyi* kiegészítésre is szüksége volt.[284] A sereg ezért, mondhatni politikai okokból, nem egyenes vonalban haladt, hanem célzottan: a legfelsőbb hadvezetés által is parancsba adva fosztotta ki az útba eső gazdag városokat (például Barfleurt).[285] Tudatosan erre tervezték a sereg útját, Normandia e része, a Cotentin-félsziget Franciaország egyik leggazdagabb gabonatermő vidéke volt.[286] A kikötőhely, La Hougue után „városról városra jártak". Rögtön az első városban, Valognes-ban, hat nappal a partraszállás után „megfelelő mennyiségű élelmet" szereztek. Carentanban hatalmas „mennyiségű ételt és bort" találtak, St. Lôban pedig 1000 hordó bort és minden egyebet. Caenben bőséges hússal és itallal, Le Crotoyban továbbá mérhetetlen mennyiségű élelemmel és borral töltekeztek fel.[287] A király maga is beszámol arról, hogy Caenben négy vagy öt napot töltöttek, hogy feltöltsék készleteiket.[288]

Az ily módon folyamatosan kiegészített készletek minden bizonnyal kitartottak legalább az indulástól (1346. július 11.[289]) a crécyi csatáig (augusztus 26.). Végig, hat hétig azonban legfeljebb csak a hús volt elegendő, s miután átkeltek a Szajnán, Poissy-nál (aug. 13.) már egyre kevesebb gabonájuk volt.[290] A frontról küldött levelek tanúsága szerint ugyan egyre fogyott az élelem augusztus végéig, s a Le Crotoy-ba várt flotta még mindig nem futott be, de az ellátásban legfeljebb csak az a változás következett be, hogy sokkal inkább a helyi készletekre kellett hagyatkozniuk. Az ütközetben azonban még egy jól ellátott angol sereg állott szemben a franciákkal, igaz, készleteik legfeljebb már csak pár napig lettek volna elegendőek. A király maga is elmondja levelében, hogy Crécy után néhány nappal a tengerpartra mentek, hogy az Angliából érkező utánpótlásból feltöltsék készleteiket, mivel „hosszú és fárasztó volt a menetelés".[291] Egy szeptember 4-ei, már az ütközet után íródott jelentés szerint egyre nagyobb nehézségekkel ment az utánpótlás, „részben fel

284 HARARI, *i. m.*, 2000, 309.; Y. N. HARARI: *Inter-frontal Cooperation in the Fourteenth Century and Edward III's 1346 Campaign.* War in History, 6(1999), 4: 379–95., itt: 387–8.

285 BARBER, *i. m.*, 1986, 15.; AYTON–PRESTON, *i. m.*, 2005, 63. Ugyanígy V. Henrik 1419-es rendtartása tiltja, hogy „királyi parancs nélkül égessék fel" a vidéket (*„speciall comandement of the Kinge"*).

286 SUMPTION, *i. m.*, 1990, I, 504–06, 525, 624.

287 *„refectoque exercitu cibariis et potibus quibus habundabant":* Acta Bellicosa, 165.; MURIMUTH, *i. m.*, 203. AVESBURY, *i. m.*, 358–60, 367–9. Northburgh jelentése: BARBER, *i. m.*, 1986, 15–17.

288 Edward levele, BARBER, *i. m.*, 1986, 21.; SUMPTION, *i. m.*, 1990, I, 510.

289 AYTON–PRESTON, *i. m.*, 2005, 17.

290 HARARI, *i. m.*, 2000, 309.

291 Edward levele: BARBER, *i. m.*, 1986, 23.

kell újítanunk élelemkészleteinket".[292] Ennek ellenére „nincs veszteségünk", tehát ha nehezen is, a sereget el lehetett látni.[293] Igaz, a csata után a francia málhából feltöltött készletekre voltak utalva.[294] De mire szeptember elejére Calais-ba értek, már ott várta őket a tengeren érkezett utánpótlás.

A továbbiakban, amikor Calais-t ostrom alá vették, mindenféleképpen a helyi élelemforrásokra is kellett, hogy alapozzanak, mivel a normandiai kikötőkkel kialakított utánpótlási rendszer csak egyfajta védőhálóként működött. Mindenesetre még a crécyi diadalt megelőzően, két héttel a partraszállás után újabb begyűjtést rendeltek el 19 megyében.[295] Az utánpótlással együtt érkezik majd az ostromhoz 10–12 000 friss ember.[296]

Nem tudhatjuk azonban, mekkora mennyiségű élelmet lehetett *helyben* összegyűjteni, s az mire, meddig volt elég. A *helyben* beszerzett élelemről ugyanis csak csekély számban vannak vagy nincsenek is összeírások. Ha csak az 1339-es hadjáratot vesszük, ott Észak-Franciaország egyik leggazdagabb, legjobban termő vidékén, jóval aratás után, október elején 174 falut fosztott ki az angol sereg, ami több hónapra elegendő élelmet biztosíthatott volna – elviekben. A gyakorlatban azonban az utánpótlás elégtelensége miatt Edward néhány hét múlva visszavonult.[297] Ezzel szemben Lancaster hercegének 1345-ös aquitániai hadjárata idején viszont nem is veszítettek időt azzal, hogy helyi élelemforrásokat keressenek, hanem nyolc napig képes volt a sereg menetelni az Angliából hozott trén ellátásából.[298]

CALAIS OSTROMA (1346. SZEPTEMBER 4. – 1347. AUGUSZTUS 3.)

A háború legnagyobb logisztikai teljesítménye a szárazföld felé elzárt bástya, Calais ellátása volt, amit az angol királyok maguk is „a Franciaország szívéhez vezető kulcsnak" tekintettek, s mindenre hajlandóak voltak megtartásáért.[299] Már az ostrom is a legnagyobb hadművelet volt, amit Anglia az újko-

[292] Northburgh jelentése: „*puis le temps qe nous departismes de Caeme, nous vivames sour le pais a graunt travaille du noz gentz...nous covent estre refressez de vitailles en parties*": AVESBURY , *i. m.*, 369.

[293] „*nous navons nul defaute*": Uo.

[294] AYTON, *i. m.*, 2005, 193. Július végén már szükségét látta újabb szállítmányoknak. SUMPTION, *i. m.*, 1990, I. 537.

[295] WROTTESLEY, *i. m.*, 1898, 101–2.; AYTON–PRESTON, *i. m.*,2005, 73.; SUMPTION, *i. m.*, 1990, I, 510.

[296] SUMPTION, *i. m.*, 1990, I, 537.

[297] HARARI, *i. m.*, 2000, 309, 319. számításai szerint 15 000 főnek 100 napra lett volna elegendő.

[298] FOWLER, *i. m.*, 1969, 67.

[299] ROGERS, *i. m.*, 2000, 249.

rig véghezvitt.[300] Nem igazán volt ostrom, hanem kiéheztetés: a 11. hónap végén a városiak már mindent megettek, s szinte ráfanyalodtak az emberhúsra.[301] Az igazi kérdés azonban az volt, bírja-e ennyi időn át a blokádot fenntartó ostromló sereg élelemmel, az angol hadtáp képes-e felülkerekedni a Calais készleteit felhalmozó francián – ráadásul télen. Mi több, az ostromlók seregének jó része a blokád idején már túl volt egy nagy ütközeten, és azt megelőzően hónapokon át készült s várta fegyverben, behajózva a hadjárat indulását. Calais blokádja már-már a modern korok háborúit idézte, az angol hadtáp hallatlan teljesítményre volt képes. Rögtön az ostrom megkezdésekor 180 hajót foglaltatott le a király. Csak a tengeri zárlatot pedig több mint 100 hajó tartotta fenn, több mint 6000 haditengerésszel a fedélzeten.[302] Az ostrom alatt összesen 853 hajót, 23 907 tengerészt és 30–32 000 katonát mobilizáltak.[303] A korabeli hadakozásban igen ritkának számított, hogy egész télen fenntartsanak egy ostromot. A téli hónapokban is minimum 5–6000 főt tett ki az ostromló sereg, amelyet folyamatosan elláttak – annak ellenére, hogy a franciák folytonosan a blokád feltörésén próbálkoztak.[304]

Az 1346–47-es években, a crécy-i és a calais-i hadjáratot egybevetve több mint 30 000 embert „etetett" Anglia, 14 hónapon keresztül – ez a szám is szinte már az újkor háborúit idézi. Még ha nem is állt fel egy ekkora sereg egy időben, de a mozgósítás nagyságrendje páratlan a középkor e szakaszában. Az ostrom során 4000 nehézlovas szolgált, ha nem is állandóan. Az ő 8–12 000 lovuk ellátása is hatalmas terhet rótt a hadvezetésre, ráadásul télen is vagy kora tavasszal, amikor a takarmány kevés és drága volt, hiszen augusztus óta, amit csak lehetett, feléltek.[305] A korona egyéb eszközökhöz is kénytelen volt folyamodni: a kereskedőket felszólították, hogy Calais-ba vigyék minden árujukat; majd a calais-i táboron kívül gabona-, hús- és borkiviteli embargót rendeltek el.[306] Más áruból, ruhaneműből, fegyverből is volt elegendő. Az ostromtábor, Villeneuve-la-Hardie úgy nézett ki, mint egy nagy

300 Rogers, *i. m.*, 2000, 273.

301 Avesbury, *i. m.*, 386–7.

302 Lambert, *i. m.*, 2011a, 251.

303 Ez legalább négyszerese a 14. század előtti Európa egyik legnagyobb tengeri vállalkozása, I. Richárd keresztes hadjárata során igénybe vett hajók számának. Lambert, *i. m.*, 2011a, 247.; Rogers, *i. m.*, 2000, 423.; Ayton, *i. m.*, 2005, 234.; Curry, *i. m.*, 1993, 57. Ki is fizették a tengerészeket júliusban: PRO C 47/2/59.; *Foedera*, III, i, 94.

304 10-11 ezerre teszi Rogers, *i. m.*, 2000, 425.; 5-6 ezerre teszi: Lambert, *i. m.*, 2011a, 253.; Ayton, *i. m.*, 2005, 241. 8 ezerre: Wrottesley, *i. m.*, 1898, 53.

305 Ayton, *i. m.*, 1994, 28.

306 *„super obsidione villae...diversa genera victualium, pro nostra et fidelium nostrorum sustentatione, oporteat necessario nos habere;... mandamus...proclamari faciatis, quod omnes mercatores et alii, qui victualia vendere...versus villam de Calesio cum flora, pane, frumento, vinis, cervisia, carnibus, piscibus... usque Villam Calesii se trahant"*: *Foedera*, III, i, 89–90; ii, 698.

város, nagy vásárokkal, legalább úgy, mint Arras vagy Amiens.[307] Egy alkalommal például 2060 vágómarhát és 5000 birkát hozatott a király.[308] Mégis, a 11 hónapos ostrom csaknem meghaladta egy középkori állam teljesítőképességét. Az ostrom vége felé már az ostromlók főként a víz hiánya miatt szenvedtek, sokan szomjan is haltak.[309] A kincstár kénytelen volt lefoglaltatni s áruba bocsátani – mintha csak VIII. Henrik korában lennénk – az apátságok gyapjúkészleteit.[310]

A város elfoglalása után a hídfő helyőrsége 1000 főt tett ki, emellett mindig állomásozott mezei sereg is a váron kívül. A korabeli Európa legnagyobb létszámú állandó, fizetett hadserege teljesített itt szolgálatot. Tengeri erők is álltak folyamatosan hadban a kikötőben, hogy ha szükséges, készenlétben legyenek és a szárazföldi erőket kisegítsék élelemmel. Ezt a fajta tengerpart közeli utánpótlást alkalmazta már Oroszlánszívű Richárd is a Szentföldön. Az Akkontól Arszuf felé vonuló hadai számára nem szekerek szállították az élelmet, hanem a parthoz közel, a sereggel párhuzamosan haladó hajók.[311] A tengeren tárolt gabona azonban nem volt sokáig eltartható, különösen a csapadékos télen. Az 1558-ig angol kézen lévő Calais élelmezése már-már a modern, újkori háborúkat idézte – egy „légihíd" útján, a tengerről, Dél-Angliából és Aquitániából látták el mindennel. A teljesen újratelepült s később igen nagy kereskedelmi központtá vált város ellátása azért jelentett újdonságot, mert az angol hadigépezetnek itt már nem egy-egy hadjárat szükségleteit kellett előteremtenie, hanem folyamatosan biztosítania kellett jelentős mennyiségű élelem mellett a patkószegen túl a hajókötélig mindent. A város egy „kis Anglia lett", angol vezetéssel, intézményrendszerrel, külön Kincstartóval.[312] A városnak voltak malmai, így tudtak őrölni, de a hadsereg egyéb anyag- és eszközszükségleteit a kátránytól a salétromon és oltott mészen át

307 Avesbury, *i. m.*, 369.; Sumption, *i. m.*, 1990, I, 537–38.

308 Knighton, Chronica 83.

309 *„super obsidione Calesias prae defectu dulcis aquae spissim moriebantur": Chronicon Henrici Knighton vel Cnitthon, Monachi Leycestrensis*. (ed. J. R. Lumby), I–II, (RS 92), London, 1889–1895, (a továbbiakban: Knighton, Chronicon), II, 53. A forróság és egy tűzvész elpusztította a tartalékok jó részét, a király sürgősen küldetett Angliába újabb készletekért.

310 CFR 47–56, 1–15.; Knighton, Chronica, 87.

311 Nicholson 2003, 124.; *The Chronicle of the Third Crusade: The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*. (ed. Helen J. Nicholson), Stroud, 1997, 232.; Marvin, *i. m.*, 2010, II, 514.

312 Susan Rose: *Calais: an English town in France, 1347–1558*. Woodbridge, 2008, 30.; Dorothy Greaves: *Calais under Edward III. = Finance and trade under Edward III: The London lay subsidy of 1332*. (ed. George Unwin), London, 1918, 312–348. Részletes számadás: *„Particule compoti Willelmi de Eyremyn Thesaurarii ville Cales ac Emptoris et Custodis omnium victualium Regis pro municione ville predicte, videlicet de receptis vadiis solucionibus misis et expensis per ipsum Thesaurarium in officiis"*: 1376–79. Canterburyi Érseki Levéltára és Kézirattár, Lambeth Palace Library, London, 9th–18th century Manuscripts, MS 284, ff. 1–36. Online: National Church Database: (http://archives.lambethpalacelibrary.org.uk/ 2013. február 4.)

a kovakőig és a gerendákig a tengeren túlról kellett megoldani. Calais helyzete olyan volt, mintha Angliának állandóan fegyverben lenne egy expedíciós serege – mintha egy folyamatos keresztes vállalkozást vezetne. Csakhogy a keresztes vállalkozások 2-3 év után véget értek, de itt a korona költségei csak nőttek. Angliából a háború első szakasza alatt (1347–61) évente 330–355 tonna gabonát (ebben kb. 190–200 t búzát, 57–60 t malátát, 110–115 t zabot), 30–35 tonna babot és borsót, valamint 200–230 darab vágómarhát vagy disznót vittek Calais-ba.[313] A város ellátását a korona vámmentességgel és árumegállító joggal próbálta elősegíteni.[314] A *purveyance*-t a parlament kiterjesztette Calais-ra – mintegy a korona csatolt részére – is.[315] A háborús gépezet egyik legfontosabb tisztviselője lett a calais-i hadtápbiztos *(Keeper of the Victuals)*, aki a megyék sheriffjei helyett gyűjthetett be immár élelmet Angliában. A vár ellátása biztos alapokon nyugodott, általában hat hónapra előre elegendő készletekkel rendelkezett.[316]

AQUITÁNIA ÉS SKÓCIA

Aquitánia is hasonló helyzetben volt, mint Calais. A tengerparti sáv, Guyenne mindig is angol kézen volt, s a megváltozott háborús állapotok miatt több, szinte állandó helyőrséget hoztak létre. Bordeaux – hasonlóképpen a normandiai Cherbourghoz vagy a bretagne-i Bresthez – előretolt utánpótlási bázis lett.[317] Sok előretolt angol erődben folyami utánpótlásra rendezkedtek be, a tengerparti városokban állomásozó hajók hajóztak fel a Lot és a Garonne folyókon pl. Aiguillonba.[318] 1355-ben a Fekete Herceg *Grande Chevauchée*-ján a partraszállás után rögtön létesítettek egy előretolt utánpótlási állomást, a Garonne folyón felfelé 30 mérföldre.[319] III. Edward ugyan nem hagyott hátra állandó hadsereget, de guyenne-i adminisztratív apparátusa olyan funkciót töltött be, mintha a helyszínen lett volna egy állandó hadi irányítási központ. Mi több, sok hadjárat ott is telelt, így megnövekedett hadtápszükségletekkel kellett szembenézni. Edward walesi herceg teljes had-

313 Burley, *i. m.*, 1958, 53, 57.; Postan, *i. m.*, 1964, 39.

314 *Foedera*, III, ii, 688, 689, 710.; Rotuli Parliamentorum ut et petitiones et placita in Parliamento tempore 1278–1532. I–VI, (ed. J. Strachey et al.), London, 1767–1777, II, 275, 276.; CPR 1345–48. 549, 561–68.; CCR 1364–68. 8.; Rose, *i. m.*, 2008, 24, 39.; Greaves, *i. m.*, 1918, 321.; Burley, *i. m.*, 1958.

315 *Foedera*, III, i, 149.; CPR 1367–70. 243. Purveyance Calais-ra: *Foedera*, III, i, 293, 315.; CPR 1350–54. 68.

316 *Foedera*, III, i, 149, 157.; CCR 1354–60. 168.; Sumption, *i. m.*, 1990, I, 252.; Greaves, *i. m.*, 1918, 314.

317 Curry, *i. m.*, 1993, 53, 55.

318 Harari, *i. m.*, 2000, 331.

319 Sumption, *i. m.*, 1999, II, 175.

ereje Aquitániában töltötte az 1355–56-os telet, de szakszerűen gondoskodott csapatairól, több tucatnyi várba és városba szállásolta el őket, megfelelő tartalékokkal ellátva.[320] Mi több, három kompániája a nyílt mezőn telelt![321] Froissart hangsúlyozta, az angol király „helyreállította, jól megerősítette" az elfoglalt várakat, „helyőrségei" pusztították az országot, a zsákmányszerző portyák után „visszamentek erődjükbe".[322] 1356-ban az elfoglalt Pont Audemer várában Lancaster hercege 100 főnyi helyőrséget hagyott, hogy biztosítsa a hátát a további normandiai hadjárat idejére.[323]

A terület nem termelt akkora mennyiségű gabonát, hogy több ezer főnyi katonaságot el lehetett volna látni belőle hónapokon keresztül; sem az angol hadiellátásban nagy szerepet játszó tengeri halakból nem halásztak annyit a gascogne-iak, mint az északi-tengeri angol halászok, így halból is behozatalra szorult.[324] Calais-hoz hasonlóan Guyenne-t is gyakran kivették a gabonakiviteli embargó hatálya alól, és az angliai *purveyance*-ból egyre rendszeresebben látták el élelemmel.[325] A gascogne-i kereskedőket arra ösztönözték, hogy a borszállító hajóik visszaútján kívül is vigyenek gabonát Angliából.[326] A stratégiai ponton fekvő normandiai Pont Audemer és Breteuil ellátására nagy gondot fordítottak, s miután egy külön hadtápegység 1356-ban Lancaster hercege vezetésével újra feltöltötte a készleteiket „egy évre", a franciák háromhavi ostromát is kiállta, elegendő volt a víz és az élelem.[327] 1415-ben azért áldozott annyi energiát V. Henrik Harfleur bevételére, mert Calais mintájára utánpótlási hídfőként akarta alkalmazni – Normandia megszállásában ugyanis Calais egyedül kevésnek bizonyult. A hídfőt már rögtön az agincourt-i csata idején alkalmazták is, és rajta keresztül utánpótlás érkezett Angliából.[328]

A százéves háború első szakaszában Anglia nem hanyagolhatta el a skót frontot. III. Edward fontosnak tartotta, hogy értékes foglalásait meg tudja tartani, s rendkívül alapos, precízen megszervezett utánpótlási rendszerrel tartsa életben azokat. Skóciai helyőrségei egyáltalán nem szenvedtek hiányt semmiben, kiterjedt logisztikai gépezet dolgozott egész évben azért, hogy az angolok maradéktalanul el legyenek látva. Az év elején mindig felmérték a helyőrségek igényeit, s akár egy évben többször is érkezett élelem- és bor-

320 Chandos le Héraut, *i. m.*, 93.

321 Hyland, *i. m.*, 1998, 43.; Chandos le Héraut, *i. m.*, 94.

322 *Froissart krónikája.* (vál. Kulcsár Zsuzsanna), Budapest, 1971, 82.

323 Avesbury, *i. m.*, 463.; Knighton, Chronica, 139.

324 Még Írországból is vittek gabonát Aquitániába. PRO E 101/232/19

325 Hewitt, *i. m.*, 1966, 62.; CPR 1338–40, 164.; CCR 1343–46, 620, 675.; 1349–54, 331.

326 CCR 1346–49, 116.

327 *„fist vitailler le chastel pur un an"*: Avesbury, *i. m.*, 463.; Harari, *i. m.*, 2000, 317.; Fowler, *i. m.*, 1969, 153.

328 Curry, *i. m.*, 1993, 70, 84.; Ayton, *i. m.*, 1994, 31.

szállítmány a tengeren. Nem is fordult elő olyan, hogy valamely helyőrség szükséget szenvedett volna valamiben. 1337 és 1346 között folyamatosan érkezett utánpótlás Perthbe, Berwickbe, Edinburgh-ba és Stirlingbe, mindig nagy mennyiségben.[329] A kincstár általában hatalmas mennyiségű gabonát – Stirlingbe 1339-ben több mint 220 tonna búzát, zabot és lisztet – „rendelt meg" előre, még tavasszal, illetve begyűjtést és felvásárlást rendelt el, valamint hajókat kötött le a szállításra.[330] Nem voltak utánpótlási nehézségek. 1341-ben, amikor Stirlinget ostrom alá vették a skótok, a király sürgősen utánpótlás-kiegészítést rendelt a várba.[331] A három fő angol várba – Berwick, Stirling, Edinburgh – 1339–42 között évi átlagban 415 tonna búza, 190 tonna zab és árpa, 115 tonna bab érkezett a tengeren.[332] Ezen kívül 2600 hl bort is szállítottak Berwickbe.[333] Előfordult, hogy valamiből még túl is teljesítették a tervet, különösen, ha a következő évben a király hadjáratra készült. 1322-ben például a megrendelt 890 tonna zab helyett 2400 tonnát szállítottak le.[334] A *Wardrobe* előre felbecsülte a mezei hadjáratok várható szükségleteit is, és már a hadjárat elindulása előtt szállíttatott készleteket a határ menti utánpótlási bázisokba és a sereg tervezett útvonala mentén kialakított logisztikai bázisokba (Bamburgh, Alnwick, Roxburgh).[335] Itt az egyes várak vagy lerakatok hadtápbiztosai felügyelték az utánpótlást.[336] 1322-ben a boroughbridge-i csata előtt a skót határvidékre 6585 tonna gabonát szállítottak.[337] Az 1337 és 1360 közötti skót háborúkban – Craig Lambert számításai szerint – a *Wardrobe* átlagban évente 107 tonna búzát, 59 tonna zabot, 17 tonna babot és borsót, 2,2 tonna sót, 367 hl bort, 18 tonna malátát, 301 tonna árpát szállított az angol kézen lévő várakba.[338]

A REIMS–PÁRIZSI HADJÁRAT (1359–1360)

A krónikás is megdöbbent azon, hogy az 1359–60-as reims–párizsi hadjárat során III. Edward erői, mint „Józsué serege", napkeltétől napnyugtáig vonultak fel Párizs külvárosai előtt.[339] Ez volt a százéves háborúban Anglia – a had-

329 *Rotuli Scotiae, I.* 560, 562, 564, 568, 569, 570.
330 *Rotuli Scotiae I.* 558–59.; Lambert, *i. m.*, 2011, 80.
331 CCR 1341–43, 186.
332 Lambert, *i. m.*, 2009, 133.
333 *Rotuli Scotiae I.* 586.
334 Prestwich, *i. m.*, 1998, 279–82.
335 Pl. *„Licencia vehendi frumentum ad Berewicum": Rotuli Scotiae I.* 778, 785, 786.
336 *Liber quotidianus contrarotulatoris garderobae*, 129.
337 Lambert, *i. m.*, 2011, 84.
338 Lambert, *i. m.*, 2009, 136.
339 Ayton, *i. m.*, 1994, 21.; Scalacronica, 157.

seregellátás és logisztika szempontjából – legnagyobb volumenű szárazföldi vállalkozása. 1475-ig nem állt fel ekkora hadsereg. Ha nem is vonult fel számbelileg akkora erő, mint Crécynél, csak kb. 10 000 fő, nagyobb volt a lovasok és a lovak aránya és száma. A 3-4000 nehézlovas és 5000 lovas íjász lovai mellett rendkívül sok – egyes becslések szerint 30 000 – ló húzta az ezernyi szekeret és kocsit.[340] Csak a bárói bandériumokban 6313 lovat írtak össze.[341] Ekkora sereg ellátásáról gondoskodni az uralkodó számára élete legnagyobb feladata volt: 800 hajót vettek igénybe a *passagium*hoz.[342] Mivel Edward 1355-ös pikárdiai hadjárata mintegy kilenc nap alatt összeomlott, mert nem érkezett meg a szükséges felszerelés a társzekerek összeállításához és működtetéséhez, most úgy döntött, biztosra megy és mindenből elegendő mennyiséget visz magával szárazföldön – talán túl sokat is. Már az is figyelmeztető jel volt, hogy az 1346-osnál is nagyobb hajóhad összegyűjtése meghaladta Anglia kapacitását. A sereg nem is tudott egyszerre átkelni, négy átkelésre volt szükség.[343] A kortársak a szekerek végeláthatatlan soráról számoltak be. Hatalmas mennyiségben vittek bort, olajat, gabonát, sört, babot, borsót, sózott halat és húst. Íjakat, nyilakat és nyílhegyeket vittek hatalmas számban hordókban; egész kovácsműhelyeket és kemencéket telepítettek szekerekre, hordozható malmokkal, megszámlálhatatlan edénnyel, konyhafelszereléssel együtt. Óriási mennyiségű meszet, nyersvasat, kötelet, szöget raktak szekerekre. Patkoló- és fegyverkovácsok, árkászok, nyílkészítők, szíjgyártók százai utaztak a királlyal.[344] Senki sem látott még ehhez hasonló nagyságú hadtáptrént, a szekerek több kilométer hosszúságban kísérték a királyt – ami mintha már az itáliai háborúkat idézte volna. A hatalmasra duzzadt menetoszlop rendkívül lassan haladt, Calais-tól Reimsig a 240 km-t csak egy hónap alatt tette meg. A sereg csupán 9 km-t tett meg naponta, a szokásos 25–30 helyett.[345]

Az 1359–60-as nagy hadjárat megmutatta, hogy az angol háborús kapacitás is véges, s éppen a hadi ellátás korlátja jelentette az angolok *actio radiusát*, mind időben, mind a hadjárat területi kiterjedésében. A hatalmas hadtáptrén sem tarthatott ki végig, a helyi erőforrások pedig a már több mit 20 éve tartó háború miatt kimerültek. A pestis után néhány évvel a megfogyatkozott népesség miatt sem tudták bevetni a földek egy részét, s tovább

340 *„quadrigarum et curruum victualia"*: Acta Bellicosa, 164.; Sumption, *i. m.*, 1999, II, 424.; Ayton, *i. m.*, 1999, 10.

341 Hewitt, *i. m.*, 1966, 88.

342 Ayton, *i. m.*, 1999, 268.; Rogers, *i. m.*, 2000, 396.; Lambert, *i. m.*, 2009, 215.; 1100: Sumption, *i. m.*, 1999, II, 425.

343 Scalacronica 171.; Avesbury, *i. m.*, 462.; CCR. 1354–60, 657.

344 Sumption, *i. m.*, 1999, II, 425.

345 Harari, *i. m.*, 2000, 316.

sújtotta a lakosságot Normandiában is az 1355–56-os háború. Voltak földek, amelyeket három éve nem műveltek.[346] Az angol király nem mérte fel helyesen a helyi erőforrásokat, de bízott az expedíciós utánpótlási vonalakban. A franciák élén új hadvezér, Károly dauphin állt, aki a felperzselt föld taktikáját alkalmazta, mindenhonnan összeszedette az élelmet és az összes takarmányt, majd falazott városokba és várakba vitette.[347] Új helyzettel kellett szembenézniük az angoloknak: a trén készletei legfeljebb egy-két hét alatt elfogytak. Hatalmas esőzés is nehezítette helyzetüket – igaz, nem is volt észszerű döntés október legvégén hadba szállni. (Mégis, ugyanezt a hibát követte el V. Henrik 1415-ben, túl sokáig késlekedett Harfleur bevételével az őszszel, s az az október is esős volt.) Szinte egész novemberben esett, a folyók vize ihatatlanná vált, az angolok szekerei alig vánszorogtak a mocsártengerben.[348] Tél lett, december eleje, mikor Reims elé értek, pedig akkorra már a tervek szerint csatát kellett volna kierőszakolniuk. A kikötőbe, Honfleurba utánpótlásért küldött csapatok csapdába kerültek, a király mégis megkezdte Reims ostromát.[349] Az utánpótlási rendszer szétszakadozott. A walesi herceg fényes paripái éheztek, több ló éhen is pusztult.[350] A király is szinte csak azt ette, amit vadásztak, agarai és sólymai egész nap be voltak fogva.[351] Mégis Edward a 38 napos télvíz ideji ostrom kudarca után sem a hazatérés mellett döntött, hanem Párizs felé fordult – igaz, lehet, hogy nem érte volna el kiéhezett seregével Calais-t – és abban bízott, Párizs környékén rabolhat a serege. Ám ez is csak ideiglenesen megoldás volt. Még egy szörnyű csapás tette végzetessé az expedíciót: 1360 áprilisában egy óriási felhőszakadás után a megmaradt szekerek is megrekedtek a sárban. Az angol sikerek már „Istennek sem tetszettek", „maga az ég látszott leszakadni, a föld megindulni, hogy mindent elnyeljen". 6000 ló és 1000 ember pusztult el a jégesőben, amelyben „sziklányi kövek" hullottak.[352] Mi több, éjszaka kemény fagy is lett, és a sereg jó része ezt már nem viselte el. Anglia kudarcot vallott, serege mindent odahagyva feloszlott.[353]

1360-ra a fényes sikereket halmozó III. Edward serege a megsemmisülés szélére került, s tragikomikus, hogy éppen egy kőhajításnyira Párizstól omlott össze offenzívája, egyszerűen nem tudván tovább ellátni erőit. Nyilvánva-

346 Harari, *i. m.*, 2000, 318.

347 Harari, *i. m.*, 2000, 308.

348 le Bel II, 290–91, 292.; Knighton, Chronica, 168.; Scalacronica, 150.

349 Fowler, *i. m.*, 1969, 203.

350 Harari, *i. m.*, 2000, 319.

351 Sumption, *i. m.*, 1999, II, 432.; Fowler, *i. m.*, 1969, 205.

352 *„cariagium defecit fere in toto":* Knighton, Chronica, 179.; Froissart, *i. m.*, 84.; Harvey, *i. m.*, 1976, 101.

353 Knighton, Chronica, 178.; Jean le Bel II, 313.; Scalacronica, 157–58.

lóvá vált, Anglia hadi teljesítőképessége is véges, királya nem tud Franciaország trónjára ülni. Ezt ugyan 1415–16-ban V. Henrik újra megpróbálja, de már más rendszerben folyó területfoglaló háború keretében, s nem pedig egy, a tengeren túlról ellátott expedíciós sereggel. Éppen azért tör majd lándzsát Henrik a terület megszállása és a helyőrségekre támaszkodó állóháború mellett, mert III. Edward 1359-es *expeditio*-ja megmutatta, a hagyományos módon, csak Anglia erőforrásaira támaszkodó akció, akármilyen utánpótlási hátországgal bír is, nem képes elérni Franciaország szívét.

AZ ANGOL RABLÓHADJÁRAT: A CHEVAUCHÉE

A készletek rablás és fosztogatás útján való feltöltése természetes volt a nyugati hadszíntereken. V. Henrik híres aforizmája volt, hogy „a háború tűz nélkül olyan, mint a kolbász mustár nélkül".[354] A normann hódítók ugyan nagy mennyiségű élelmet és vizet vittek magukkal 1066-ban, mégis, Hódító Vilmos a partraszállás után nyomban arra adott parancsot, hogy minden fellelhető élelmet gyűjtsenek össze. A *Bayeux-i Faliszőnyeg* is tanúskodik arról, hogy ökröket, disznókat, lábasjószágot rabolnak a normannok *(„milites festinaverunt Hestingam ut cibum raperentur")*.[355] A rablóhadjárat azért vált azonban a százéves háború angol seregeinek a „védjegyévé", mert a hadvezetés tudatosan épített rá és propagálta azt, demoralizáló célzattal. Egy tudatos királyi politikai cél érdekében alkalmazott módszer volt a *chevauchée*: Franciaország megbénítására, a népesség megfélemlítésére és bármilyen védekezési potenciál szétzilálására volt hivatott.[356] A háború első szakaszában, 1346–59-ig a *chevauchée* egyrészt ritkább volt, másrészt pedig inkább politikai és pszichológiai céllal bírt, semmint a hadseregek ellátásában volt szerepe. A stratégiai újításnak is tekinthető *chevauchée* azonban több volt egyszerű zsákmányszerző céllal meginduló országdúlásnál. Nem csupán pusztítás, hanem tudatos begyűjtés volt a célja. Ha nem volt elegendő készlet, a seregek maguk aratták le a gabonát vagy szüretelték a szőlőt. A folyami átkelésekhez magukkal vitt kisebb hajókkal *(navicula)* vagy az ellenséges területen rekvirált csónakokkal halásztak.[357] Vittek magukkal hordókat is vagy

[354] John GILLINGHAM: *Richard I and the Science of War in the Middle Ages.* = *War and Government in the Middle Ages: Essays in Honour of J. O. Prestwich.* (eds. John GILLINGHAM, J. C. HOLT), Woodbridge, 1984, 78–91., itt: 85.

[355] La Tapisserie de Bayeux, 270.

[356] A pusztításokat áttekintő „alapmű": Heinrich DENIFLE: *La désolation des églises, monastères & hopitaux en France pendant la guerre de cent ans: La guerre de cent ans jusqu'à la mort de Charles V.* Paris, 1899.

[357] HEWITT, *i. m.,* 1966, 52. *„transeunt aquam anglici navibus levibus"*: Acta Bellicosa, 165.

rekviráltak, esetleg készíttettek a sereg kádáraival, hogy a befogott halmenynyiséget sózzák és hordókban eltegyék. Mindez ugyanúgy szerves része az ún. fosztogató hadjáratoknak.

Általában a királyi kormányzat által „sugallt" célpontokra támadtak. Maga a Fekete Herceg fogalmazta meg kifejező erővel a *chevauchée* lényegét: „az országot lerohantuk és tönkretettük, arra mentünk, amerre gazdag városok és zsíros földek voltak".[358] A Fekete Herceg *Grande Chevauchée*-ja valóban a kor Európájának egyik legnagyobb szabású vállalkozása volt: 6-8000 fős serege két hónapon keresztül 500 várost, várat, birtokot dúlt fel és sarcolt meg. A sereg 34 nap alatt eljutott Bordeaux-tól 570 kilométerre keletre és délkeletre, majdnem egészen a Földközi-tengerig. Oda-vissza 1200–1300 km-t tettek meg két hónap alatt, mégpedig sok-sok társzekérrel, több, az ősz végi esőzések miatt felduzzadt folyón is átkelve, a végén már téli körülmények között.[359] Nem rablóhadjárat, jó előre megtervezett *expeditio* volt – amit az is alátámaszt, hogy a célpont miért éppen Dél-Franciaország éléskamrája, a toulousaini alföld volt.[360] A marhákat lábon elhajtották, minden egyebet pedig az ezernyi társzekérre rakták.[361] „Erődítményeket vettek be, lefoglalták a készleteket". Volt, ahol „két évre elegendő élelemre tettek szert".[362] Egy idő után már rabolniuk sem kellett, a megfélemlített helyiek rendszeresen ellátták őket – egyfajta *appatis*t, rendszeresen szedett váltságdíjat fizetve – „liszttel, zabbal és mindenféle egyéb szükséges élelemmel", mert ha nem adták be a derekukat, „mindenüktől megfosztották őket, megitták az összes borukat", minden mozdíthatót elvittek és felgyújtották a házakat.[363] Magát az ellenállás lehetőségét tették lehetetlenné, elpusztítva a potenciális utánpótlási bázisokat és stratégiai pontokat, több száz kilométer szélességben „puszta országgá", *tabula rasa*vá téve az ellenséges hadműveleti területeket. A hadvezérek részletes jelentést küldtek a „beszerzett" dolgokról a Királyi Ruhatár Őrének. A hadikincstartó pedig – a helyszínen tartózkodva – tisztában volt azzal, hol melyik csapattest szenved szükséget élelemben, meddig

358 *„grevantz et detruantz le pais"*: Avesbury, *i. m.*, 434.; Hewitt, *i. m.*, 1958, 72–3.

359 Sumption, *i. m.*, 1999, II, 176. Becslését Knightonra alapozza: Knighton, Chronica, 128.; Hewitt, *i. m.*, 1958, 55–56, 64.; Hyland, *i. m.*, 1998, 43.; Peter Hoskins: *The itineraries of the Black Prince's chevauchées of 1355 and 1356: observations and interpretations.* Journal of Medieval Military History, 7(2009), 12–37.

360 Rogers, *i. m.*, 1999, 191.; Sumption, *i. m.*, 1999, II, 179, 181.

361 le Bel II. 222.; Sumption, *i. m.*, 1999, II, 185.

362 Froissart, *i. m.*, 89–90.

363 *„mandantes villis...corpora, bona, mobilia redimerent, alioquin domos ince(n)derent...eisdem promittentes florenorum pecunias, farinas, avenas et multa alia victui suo necessaria se daturos......quatuor vini caudas biberunt, modium avene detulerunt"*: Jules Quicherat: Récit des tribulations d'un religieux du diocèse de Sens pendant l'invasion anglaise de 1358. *Bibliothèque de l'École des chartes*, 18(1857), 357–60.; Michael Jones: *War and Fourteenth Century France.* = *Arms, Armies and Fortifications.* 103–20., itt: 112–13.

tarthatnak ki készleteik, s ha kell, átcsoportosított a készletekből.[364] Szélmalmokat, gabonaszérűket, csűröket is felgyújtottak – még ha termett is a következő évben gabona, nem volt, ahol a franciák megőrölhették vagy tárolhatták volna.[365] A fő célpontok az élelemkészletek és raktárak voltak, városok és apátságok.[366] Nem engedték szabadjára a portyázókat, a hangsúly az élelem begyűjtésén volt. III. Edward hadi rendtartásában – a „La Ho(u)gue-i proklamáció", amelyet az ún. *Acta Bellicosa* őrzött meg – kifejezetten megtiltotta, hogy „felégessenek városokat vagy birtokokat".[367] Edward herceg folyamatos készletbeszerzései tették lehetővé, hogy az 1355–56-os tél után újabb hadjáratra induljon. Amikor pedig serege kimerült, a győztes poitiers-i csata után a francia málhából etette embereit.[368]

A *chevauchée* zsenialitása az volt, hogy az angolok gyakorlatilag ellátás nélkül ellenőriztek országrészeket, mi több, az ellenséges terület lakosságával láttatták el magukat. Egy visszaemlékezés szerint: „minden a miénk volt, ami nem, azért váltságot szedtünk... a parasztok láttak el bennünket a várban búzával, liszttel, frissen sült kenyérrel, jó borral, marha- és ürühússal, kövér báránnyal, baromfival, a lovakat szénával".[369]

A beszerzési rendszer lehetővé tette, hogy egészen az 1410-es évekig az angol seregek utánpótlásáról a központi hadi igazgatás szinte teljes mértékben gondoskodjon. Hónapokra előre terveztek, pontos előzetes számításokat végeztek, hogy ne maradjanak a seregek utánpótlás nélkül. A hadiszállítók és a hadtápbiztosok folyamatosan jelentettek a számvevőszék és a *Wardrobe* számára, mikor mennyi újabb utánpótlásra van szükség. A háború 1415-tel kezdődő szakaszában a központi adminisztráció már egyre kevésbe fedezte a seregek ellátását. Már a 14. század második felében is egyre inkább arra is hagyatkoztak, hogy a seregek „a vidékből éljenek", vagy hogy – egyre nagyobb részben – a bárói bandériumok a szerződéses zsoldosság keretein belül maguk gondoskodjanak az ellátásról. Ezt azonban – a seregeket kísérő és a bázisokba települt kereskedők révén – még mindig a korona teremtette meg. A 14. század második felében már szó sem volt azonban arról, hogy minden katonát ingyen ellássanak élelemmel. A királyi udvartartás tagjait és a háztartás lovagjait, a központi

364 Sir John Wingfield és Edward herceg levele a kincstartónak. Barber, *i. m.*, 1986, 50–52, 53–55, 55–56.

365 *„Iuxta predictam villam fuerunt xij. molendine ventose, que pariter flammis depascebantur... Ibi fuerunt 31 incinerate xx. ventose molendine."*: Le Baker, *i. m.*, 131–32.

366 Avesbury, *i. m.*, 340–2.; Barber, *i. m.*, 1986, 151–6.

367 *„per suum exercitum faciebat, ut nullus villas aut maniera incendere"*: Acta Bellicosa, 160.; John Harvey: *The Black Prince and his Age.* Batsford, 1976, 99.

368 *„victualia ceperunt deficere"*: Knighton, Chronica, 143.; Sumption, *i. m.*, 1999, II, 238.

369 Barbara W. Tuchman: *Távoli tükör.* Budapest, 1987, 220.

királyi bandériumot többnyire ellátták. A „szabály" általában az volt, hogy aki a király pénzét kapja (*pecuniam habet*), azaz fizetett bandériumban szolgál, annak magát kell ellátnia. Mindezen túl a király sem kívánhatta, hogy 3-4 héttel a partraszállás után éhezzen a serege, így sor került alacsonyabb, nyomott áron való kiárusításra, vagy akár ingyen élelem kiosztására is. A nagybirtokosi bandériumok, még ha szerződött zsoldosok is voltak a tagjaik, lovaik takarmányát ingyen kapták a kamarásoktól – az igen értékes hadimének táplálása és jó karban tartása kardinális kérdés volt.[370] A nem bárói kontingensek a szalmát, zabot, zsákokat és hordókat ingyen kapták, de a kenyérért fizetniük kellett. Az 1350-es évektől a korona egyre inkább hagyatkozott a szerződéses, fizetett katonákból álló bárói bandériumok saját ellátására.[371] V. Henrik már kötelezte kapitányait, hogy katonáik legalább háromhavi élelmet vigyenek magukkal.[372] A lordok egyre inkább maguk szállították utánpótlásukat, saját maguk bérelte hajókkal, akár messzi birtokaikról is.[373] A háború vége felé pedig előfordult, hogy egy-egy hadvezér maga vette kezébe a teljes hadiellátást: York hercege saját flottájával maga vásárolta fel és vitte ki a készleteket.[374] Az agincourt-i győzelem után Anglia berendezkedett a területfoglaló és megszálló háborúra (*pays de conquête*-t, helyőrségekkel feltöltött megszállt területet alakítottak ki), egyre nagyobb összegeket emésztett fel az utánpótlás, sokszor szinte megoldhatatlan helyzetbe hozva a franciaországi erőket.[375] Harfleur ostroma idején a sereg már éhezett.[376] Caen ostroma idején (1417) V. Henrik mindenféle vám alól felmentett minden hadiszállítmányt.[377] Ennek ellenére az ország nehezen viselte a megszállás terheit, s Franciaország tekintélyes részének elfoglalása után az angol seregeknek azzal kellett szembenézniük, hogy gyakorlatilag nem érkezik utánpótlás, s maguknak kell fosztogatniuk – ami rögtön magyarázatot is nyújt a Jeanne d'Arc-féle ellenállás gyors sikereire. V. Henrik hadi utasítá-

370 Vaughn, *i. m.*, 2001, 107.

371 Már I. Edward skót hadjáratain több nagybirtokos és püspök maga látta el kontingenseit: D. Bachrach, *i. m., 2006,* 429.; CCR 1327–30, 141.

372 Prestwich, *i. m.*, 1996, 259.; Anne Curry: *Agincourt. A New History.* London, 2005, 68.; Juliet Barker: *Agincourt. The King, the Campaign, the Battle.* London, 2005, 101.

373 Prestwich, *i. m.*, 1972, 117.; *Rotuli Scotiae I.* 120, 159, 201.

374 Prestwich, *i. m.*, 1996, 259.

375 Andrew Ayton–Leslie Price: *Introduction: the military revolution from a medieval perspective.* = *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe.* (eds. Andrew Ayton, Leslie Price), London, 1995, 13. Az angolok 25%-a helyőrségekben állomásozott, 45 várban négyezren. Anne Curry: *English armies in the fifteenth century.* = *Arms, Armies and Fortifications.* 39–68., itt: 49.

376 Prestwich, *i. m.*, 1996, 260.

377 Prestwich, *i. m.*, 1996, 259.; R. A. Newhall: *The English Conquest of Normandy, 1416–1424: a Study in Fifteenth Century Warfare.* New Haven, 1924, 247–49, 256–57.

saiban kénytelen felszólítani seregeit, hogy szerezzenek élelmet, ahogy csak tudnak – noha, korábban megtiltotta, hogy bármit is fizetés nélkül elvegyenek.[378]

ÖSSZEGZÉS

A százéves háború hagyományos megítélésével ellentétben az angol seregek nem csupán félelmetes rablóhadjárataik útján szerezték be készleteiket. Nem kisebbítve azt, hogy – főként a háború későbbi szakaszaiban – az angol hadvezetés tudatosan törekedett arra, hogy a rablókompániákat szabadjára engedve az ellenséges terepen élelmezze katonáit, le kell szögeznünk, hogy az angol hadigépezet rendkívül szervezett és precízen működő utánpótlási rendszere pontosan megtervezte a hadjáratok szükségleteit és gondoskodott a seregek élelmezésének feltételeiről. A százéves háború, különösen az első szakasza, a kor hadászatának egyik legkiemelkedőbb teljesítménye volt, s mondhatjuk azt is, a kor hadiellátásának páratlan, a maga nemében utolérhetetlen műve. A háborút részben az utánpótlás terén is vívták az angolok, hiszen a cél az volt, hogy döntő csatát erőszakoljanak ki, s mindaddig, legalább két hónapig, ellássák erőiket amíg nem tudják harcra kényszeríteni – minden lehetséges eszközt, a tudatos területpusztítást is kihasználva – a franciákat.[379] A háború az utánpótlási gépezetek harca is volt. Az angolok tovább tudták még a tengeren túlról is ellátni erőiket, mint a franciák. Egyfajta versenyfutás is volt ez az utánpótlási hátországok között. Anglia ekkor felülmúlhatatlan hadtáprendszerrel bírt, amely bámulatos tartalékokkal rendelkezett. Ennek alátámasztására elegendő csupán egyetlen adat: még 1350-ben is, a pestis sújtotta évek után az angol kormányzat egy évben 4064 tonna gabona, 409 tonna bab és borsó, valamit 5000 vágómarha és 10 500 sertés kormányzati beszedését rendelte el.[380] Ahogy a középkori logisztika kutatója, John H. Lynn fogalmaz, a „hadtáp volt maga a fegyver".[381] Igaz, ez a fegyver visszafelé is elsülhetett, s amikor a háború későbbi szakaszaiban, egy-egy hosszabb hadjárat során rá voltak szorulva, még az apátságok „galambjait is mind megették".[382]

[378] Prestwich, *i. m.*, 1996, 260.; Nicholson, *i. m.*, 2003, 123.; Ayton, *i. m.*, 2005, 62.

[379] Clifford J. Rogers: *Edward III and the dialects of strategy, 1327–1360.* Transactions of the Royal Historical Society, 6th ser., 4(1994), 83–102.; Ayton–Preston, *i. m.*, 2005, 65–67, 141.

[380] Prestwich, *i. m.*, 1996, 257.; CFR 1347–56, 273–77, 288–91.

[381] Lynn, *i. m.*, 1993, 35.

[382] *„Pigiones manducaverunt"*: Quicherat, *i. m.*, 1857, 360.

Pósán László

A NÉMET LOVAGREND KATONAI LOGISZTIKÁJA A LITVÁN HÁBORÚK KORÁBAN

„Explicit bellum Prussie. Incipit bellum Letthowinorum” – írta Peter von Dusburg, a Német Lovagrend krónikása a 14. század első harmadában, az 1283. esztendőhöz kapcsolódóan, amikor a lovagok az utolsó porosz törzsi területet, Sudauent is uralmuk alá hajtották, és a Memel (Nemunas) alsó folyásvidékét elérve határossá váltak a litvánok lakta Samogitiával (Žemaitija): *„ultra flumen Memele in terra Lethowie”*.[1] Ez a terület választotta el egymástól a porosz földeket és az ugyancsak lovagrendi fennhatóság alá tartozó Livóniát.[2] A két országrész közötti szárazföldi összeköttetés megteremtése így a 13. század utolsó harmadától, végétől a Német Lovagrend külpolitikájának legfontosabb célja lett.[3] De a litvánok is fenye-

[1] Petri de Dusburg: *Cronica terre Prussie.* = *Scriptores rerum Prussicarum.* Tom. I–V, (Hg. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Ernst Strehlke), Leipzig, 1861–1874, (a továbbiakban: SRP I–V.), itt: I, 146. A korabeli forrásokban egyértelműen különbséget tettek *Litva*, azaz Felső-Litvánia (*Aukštaitija*), valamint Samogitia, Alsó-Litvánia *(Žemaitija)* között. 1247-ben például *„Lithuani et Samogiti”* támadtak Livóniára. L. *Regesta Lithuaniae ab origine usque ad Magni Ducatus cum regno Poloniae unionem.* Tom. I, Tempora usque ad annum 1315 compectens, (ed. Henrik Paszkiewicz), Varsoviae, 1930, (a továbbiakban: Regesta Lithuaniae I.), Nr. 220. 1286-ban *„Lithuani et Samogiti”* dúlták fel a rigai érsekség területét. L. Regesta Lithuaniae I, Nr. 659., *Liv-Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten.* Bd. II, (Hg. Friedrich Georg von Bunge), Riga, 1855, (a továbbiakban: LUB II.), Nr. 694.

[2] Azt követően, hogy a rigai püspök által 1202-ben a templomosok mintájára alapított lovagrend, a Kardtestvérek Rendje 1236-ban súlyos vereséget szenvedett a litvánoktól, a rend maradéka egyesült a Német Lovagrenddel, amely így a Baltikumban a Kardtestvérek Rendjének helyébe lépett. A Kardtestvérek Rendjének alapításáról l. *Heinrici Chronicon Lyvoniae. In usum scholarum ex Monumentis Germaniae.* (Hg. Georg Heinrich Pertz), Hannoverae, 1874, VI, (6), 14.; Az 1236. évi Saulen (*Šiauliai*) melletti csatáról l. *Livländische Reimchronik.* (Hg. Leo Meyer), Paderborn, 1876, vers 1874; *Chronica Olivensis.*, SRP I, 681.; *Regesta Lithuaniae I.* Nr. 172.; A két lovagrend egyesüléséről l. *Relatio Hermann von Heldrungen.*, SRP V, 169–172.

[3] Vö. Pósán László: *A Német Lovagrend története a 13. században.* Debrecen, 1996, 88.; Klaus Militzer: *Die Geschichte des Deutschen Ordens.* Stuttgart, 2005, 78.; Bernhart Jähnig: Memel als Angriffspunkt der Litauer während der Zeit des Deutschen Ordens. = *Memel als Brücke zu den baltischen Ländern. Kulturgeschichte Kleipėdas vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert.*

getőnek érezték a Balti-tenger délkeleti és északkeleti területein egyre jobban megszilárduló lovagrendi uralmat, így Livóniába már a 13. század elejétől, Poroszországba pedig a 13. század második felétől vezettek hadjáratokat. 1200 és 1300 között 40 alkalommal törtek be Livóniába és 13-szor Poroszországba.[4] (A források szerint a 13. század végétől a lengyel területekre is egyre gyakoribbak lettek a litván betörések.[5] 1250 és 1325 között 60-szor támadtak lengyel földekre.[6]) A litvánok elleni küzdelmet a Német Lovagrend a pogányokkal szembeni keresztes háborúként propagálta Európában, ami a 14. században széles visszhangra talált a keresztény világban. Számos főúr és több uralkodó is részt vett ezekben a hadjáratokban. 1305 és 1409 között mintegy 300 *expeditio*ra, azaz litván területekre irányuló lovagrendi katonai akcióra került sor.[7] A középkori német forrásokban ezek a hadjáratok *reysa, reze, reise* vagy *herevart* megnevezésekkel szerepeltek.[8] (Egy 1350. november 14-én kelt oklevél viszont különbséget tett az *expeditio* és a *reysa* között, s ez utóbbit kizárólag a litvánok elleni akciókra értette, míg a latin kifejezés általában a támadó hadjáratokat jelentette. Az oklevélben ugyanis Jacob, Samland püspöke Sander lovagot, az egyház vazallusát mentesítette a támadó hadjáratokban való részvétel alól: *„ab*

(Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreußische Landesforschung Bd. 26.), (Hg. Bernhart JÄHNIG), Osnabrück, 2011, 35–48. itt: 36.; Christian KROLLMANN: *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen.* Königsberg, 1932, 48.

4 Tomas BARANAUSKAS: *Lietuvos valstybės ištakos.* Vilnius, 2000, 254–272.; Henryk ŁOWMIAŃSKI: *Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusi w wiekach średnich.* Poznań, 1986, 512.

5 *Regesta Lithuaniae I.* 707 (1292), 717 (1292), 760 (1300), 787 (1306), 795 (1307), 806 (1308), 816. (1311); Dusburg, SRP I, 166.; Nicolaus VON JEROSCHIN: *Kronike von Pruzinlant.* SRP I, 549.

6 Norman HOUSLEY: *The Later Crusades, 1274–1580. From Lyons to Alcazar.* Oxford, 1992, 338.

7 Werner PARAVICINI: *Die Preussenreisen des europäischen Adels.* Teil 2, (Beihefte der Francia Bd. 17/2), Sigmaringen, 1995, 19.; Kurt FORSTREUTER: *Deutschland und Litauen im Mittelalter.* (Studien zum Deutschtum im Osten), Köln-Graz, 1962, 4–5.; Juozas JAKŠTAS: *Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete.* Commentationes Balticae, VI–VII(1958–1959), 139–183.; Stanislaw ZAJĄCZKOWSKI: *Wilhelm de Machaut i jego wiadomości do dziejów Polski i Litwy w XIV w.* Kwartalnik Historyczny 43(1929), 227–228.; Axel EHLERS: *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter.* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 64.), Marburg, 2007, 51–52.

8 Vö. pl. Livländische Reimchronik, V. 900.: *„herevart"*, V. 2870.: *„reise"*, V. 3936–3941.: *„herevart"*; *Das Elbinger Kriegsbuch.* (Hg. Max TOEPPEN), *Altpreußische Monatschrift* 36(1899), 224–25.; *Schuldbücher und Rechnungen der Großschäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen.* Bd. + : Großschäfferei Marienburg. (Hg. Christina LINK, Jürgen SARNOWSKY), Köln – Weimar – Wien, 2008, 37.: *„Item 5 m. vor 100 stockvysch deme koechemeister of dy reyze".*; *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elblga 1404–1414.* Część 1 (1404–1410), (wydał Markian PELECH), (Novus Liber rationum Veteris civitatis Elbingensis), (Towarzystwo Naukowe w Torunin, Fontes 72), Warszawa – Poznań – Toruń, 1987, 47, Nr. 222.: *„Von der reyse in Samayten..."*

omnibus reysis et expedicionibus".)[9] A 14. századot a Német Lovagrend és Litvánia közötti „százéves háborúnak" is nevezhetjük.[10]

A Poroszország–Litvánia–Livónia közötti határvidék már a 14. század előtt is csak gyéren lakott, mocsarakkal, lápokkal, sűrű erdőkkel borított vadon volt,[11] a litván háborúk megindulásával azonban a 14. század elejére szinte teljesen elnéptelenedett és óriási egybefüggő erdőterületté (ún. *Wildnis*) vált. Ez a nagy kiterjedésű vizenyős, mocsaras, járhatatlan vadon a Német Lovagrend és a litvánok számára egyaránt természetes védőfalat, gyepűterületet jelentett a támadásokkal szemben, ezért egyik fél sem szorgalmazta az ide irányuló migrációt, betelepedést. A *Wildnis* megközelítőleg 60–70 000 km^2 kiterjedésű volt, szélessége 80–120 km között váltakozott, de előfordultak olyan részek, ahol a 150–170 km-t is elérte.[12] Ez a végeláthatatlan erdő sűrű aljnövényzetével, kidőlt fáival, számtalan vízfolyásával, mocsarával bármilyen támadó sereg felvonulását, mozgását jelentősen megnehezítette, akadályozta. Ősszel és tavasszal az esők és a hóolvadás miatt, de csapadékosabb nyarakon is, a *Wildnis* egybefüggő sártengerré változott. Ilyenkor lehetetlen volt bármiféle katonai vállalkozást indítani. Csak száraz nyarakon (inkább nyár végén), amikor a hajózható folyókat már számításba lehetett venni felvonulási útvonalként, valamint kemény télen, amikor befagytak a mocsarak, tavak, folyók, és mindenhol lehetett közlekedni, gondolhattak a vadonon történő átkelésre és az ellenség megtámadására. A Baltikumban ezért mindenhol leginkább a tél volt a hadjáratok ideje vagy a nyár közepe.[13] De a nagyon farkasordító hideg sem volt megfelelő egy támadó akcióhoz, mert túl sok mindent kellett szállítani a kihűlés és a fagyhalál elkerülésére. A baltikumi hadviselés sajátosságaival a keresztény világ már a 13. század elejétől szembesült. Bartholomaeus Angelicus ferences szerzetes a 13. század közepén azt írta, hogy „Litvánia *[...]* nagyon sok helyen mocsaras, nagyon sok erdő van ott, folyók és vízfolyások sokasága szabdalja. Az erdők és mocsarak oltalmazzák, és a folyókon, erdőkön, mocsarakon kívül csak nagyon kevés erődítménye van. Emiatt ezt a területet nyáron aligha lehet meghódítani, csak télen, amikor a folyók és a vizek befagytak."[14] Egy évszázaddal később, 1371-ben Jean de Mandevilles francia lovag, aki kereszteskéntt részt vett egy litván hadjáratban,

9 *Urkundenbuch des Bisthums Samland.* (Hg. Carl P. Woelky, Hans Mendthal), H. III, Leipzig, 1905, Nr.389.

10 Housley, *i. m.*, 1992, 338.

11 Krollmann, *i. m.*, 1932, 47.

12 Housley, *i. m.*, 1992, 339.; Krollmann, *i. m.*, 1932, 48.; Georg Hermanowski: *Ostpreußen.* Augsburg, 1996, 121.

13 Friedrich Benninghoven: *Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum.* Zeitschrift für Ostforschung, H. 4(1970), 632–647. itt: 635.

14 idézi Paravicini, *i. m.*, 1995, 53.

pontosan beszámolt az ottani körülményekről: „...porosz és litván hadjáratra csak télen lehet vállalkozni a számtalan mocsár és víz miatt, amelyeken csak akkor lehet átkelni, ha befagytak. De ha túl sok hó esik, akkor is járhatatlanná válik minden. Ha egyáltalán nincs hó, a befagyott vizek jege csúszós lesz, és sem ember, sem ló nem képes azon járni *[...]* Ez a szörnyű út a litván településterületekig 3-4 napig tart. Azok a keresztények, akik oda mennek háborúzni, mindent, ami ellátásukhoz szükséges, kénytelenek magukkal vinni, mert útközben semmit sem találnak. Csak addig tudnak e területen maradni, amíg készleteik elégségesek, mert senkit sem találnak, akitől vásárolhatnának."[15] 1458-ban Aeneas Silvius Piccolomini – Prágai Jeromos írásai alapján, aki 1394 és 1413 között Lengyelországban és Litvániában tartózkodott – szintén azt írta, hogy „Nyáron az út Litvániában igen nehéz, mert mindent mocsár és víz borít. Télen, ha ezek a vizek befagynak, már járható az út."[16] A támadóknak tehát, a Német Lovagrendnek és a litvánoknak egyaránt, előbb át kellett vágni a *Wildnis*en, hogy elérjék az ellenség földjét, és mindent, amire szükségük volt, magukkal kellett vinniük. Egy-egy *reysa,* hadjárat így komoly logisztikai követelményeket támasztott.[17]

A legelső feladat a *Wildnis*en átvezető felvonulási útvonal felderítése, a lehetséges táborhelyek (ti. ahol volt ivóvíz és legeltetésre alkalmas füves terület) megjelölése, az útközben előforduló patakok, folyók, mocsarak feltérképezése (hol vannak gázlók, hol kell esetleg hidat verni stb.) volt. A 14. század folyamán a Német Lovagrend lejegyezte és összegyűjtötte a felderítők, kalauzok jelentéseit, „úti beszámolóit", amelyek a lehetséges felvonulási útvonalakat tartalmazták. A *Die littauischen Wegeberichte* címmel összegyűjtött jelentések közül 53 a Samogitiába, 47 pedig az Aukstaitijába vezető utakról tartalmazott információkat.[18] A lovagrend felderítői porosz és litván származású, erdőt járó és ismerő vadászok és gyűjtögetők voltak.[19] Egy-egy akció során az ő javaslatuk döntő szerepet játszott az útvonal kiválasztásában, ők jelölték ki a napi felvonulási távot, azok különböző állomásait, a táborhelyeket. Pontosan felmérték, hogy a sűrű aljnövényzetben hol kell szó szerint utat vágni az erdőben, hol kell megtisztítani a vadcsapásokat, ösvényeket, hogy szekerekkel, málhás állatokkal is járhatóvá váljanak. A Samogitiába vezető legelső útleírásban például az olvasható, hogy a Memeltől a Meynie folyóig vezető hárommérföldnyi távolságon az út jó, járható (*„czum ersten von der Memel bis uf ein flis, daz heist Meynie, vnd ist do czwischen III mile, und ist gut weg")*. Ezt követően azonban már több folyót

15 *Uo.* 53.

16 Aeneas Silvio PICCOLOMINI: *De Lituania regione.* SRP IV, 237.

17 BENNINGHOVEN, *i. m.*, 1970, 634–635.

18 Die littauischen Wegeberichte. SRP II, 664–708. (a továbbiakban: Wegeberichte Nr. 1–100)

19 Wegeberichte Nr. 3, 6, 7, 9, 16, 21, 23, 26, 27, 35, 36, 46, 47, 49, 52, 63, 72, 73, 76, 78, 91, 93, 99, SRP II, 664–708.

is felsorol, amelyeken hidat kellett verni (*„daz mues man brucken")*, hogy a sereg átkelhessen. Több útszakasznál azt jegyezték fel, hogy ott a hídverés mellett még meg kellett tisztítani az utat is a sereg előtt: *„von der Swexten bis vf daz felt Bareykin III mile, do zwischen mus man rumen vnd brucken, von Bareykin bis czu Gnethen IIII milen, de czwischen mues man euch rumen vnd brucken"*.[20] Lényegében majd mindegyik útleírásban előfordult a *„rumen"* szó, azaz szinte mindegyik hadjárat alkalmával utat kellett vágni a *Wildnis*en keresztül. A támadó sereggel együtt így jelentős számú munkaerő, fejszékkel, fűrészekkel felszerelt parasztok is részt vettek a hadjáratban, akik gyakran mérföldeken át dolgoztak a „hadi utak" *(heerweg, fredeweg)* kialakításán. A 21. számú úti beszámoló például olyan erdőt említett, ahol három mérföld hosszan kellett utat vágni (*„einen walt dri mile lang do czwischen rümen")*.[21] De nemcsak katonai vállalkozások alkalmával volt szükség járható út kialakítására a *Wildnis*en keresztül, hanem minden alkalommal, amikor ott valaki át akart kelni. 1427 decemberében a Német Lovagrend tárgyaló küldöttséget küldött Litvániába Vytautas nagyfejedelemhez, s annak érdekében, hogy a követek el is érjék céljukat, a Rend marsallja 200 robotköteles parasztot vezényelt baltával, szekercével, fűrésszel felszerelve a küldöttség mellé.[22] Gyakran olyan nagy területre kiterjedő vizenyős, mocsaras területen kellett átkelni, amelyiket nem lehetett megkerülni, s nem maradt más lehetőség, mint valamilyen töltést, utat építeni kivágott fatörzsekből, rőzséből, nádból, földből, tőzegből. Az így kialakított utak a Wegeberichte beszámolóiban *hegen, hagen, haine, schläge, verhaue* megnevezésekben fordulnak elő.[23] Amikor 1305-ben a Német Lovagrend hadat vezetett Samogitiába, egy mocsaras vidéken csak úgy tudott átkelni, hogy egy hosszú, de keskeny rőzseutat, töltést épített, amelyen csak egyesével lehetett haladni.[24] Az is előfordult, hogy egy hadjárat során a keresztesek a mocsárvidékeken fából, rőzséből és földből emelt „szigeteken" éjszakáztak.[25] A *Wildnis*en átkelő támadóknak az oda- és visszaútra egyaránt magukkal kellett vinniük a szükséges élelmiszert, takarmányt, tartalék fegyvereket, sátrakat, tábori felszereléseket, s nem csak télen, hanem nyáron is. A lápos, mocsaras területeken a lovaknak minden évszakban takarmány és ivóvíz kellett, s útközben ezek nem mindig fordultak elő elégséges mértékben. A felderítői beszámolókban a táborozásra alkalmas helyek mindig olyanok voltak, ahol elegendő mennyiségű legelő és ivóvíz (*„futers und wassirs gnug")* állt rendelkezésre.[26]

20 Wegeberichte Nr. 1., SRP II, 664.
21 Wegeberichte Nr. 21., SRP II, 676.
22 Paravicini, *i. m.*, 1995, 92.
23 Wegeberichte Nr. 15, 22, 62, 91, SRP II, 673, 676, 691, 703.
24 Dusburg, SRP I, 182.
25 Paravicini, *i. m.*, 1995, 92.
26 Wegeberichte Nr. 1., SRP II, 664.

A Német Lovagrend a felderítői jelentések birtokában és az aktuálisan elérendő katonai célokat szem előtt tartva tervezte meg az egyes hadjáratokat a litvánok ellen. A téli és a nyári akciók során ugyanis alapvetően más-más célokat lehetett kitűzni. A lovagi csapatok elsősorban télen tudtak mélyebben benyomulni a litván területekre, amikor a fagyott talajon és befagyott vizeken akadálytalanul közlekedhettek. Katonai hídfőállásokat, védelmi pontokat, faerődöket viszont csak nyáron lehetett építeni a határvidéken, és az ellenség által épített favárakat, őrposztokat is általában nyári hadjáratokkal igyekeztek megostromolni, elfoglalni, amikor a súlyos ostromgépeket, illetve a 14. század utolsó harmadától már ágyúkat is vízi úton, a folyókon tudták szállítani. A Memel folyó tágabb térségét a Német Lovagrend gyorsan felépíthető faerődök láncolatával igyekezett ellenőrzése alatt tartani, a litvánok pedig arra törekedtek, hogy ezeket a várakat elfoglalják és lerombolják.[27] A 14. század folyamán a Memel alsó és középső folyásvidékén lovagrendi és litván várépítések, ostromok, lerombolások és újjáépítések követték egymást anélkül, hogy bármelyik fél is döntő fölényre tett volna szert.[28] Rablóakciók, zsákmányszerző portyák vagy megtorló célú betörések állandóan, télen és nyáron is lehettek. Nagyobb szabású hadműveletek esetén a téli hadjáratok elsősorban az ellenség földjének, katonai és gazdasági potenciáljának pusztítására, védekezőképességének gyengítésére, megtörésére, fegyvereseinek minél nagyobb arányú megsemmisítésére és foglyok ejtésére irányult. A nyári *reysa* célja általában egy-egy terület, tájegység meghódítása volt, amikor az azt ellenőrzése alatt tartó ellenséges várat kellett elfoglalni, vagy egy új vár felépítésével akarták a terület feletti fennhatóságot biztosítani.[29] A litván háborúk elsősorban pusztításból, rablásból, ostromból vagy várépítésből álltak, és viszonylag ritkák voltak a nyílt ütközetek. Ezekre általában akkor került sor, amikor várostrom, várépítés vagy egy terület feldúlása során váratlanul megjelentek az ellenség csapatai, hogy elállják a visszafelé

[27] A Memel folyó torkolatvidékén például 1252-ben építette fel a Német Lovagrend Memel várát, amely mellett hamarosan egy település (város) is kialakult, amelyet 1323-ban a litvánok teljesen felperzseltek. (*Annales expeditialis Prussici 1233–1414*. SRP III, 9.; Dusburg, SRP I, 187–188.; Jeroschin, SRP I, 601.; *Ältere Hochmeisterchronik*. [a továbbiakban: Alt.HMChr], SRP III, 589.) 1379-ben már nemcsak a települést, de magát Memel várát is elfoglalták s lerombolták a litvánok. (Wigand von Marburg: *Chronicon*. SRP II, 592.) 1393-ban, majd 1402-ben újból porig égették a várost és a várat. (Johann von Posilge: *Chronik des Landes Preußen von 1360*. SRP III, 189–191, 257.) 1259-ben építette fel a Német Lovagrend Georgenburgot, de a következő évben a pogányok már le is rombolták, s csak 1336-ban építették újjá. (*Canonici Sambiensis*. SRP I, 35.; *Codex diplomaticus Prussicus*. Bd. III, Hg. Johannes Voigt, Königsberg, 1848. [a továbbiakban: CDP III.], Nr. 93.) Az 1313-ban épített Christmemel várát 15 évvel később kényszerült feladni a lovagrend. (Dusburg, SRP I, 184.)

[28] Max Toeppen: *Historisch-comparative Geographie von Preussen. Nach den Quellen, namentlich auch archivalischen*. Gotha, 1858, 220–222.

[29] Benninghoven, *i. m.*, 1970, 633.

vezető utat, vagy visszaszerezzék az elrabolt zsákmányt és kiszabadítsák a foglyokat. A 14. században tulajdonképpen csak három jelentősebb nyílt ütközetre került sor a Német Lovagrend és a litvánok között, s mindhármat a lovagrend nyerte meg. A győzelmek után a Rend, megköszönve az Úr támogatását, egy-egy kolostort alapított. Thorn város apácakolostorát azt követően alapította, hogy 1311. április 7-én a Poroszországba betörő Vytenis litván fejedelem felett, aki már zsákmánnyal megrakodva hazafelé tartott, nagy győzelmet aratott.[30] A königsbergi apácakolostort Heinrich Dusemer nagymester a Kęstutis fejedelem feletti győzelem (1348. február 2.) után alapította.[31] 1370. február 17-én a lovagrend Rudau mellett mért nagy vereséget a Poroszországra támadó litvánokra, s a győzelem után Winrich von Kniprode nagymester Heiligenbeil városában egy Ágoston-rendi kolostor alapításáról döntött.[32] A felperzselés, dúlás, a civil lakosság lemészárlása vagy rabságba hurcolása, lakóhelyéről történő elűzése nemcsak a lovagrend és a litvánok közötti háborút jellemezte, hanem a középkori hadviselés szokásos velejárója volt egész Európában.[33]

Azt követően, hogy a Német Lovagrend vezetése döntött egy-egy hadjárat indításáról és meghatározta annak célját, az akció kivitelezésének megtervezése következett: hány fővel, mekkora erővel, milyen fegyverzettel és mennyi idő alatt hajtják azt végre. Wigand von Marburg az 1365. évhez kapcsolódóan erről a következőket írta krónikájában: „A nagymester Mária mennybemenetelének napjától (augusztus 15.) számítva négy hétre tervezte a hadjáratot".[34] Peter Suchenwirt 14. századi osztrák lovagköltő szerint 1377 nyarán azt a hadjáratot, amelyen az osztrák herceg is részt vett, a Német Lovagrend marsallja három hétre tervezte, és azt kérte a keresztesektől, hogy ennyi időre elegendő élelmiszerről, takarmányról és egyéb felszerelésről gondoskodjanak.[35] Ugyancsak három hétre elegendő készletekkel számolt a marsall az 1386. évi téli hadjárat alkalmával, az 1405. évi téli akciót azonban már csak kéthetesre tervezte.[36] A támadásokra tervezett idő és a támadásban résztvevők létszáma között szoros összefüggés állt fenn. Egy kisebb sereg, amelynek kevesebb szállítóeszközre, málhásállatra volt szüksége, gyorsabban tudott mozogni, mélyebben be tudott nyomulni az ellenséges területre, és ha-

30 *Regesta Lithuaniae I.* Nr. 816.; *Annales expeditialis Prussici.* SRP III, 9.

31 Wigand, SRP II, 510–513.; Hermann von Wartberge: *Chronicon Livoniae.* SRP II, 75–76.

32 Wigand, SRP II, 565–568.; Wartberge, SRP II, 96.; Posilge, SRP III, 88–89.

33 Vö. Otto Brunner: *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter.* Darmstadt, 1973, 77–79.; Jähnig, *i. m.,* 2011, 42.; Wilhelm Beck: *Bayerns Heerwesen und Mobilmachung im 15. Jahrhundert.* Archivalische Zeitschrift NF 18(1911), 1–24., itt: 19–21.

34 Wigand, SRP II, 552.

35 Peter Suchenwirt, SRP II, 164.

36 Paravicini, *i. m.,* 1995, 67.

mar vissza is tudott onnan vonulni. A rövidebb időre tervezett akciókban általában csak kisebb létszámú csapatok vettek részt. A szállítási kapacitási szükséglet azonban nem egyenes arányban nőtt a katonák, a fegyveresek számával. Minél nagyobb volt ugyanis egy sereg, annál nagyobb mennyiségű élelmiszert, takarmányt, tábori felszerelést, fegyverzetet kellett magával vinnie.[37] A szállítási kapacitás (szekerek, igás- és málháslovak) sokkal nagyobb mértékben nőtt, mint ahogyan a tényleges fegyveresek (és lovaik) számából következne, mert a hátaslovak takarmánya mellett az igavonó- és málhás lovak takarmányszükségletét is szállítani kellett. Az 1390. évi *reysa* alkalmával Wigand von Marburg élelmiszert szállító szekerekről írt.[38] Ha egy sereg létszáma 1000 fő felett volt, a hadtáphoz tartozó emberek, lovak általában elérték az összes csapatlétszám felét.[39] A harcoló és ellátóegységek mellett a lovagrendi sereghez – mai szóhasználattal élve – utászok, „műszaki alakulatok", azaz a *Wildnis*ben utat törő fejszés, fűrészes munkáscsapatok is tartoztak, így az ellátmány terén velük is számolni kellett.[40] Azonos létszám esetén a támadó sereghez tartozó málha, ellátmány, felszerelés nagysága az évszaktól függően jelentős eltérést mutatott. Téli akció során szükség volt sátrakra, meleg takarókra, vastag ruhákra, és ilyenkor az emberek és állatok (lovak) élelmét az utolsó morzsáig, gabonaszemig magukkal kellett vinni. Nyári hadjárat idején, amikor volt fű és legeltetni lehetett, jóval kisebb mennyiségű takarmányt kellett szállítani, de teljesen lemondani róla ekkor sem lehetett. Ha a támadás váratlan és gyors volt, a megtámadott területeken esetleg sikerülhetett valamennyi élelmet is zsákmányolni (gabonát, élőállatot), de erre soha nem lehetett egy sereg ellátását alapozni.[41] Hermann von Wartberge krónikájában például az olvasható, hogy 1378-ban a Német Lovagrend kilenc napon át dúlta a litván földeket, 521 foglyot ejtett és 723 lovat zsákmányolt.[42] Johann von Posilge beszámolója szerint 1389-ben a lovagrend csapatai 700 foglyot ejtettek, és sok lovat, valamint marhát hajtottak el.[43] Nyáron, amikor volt legeltethető fű, a sereg után lehetett hajtani az élelmezést biztosító vágóállatokat (szarvasmarhát, juhot), de ez esetben komoly időtényezőként

[37] Konrad SCHÜNEMANN: *Deutsche Kriegsführung im Osten während des Mittelalters.* Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters, 2(1938), 54–84., itt: 57.

[38] Wigand, SRP II, 641.

[39] Sven EKDAHL: *Über die Kriegsdienste der Freien im Kulmerland zu Anfang des 15. Jahrhunderts.* Preußenland, 2(1964), 3.; Friedrich BENNINGHOVEN: *Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um 1400.* = *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden. Festschrift für Marian Tumler.* (Hg. Klemens WIESER), Bad Godesberg, 1967, 191–222., itt: 216.

[40] Hans und Gertrud MORTENSEN: *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreußens bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts.* Teil 2, Leipzig, 1938, (Deutschland und der Osten. 8.), 45–47.

[41] BENNINGHOVEN, *i. m.*, 1970, 636.

[42] Wartberge, SRP II, 115–116.

[43] Posilge, SRP III, 156.

kellett számolni az élőállatok feldolgozására, és fogyaszthatóvá tételére (sütés, főzés) fordított órákkal. Télen nem tereltek a sereg mögött marhacsordát vagy juhnyájat, mert akkor a vágóállatok számára is gondoskodni kellett volna a takarmányellátásról. Egy lónak átlagosan napi 11-12 kg abrakra (szemestakarmányra), valamint zöld- és száraztakarmányra (fűre vagy szénára) volt szüksége, és mintegy 22 liter vízre.[44] Egy támadó sereg számára azért volt különösen fontos a felderítői útleírásokban említett elegendő legelővel (takarmánnyal) és vízzel rendelkező táborhely, mert ezer ló esetén (amiben az igás- és málháslovak is benne voltak, azaz nem is különösebben nagy seregről beszélve) napi 20–25 hektár legelővel és kb. 22 ezer liter iható vízzel kellett számolni (plusz az emberek vízfogyasztásával).[45] Jürgen Sarnowsky szerint a középkori harcászatban a lovak megfelelő takarmányozása és ellátása sokkal nagyobb feladat volt, mint a katonáké.[46] Arra vonatkozó feljegyzéseink sajnos nincsenek, hogy egy katona napi élelemadagja mekkora lehetett, de a más területekről fennmaradt adatok talán a litván háborúkra vonatkozóan is irányadóak lehetnek. Az ún. soesti háború idején (1444–1449), amikor Soest városa felmondta a hűséget eddigi tartományurának, a kölni érseknek, és Kleve hercegét ismerte el új urának, a kölni zsoldosok napi ellátmánya kb. 1 kg kenyér és 1,5-1,8 kg hús volt.[47] A francia haderőnél a 15. század második felében, végén napi 1,2 kg kenyeret, 0,5 kg húst és 2 liter bort számítottak egy emberre.[48]

A Baltikumban a sok erdő, ingovány, mocsár miatt a lovasok mellett nem lehetett nélkülözni a gyalogosokat sem, különösen az olyan hadjáratokban, amelyek várak elfoglalását vagy építését célozták.[49] A málhás- és vágóállatok, a szekerek, valamint a gyalogos katonák csak lépésben tudtak haladni (és általában a természeti környezet sem tette lehetővé a gyorsabb tempót), így egy támadó lovagrendi sereg átlagosan naponta 2-2,5 mérföldet tett meg a *Wildnis*ben. (A középkori Poroszországban 8280 méter jelentett egy mérföldet.)[50] Egy kisebb, csak lovasokból álló sereg viszont 4-5 mérföldet is képes

44 Jürgen SARNOWSKY: *Die Templer.* München, 2009, 72.

45 John HALDON: *Roads and communications in the Byzantine Empire: wagons, horses and supplies.* = *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* (ed. John H. PRYOR), Burlington, 2006, 144–145.

46 SARNOWSKY, *i. m.*, 2009, 72.

47 Ursula BÄUMKER: *„...men gaff allemenne genoech ind reedliken..." Zur Truppenverpflegung während der Soester Fehde (1448/49).* = *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum.* (Hg. Günter WIEGELMANN, Ruth-E. MOHRMANN), (Beiträge und Volkskultur in Nordwestdeutschland 91.), Münster-New York, 1996, 238.

48 KUBINYI András: *Hadszervezet a késő középkori Magyarországon.* = UŐ: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete.* Budapest, 2007, 210.

49 Helmut SCHNITTER: *Vom Stammesaufgebot zur mittelalterlichen Bürgermiliz. Die Entwicklung der Infanterie bis zum 14. Jahrhundert.* Militärgeschichte, 22(1983), 72.

50 PARAVICINI, *i. m.*, 1995, 88.

volt megtenni egy nap alatt, sokkal gyorsabban mozgott, de jóval kisebb pusztító erővel rendelkezett. Egy nagyobb, ám lassabb sereg komolyabb pusztítást tudott okozni, és nagyobb területekre kiterjedő hadműveletekre volt képes. Minél kisebb volt egy sereg, annál rövidebbre kellett szabnia katonai tevékenységét, mert a megtámadottak néhány napon belül már képesek voltak erőiket mozgósítani és a támadók ellen fordulni.[51] A gyors és rövid megtorló akciók, bosszúhadjáratok – a *Wildnis*en történő átkeléstől eltekintve – litván földön csak egy-két napig tartottak, utána a lovagrendi fegyveresek gyorsan vissza is vonultak. Amikor nagyobb sereg vonult fel, a hadjárat általában akkor sem tartott tovább egy-két hétnél, de négy hétnél hosszabban már semmiképpen sem. A külföldről, Európából érkezett keresztesek a nagyobb (és időben hosszabb) vállalkozásokban vettek részt, míg a kisebbekben csak a Német Lovagrend erői.[52] Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Német Lovagrend nagyobb sereggel csak akkor tudott felvonulni Litvánia ellen, ha keresztesek jöttek Poroszországba, hogy a pogányok ellen küzdjenek. 1397 szeptemberében például Ragnit komtúrja csak egy kisebb, 400 főnyi sereggel tört be Samogitiába.[53] Az, hogy a litván területekre hogyan támadtak rá a keresztesek, alapvetően az évszaktól függött. Nyári *reysa* esetén általában hajókat, bárkákat használtak és a folyók mentén igyekeztek haladni, illetve a sereg felszerelését és készleteit ily módon szállították. A „hajózó" (*„di czu schiffe"*) és „lovagló" (*„das rytende her"*) seregek más-más helyen gyülekeztek. Ha a Memel vízi útját kihasználva hajókkal törtek be Litvániába, a hajók és a csapatok a Kúr-öbölnél, Labiau (ma Poleszk) mellett gyülekeztek. Szárazföldi felvonulás esetén Insterburg (ma Csernyjahovszk), a „*Wildnis* kapuja" volt az utolsó poroszországi állomás, és egyben lehetséges gyülekezőhely.[54] A hadjárathoz szükséges szállítási, fuvarozási kapacitás biztosítására a poroszországi falvak kötelesek voltak igavonó állatokat, szekereket (télen szánokat), valamint folyami bárkákat és evezősöket kiállítani. A königsbergi komtúrság német jogú falvai például 1404-ben négy málháslovat és öt szekeret (igavonókkal együtt) finanszíroztak háború esetén.[55] A katonai felvonulásban és hadtápellátásban nagyon fontos szerep hárult a Német Lovagrend saját szekereire (szánjaira), málhás- és igásállataira, valamint hajóparkjára. A *Großen Ämterbuch* adatai szerint 1404-ben a lovagrend 114 bárkából álló folyami flottával rendelkezett. Ebből 30 Königsbergben (ma Kalinyingrád), 12 Memelben (ma Klaipeda), 23 Christburgban (ma Dzierzgoń), 19 Elbingben

51 Benninghoven, *i. m.*, 1970, 636.

52 Paravicini, *i. m.*, 1995, 58.

53 Posilge, SRP III, 214–215.

54 Benninghoven, *i. m.*, 1967, 233.

55 Friedrich Benninghoven: *Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398–1408.* Zeitschrift für Ostforschung, 3(1964), 462.

(ma Elbląg) és nyolc Marienburgban (ma Malbork) állomásozott.[56] Hajókat leginkább akkor használt a lovagrend, ha a hadjárat célja valamelyik litván vár elfoglalása volt, és ilyenkor a súlyos ostromgépeket vagy ágyúkat vízi úton szállították. Johann von Posilge beszámolója szerint a Német Lovagrend már 1362-ben használt tűzfegyvereket, amikor Winrich von Kniprode nagymester személyesen vezetett hadat Litvániába, és megostromolta Kaunas várát.[57] Wigand von Marburg arról emlékezett meg, hogy Naupillon litván erődítmény 1381. évi ostrománál a Német Lovagrend szintén használt ágyúkat.[58] De akkor is nagy szükség volt bárkákra, amikor a Német Lovagrend akart valahol a *Wildnis*ben egy favárat, előretolt helyőrséget építeni, s az építkezéshez előkészített gerendákat szintén vízi úton vitték az építési területre.[59] A Samogitia elleni 1405. évi hadjáratban a források egy kemencével felszerelt „kenyérsütő" hajóról, úszó tábori pékségről tettek említést, hogy a sereg számára kenyeret tudjanak sütni: „*Item sal der bacmeister czwei* [schiffe] *habin. In das eyne sal her eynen bacoven machin.*"[60] Előfordult, hogy egy-egy nagyobb folyón a keresztes had átkeléséhez hajóhidat építettek, mint például 1313-ban, amikor a Német Lovagrend a Memel folyó jobb partján fekvő Bisene litván várat akarta megostromolni.[61]

A litván hadjáratok legfontosabb hadtápbázisai a határhoz közel eső lovagrendi várak voltak. Az itt felhalmozott és folyamatosan pótolt készletek tették lehetővé az akár évenkénti támadásokat vagy az azonnali megtorló akciókat. A Német Lovagrend rendelkezése szerint ugyanis minden várban legalább 100 ember egy hónapig történő ellátásához szükséges élelmiszerkészletnek kellett lennie raktáron. Ragnit várában (ma Nyeman) például, amely a litvánok elleni háború legfontosabb poroszországi „végvára" volt, 1402-ben 30 Last és 10 Scheffel[62] rozsot (kb. 57 310 kg), két Last búzát (kb. 3800 kg) és négy Last (kb. 7600 kg) lisztet raktároztak.[63] Königsbergben, ahol a litván hadjáratra érkezett keresztesek gyülekeztek[64] és vártak az indulásra, 1404-

56 *Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens.* (Hg. Walter ZIESEMER), Danzig, 1921, 10–13, 83–84, 129–131, 266–268, 303–304, 431–432, 689–690, 721–722, 740–741.

57 Posilge, SRP III, 82.

58 Wigand, SRP II, 599.

59 PARAVICINI, *i. m.*, 1995, 59–60.

60 CDP VI. (Hg. Johannes VOIGT), Königsberg, 1861, Nr. 180.

61 Dusburg, SRP I, 195.

62 Régi porosz mértékegységek: 1 *Last* = kb. 1900 kg = 60 *Scheffel* (véka).

63 Friedrich BENNINGHOVEN: *Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preußisch-livländischen Deutschordensstaat.* = *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung.* Bd. I, (Hg. Hans PATZE), (Vorträge und Forschungen XIX), Sigmaringen, 1976. 565–602. itt: 582.

64 Werner PARAVICINI: *Die Preussenreisen des europäischen Adels.* Teil 1, (Beihefte der Francia. Bd. 17/1), Sigmaringen, 1989, 265.

ben 371 Last rozs (704 900 kg), 50 Last és 22 Scheffel búza (95 682 kg) és 62 Last liszt (117 800 kg) volt felhalmozva, ugyanakkor a lovagrend itteni helyőrsége csak 252 emberből állt.[65] Erre a nagy mennyiségre szükség is volt, mert az *Ältere Hochmeisterchronik* tudósítása szerint a Königsbergben összegyűlt kereszteseknek akár hetekig is várniuk kellett, amíg a litvánok elleni *reysa* megindult.[66] III. Lipót osztrák herceg például 1363-ban a kedvezőtlen időjárás miatt 88 napot várt Königsbergben a hadjárat kezdetére.[67] Élelmiszerkészletek mellett a litván háborúk szempontjából fontos lovagrendi várakban jelentős mennyiségű fegyvert és hadianyagot is felhalmoztak. Königsbergben például 1404-ben 110 darab tartalék sodronypáncél volt a fegyvertárban, Memelben 45, Ragnit várában pedig – az 1402. évi adat szerint – 89.[68] A 14. század utolsó harmadától ezekben a várakban egyre több tűzfegyvert is tárolt a lovagrend. Bernhard Rathgen számításai szerint 1392-ben egész Poroszországban 79 ágyúval rendelkezett a Német Lovagrend, ebből 25 Ragnit, 19 pedig Königsberg várában volt, azaz az ágyúknak több mint a felét a litván határokhoz telepítették.[69]

A *Wildnis*be szárazföldi „úton" benyomuló sereg általában elővédre, főerőre és utóvédre tagolódva vonult fel, előtte s körülötte pedig felderítők, ún. „őrzők" *(wartlűte)* igyekeztek időben észlelni az ellenség esetleges hasonló célú felvonulását. Ott, ahol utat kellett vágni, vagy töltést, hidat építeni, az elővéddel együtt haladtak a baltás „utászok". A lovagrendi haderő ún. „zászlókból", bandériumokból állt. A Nyugat-Európából érkezett keresztesek többnyire külön, önálló bandériumot alkottak, saját jelvényeikkel, zászlóikkal, de a Német Lovagrend marsalljának parancsnoksága alatt. A bandérium élére maguk választhattak kapitányt.[70] A porosz városok által kiállított kontingensek élére a küldő város magisztrátusa nevezte ki a parancsnokot.[71]

A hadjáratot úgy kellett megszervezni, hogy a visszafelé vezető úton se legyenek ellátási problémák, ugyanakkor mégse kelljen állandóan a sereggel együtt mozgatni ezt a hatalmas málhát, ami kedvezőtlenül befolyásolta volna a sereg hatékonyságát, katonai manőverezési képességét. Ezt úgy oldot-

65 BENNINGHOVEN, *i. m.*, 1976, 577, 582.

66 Alt.HMChr., SRP III, 599.

67 Wigand, SRP II, 568.; Wartberge, SRP II, 99,101.

68 BENNINGHOVEN, *i. m.*, 1976, 590. és 595.; A Német Lovagrend fegyverzetéről összefoglalóan l. Andrzej NOWAKOWSKI: *Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia.* (Studies on the History of Ancient and Medieval Art of Warfare. Vol. II), Łódź, 1994.

69 Bernhard RATHGEN: *Die Pulverwaffe im Deutschordensstaate bis zum Jahre 1450.* Elbinger Jahrbuch, 2(1921/22), 1–116., itt: 6–9.

70 Wigand, SRP II, 325, 585, 646.

71 Elbinger Kriegsbuch 1899, 244.; *Tabliczki Woskowe miasta Torunia ok. 1350 – I. Poł. XVI w.* (wydali Karol GÓRSKI, Witold SZCZUCZKO), (Towarzystwo Naukowe w Toruniu Fontes 69), Warszawa – Poznań – Toruń, 1980, 191.

ták meg, hogy általában kétnapi járóföldnyi távolságokban raktárbázisokat, a készleteket őrző táborokat létesítettek, amelyek védelmére kisebb létszámú helyőrséget hagytak hátra. A balti térségben a középkorban az ilyen raktártáborokat *Maia*-nak nevezték. Hermann von Wartberge krónikájában azt írta, hogy a *Maia* olyan tábor, ahol több napra raktároztak takarmányt, élelmiszert (*„maia, id est habitacula, ubi cibi et pabula servabantur sufficientia ad quator dies")*.[72] Az *Elbinger Kriegsbuch* feljegyzései szerint az 1389. évi *reysa* alkalmával az első raktártáborban 37 főnyi fegyveres őrség maradt, a másodikban 34, a harmadikban és a negyedikben pedig 32-32.[73] (Ez esetben mintegy nyolc napig tartott az út a *Wildnis*en át.) 1390-ben elég volt három *Maia* felállítása 23, 18 és 25 fős őrségekkel.[74] Ha a litvánoknak sikerült felkutatni és megsemmisíteni a visszafelé vezető útvonalon felállított élelmiszer- és takarmányraktárakat, utánpótlást biztosító táborokat, a Poroszországba vezető úton a lovagrendi sereget éhség fenyegette, ahogyan például 1314-ben történt: „Azon a helyen, ahol David, Garten kastellánja 30 emberrel hátra maradt és őrizte a készleteket, a litvánok legyilkolták az őröket, elhajtottak 1500 lovat, s elvitték az összes élelmet."[75] 1357-ben és 1364-ben ismét sikerült a litvánoknak feldúlni a készleteket őrző lovagrendi táborokat.[76] 1377 elején Insterburg térségében a litván fejedelem pusztításai nagy éhínséget okoztak. Hatnapi járóföldnyi távolságra sehol sem volt kenyér, így a *reysa* résztvevői éheztek.[77]

Miután a lovagrendi sereg a *Wildnis*en átkelve litván földre ért, általában 10–20 fős csoportokra osztották, hogy minél nagyobb területet tudjanak feldúlni, kifosztani. Napnyugtakor mindegyik csapat visszatért a megerősített éjjeli táborhelyre, amit a forrásokban *Sowalk* néven ismertek (*„sowalk, id est accubitus")*.[78] 1378-ban, amikor Lotharingia hercege jött keresztes hadjáratra a lovagrendi államba, a megerősített éjszakai tábornak volt köszönhető, hogy a litvánok éjszakai rajtaütésük alkalmával nem tudták lerohanni a keresztényeket.[79]

A szárazföldi úton felvonuló seregek is vihettek magukkal súlyos hadianyagot. A *Marienburger Treßlerbuch* feljegyzései szerint például 1409-ben négy fuvaros 7,5 márkát kapott, hogy egy *reise*-ra egy ágyút szállítsanak. A fuvaro-

72 Wartberge, SRP II, 112.
73 Elbinger Kriegsbuch 227.
74 Elbinger Kriegsbuch 227.
75 Dusburg, SRP I, 185.
76 Wigand, SRP II, 523, 540–544.; Wartberge, SRP II, 84.
77 Wigand, SRP II, 590.; Wartberge, SRP II, 112.
78 Wartberge, SRP II, 101.
79 Wigand, SRP II, 595.

sokat nyolc lóval 15 napra fogadták fel.[80] 1405-ben Elbing városa – részben ilyen tételek kifizetésére is – 232 márkát költött a litvánok elleni hadjáratra.[81] Egy-egy *reysa*-ra ugyanis a porosz városok szintén állítottak ki katonai kontingenseket. A fennmaradt forrásokban nemegyszer név szerint is felsorolják a hadjáratok résztvevőit. 1382-ben például Thorn városából egy lovas csapat csatlakozott a lovagrendi sereghez *„Stenczlaw Polonus capitaneus"* parancsnoksága alatt.[82]

A litván hadjáratok logisztikájában a 14. század utolsó harmadában és a 15. század elején – összefüggésben a politikai viszonyok változásával – módosulás következett be, de gyökeres változás azért nem történt. A nagy fejedelem, Algirdas halála (1377) után hatalmi harc tört ki Litvániában. Algirdas öccse, Kęstutis nem akarta elismerni a nagyfejedelem fiát, Jogailát a nagyfejedelmi trón örökösének.[83] Nagybátyjával szemben Jogaila titkos szövetséget kötött a Német Lovagrenddel (1380. május 31.),[84] majd 1382-ben fiával, Vytautas-szal együtt foglyul ejtette Kęstutist, akit megöletett.[85] Unokatestvére azonban 1382 végén felesége segítségével megszökött a fogságból, Poroszországba menekült, és a Német Lovagrend támogatását kérte Jogailával szemben. Keresztény hitre tért (1383. október 21.), a lovagrend pedig betört Litvániába.[86] A korábbi hadjáratokkal összevetve a lovagok mostani akciója annyiban volt más, hogy nagyon sok litván, akik Vytautas hívei voltak, Jogailával szemben a lovagrend oldalán sorakozott fel. Ez nemcsak a sereg felvonulását könnyítette meg, hanem ellátását, élelmezését is. Vytautas emberei igyekeztek gondoskodni szövetségesükről. Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig: azt követően, hogy titokban kiegyezett unokatestvérével, 1384 nyarán Vytautas szakított a Német Lovagrenddel és visszatért Litvániába.

Nem sokkal az után, hogy Jogaila lengyel király is lett,[87] Vytautas ismét magának követelte a nagyfejedelmi címet. Megkísérelte elfoglalni a fejedelmi székhelyet, Vilniust, de kudarcot vallott, és híveivel együtt újból a Német

[80] *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409.* (Hg. Erich JOACHIM), Königsberg, 1896, 577.

[81] *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga.* 1987, 47, Nr. 222.

[82] *Tabliczki Woskowe miasta Torunia.* 1980, 191.

[83] HOUSLEY, *i. m.*, 1992, 344.; André BOSSIN: *La Lithuanie.* Paris, 1933, 24.

[84] Gotthald RHODE: *Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung.* Bd. I: Im Mittelalter bis zum Jahre 1401. Köln–Graz, 1955, 336

[85] Wigand, SRP II, 620.; Giedrė MICKŪNAITĖ: *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania.* Budapest–New York, 2006, 5.

[86] Wigand, SRP II, 621.; Zenonas IVINSKIS: *A Contribution of the History of the Conversion of Lithuania. Baltic and Scandinavian Countries.* Vol. V, 1(1939), 12–21., itt: 19.; Vanda SMOGHENĖ-SMOGA: *Jogaila (1350–1434).* Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, Vol. 33, 4(1987), 1.; Joseph KONČIUS: *Vytautas the Great, Grand Duke of Lithuania.* Miami, 1964, 24–29.

[87] Jörg K. HOENSCH: *Geschichte Polens.* Stuttgart, 1998, 72.

Lovagrendhez menekült.[88] A nagymester igyekezett kihasználni a litván belviszályt, és Vytautas fegyvereseivel együtt hadat indított Vilnius elfoglalására (1390). Ez most sem járt sikerrel, Jogaila azonban igyekezett felbomlasztani a vele szemben létrejött szövetséget, és komoly engedmények árán kiegyezett unokatestvérével (1392). Vytautas elismerte Jogaila főhatalmát Litvániában, de a tényleges kormányzás, annak minden jogkörével együtt, az ő kezébe került.[89] Elődei politikáját folytatva a keleti orosz területek felé akart terjeszkedni, ezért különösen fontossá vált számára a béke a nyugati határoknál. Tárgyalásokat kezdett a Német Lovagrenddel, és a béke megteremtése érdekében az 1398. október 12-én megkötött sallinwerderi szerződésben átengedte a lovagoknak azt a területet, amiért már közel egy évszázada folyt a háború: Samogitiát.[90] Egyúttal elhatárolták érdekszféráikat az északkeleti orosz térségben.

A sallinwerderi szerződést követően 1399-ben Vytautas tatárok elleni hadjáratában már a Német Lovagrend csapatai is részt vettek,[91] a nagyfejedelem felesége, Ona pedig – aki katolikus volt – hosszabb utazást tett Poroszországban, hogy felkeresse az ottani búcsújáró helyeket.[92] A Szent Györgynek és Szent Antalnak szentelt Arnau és Juditten falvak templomai (Königsberg közelében) ugyanis egész Északnyugat-Európában ismert zarándokhelyek voltak. A 14. századi flamand és brabanti vezeklő zarándoklatokat tartalmazó penitenciás könyvek e templomok felkeresését egy lapon emlegették a római vagy santiágói zarándoklatokkal.[93] Annak ellenére, hogy a litván–porosz (lovagrendi) erők 1399 augusztusában súlyos vereséget szenvedtek a Vorszka folyó mellett a tatároktól,[94] a következő évben a litván fejedelem katonai erővel támogatta a lovagokat a fellázadt Samogitiával szemben.[95] Ebben bizonyára szerepet játszott az a körülmény, hogy 1399 júliusában meghalt Jadviga

88 Wigand, SRP II, 639–640.; Posilge, SRP III, 162.

89 William URBAN: *The Conversion of Lithuania 1387.* Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences, Vol. 33, 4(1987), 3.

90 *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert.* Bd. I–II, (1398–1467) Registerband, (Hg. Klausl NEITMANN), Marburg, 1970. (a továbbiakban: Staatsverträge), itt: I, Nr. 2.; Erich WEISE: *Der Heidenkampf des Deutschen Ordens.* Zeitschrift für Ostforschung, 3(1963), 421–471., itt: 458.

91 Posilge, SRP III, 230.

92 Rimvydas PETRAUSKAS: *Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts.* Annaberger-Annalen, 12(2004), 32.

93 PARAVICINI, *i. m.*, 1989, 305.

94 Posilge, SRP III, 230.; Bertold SPULER: *Die Aussenpolitik der Goldenen Horde. Die Horde als Großmacht in Osteuropa und Vorderasien.* Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 5(1940), 1–75, 279–365., itt: 311.

95 *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae.* (ed. Anton PROCHASKA), Cracoviae, 1882, (a továbbiakban: CEV), Nr. 214, 220.

lengyel királynő, és örökös hiányában bizonytalanná vált Jogaila helyzete Lengyelország trónján.[96] Vytautas tevőleges támogatása katonai erő, helyismeret és logisztika szempontjából egyaránt komoly segítséget jelentett a lovagrendnek. 1400-ban így Samogitia a Német Lovagrend fennhatósága alá került. Uralma biztosítása érdekében a helyi előkelő családok gyermekeit túszként Poroszországba vitte, új földjén pedig két favárat építetett.[97] Johann von Posilge krónikájában beszámolt arról, hogy 1405-ben, amikor a lovagok Königsberg néven egy újabb favárat építettek Samogitiában, Vytautas fejedelem gondoskodott az építéshez szükséges munkaerőről és építőanyagról. A várat éjjel-nappal építették, és nyolc nap alatt el is készült.[98] Minden bizonnyal hasonló segítséget nyújthatott 1400-ban is. A 14. századi hadjáratoktól eltérően, amikor harci körülmények között egy vár felépítéséhez a *Wildnis*en keresztül Poroszországból szállították az előre elkészített építőanyag jelentős részét, hatalmas szállítói kapacitást igénybe véve, a 15. században maga a litván nagyfejedelem tette lehetővé ezeket az építkezéseket, sőt egyértelműen támogatta is azokat.

A lovagrendi uralom azonban nagyon hamar széles körű elégedetlenséghez, majd fegyveres felkeléshez vezetett Samogitiában. Amikor a lovagok a nemrégen épített két várra támaszkodva 1401-ben leverték a lázadást, Vytautas nagyfejedelem nemcsak menedéket nyújtott a menekülőknek, hanem – érzékelve a litvániai közhangulatot – fegyveresen is beavatkozott a felkelők oldalán. Előtte azonban megújította unokatestvérével a lengyel–litván uniót (vilnius–radomi szerződés, 1401), majd megostromolta és elfoglalta azt a két favárat, amelyeket a Német Lovagrend épített fel egy éve.[99] 1402 májusában a litván nagyfejedelem csapatai elfoglalták Memel várát és városát, minden lakóját lemészárolták és mindent felperzseltek.[100] A lovagrend hitehagyottnak *(apostata)* minősítette Vytautast és Jogailát (Jagiello), amiért a pogány samogitiaiaknak fogták pártját,[101] és a következő két évben (1402, 1403) kétszer is hadat vezetett Litvánia ellen.

1403 második felében azonban csökkent a samogitiai harcok hevessége, mert mindkét hadakozó fél figyelmét más ügyek kötötték le. Szmolenszk vidékén, moszkvai támogatással, felkelés tört ki a litván uralommal szemben, így Vytautas egy orosz hadjárat előkészületeivel lett elfoglalva.[102] A lovagrend

96 Krollmann, *i. m.*, 1932, 79.

97 Posilge, SRP III, 240.

98 Posilge, SRP III, 278.

99 CEV Nr. 223, 224,

100 Posilge, SRP III,257.

101 Posilge, SRP III, 242.; Hartmut Boockmann: *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik*. Göttingen, 1975, 77.

102 Krollmann, *i. m.*, 1932, 83.

figyelmét is más események vonták el Samogitiáról: 1403 késő őszén Margit királynő, a kalmari unióban egyesült skandináv országok uralkodója visszafoglalta a lovagoktól Gotland szigetét, amit ők még 1398-ban szereztek meg.[103] Ebben a helyzetben mindkét fél hajlott a megegyezésre, noha Vytautas 1403-ban és 1404-ben is megígérte Jogailának, hogy az ő tudta és hozzájárulása nélkül semmiféle megállapodást nem köt a lovagrenddel.[104] 1404 májusában megújították a sallinwerderi szerződést, így Samogitia ismét a lovagrend fennhatósága alá került. A litván fejedelem vállalta, hogy a tartomány birtokba vételéhez minden segítséget megad.[105] Viszonzásképpen a nagymester támogatást ígért Vytautas Moszkva elleni háborújához.[106] A békeszerződéshez Jogaila (Jagiello) király is csatlakozott, aki ezzel – Litvánia legfőbb uraként – elismerte, hogy Samogitia a lovagrendi államhoz került. A lovagrend cserébe hajlandó volt arra, hogy a Władislaw oppelni hercegtől 1392-ben zálogba vett lengyelországi Dobrin tartományt[107] a zálogösszeg megfizetését követően visszaadja a lengyel koronának.[108] (Ez 1405 júniusában meg is történt.)

A békekötést követően a Német Lovagrend két hadjárattal erősítette meg uralmát Samogitiában, s ezekben – ahogyan néhány évvel korábban – Vytautas csapatokkal, élelemmel, takarmánnyal és munkaerővel támogatta. A lovagok új favárat építettek, amelyhez a litván fejedelem biztosította a szükséges munkaerőt (és az ellátását). A nagymester a tartomány élére Michael Küchmeister (a későbbi nagymester) személyében egy Vogt-ot *(advocatus)* állított.[109] A Német Lovagrend viszont 1406-ban és 1408-ban is csapatokat küldött Vytautas Moszkva elleni hadjárataihoz.[110]

Samogitia népessége körében azonban a lovagrend által bevezetett keresztény rend (többnejűség, halottégetés és pogány rítusok tiltása; adózás; robotkötelezettség stb.) ismét komoly feszültséget keltett, így a lovagok hamarosan ismét szembe találták magukat a korábbi helyzettel. Vytautas ugyan *de iure* lemondott a tartományról, de azt követően, hogy 1408. szeptember 14-én békét kötött Moszkvával,[111] egyre szorosabbra fűzte kapcsolatát az elégedetlenkedő helyi erőkkel. Mivel az 1404. évi raciązi békekötés miatt kato-

103 Benninghoven, *i. m.*, 1964, 421–452.

104 CEV Nr. 288, 302.

105 Staatsverträge I. Nr. 22, 23, 24.

106 Posilge, SRP III, 282–283.

107 A zálogba adásról l. *Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum.* (ed. Ignacy Zakrzowski), Poznań, 1892, Nr. 29.; Hoensch, *i. m.*, 1998, 76.

108 Staatsverträge I. Nr. 22, 23, 24.

109 Posilge, SRP III, 278, 283.; Wilhelm Nöble: *Das Problem der Einrichtung der Ordensvogtei Samaiten.* Zeitschrift für Ostforschung, 17(1968), 692–697.

110 Posilge, SRP III, 283.; Sach, *i. m.*, 2002, 39.

111 Boockmann, *i. m.*, 1975, 82.; Mickūnaitė, *i. m.*, 2006, 7.

nai segítségre nem számíthattak, a samogitiai vezető családok – a vilniusi és a krakkói kancelláriák közreműködésével – széles körű propagandatevékenységbe kezdtek Európában. Levelek sokaságában panaszolták, hogy a Német Lovagrend valójában csak világi uralma kiterjesztésére és gyarapítására törekszik, nem pedig a kereszténység litvániai elterjesztésének és meggyökeresedésének előmozdítására.[112] Azt követően, hogy a nagymester 1408 kora őszén a határvidéken újjáépíttette a litvánok által már korábban lerombolt Lyck várát,[113] majd a német-római császárra hivatkozva 1409 tavaszán a Samogitia melletti litván földeket, egészen Grodno-ig, a fennhatósága alá tartozó területnek nyilvánította,[114] Vytautas nyíltan a lázongók oldalára állt, s 1409 májusának végén nagy felkelés robbant ki Samogitiában.[115] Azt, hogy a litván fejedelem nyíltan a Német Lovagrend ellen fordult, a nagymester az európai keresztény udvarokba írt levelében a katolikusokkal szemben pogányokkal és schismatikusokkal kötött szövetségnek mutatta be.[116] Samogitia kérdése azonban nem maradt lokális konfliktus, hanem azt követően, hogy 1409. július 17-én Łęczycában a lengyel rendek Litvánia támogatása mellett döntöttek, s ez alapján augusztus 1-jén Jagiello király hadat üzent a Német Lovagrendnek, nagy háborúvá szélesedett.[117] A háborút lezáró thorni béke (1411. február 1.) Samogitiát Litvániához csatolta, de csak Jagiello és Vytautas élete végéig terjedően, azt követően pedig a tartományt ismét a lovagrend uralma alá tartozó területnek ismerte el.[118] Csak az 1422. évi újabb háború[119] után, a Melnosee mellett megkötött békében kényszerültek a lovagok végleg lemondani Samogitiáról, valamint a Poroszország és Litvánia közötti *Wildnis* nagy részéről is.[120] Az így kialakult porosz–litván határ ezt követően majd 500 éven át, egészen a 20. századig változatlan maradt.[121]

112 BOOCKMANN, *i. m.*, 1975, 85.; KROLLMANN, *i. m.*, 1932, 84.

113 Wiesław DŁUGOKĘCKI: *Die Bildung der Grenze zwischen dem Deutschordensland Preußen und dem Herzogtum Masowien in den Jahren 1343–1422. = Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter.* (Hg. Ulrich KNEFELKAMP, Kristian BOSSELMANN-CYRAN), Berlin, 2007, 144.

114 CEV Nr. 393, 399.

115 MICKŪNAITĖ, 2006, 7.

116 CEV Nr. 437.

117 Erről legújabban l. PÓSÁN László: *A Német Lovagrend és a lengyel–litván állam közötti „nagy háború" (1409–1411).* Hadtörténelmi Közlemények, 124(2011/1), 3–30.

118 Staatsverträge I. Nr. 83.

119 Sven EKDAHL: *Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahr 1422.* Zeitschrift für Ostforschung, 13(1964), 614–651.; Carl August LÜCKERATH: *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441.* Bad Godesberg, 1969, 43–45.

120 Staatsverträge I. Nr. 154.

121 Kurt FORSTREUTER: *Entwicklung der Grenze zwischen Preußen und Litauen seit 1422.* Altpreußische Forschungen, 18(1941), 50–70.

Krzysztof Kwiatkowski

A POROSZ VÁROSOK RÉSZVÉTELE A NÉMET LOVAGREND HADJÁRATAIBAN A 14–15. SZÁZAD FORDULÓJÁN

*(A hadellátás és finanszírozás kérdése Altstadt Elbing példáján)**

Az Alpoktól északra eső Európa virágzó és késő középkori városi életének kevéssé ismert része a városok katonai szerepe és jelentősége. Különösen Közép-Európa vonatkozásában ez mind a mai napig így is van, annak ellenére, hogy egyre gyakoribbak az ilyen tárgyú kutatások és publikációk, noha a tág értelemben vett Közép-Európa esetében komoly múltja is van a városok katonai ügyekkel összefüggő vizsgálatának.[1] Egyre több kutatás irányul a kö-

* A tanulmány a Hansische Geschichtsverein 2012. május 28–31. között Lüneburgban tartott 128. ülésére készített német nyelvű szöveg rövidített magyar nyelvű változata.

1 A régebbi irodalomra l. Carl W. SACK: *Geschichte des Schützwesens der Stadt Braunschweig.* Braunschweig, 1845.; Wilhelm JUNGHANS: *Über Schützbündnisse und Wehrkraft der Hanse im 13. und 14. Jahrhundert.* Historische Zeitschrift, 13(1865), 309–339.; Franz MOJEAN: *Städtische Kriegseinrichtungen im 14. und 15. Jahrhundert. = Programm des Gymnasiums zu Stralsund, 1876, Nr. 107,* Stralsund, 1876, 1–13.; Hans FISCHER: *Teilnahme der Reichstädte an der Reichsheerfahrt vom Interregnum bis zum Ausgang Kaisers Karls IV.* Leipzig, 1883.; Friedrich TECHEN: *Die Bevölkerung Wismars im Mittelalter und die Wachtpflicht der Bürger.* Hansische Geschichtsblätter, 1890/1891, 63–94.; Erich KOBER: *Die Wehrverfassung Braunschweigs und seiner Nachbarnstädte Hildesheim, Göttingen und Goslar im Mittelalter.* Marburg, 1909.; Walter FREYNHAGEN: *Die Wehrmachtsverhältnisse der Stadt Rostock im Mittelalter.* Mecklenburgische Jahrbücher, 95(1931), 1–102.; Werner HAHLWEG: *Das Kriegswesen der Stadt Danzig. Die Grundzüge der Danziger Wehrverfassung 1454–1793.* (Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Seminar-Reihe, H. 19), Berlin, 1937.; Gerhard MEISSNER: *Das Kriegswesen der Reichstadt Nordhausen 1290–1803.* (Schriften der Kriegsgeschichtlichen Abteilung im Historischen Seminar der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin, Seminar-Reihe, H. 25.), Berlin, 1939.; Az újabb irodalomra l. pl. Jochen GÖTZE: *Von Greifswald bis Stralsund. Die Auseinandersetzungen der deutschen Seestädte und ihrer Verbündeten mit König Valdemar von Dänemark 1361–1370.* Hansische Geschichtsblätter, 88(1970), Teil 1, 83–122.; Elsbet ORTH: *Die Fehden der Reichstadt Frankfurt am Main im Spätmittelalter. Fehderecht und Fehdepraxis im 14. und 15. Jahrhundert.* (Frankfurter historische Abhandlungen, Bd. 6), Wiesbaden, 1973.; Friedrich BENNINGHOVEN: *Ein Aufgebotsverzeichnis der Stadt Reval um 1425.* Zeitschrift für Ostforschung, 21(1972), H. 4, 619–630. A legújabb irodalomra l. Volker SCHMIDTCHEN: *Das Wehr- und Wachtwesen niedersächsischer Städte im Spätmittelalter und früher Neuzeit am Beispiel von Osnabrück und Lüneburg. = Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland*

zépkori porosz városok katonai tevékenységére, különösen a várostól távolra irányuló hadjáratokban való részvételekre, mégis a kérdéskör mind a mai napig nem kapott még súlyának megfelelő figyelmet. A városok katonai szerepével s hadügyeivel foglalkozó tanulmányokat és a városi erődítéseket, a városok védműveit, falait elemző írásokat[2] mindeddig még nem vizsgálták

1150–1650. Ausstellungskatalog, Landesausstellung Niedersachsen 1985, (Hg. Cord MECKSEPER), Teilband 4, Stuttgart – Bad Cannstatt, 1985, 287–300.; Helge STEENWEG: *Das Wehr- und Wachtwesen der Stadt Göttingen im Mittelalter.* = *Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt.* Bd. 1: Von den Anfängen bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges, (Hg. Dietrich DENECKE), Göttingen, 1987, 211–227.; Brigitte WÜBBEKE: *Das Militärwesen der Stadt Köln im 15. Jahrhundert.* (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. 91), Stuttgart, 1991.; *Uő: Sicherheitsorganisation und Wehrwesen niedersächsischen Städte am Ausgang des Mittelalter.* = *Hanse – Städte – Bünde. Die sächsische Städte zwischen Elbe und Weser im 1500.* Ausstellung, Kulturhistorisches Museum Magdeburg, 28. Mai bis 25. August 1996, (Hg. Matthias PUHLE), (a továbbiakban: *Hanse – Städte – Bünde.*), (Magdeburger Museumschriften. Nr. 4), Magdeburg, 1996, 173–181.; Uő.: *Stadtbefestigung und Stadtbewachung. Grundstrukturen städtischer Sicherheitsorganisation im späten Mittelalter.* = *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt.* (Hg. Gabriele ISENBERG, Barbara SCHOLKMANN), (Städteforschung, Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Bd. 45), Köln – Weimar – Wien, 1997, 45–58.; Beate SAUERBREY: *Die Wehrverfassung der Stadt Braunschweig im Spätmittelalter.* (Braunschweiger Werkstücke. Bd. 75, Reihe A: Veröffentlichungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek, Bd. 27), Braunschweig, 1989.; Uő: *Bürger und Stadtverteidigung. Die städtische Wehrverfassung am Beispiel Braunschweig.* = *Hanse – Städte – Bünde.* 182–190.; Gerhard FOUQUET: *Die Finanzierung von Krieg und Verteidigung in oberdeutschen Städten des späten Mittelalters (1400–1500).* = Stadt und Krieg. 25. Arbeitstagung des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung. Bd. 15, (Hg. Bernhard KIRCHGÄSSER, Günter SCHOLZ), Sigmaringen, 1989, 41–82.; Dieter NEITZERT: *Die Stadt Göttingen führt eine Fehde (1485/86). Untersuschung zu einer Sozial- und Wirschaftsgeschichte von Stadt und Umland.* (Veröffentlichungen des Instituts für Historische Landesforschung der Universität Göttingen. Bd. 30), Hildesheim, 1992.; Juhen KREEM: *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the Fifteenth Century).* (Tallinna Linnaarhiivi Toimerised. nr 6), Tallin, 2002, 61–100.; Uő: *The Business of War. Mercenary Market and Organisation in Reval in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries.* Scandinavian Economic History Review, 49(2001), Issue 2, 26–42.; Ulrich ANDERMANN: *Ritterliche Gewalt und bürgerliche Selbsbehauptung: Untersuschungen zur Kriminalisierung und Bekämpfung des spätmittelalterlichen Raubrittertums am Beispiel norddeutscher Hansestädte.* (Rechtshistorische Reihe, H. 91), Frankfurt am Main, 1991.; Marie-Luise HECKMANN: *Krieg und historische Erinnerung im landesherrlichen und im städtischen Milieu des Hanseraums.* = *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtischen Gesselschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* (Hg. Roman CZAJA), Toruń, 2004, 115–162.; David S. BACHRACH: *Urban Military Forces of England and Germany c. 1240 – c. 1315, a Comparison.* = *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages. Proceedings of a Conference held at University of Wales.* Swansea, 7th–9th July 2005, (ed. John FRANCE), (History of Warfare, vol. 47), Boston, 2008, 231–242.

2 Vö. pl. Ortwin PELC: *Im Schutz von Mauern und Toren. Die Befestigung der schleswigholsteinischen Städte in Mittelalter und Neuzeit.* Heide, 2003.; Walter WENDRICH–August KLEIN: *Die alte Kieler Stadtmauer.* (Mitteilungen der Gesellschaft für Kieler Stadtgeschichte, Bd. 47), Kiel, 1955.; Karl HAUKE–Horst STOBBE: *Die Baugeschichte und die Baudenkmäler der Stadt Elbing.* (Bau- und Kunstdenkmäler des deutschen Ostens, Reihe B, Bd.6), Stuttgart, 1964, 47–66.; Karl HAUKE: *Die Bedeutung der Befestigung in der Geschichte der Stadt Elbing.* = *Studien zur Geschichte des Preussenlandes. Festschrift für Erich Keyser zu seinem 70. Geburtstag.* (Hg.

egymással összefüggésben. Ebből a szempontból a késő középkori Poroszország, a német lovagrendi állam sem jelent kivételt, noha a várostörténeti kutatásoknak itt is komoly múltja és jelene van.[3] Ennek a kérdéskörnek a vizsgálata az utóbbi évtizedben egyre erőteljesebben fejlődő ún. „új hadtörténet" szempontjából sem lenne érdektelen.[4] Friedrich Benninghoven széles

Ernst BAHR), Marburg, 1963, 353–358.; Traugott EHRHARDT: *Die Geschichte der Festung Königsberg/Pr. 1257–1945.* (Ostdeutsche Beiträge aus dem Göttinger Arbeitskreis, Bd. XVII), Würzburg, 1960, 9–14.; Összefoglaló jellegű munkára l. Norbert OHLER: *Krieg und Frieden im Mittetlalter.* München, 1997, 94–97.; Malte PRIETZEL: *Krieg im Mittelalter.* Darmstadt, 2006, 131–137.; Kitekintéssel a kora újkorra l. Bogusław DYBAŚ: *Militarne funkcje i znaczenie miast środkowoeuropejskich w średniowieczu i czasach nowożytnych.* = *Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodiej do połowy XIX wieku.* (red. Dorota MICHALUK, Krzysztof MIKULSKI), (Studia ad historiam civitatum pertinentia), Toruń, 2003, 55–69., itt: 56–57.

3 L. pl. Max TOEPPEN: *Das Elbinger Kriegsbuch.* Altpreußische Monatschrift, 36(1899), 223–273.; UŐ.: *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter.* II. 1–3. Danzig, 1871–1873.; UŐ.: *Geschichte der räumlichen Ausbreitung der Stadt Elbing mit besonderer Berücksichtigung ihrer Befestigungen und ihrer wichtigsten Gebäude.* Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 21(1887), 1–142.; Martin BALTZER: *Zur Geschichte des Danziger Kriegswesen im 14. und 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Säcularfeier der Vereinigung Danzigs mit der preussischen Monarchie.* = *Programm des königlichen Gymnasium zu Danzig.* Danzig, 1893, nr. 28, 1–33.; Paul GEHRKE: *Danzigs Schützenbrüderschaften in alter un neuer Zeit.* Festschrift herausgegeben von der Friedrich Wilhelm Schützenbrüderschaft zur hundertjährigen Gedenkenfeier ihrer Fahnenverleihung, Danzig, 1895, 1–90.; Arthur SEMRAU: *Die beiden Schiessgärten in der Altstadt Elbing.* Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, 29(1921), 27–49.; UŐ.: *Die Register über Bewachung der Altstadt Elbing aus dem 15. Jahrhundert.* Mitteilungen des Coppernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, 29(1921), 50–61.; Friedrich BENNINGHOVEN: *Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398–1408.* Zeitschrift für Ostforschung, 13(1964), H.3, 421–477.; Sven EKDAHL: *„Schiffskinder" im Krigsdienst des Deutschen Orden. Ein Überblick über die Werbungen von Seeleuten durch den Deutschen Orden von der Schlacht bei Tannenberg bis zum Brester Frieden (1410–1435).* = *Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350–1450.* (red. Sven EKDAHL), Acta Visbynensia IV, Visby-symposiet für historika vetenskaper 1971, Visby, 1973, 233–274.; Zenon H. NOWAK: *Przyczynek do układu przestrzennego średniowiecznego Chełmna.* = *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czei profesora Andrzeja Tomczaka.* (red. Jerzy DYGDAŁA, Bolesław WOSZCZYŃSKI), Warszawa, 1992, 309–316.; Krzysztof MIKULSKI: *Zasady wymiaru powinności wojskowych kupców toruńskich w świetle wykazów z 1400–1402 roku.* = *Aetas media – aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.* (red. Halina MANIKOWSKA, Agnieszka BARTOSZEWICZ, Wojciech FAŁKOWSKI), Warszawa, 2000, 192–198.; Janusz TANDECKI: *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVIII wieku.* Zapiski Historyczne, 60(1995), H.1, 7–22., itt: 9–11.; Dieter HECKMANN: *Der Wäppner der Witwe und der Seefahrer selbst: Aufgebote aus dem Elbinger Kriegsbuch von 1383 bis 1409.* = *Beiträge zur Militärgeschichte des Preussenlandes von der Ordenszeit bis zum Zeitalter der Weltkriege.* (Hg. Bernhart JÄHNIG), (Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, Bd. 25), Marburg, 2010, 75–87.

4 Erről l. Wolfram WETTE: *Friedensforschung, Militärgeschichtsforschung, Geschichtswissenschaft. Aspekte einer Kooperation.* Aus Politik und Zeitgeschichte, 22(1974), 7, 3–13.; Bernd ULRICH: *„Militärgeschichte von unten". Anmerkungen zu ihren Ursprüngen, Quellen und Perspektiven im 20. Jahrhundert.* Geschichte und Gesellschaft, 22(1996), H.4, 473–504.; Thomas KÜHNE: *Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte.* = *Was ist*

körű, a Német Lovagrend és Poroszország katonai struktúráját, ezek kölcsönös kapcsolatát (benne a városok katonai szerepét is) feltáró kutatási elképzelése sajnos csak terv maradt.[5] A Dieter Heckmann és általam szerkesztett, kiadásra előkészített forrásközlés, az *Elbinger Kriegsbuches*,[6] valamint az *Organisation der nach außen gerichteten militärischen Handlungen der Altstadt Elbing an der Wende des 14. und 15. Jahrhunderts* című könyvem vélhetően új impulzust ad majd a városi hadügyek kutatásának.[7]

A késő középkori Poroszországban 1250 táján öt, 1300-ban már 22, 1350-ben kereken 70, 1410-ben pedig már 93 városi település volt. Ebből 69-nek a Német Lovagrend volt az ura, a többinek pedig a porosz püspökök vagy káptalanok.[8] A 13. és a 14. században a Német Lovagrend tartományúri hatalmának legfontosabb jellemzője az intenzív katonai tevékenység volt, ami a szerzetesi lovagrendi jellegből, a pogányok elleni harcot élethivatásul választó, erre feleskűdő szervezetből adódott. A 13. század negyedik évtizedétől a 14. század elejéig folyamatosan hadakozott a pogány balti népekkel: először a poroszokkal, majd a litvánokkal és a samogitiaiakkal.[9] Ezekben a harcokban a porosz városok is

Militärgeschichte? (Hg. Thomas Kühne, Benjamin Ziemann), (Krieg in der Geschichte, Bd. 6), Paderborn, 2000, 9–46.; Gerd Krumeich: *Sine ira et studio? Ansichten einer wissenschaftlichen Militärgeschichte. = Was ist Militärgeschichte? i. m.*, 91–102.; Uő.: *Militärgeschichte für eine zivile Gesellschaft. = Geschichtswissenschaften. Eine Einführung.* (Hg. Christoph Cornelissen), Frankfurt am Main, 2004, 178–193.

5 Friedrich Benninghoven: *Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum.* Zeitschrift für Ostforschung, 19(1970), H. 4, 631–651., itt: 631. valamint az 1. lábjegyzet.

6 *Das Elbinger Kriegsbuch (1383–1409). Rechnungen für städtische Aufgebote.* (Hg. Dieter Heckmann, Krzysztof Kwiatkowski), (Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung) (megjelenés alatt).

7 E témához egyfajta bevezető vázlat lehet a poroszországi városok katonai funkciójáról írott egyik tanulmányom, l. Krzysztof Kwiatkowski: *Die militärische Funktion der Städte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens in Preußen (vom 13. bis zum Anfang des 15. Jh.) = Städtelandschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit.* (Hg. Roman Czaja, Carsten Jahnke), Toruń, 2009, 167–186.

8 Ehhez l. Roman Czaja: *Miasta i ich posiadłości ziemskie w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach. = Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku.* (red. Zenon H. Nowak, Roman Czaja), Toruń, 2000, 45–65.; *Uő: Urbanizacja kraju. = Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo.* (red. Marian Biskup, Roman Czaja), Warszawa, 2008, 177–199.; Elsősorban Kulmerland tartományra vonatkozóan l. Roman Czaja: *Die Formung der Städtelandschaft im Kulmerland im 13. und 14. Jahrhundert. = Zentrum und Peripherie in der Germania Slavica. Beiträge zu Ehren von Winfried Schich.* (Hg. Doris Bulach, Matthias Hardt), (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 34), Stuttgart, 2008, 247–263.; Korábban ugyanerről Marian Biskup: *Rozwój sieci miast pruskich do drugiej połowy XVII w.* Kwartalnik Historii Kultury Materielnej, 28(1980), 3, 401–412.; Uő: *Entwicklung des Netzes der altpreussischen Städte bis zur zweiten Helfte des 17. Jahrhunderts.* Acta Poloniae Historica, 53(1986), 5–27.

9 Vö. Hartmut Boockmann: *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte.* München, 1994, 93–114.; Marian Biskup–Gerard Labuda: *Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesselschaft – Staat – Ideologie.* (Klio in Polen, Bd. 6), Osnabrück, 2000, 162–185,

részt vettek. A lovagrendi állam időszakából fennmaradt okleveles anyagnak ugyan csak egy része városi keletkezésű, de így is egyértelműen megállapítható, hogy az újonnan alapított városok katonai kötelezettsége a városi területeken túlra, egészen távoli vidékekig kiterjedt.[10] Mindezt a 13. századi és a 14. század első háromnegyedéből származó egyéb írott források is megerősítik.[11] A középkori porosz városoknak tehát nem egyszerűen csak megerősített, védett települési jellegükből adódó védelmi feladatuk volt, hanem hadjáratokra is kiterjedő, meghatározott katonai funkciójuk.[12] Demográfiai és gazdasági erejükből adódóan képesek voltak felfegyverzett csapatokat kiállítani a Lovagrend katonai vállalkozásaihoz.[13] A porosz városok, elsősorban a nagyobbak, mint Rechtstadt Danzig, Altstadt Elbing, Altstadt Thorn, Altstadt Königsberg vagy

---

202–212, 387–391.; Werner PARAVICINI: *Die Preussenreisen des europäischen Adels.* Teil 1, (Beihefte der Francia, Bd. 17/1), Sigmaringen, 1989, 21–34. és Teil 2, (Beihefte der Francia, Bd. 17/2), Sigmaringen, 1995, 13–66.; Kristjan TOOMASPOEG: *Histoire des chevaliers Teutoniques.* Paris, 2001, 103–107, 113–115.; Sylvain GOUGUENHEIM: *Les chevaliers teutoniques.* Paris, 2007, 278–312.; Danielle BUSCHINGER–Mathieu OLIVIER: *Les chevaliers teutoniques.* Paris, 2007, 111–124, 158–168, 170–174, 256–259.; Klaus MILITZER: *Die Geschichte des Deutschen Ordens.* Stuttgart, 2005, 115–118.; Jürgen SARNOWSKY: *Der Deutsche Orden.* München, 2007, 47–51, 89–92.

10 KWIATKOWSKI, *i. m.*, 2009, 171–179.; Hans WERMBTER: *Die Verfassung der Städte im Ordensland Preussen.* Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 13(1884), 1–74., itt: 41–42.; Marian DYGO: *Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259).* Warszawa, 1992, 159–188.; Roman CZAJA: *Preußische Hansestädte und der Deutsche Orden. Ein Beitrag zu den Beziehungen zwischen Stadt- und Landesherrschaft im späten Mittelalter.* Hansische Geschichtsblätter, 118(2000), 57–76., itt: 59–68.; Roman CZAJA: *Die Anfänge preußischer Hansestädte im Lichte der historischen und archäologischen Quellen: Danzig/Gdańsk, Elbing/Elbląg, Thorn/Toruń.* = *Stadtgründung und Stadtwerdung. Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung.* (Hg. Ferdinand OPLL), (Beiträge zur Geschichte Städte Mitteleuropas, Bd. 22), Linz, 2011, 59–74., itt: 64.; Uő: *Die Ritterbrüder des Deutschen Ordens und die städtische Gesellschaft in Preußen bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts.* = *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010.* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 72), (Hg. Klaus MILITZER), Weimar, 2012, 119–132., itt: 120–121.

11 Ezekről a forrásokról l. KWIATKOWSKI, *i. m.*, 2009, 174, 24. lábjegyzet.

12 *Uo.* 181–184.

13 Rechtstadt Danzigra vonatkozóan l. Marian BISKUP: *Pod panowaniem krzyżackim – od 1308 r. do 1454 r.* = *Historia Gdańska.* I. (do roku 1454). (red. Edmund CIEŚLAK), Gdańsk, 1978, 337–627., itt: 382–383.; Altstadt Elbingre vonatkozóan l. Roman CZAJA: *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu.* Toruń, 1992, 31–34; Altstadt Thorn városára l. Janusz TANDECKI: *Rozkwit toruńskiego ośrodka handlowego i produkcyjnego w latach 1350–1411.* = *Historia Torunia.* (red. Marian BISKUP), Toruń, 1999, 167–220., itt: 202.; Altstadt Königsbergre vonatkozóan l. Fritz GAUSE: *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen.* Bd. I: Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten, Köln–Graz, 1965, 119.; Kulm városára l. Zenon H. NOWAK: *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.* = *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny.* (red. Marian BISKUP), Warszawa – Poznań – Toruń, 1987, 63–128., itt: 79–80.; Altstadt Braunsbergre vonatkozóan l. Stanisław ACHREMCZYK–Alojzy SZORC: *Braniewo.* (Monografie Miast i Wsi Warmii i Mazur, Nr. 2), Olsztyn, 1995, 28.

Kulm,[14] a 14. században és a 15. század elején nem önmagukat vagy környéküket védelmezték, hanem a Német Lovagrend hadjárataiban vettek részt az ország határain kívül.[15] A lovagrendi állammal foglalkozó történeti munkákban már közel 200 éve alapvető tényként szerepel, hogy a porosz városok katonai kontingenseket állítottak ki a Rend támadó háborúihoz.[16] Arról azonban sokkal kevesebbet tudunk, hogyan készítették elő s szerelték fel ezek a városok a katonai vállalkozásokhoz szükséges csapatokat, hogyan gondoskodtak ellátásukról és utánpótlásukról. Fontos kérdés az is, mekkora anyagi terhet jelentett a városoknak a fegyveres kontingensek kiállítása, hogyan viszonyultak a porosz városok a Német Lovagrend hadjárataihoz, milyen volt a viszonya a patríciusi rétegnek a tartományúri hatalmat gyakorló szerzetesi közösséghez. A feltett kérdések megválaszolása nagymértékben függ a forrásoktól, ugyanis a késő középkori lovagrendi állam városainak hadügyeiről ezek nagyon is differenciált volta miatt nehéz átfogó és megalapozott képet rajzolnunk. Jelentősebb arányban ugyanis csak a 14. század utolsó évtizedeitől maradtak fenn városi iratok, így a porosz városok támadó hadjáratokban való részvételének kutatása csak a 14. század utolsó negyedétől lehetséges.[17] De nem csak időben van jelentős eltérés a forrásokat illetően, hanem térben, az egyes városok esetében is. A középkori porosz városok közül gyakorlatilag csak háromnál maradt fenn annyi forrásanyag, amely lehetővé teszi e városok lovagrendi időkben játszott katonai szerepének vizsgálatát. Mindhárom szóba jöhető város egyúttal a Hanza-városok szövetségének is tagja volt. Ez a három porosz város a következő volt: Rechtstadt Danzig, Altstadt Thorn és Altstadt Elbing. Elbing óvárosa esetén az 1454-ig terjedő időszakból származó forrásanyag önmagában nagyobb, mint a másik két városé együtt. Ezt a relatíve gazdag hagyatékot az ún. *Elbinger Kriegsbuch* őrizte meg, s az 1383–1409 közötti 26 év időszakából 42 városi csa-

14 Általában a nagyobb porosz városi központokról l. Roman CZAJA: *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu.* Toruń, 1999, 18–65.; Janusz TANDECKI: *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źrodło historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej (organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii).* Warszawa – Toruń, 1990, 11–84.

15 KWIATKOWSKI, *i. m.*, 2009, 179.

16 L. pl. Johannes VOIGT: *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens.* Bd. V, Königsberg, 1832, 340–342., Bd. VI, Königsberg, 1834, 585, 680.; Lotar WEBER: *Preussen vor 500 Jahren in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie.* Danzig, 1878, 617, 662.; Markian PELECH: *Die Teilnahme der Altstadt Elbing am Großen Krieg (1409–1411) und ihre während des Krieges erlittenen Schäden.* Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 10(1987).

17 L. Piotr OLIŃSKI: *Die Danziger Stadtbücher im 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* = *Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten.* (Hg. Jürgen SARNOWSKY), (Hansische Studien. Bd. XVI), Trier, 2006, 109–122.; Janusz TANDECKI: *Stand und Bedürfnisse der Quellenedition zur Geschichte Preußens im Mittelalter und an der Schwelle zur Neuzeit.* = *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.–16. Jahrhundert).* (Hg. Matthias THUMSER, Janusz TANDECKI, Dieter HECKMANN), Toruń, 2001, 201–212.; TANDECKI, *i. m.*, 1990. 85–196.

patállítást és katonai részvételt tartalmaz.[18] Más városi forrásokkal együtt (mint az 1404–1414 közötti városi számadáskönyv,[19] az 1397–1404 közötti vámregiszter,[20] az 1417., 1432., 1437., 1440., 1442. és 1452. évi ún. őrnaplók,[21] az 1417. évi városi negyedek regiszterei,[22] valamint a többi, datálatlan városi negyedregiszterek[23]) viszonylag jó kutatási bázist jelentenek.[24] Elsősorban a városi tisztségviselők elszámolásai tartalmaznak adatokat a város katonai szerepvállalásának kutatásához. Rechtstadt Danzig esetében sokkal kevesebb forrás maradt fenn, és Altstadt Elbinggel összehasonlítva az 1454-ig terjedő időszak városi katonai ügyeivel kapcsolatosan más jellegű forrásanyaggal rendelkezik.[25] A városi tanács és azok tagjainak írásait, feljegyzéseit tartalmazó, az 1420. évvel kezdődő ún. *Liber missivarum*, illetve az 1420–1455 közötti oklevelek,[26] valamint más városi könyvek[27] Danzig esetében is viszonylag jó forrásbázist jelentenek a város katonai aktivitásának és katonai logisztikai szerepének megismeréséhez. Az Altstadt Thorn hadügyeire vonatkozó források sem annyira gazdagok, mint Elbing esetében. Elsősorban a polgárok katonai szolgálati kötelezettségére vonatkozó feljegyzésekről van szó, amelyek az 1398. évi Gotland elleni hadjárattal összefüggésben készültek,[28] továbbá két, 1401-ből

18 Archiwum Państwowe w Gdańsku (a továbbiakban: APG), 369,1/3005 *(Liber initatus Anno Domini lxxxiiij continens reisas et clamores)*; HECKMANN, *i. m.*, 2010, 75–77.; TOEPPEN *i. m.*, 1899, 223–224.; TOEPPEN , *i. m.*, 1871, 74.; TANDECKI, *i. m.*, 1990, 120–121.; TANDECKI, *i. m.*, 2001, 209.

19 APG 369,1/1378 (*Dyt is dat nyge rekenbuk van dem Jahre des heren 404 usque ad Annum 1414*) = *Nova Księga Rachunkowa Starego Mista Elbląga 1404–1414.* (wyd. Markian PELECH), cz. I (1404–1410), (Towarzystwo naukowe w Toruniu. Fontes 72), Warszawa – Poznań – Toruń, 1987.; cz. II (1411–1414), (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes 72), Warszawa – Poznań – Toruń, 1989. (a továbbiakban: *NKRSME*); Max TOEPPEN: *Zu den Elbinger Kämmereirechnungen.* Altpreußische Monatschrift, 8(1871), 369–371.; Max TOEPPEN: *Zu den Elbinger Kämmerei-Rechnungen.* Altpreußische Monatschrift, 9(1872), 373–376.

20 APG 369,1/2907 *(Dys buech ez von pfuntgelde) = Ein Rechnungsbuch über den Preußischen Pfundzoll der Jahre 1397–1404.* (Hg. Markian PELECH), Beiträge zur Geschichte Westpreußens, 10(1987), 139–193.

21 APG 369,1/3006 (Registrum de custodia murorum), 1–34.

22 APG 369,1/3006, 36–55.

23 APG 369,1/2988 (Das Irste Quartyr); APG 369,1/2989 (Das ander quartyr); APG 369,1/2991 (Das virde quartyr).

24 TANDECKI, *i. m.*, 1990, 103–124.

25 TANDECKI, *i. m.*, 1990, 124–143.; OLIŃSKI, *i. m.*, 2006, 111–118.; Katarzyna KOMSTA: *Danziger Amtsbücher aus den Jahren 1357–1794 und 1807–1814.* Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde, 47/48(2001/2002), 285–334., itt: 302–313.

26 APG 300,27/1 (1420–1430), 300,27/2 (1431–1438), 300,27/3 (1436–1449), 300,27/4 (1440–1448), 300,27/5 (1448–1455); TANDECKI, *i. m.*, 1990, 140–142.; OLIŃSKI, *i. m.*, 2006, 117.; KOMSTA, *i. m.*, 2001/2002, 305.

27 APG 300,44/4 (*Liber ordinancie consulum civitatis Danczk*).

28 Karola CIESIELSKA: *Wykazy mieszczan toruńskich zobowiązanych do udziału w wyprawach krzyżackich na Gotlandię w latach 1398–1408.* Zapiski Historyczne, 32(1967), II.4, 79–98., itt: 81–95.; Archiwum Państwowe w Toruniu, (a továbbiakban: APT), Kat. II, dz. IV, nr 2.

származó összeírásról a polgárok tulajdonáról és a céhek tagjairól,[29] valamint az 1398.,[30] 1400.,[31] és 1409. évi számadásokról.[32] Sokkal rosszabb Altstadt Königsberg forrásanyaga, mert az ottani levéltár már a 18. században komoly károkat szenvedett, 1945 tavaszán pedig a források nagy része megsemmisült, így Königsberg középkori katonai szerepének a vizsgálata gyakorlatilag lehetetlen.[33] Kulm városából 10 magisztrátusi könyv maradt fenn, de ezekben semmilyen adat sincs arra vonatkozóan, mennyit fordított a város katonai kiadásokra, illetve hogyan szervezte meg fegyveres kontingensét.[34] Az ermlandi (warmiai) püspök fennhatósága alá tartozó Braunsberg városához kapcsolódóan csak egy 1363 tavaszán indított hadjárat alkalmával készített lista maradt fenn, amely a kiállított kontingens keretében hadba vonultakat sorolta fel, és néhány további feljegyzés.[35] A forrásanyag ilyen nagyságrendű mennyiségi különbözősége, tér-

29 APT, Kat. II, dz. IV, nr 2, 1–4,Wykaz właścicieli domów kupieckich w Starym Mieście Toruniu zobowiązanych do służby wojskowej z okolo 1401 roku. = *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435 / Schoßbücher und Lastenverzeichnisse der Einwohner der Altstadt Thorn von 1394 bis 1435.* (Hg. Krzysztof Mikulski, Janusz Tandecki, Antoni Czacharowski), (Żródła do Dziejów Średniowiecznego Torunia / Quellen zur Geschichte des mittelalterlichen Thorns. Teil I), Toruń, 2002, 121–134.; Janusz Tandecki: *Mittelalterliche Finanz- und Rechnungsbücher der Hansestädte in Preussen und ihre Editionen.* = *Editionswissenschaftliches Kolloquium 2009. Zahlen und Erinnerung. Von der Vielfalt der Rechnungsbücher und vergleichbarer Quellengattungen.* (Hg. Helmut Flachenecker, Janusz Tandecki), (Publikationen des Deutsch-Polnischen Geschprächskreises für Quellenedition / Publikacje Niemiecko-Polskiej Grupy Dyskusyjnej do Spraw Edycji Żródeł. Bd. 5), Toruń, 2010, 13–31., itt: 17–18.; Robert Ruciński: *Eine neue Editionsreihe zur Geschichte der Stadt Thorn.* = *Quellenvielfalt und editorische Methoden.* (Hg. Matthias Thumser, Janusz Tandecki, Antje Thumser), (Publikationen des Deutsch-Polnischen Geschprächskreises für Quellenedition / Publikacje Niemiecko-Polskiej Grupy Dyskusyjnej do Spraw Edycji Żródeł. Bd. 2), Torun, 2003, 177–182. itt: 179–180.; APT, Kat. I, nr 1079/1; 1079/2; 1079/3; 1079/4; 1079/5; 1079/6; 1079/7; 1079/8; 1080/1; 1080/2; 1081/1; 1081/2; 1081/3; 1081/4; 1081/5.

30 APT, Kat. II, dz. IV, nr 1(1398).

31 APT, Kat. I, nr 211a, Bl. 1, 2.

32 APT, Kat. II, dz. XVI, nr 8.

33 *Archive in Ostpreußen vor und nach dem Zweiten Weltkrieg unter Einschluß des Memellandes und des Soldaugebietes.* (Bearb. Rainer Täubrich), Bonn, 1990, 58–59.; Dieter Heckmann: *Das Staatsarchiv als Ersatz für das verlorenen Stadtarchiv Königsberg.* = *Preussens erstes Provinzialarchiv. Zur Erinnerung an die Gründung des Staatsarchives Königsberg vor 200 Jahren.* (Hg. Bernhart Jähnig, Jürgen Kloosterhuis), (Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung. Bd. 20), Marburg, 2006, 245–257. itt: 245–246.

34 Bernhart Jähnig: *Zur Edition der Kulmer Stadtbücher.* = Editionswissenschaftliche Kolloquien 2005/2007. Methodik – Amtsbücher. Digitale Edition – Projekte. (Hg. Matthias Thumser, Janusz Tandecki, Antje Thumser), (Publikationen des Deutsch-Polnischen Geschprächskreises für Quellenedition / Publikacje Niemiecko-Polskiej Grupy Dyskusyjnej do Spraw Edycji Żródeł. Bd. 4), Toruń, 2008, 55–64.

35 *Aufzeichnungen aus Ratsakten von Braunsberg.* = *Zur Geschichte Preussens im 15. Jahrhundert.* (Hg. Walther Hubatsch, Udo Arnold), Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit (a továbbiakban: SRP), Bd. VI. Frankfurt am Main, 1968, 68–83. itt: 70, 72, 73, 74, 75, 76.

beli s időbeli változatossága számottevően megnehezíti a kutatást. A porosz nagyvárosok katonai aktivitásának együttes elemzése emiatt külön tanulmányt igényelne, jelen írásunk keretei között csak a források terén leggazdagabb anyaggal rendelkező Altstadt Elbinget vizsgáljuk.

Az *Elbinger Kriegsbuch* tanúsága szerint a 14. század két utolsó és a 15. század első évtizedében Elbing óvárosának polgárai intenzíven részt vettek a Német Lovagrend litvánok, samogitiaiak és ruténok (oroszok) elleni hadjárataiban. A már említett 1383–1402 közötti 42 katonai vállalkozásból, amelyekben elbingi kontingens is felvonult, 34-et a keleti határvidékre vezettek (ez több mint 85%).[36] A város az egyes hadjáratokhoz különböző nagyságú, felszereltségű és összetételű csapatokat állított ki, de tagadhatatlan, hogy katonai téren nagy aktivitást mutatott: évente átlagosan két hadjáratban vett részt, 25 és fél év alatt pedig 42-ben, s csak öt olyan év (1392, 1395, 1401, 1407, 1408) volt, amikor nem került sor katonai akcióra. Egy-egy elbingi kontingens hol 25–30, hol pedig 60–70 emberből állt.[37] Az *Elbinger Kriegsbuch* a 14. és 15. század fordulójának hadjárataihoz kapcsolódó pénzügyi kiadásokról is tartalmaz feljegyzéseket. Egy-egy katonai akció finanszírozásának mértéke s módja nagyon fontos részét alkotta a középkori városok katonai téren tanúsított aktivitásának.[38] Altstadt Elbing esetében a katonai kiadásokhoz az 1404–1414 közötti kamarási könyvek, valamint az 1397–1404 közötti kikötői vámokkal kapcsolatos számadások jelentik a legfontosabb forrást, mert a korszakban a katonai vállalkozások nagyon sok vonatkozásban már kommercializálódtak.[39] Egy-egy hadjárat alkalmával a pénzügyi kérdések vizsgálatánál a költségek mértékének és valós értékének meghatározása jelenti a fő problémát.[40] A középkori városok esetében ez különösen nehéz, és nem csak a hiányzó források miatt. Az egyes városi tisztségekhez kapcsolódó tevékenységi körök nem voltak pontosan meghatározva, így ez a körülmény is nehezíti az elemzést.[41] Azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy egy hadjárat alkalmával a városi kontingens megszervezéséhez a magisztrátus pénztárából biztosított pénz soha nem fedezte a hadba vonulással összefüggő összes költségeket. Emiatt korántsem egyszerű meghatározni, hogy pontosan kik is vettek részt a csapatállításban, hadfelsze-

36 Toeppen, *i. m.*, 1899, 224–234.

37 Uo.

38 Fouquet, *i. m.*, 1989, 46–74.; Harm von Seggern: *Der Neusser Krieg und die Stadtfinanzierung Leidens. = Städtische Finanzwirtschaft am Übergang vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit.* (Hg. Harm von Seggern, Gerhard Fouquet, Hans-Jörg Gilomen), (Kieler Werkstücke. Reihe E. Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 4), Frankfurt am Main, 2007, 121–138.

39 Eberhard Isenmann: *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft.* Stuttgart, 1988, 143–144, 166–170.

40 Fouquet, *i. m.*, 1989, 43.; Isenmann, *i. m.*, 1988, 176–177.

41 Fouquet, *i. m.*, 1989, 48, 60–61.

relésben.[42] Az elemzésben a modern mikroökonómiai fogalmak s kategóriák sem nagyon nyújthatnak segítséget, mert a középkori számadáskönyvekben csak egyszerű feljegyzések olvashatók pénzmozgásokról, kiadásokról, bevételekről, s a legkevésbé sem emlékeztetnek a modern számviteli szabályokat követő könyvelésekre.[43] Sem egy várost, sem annak hivatalait, tisztségviselőit nem lehet „katonai vállalkozóként" szemlélni, így a csapatállítás és a hadjáratban való részvétel finanszírozásában sem lehet világosan megkülönböztetni elsődleges és másodlagos, állandó és változó költségeket.[44] Ehelyett a mindenkori kiadásoknál inkább „közvetlen" és „közvetett" költségekről beszélhetünk, azaz egy hadjárat alkalmával felállított kontingens esetében jelentkező kiadási tételek mellett a katonai szolgálatot teljesítők egyéni kiadásaival, illetve már a szervezés során felmerülő költségekkel is számolni kell, ami nem is biztos, hogy mindig többlet kiadást eredményező pénzügyi kérdésként jelent meg.[45] Ide kell sorolnunk például azoknak a városi tisztségviselőknek a bérét, akiket hivatali feladataik ellátásán túl eseti jelleggel a hadjáratra küldendő városi kontingens megszervezésével összefüggő feladatokkal is megbíztak.[46] (A mai közgazdasági szemlélet szerint egy konkrét hadjáratban történő részvétel megszervezésének és lebonyolításának kiadásai egy könyvelési rovatba, az ún. elsődleges költségek közé kerülnének.)[47] Egy-egy katonai vállalkozás során a középkori városokban inkább közvetlen és közvetett költségekről szerencsésebb beszélni. Az elsőhöz olyan kiadásokat soroltak, amelyek a vállalkozás konkrét megvalósításának anyagi feltételeit jelentették, azaz fegyverek, tábori eszközök, szállításra szolgáló szekerek, igásállatok, élelmiszer, takarmány stb. megvásárlását.[48] A második körbe azok a költségek tartoztak, amelyek a kontingens megszervezéséhez kapcsolódó különböző szolgáltatások, elvégzett munka ára volt.[49] Altstadt Elbing esetében a négy legjobban dokumentált

42 Hasonló megállapításra jutott Köln esetében WÜBBEKE, *i. m.*, 1991, 279.

43 ISENMANN, *i. m.*, 1988, 179–180.

44 A kétféle költségtípusról l. Adolf G. COENENBERG: *Einführung in das Rechnungswesen. Grundzüge der Buchführung und Bilanzierung.* Stuttgart, 2009, 23–27.

45 A lovagrendi államba érkező nyugati keresztesek esetében, akik a pogány litvánok ellen jöttek hadakozni, Werner Paravicini is megkülönböztetett „abszolút" és „relatív" költségeket. L. PARAVICINI, *i. m.*, 1995, 165, 174–175.

46 TANDECKI, *i. m.*, 1990, 74–75.; ISENMANN, *i. m.*, 1988, 145–146.

47 COENENBERG, *i. m.*, 2009, 23–24.

48 FOUQUET, *i. m.*, 1989, 61.; Ulf DIRLMEIER: *Die Kosten der Reichstadt Rothenburg ob der Tauber im Schweizerkrieg von 1499.* = Stadt und Krieg. 25. Arbeitstagung des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung in Böblingen, 1986, (Stadt in der Geschichte. Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung. Bd. 15), (Hg. Bernhard KIRCHGÄSSER, Günter SCHOLZ), Sigmaringen, 1989, 27–39., itt: 31–37.

49 DIRLMEIER, *i. m.*, 1989, 28–30.

hadjárat (ti. az 1404. évi Gotland,[50] az 1405. évi Samogitia,[51] az 1409. évi Dobrin tartomány[52] és 1410-ben a porosz Felföldre benyomult lengyel–litván hadak elleni akciók[53]) elemzése nyújt lehetőséget a katonai vállalkozás megszervezésére és lebonyolítására fordított költségek alaposabb megismerésére. Ezek a hadjáratok ugyanis rávilágítanak az elbingi kontingens anyagi ellátásának néhány „logisztikai" aspektusára. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közvetlen költségek még ezekben a forrásokban is csak részlegesen jelennek meg.

Elbing városának egy fegyveres csapat kiállításához mindenekelőtt biztosítani kellett az adott létszámhoz igazodó élelmiszer- és takarmánymennyiséget, a szükséges fegyvereket és hadiszereket, hadianyagokat, tábori felszereléseket és szállítókapacitást. Az 1404., 1405., 1409. és 1410. évi hadjáratokról szóló források szerint a kiadási tételek között az ellátással kapcsolatos költségek voltak a legfontosabbak. Az 1404. évi Gotland elleni hadjárat során az összes költség kb. 70%-át az élelmiszerrel történő ellátás kiadásai tették ki. Az 1409. évi hadjáratkor ez az arány 50%, az 1410. évi háború során ismét 70% volt. A Poroszország keleti és délkeleti, gyéren lakott határterületeire vezetett hadjáratokban logisztikai szempontból az élelmiszer- és takarmányellátás jelentette a legfontosabb kérdést, mert e vidékeken a természetföldrajzi és népességi viszonyokból következően sem vásárlással, sem rablással/rekvirálással nem lehetett ezekhez hozzájutni.[54] Ugyanez vonatkozott a tengeri hadjáratokra is. Egyes hadjáratok alkalmával viszont lehetőség adódott akár arra is, hogy a kiállított városi kontingens a csapatpénztárból (ún. *czerunge*) útközben vásároljon élelmiszert.[55] A csapatpénztár mértékétől függött, hogy

50 Friedrich BENNINGHOVEN: *Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398–1408.* Zeitschrift für Ostforschung, 13(1964), H.3, 421–477., itt: 456–473.; Jürgen SARNOWSKY: *The Military Orders and Their Navies.* = *The Military Orders.* vol. 4: On Land and by Sea, (ed. Judi UPTON-WARD), Aldershot, 2008, 41–56., itt: 52.

51 SARNOWSKY, *i. m.*, 2008, 51.; Robert KRUMBHOLTZ: *Samaiten und der Deutsche Orden bis zum Frieden am Melno-See.* Altpreußische Monatschrift, 26(1889), 193–258, 461–484. és 27 (1890), 1–84, 193–227., itt: 50–51.

52 Sławomir JÓŹWIAK: *Ofensywa Zakonu.* = Sławomir JÓŹWIAK–Krzysztof KWIATKOWSKI–Adam SZWEDA–Sobiesław SZYBKOWSKI: *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411.* Malbork, 2010, 120–136.; PELECH, *i. m.*, 1987, 50.

53 *Esward* CARSTENN: *Geschichte der Hansestadt Elbing.* Elbing, 1937, 185–186.; PELECH, *i. m.*, 1987, 51–53.; Krzysztof KWIATKOWSKI: *Wyprawa letnia.* = S. JÓŹWIAK-K. KWIATKOWSKI–A. SZWEDA–S. SZYBKOWSKI: *Wojna Polski i Litwy. i. m.*, 238–563.; Antoni CZACHAROWSKI: *Elbląg w Wielkej Wojnie Polski z Zakonem Krzyżackim.* = *Historia Elbląga, t. 1 (do 1466 r.).* (red. Stanislaw GIERSZEWSKI, Andrzej GROTH), Gdańsk, 1993, 245–252.

54 BENNINGHOVEN, *i. m.*, 1970, 635–636.; Marie-Luise HECKMANN: *Weichseldelta, Großer Wildnis und Rigaischem Meerbusen. Ökologische Voraussetzungen für die Landnahme im spätmittelalterlichen Baltikum.* = *Von Nowgorod bis London. Studien zu Handel, Wirtschaft und Gesellschaft im mittelalterlichen Europa. Festschrift für Stuart Jenks zum 60. Geburtstag.* (Hg. Marie-Luise HECKMANN, Jens RÖHRKASTEN), Hamburg, 2008, 255–295. itt: 260.

55 Ilyen volt pl. az 1409. évi dobrini hadjárat. L. *NKRSME* I 778.

a hadjáratra indult fegyveresek ellátását meddig lehetett biztosítani.[56] A katonai kiadások másik nagy részét a tábori felszerelésekről (sátrak, takarók, főzőüstök, szekerek stb.) történő gondoskodás jelentette. Ezt a tételt a takarmányra fordított költségek követték. A kiadások között csak a 4. helyen szerepeltek a fegyverekre, hadfelszerelésekre fordított költségek.

A már említett hadjáratokban a kiadások zömét az ellátás és a tábori felszerelés költsége tette ki (kb. 70%-ot).[57] Takarmányra, fegyverekre, katonai felszerelésekre és municióra jóval kevesebb összeget fordítottak. A fegyverek, hadfelszerelések az összes költségnek igen kis hányadát tették ki, azaz a legkevesebbet ezekre kellett költeni. Ez az 1404. évi hadjáratban az összes ráfordítás 3,5%-a, az 1405. évi Samogitia elleni téli hadjárat alkalmával 2%-a, az 1409 nyarán a lengyelországi Dobrin tartomány ellen vezetett akcióban kb. 1%-a, az 1410. évi háború során pedig 1,5%-a volt. A hadjáratok idején a lovak takarmányáról a városi kontingens tagjainak maguknak kellett gondoskodniuk.[58] Hasonló volt a helyzet a személyes fegyverzettel és felszereléssel kapcsolatban is. A csapat megszervezése során persze a városi tisztségviselők az általános beszerzéseken túl akár új fegyvereket, felszereléseket is vásárolhattak, amelyek nem feltétlenül voltak összefüggésben az adott hadjárattal, vagy ha nem a megszokott felszerelésű kontingenst akarták kiállítani. A források tanúsága szerint azonban a fegyverbeszerzés többé-kevésbé egyéni igények és szükségletek szerint, jórészt saját költségre történt.[59]

A hadjáratokra küldendő csapat megszervezésében, a felszerelésről történő gondoskodásban a városi tanács nagyon fontos szerepet játszott, mert ezek magas költsége csak ily módon volt biztosítható.[60] A hadjárat megindulása előtt azonban a kontingens nem mindegyik anyagi szükségletét biztosították tervszerű bevásárlással. Gyakran előfordult, hogy a városi tisztségviselők korábban, más alkalomból beszerzett eszközöket, felszereléseket bocsátottak a csapat rendelkezésére.[61] Ez különösen a fegyverzet terén volt gyakorlat.[62] A források tanúsága szerint a 14–15. század fordulóján a városi tisztségviselők a csapatállítással és a hadjárattal összefüggésben számos előkészítő munkát rendeltek meg a különböző városi alkalmazottaktól *(knechte)*, amiért külön bért is fizettek. De rajtuk kívül számos más embert is felkérhettek konkrét feladatok elvégzésére, amiért

56 Erre vonatkozóan más területről vett példaként l. Karl Saur: *Die Wehrverfassung in schwäbischen Städten des Mittelalters (Strassburg, Basel, Augsburg, Ulm, Rottweil, Überlingen, Villingen)*. Bühl, 1911, 22–23.

57 Pelech, *i. m.*, 1987, 50.

58 Ezt tapasztaljuk a sváb városok esetében is a 14. század végén. L. Saur, *i. m.*, 1911, 16.

59 *NKRSME* I 67, 783, 789; Antoni R. Chodyński: *Inwentarz broni palnej w ratuszu elbląskim z 1413 roku*. Rocznik Elbląski, *15(1997), 69–79, itt: 70–71.*

60 *NKRSME* I 7, 98, 578, 613, 724, 770, 970, 979, 983, 985, 986, 989, 1019, 1119, 1126, 1138.

61 *Uo.* I 1044, 1045, 1046, 1047, 1049, 1050, 1051.; Chodyński, *i. m.*, 1997, 70–73.

62 APG 369,1/789. *(Dys register gehoret an den burgermeyster)*; Tandecki, *i. m.*, 1990, 119.

ugyancsak fizettek. Így például futárokat *(loper)*, őröket *(wechter)*, teherhordókat *(trager)*, munkásokat *(arbeyter)*, fuvarosokat *(vuremane, furleuthe)*, hajtókat *(tryber)*, szánhajtókat *(driver)*, Visztula-hajósokat *(Wiselfarer)* legénységükkel együtt, orvosokat *(artzte, arczsten)*, lódoktorokat *(perdeartze)*, fürdősöket *(badir)*, szakácsokat *(kochen)*, pékeket *(becker)*. Ezeken kívül kézműveseket, mint például ácsokat *(tzymmermannen, czimmerlute)*, kőműveseket *(murer)*, számszeríjkészítőket *(armborstirer)*, páncélkészítőket *(platener)*, nyílkészítőket *(bogener)*, kovácsokat *(smede, hussmyte)*, szűcsöket *(korssener)*, állványozókat *(scherremaker)*, szabókat *(schroter)*, cipészeket *(schumaker)*, szíjgyártókat *(rymer)*, nyeregkészítőket *(zedeler)*, kádárokat *(boddeker)*, mázolókat *(meler)*, borbélyokat *(bartscher)* és vincelléreket *(wynmanne)*.[63] Közülük néhányan fegyveresként vagy kisegítőként a város által kiállított kontingens tagjaként részt vettek egy-egy hadjáratban.[64] A városi csapattesthez tartoztak még fuvolások *(pypen, pfyffen)*, harsonások *(bassuner)* és más zenészek *(spillute)* is.[65] Mindezek a kisegítő tevékenységet végzők a hadjárat előkészítéséért, valamint az abban való részvételért némi pénzt kaptak.[66] Azt nehéz megmondani, hogy ez a gyakorlat milyen mértékben élt a városi szokásjogban, de hogy korántsem volt jelentéktelen tényező, azt nyugodtan kijelenthetjük.[67] A hadjáratokban való városi részvétel előkészítése és a kiállított csapattesttel hadba vonulni egyfajta „üzleti" tevékenységnek minősült. Az ebben résztvevők, mint például a számszeríjkészítők, őrök, patikusok, szekeresek, fuvolások vagy írnokok gyakran amúgy is a város alkalmazásában álltak, s egész éven át fizetést kaptak. [68] A városi írnok fél évre hat márka bért kapott 1404-ben.[69] A számszeríjkészítő 1409-ben egész évre 10 márkát kapott.[70] A városi orvos éves bére 1410-ben 15 márka volt.[71] Ezek az emberek a hadjáratok alkalmával ugyanazt tették, mint a hétköznapokban, de ilyen feladatnak számított az akciók során a lovak gondozása, ételek elkészítése, a felszerelés fuvarozása, a fegyverek javítása stb.[72]

63 *NKRSME* I 7, 9, 18, 19, 203, 209, 224, 257, 556, 770, 771, 774, 958, 959, 963, 969, 970, 971, 972, 979, 980, 981, 982, 983, 985, 986, 987, 988, 1003, 1005, 1016, 1112, 1119, 1120, 1121, 1122, 1123, 1124, 1125, 1126, 1127, 1133, 1134, 1136, 1137, 1138, 1139; APG 369,1/1377. *(Liber continens censum civitatis Elbing intra et extra et cetera)*

64 APG 369,1/3005. *(Liber initiatus Anno Domini lxxxiiij continens reisas et clamores)* (a továbbikaban: *EKrB*) 2,5, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 21, 22, 24, 29, 31, 37, 38, 39, 42, 47, 48, 49, 50, 52, 57, 59, 60, 62, 65, 67, 69, 71, 74, 81, 87, 89, 93, 96, 106, 110, 128.

65 *NKRSME* I 970, 982, 985, 1121.

66 *Uo.* 1084.

67 L. ehhez Herbert A. SIMON: *Dzialanie administracji. Proces podejmowania decyzji w organizacjach administracyjnych.* Warszawa, 1976, 317–324.

68 *NKRSME* I 772, 773, 949, 1042, 1067.

69 *Uo.* 12.

70 *Uo.* 774.

71 *Uo.* 998.

72 *Uo.* 759, 783,1011.

Az, hogy a 15. század elején Altstadt Elbing polgárainak fegyveres szolgálata milyen mértékben kapcsolódott össze vagyoni helyzetükkel, nehezen megválaszolható kérdés. Tagadhatatlan persze, hogy katonai aktivitásukra befolyással volt pénzügyi állapotuk, gazdasági erejük, amelyről Roman Czaja külön szociológiai-topográfiai tanulmányt is publikált.[73] A városi számadáskönyvekből egyértelműen kiderül, hogy az Altstadt Elbing által kiállított fegyveresek katonai szolgálataikért a hadjárat során nem kaptak pénzt. Ha megnézzük az 1405. és a 1409. évi hadjáratok városi kontingensére vonatkozó csapatpénztári *(czerungen)* kiadásait, jól látható, hogy azok nem zsoldkifizetések voltak (mint egy zsoldos csapat esetében),[74] hanem ellátásra, szállásra, takarmányra fordították. (Maga a *czerunge* szó is azt jelentette, hogy a pénzt csak egy adott katonai vállalkozásra, ellátásra, elszállásolásra szabad fordítani, nem pedig zsoldra.)[75] Aki a városi tanács engedélyével elindult egy hadjáratra, azt ún. *vorczert*, azaz „útpénz" illette meg, amit a városi kasszából általában előre kifizettek, de nem az egyes résztvevőknek, hanem a csapatpénztárnak.[76] Ez az „útpénz" tartalmazta a kisegítőknek a hadjárat idejére járó bérét, a kontingens felszerelésének szállítási költségét, a szállás és ellátás tételeit. Hogy az ún. „útpénz" biztosítása szokásos eljárás volt-e, vagy csak a fennmaradt források alapján kivételesen megrajzolható egyedi eset, Altstadt Elbing városához tartozó sajátosság, megválaszolhatatlannak tűnik. Voltak ugyanis olyan hadjáratok, amelyekben sem a kapitányok, sem a fegyveresek nem kaptak semmiféle „útpénzt".

A számadáskönyvek vizsgálatából kiderül, hogy a Lovagrend hadjárataira induló városi kontingensek költségét a városi tanács alapvetően a város saját bevételeiből fizette.[77] Előfordulhatott azonban, hogy ez kevésnek bizonyult, s akkor egyéb pénzügyi forrásokat is igénybe vettek: a tengeri kereskedelemre vonatkozó kikötői értékvámot (az ún. *Pfundzollt*) vagy hitelfelvételt. Adott esetben ezek a források (különösen a *Pfundzoll*) a hadjáratra menő csapattest összköltségének 32–75%-át is elérhették.[78] A források elégtelenségéből adódóan nem tudjuk megállapítani, hogy a hadjáratok finanszírozásához milyen mértékben vették igénybe a vámbevételeket vagy a kölcsönöket, de mindkettő jelentős szerepet játszott ab-

73 Czaja, *i. m.*, 1992, 38–44.

74 L. ehhez Sven Ekdahl: *Kilka uwag o księdze żoldu Zakonu Krzyżackiego z okresu „Wielkiej Wojny" (1410–1411)*. Zapiski Historyczne,33(1968), H.3, 111–129., itt: 118–120.

75 *Uo.* 119.

76 *NKRSME* I 71, 88, 189, 232, 302, 351, 455, 462, 550, 723, 724, 773, 894, 904, 1015, 1059, 1119, 1127, 1136.

77 *Uo.* 11, 61, 62, 76, 77, 78, 85, 222, 257, 258, 259, 260, 777, 781, 782, 956, 976, 1141.

78 *Uo.* 6, 11, 18, 49, 64–75.; Klaus Militzer: *Ein Elbinger Pfundzollregister aus dem Herbst des Jahres 1398*. Preußenland, 17(1979), ½, 14–31., itt: 31.

ban, hogy Altstadt Elbing aktív résztvevője volt a 14. század végi, 15. század eleji lovagrendi hadjáratoknak.

A 15. század első évtizedére vonatkozó forrásanyag elemzése alapján megállapítható, hogy adott évben a hadjáratokra fordított kiadás a város összbevételeinek 15–35%-át, éves összes kiadásának 18–43%-át tette ki.[79] A katonai kiadások fedezetére gyakran rövid lejáratú kölcsönöket vett fel a magisztrátus, leggyakrabban a Német Lovagrendtől, a porosz püspököktől vagy a város tehetős polgáraitól. A Lovagrend viszonylag komoly összegű, 100, 200, 300, sőt 400 márkányi hiteleket is nyújtott, s nem csak az ország pénzében, hanem külföldi arany guldenekben is.[80] 1404-ben például a Rend thorni pénzverő mestere folyósított 400 márka kölcsönt Elbing óvárosának magisztrátusa számára.[81] A Német Lovagrend által hitelezett összeg a városi kontingens hadjáratra fordított kiadásainak 20–25%-át is elérhette, azaz a tartományúr igen jelentős likviditási támogatást nyújtott a hadjáratokban történő részvételhez. Egy alkalommal Ermland püspöke szintén adott kölcsönt, de az óváros polgárai, gazdag patrícius családjai viszonylag gyakran voltak egy-egy katonai vállalkozás hitelezői.[82] A Lovagrend hitelezői szerepe nemcsak Altstadt Elbing esetében állt fenn, hanem egész Poroszországban általános gyakorlatnak számított. Katonai téren ez megnövelte a Lovagrend lehetőségeit, fegyveres erejét, mozgásterét, a hitelkihelyezés pedig anyagi téren jelentett megtérülő befektetést. A Német Lovagrend pénzt, kölcsönt folyósított városainak, és „cserébe" katonai csapatokat kapott hadjárataihoz. Ez a gyakorlat egyfajta együttműködést és konszenzust hozott létre a városok és a tartományúr között. Ez a 15. század első évtizedében még általános volt, az együttműködés mindkét fél javát és érdekét szolgálta.[83]

(fordította Pósán László)

79 *NKRSME* I 5, 24, 26, 30, 40, 46, 48, 60. (az 1404–1405. évi elszámolás); 203, 229, 231, 246, 255. (1405–1406. évi elszámolás); 747, 882, 885, 891, 893, 955. (1409–1410. elszámolási esztendő); 1000, 1069, 1072, 1073, 1075, 1108, 1110, 1141. (1410–1411. évi elszámolás)

80 Uo. 18, 746, 769, 998, 999, 1002, 1012, 1013, 1261.; *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409.* (Hg. Erich Joachim), Königsberg, 1896, 527, 6–10.

81 *NKRSME* I 217.

82 Uo. 746, 998, 999.

83 Roman Czaja: *Die Krise der Landesherrschaft. Der Deutsche Orden und die Gesellschaft seines Staates in Preußen in den ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders, 16(2011), (Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten / The Military Orders in Times of Change and Crisis), 159–171., itt: 161–162.; Marie-Luise Heckmann: *Herrschaft im Spätmittelalter – am Beispiel des Deutschen Ordens. = Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz und Kirche.* (Hg. Roman Czaja, Jürgen Sarnowsky), Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica, Bd. XIV, Toruń, 2007, 9–26., itt: 12–14, 17–18.; Annika Souhr: *Relacje zakonu krzyżackiego z Toruniem w czasie wypraw gotlandzkich na przełomie XIV/XV w.* Rocznik Toruński, 36(2009), 7–37., itt: 8–9, 18–24.

Györkös Attila

LOGISZTIKA AZ ITÁLIAI HÁBORÚK KORÁBAN

Az 1512–1513-as hadjáratok esete

„Azok közé a feladatok közé, amelyek a legtöbb nehézséget okozzák, tartozik a hadsereg borral és frissen sült kenyérrel való ellátása."
(Niccolò Machiavelli[1])

A reneszánsz talán legnagyobb politikai gondolkodója, Machiavelli a háború művészetéről írott elméleti munkájában részben antik hadtörténeti munkákból, részben pedig saját korának tapasztalataiból merítkezett. Fenti idézete azt mutatja, hogy maga is felismerte a logisztika egyik fontos ágának, az élelmiszer-ellátásnak a problémáját, forráshasználatából pedig úgy tűnik, hogy eme következtetéseit éppen a 16. századi itáliai hadjáratok példájából vonta le.

Itáliai háborúknak azt a konfliktussorozatot nevezzük, amely 1494-ben VIII. Károly francia király nápolyi beavatkozásával kezdődött, és 1559-ben a cateau-cambrésis-i békével végződött. A két időpont között eltelt 65 esztendő során az Appennini-félsziget számos hadművelet színtere lett, amelyek során egyrészt a franciák, másrészt az itáliai államok, valamint Spanyolország és a Habsburg Monarchia igyekeztek nagyhatalmi érdekeiket érvényesíteni a térségben. Anglia pedig, felújítva franciaországi hódító törekvéseit, alkalomadtán szintén bekapcsolódott a háborúba.[2]

Jelen tanulmányunkban, amely a bonyolult folyamatok egyik kiragadott elemével, az 1512–1513-as hadjáratok logisztikájának kérdésével foglalkozik, azt szeretnénk bemutatni, hogy miként sikerült – vagy hogyan vallott kudarcot – az anyaországtól messze háborút viselő felek számára csapataik ellátása, eljuttatása a hadszíntérre.

1 Niccolò Machiavelli: *A háború művészete.* 5. könyv, (ford. Majtényi *Zoltán*) = *Niccolò Machiavelli művei.* I–II, Budapest, Madách, 1978, I, 563.

2 A kérdésről megjelent könyvtárnyi szakmunka közül az egyik legmodernebb: Michael Mallett–Christine Shaw: *The Italian Wars 1494–1559. War, State and Society in Early Modern Europe.* Harlow, Pearson, 2012. Magyar részről l. ifj. Barta János: Az itáliai háborúk (1494–1559). = *A kora újkor története.* (szerk. Poór János), Budapest, Osiris, 2009, 11–27.; Rázsó Gyula: *A lovagkor csatái.* Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 238–293.; Györkös Attila: *Az itáliai háborúk.* = *Európa az újkorban.* (szerk. Orosz István, Barta János, Angi János), Debrecen, D.U.P., 2006, 286–292.

A KORSZAK KATONAI-DIPLOMÁCIAI ESEMÉNYEINEK ÁLTALÁNOS BEMUTATÁSA

Az 1508-ban Velence ellen létrehozott cambrai-i liga még az Itáliában érdekelt valamennyi európai nagyhatalom összefogásával alakult meg. Részt vett benne II. Gyula pápa, XII. Lajos Franciaországa, I. Miksa német–római császár és Aragóniai Ferdinánd révén Spanyolország is. Miután azonban a háborúban legaktívabban és legeredményesebben részt vevő franciák győzelmet győzelemre halmoztak (pl. 1509. május 14., agnadellói csata), előbb a pápa, majd a többi nagyhatalom is kihátrált a szövetségből. II. Gyula nem csupán addigi ellenfelével, Velencével békült ki, hanem 1511 októberében a városköztársaság és a spanyol uralkodó részvételével Szent Ligát hozott létre „Itália felszabadításáért", amelynek célja deklaráltan a franciák kiűzése volt a félszigetről.[3]

A Szent Liga megalakulása, és a pápa közép-itáliai, romagnai ambíciói, amelyeket Velence, valamint a spanyolok is támogattak, jelentősen megnehezítették a franciák helyzetét. Az ekkor fennhatóságuk alatt álló Milánóban a király unokaöccse, a fiatal Gaston de Foix irányította a hadmozdulatokat. 1512 februárjában bámulatos bravúrral erősítést tudott bejuttatni a szövetségesek által ostromolt Bolognába, felszabadítva így a várost, majd egy merész rohammal elfoglalta a velenceiektől Bresciát (február 19.), végül április 11-én Ravennánál megütközött a spanyol–pápai főerőkkel. A csata részleteire nem térünk ki, a hadtörténeti szakirodalom bőségesen tárgyalja az eseményeket.[4] A franciák diadalmaskodtak ugyan, de elvesztették az ekkor mindössze 23 éves – máris legendássá vált és a fenti hadmozdulatai miatt „Itália villámának" nevezett – főparancsnokukat.

A győzelem pürroszinak bizonyult. XII. Lajos – eltúlozva az ütközet jelentőségét – úgy érezte, hogy a vereséget szenvedett pápával kibékülve fel tudja oszlatni a Szent Ligát. Ennek érdekében átadta Rómának a frissen meghódított romagnai városokat, és seregének jó részét hazaküldte. Döntése tévedésnek bizonyult. II. Gyula nem hátrált meg, sőt: május 17-én bevonta szövetségébe a császárt és a svájci kantonokat, maga felé billentve ezzel a mérleg nyelvét. Biztatására Lombardiában franciaellenes lázadások törtek ki, s ennek eredményeképpen La Palice kormányzónak ki kellett vonulnia Milánóból, ahol decemberben Massimiliano Sforza – a tartományt korábban uraló dinasztia leszármazottja – herceggé kiáltatta ki magát.

Mindeközben a dél-francia térségben érdekelt Spanyolország és Anglia is aktivizálódott. Aragóniai Ferdinánd a független, de francia befolyás alatt álló

[3] A kor diplomáciai változásairól részletesen: Didier Le Fur: *Louis XII. Un autre César.* Paris, Perrin, 2001, 95–112.

[4] Magyar részről l. Rázsó, *i. m.*, 256–259.

Navarrát szerette volna megszerezni, ezzel fejezve be az egységes Spanyolország létrehozását, míg veje, VIII. Henrik, a babérokra vágyó új angol király a százéves háború során elveszett szomszédos Guyenne tartományt kívánta visszahódítani. A két ország 1511. november 17-én a westminsteri egyezményben rögzítette együttműködésük feltételeit. Ezek szerint egy elkövetkezendő háborúban mindkét fél katonákat küld a dél-francia térségbe, akiknek ellátását a spanyoloknak kell biztosítaniuk.[5]

Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, angol részről az akció teljes kudarcba fulladt. Míg Ferdinánd egy gyors hadjáratban valóban megszerezte Navarra déli részét, nem gondoskodott megfelelően az angol expedíciós hadsereg ellátásáról, amely eredménytelenül volt kénytelen kivonulni a térségből. A spanyol uralkodó – sikerei után – nem kívánt további konfliktusokat, és szigetországi rokonát magára hagyva fegyverszünetet kötött XII. Lajossal.

A Szent Liga megszervezésében és egybetartásában fáradhatatlanul tevékenykedő II. Gyula 1513. február 21-én meghalt. Az utódlása körüli intrikákban alulmaradt az egyik legjelentősebb esélyes, Bakócz Tamás esztergomi érsek, s március 11-én Giovanni Medicit koronázták meg X. Leó néven. Az új pápa folytatta elődje politikáját, s minden erővel igyekezett megakadályozni a franciák újbóli térnyerését Észak-Itáliában. Míg Franciaország és a kimerült Velence március 11-én szövetségre lépett egymással,[6] X. Leó április 5-én a mecheleni (malines-i) egyezményben igyekezett megtartani a Liga még létező szövetségeseit, a helvét kantonokat, Angliát és a Birodalmat az újabb fenyegető francia invázió árnyékában. Valóban, Lajos csapatai májusban átkeltek az Alpokon, de hadserege június 6-án vereséget szenvedett a svájciak által támogatott milánói haderőtől Novaránál. Ezzel a milánói hercegség visszaszerzésének terve füstbe szállt.

Mindeközben az 1513-as Tudor–Habsburg szerződés értelmében VIII. Henrik partra szállt Észak-Franciaországban, egyesült Miksa császár haderejével, és a Calais-hoz közeli Thérouanne-t vette ostrom alá. A város két hónapos ellenállás után augusztus 23-án megadta magát. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy az élelmiszer-utánpótlás biztosítására érkező francia csapatokat augusztus 16-án az angol–császári erők megverték Guinegatte-nál. Az angolok ezután a kevésbé védhető Tournai-t fogták gyűrűbe, amelyet szeptember 22-én sikerült bevenniük.

A franciáknak más problémákkal is szembe kellett nézniük. A Miksa által feltüzelt svájciak szeptember elején a Habsburgok által követelt Burgundia székhelyét, Dijont zárták körbe, s csak jelentős váltságdíj (400 ezer écu) ígé-

5 Guy Le Moing: *La Sainte Ligue et la guerre franco-anglaise (1512–1514).* Paris, Economica, 2011, 32–33.

6 Le Fur, *i. m.*, 106.

rete ellenében távoztak. XII. Lajos egyetlen szövetségese, IV. Jakab skót király pedig végzetes vereséget szenvedett az angolok ellen Floddennél (szeptember 9.), ahol maga is halálát lelte. Tegyük hozzá, hogy Henrik nem használta ki megfelelően a két fronton aratott sikereit. Győzelmének tudatában az év októberében elhagyta Franciaországot és hazatért.

A franciák 1513-as mérlege tehát távolról sem volt kedvező: kiszorultak Itáliából, egyetlen valós szövetségesük, a skót király vereséget szenvedett és meghalt, városokat vesztettek saját területeiken, másokat pedig csak jelentős anyagi áldozatok révén sikerült megtartaniuk.

Mindazonáltal az a tény, hogy ellenfeleik nem tudták kihasználni teljesen a hadszíntéren bekövetkezett győzelmeiket, a korabeli hadászat sajátosságaira vezethetők vissza. Miksa svájci zsoldosai elsősorban az anyagi haszon érdekében harcoltak. Anglia királya korlátozott sikerei elérése után megelégedett a dicsőséggel. Ráadásul egy haderő fenntartása otthonától távol, hosszú időn keresztül, a korszak logisztikai feltételei mellett rendkívül nehéznek bizonyult. Ennek következménye lett, hogy kétévi háborúskodás után VIII. Henrik házassággal végződő szövetséget kötött XII. Lajossal,[7] s az is, hogy Miksa császár ettől fogva, egészen 1519-es haláláig, feltűnően békés politikát folytatott a francia királysággal. Ezzel megteremtette annak a lehetőségét, hogy 1515-ben az új Valois-uralkodó, I. Ferenc a nagyhatalmak asszisztálása mellett hódíthassa vissza a hőn vágyott milánói hercegséget, s ezzel országa az „itáliai ábrándok" újabb szakaszába léphessen.

ÁLTALÁNOS ISMÉRVEK A KORSZAK LOGISZTIKÁJÁRÓL

A korszak politikai és hadászati szakirodalma viszonylag kevés figyelmet tulajdonított a logisztikai kérdéseknek. A firenzei Machiavelli vagy Guicciardini, a velencei források, a francia és az angol krónikák, beszámolók röviden megemlékeznek róluk, de csupán néhány sort szentelnek a témának, és ott is inkább akkor, ha élelmezési problémák merültek fel.

Megbízhatóbb forrásaink az angol – és kisebb részben francia, itáliai – jegyzőkönyvek, királyi oklevelek, helyhatósági és diplomáciai iratok, valamint a hadművészet kérdéseiben járatos emlékírók művei. Közülük is kiemelkedik Philippe de Clèves (1456–1528) burgundi származású, előbb Habsburg, majd francia szolgálatban álló hadvezérnek az 1508–1515 között íródott *Instructions sur toutes manieres de guerroyer tant par mer que par terre (Tanácsok a tengeri és szárazföldi hadviseléssel kapcsolatban)* című műve. Hozzá hasonló Philip von Seldeneck német hadvezér (1442–1534)

[7] Húga, Tudor Mária 1514. október 9-én férjhez ment a megözvegyült XII. Lajoshoz.

Kriegsbuch című alkotása. A szerzők műveikben hosszan értekeznek a különböző fegyvernemek harcászati értékéről, de arról is, hogy milyen menetsebességgel, milyen logisztikai háttérrel kell rendelkezniük a hadseregeknek egy sikeres hadjárat megvívása érdekében.

Seldeneck sokat írt a haderő menetteljesítményének kérdéséről. Adataiból a svájci hadtörténész, Olivier Bangerter az alábbi következtetéseket vonta le: egy ideálisnak – és a korabeli hadszíntereken tipikusnak – tekinthető 15 ezres kontingens hadoszlopa (amelynek négyötöde gyalogosból, ötöde lovasságból áll), trénnel együtt, rossz útviszonyokat feltételezve (ahol a gyalogság háromsoros, a lovasság pedig kétsoros vonalban közlekedik) mintegy 25 km-t tesz ki. Ennélfogva az előőrs és a hátvéd közötti távolság ideje legalább öt óra. Ez azt jelenti, hogy a haderő a célpontba való megérkezésig csupán 20 km/nap menetteljesítményre képes (ezt az alábbiakban gyakorlati példán keresztül is látni fogjuk). Jobb útviszonyok között – a gyalogságnál nyolcsoros vonalat számolva – a hadoszlop napi 30 km-es menetteljesítményre is képes.[8] Ahogy azt a kortárs Niccolò Machiavelli megfogalmazta a *Háború művészete* című könyvében: „Gondod legyen arra is menetelés közben, hogy a hadsereg egyik része el ne szakadjon a másiktól, vagy nehogy elvékonyodjék a hadsereg, ha az eleje túl gyorsan, a vége pedig túl lassan halad: mindez rendbomlást okoz".[9]

A svájci gyalogság viszont kevés trénnel és minimális tüzérséggel közlekedett, ezáltal menetteljesítményét – kedvező viszonyok között – akár 40 km/napra is emelhette.[10] Tegyük hozzá, hogy ezeket az általános adatokat a mindenkori földrajzi viszonyok is befolyásolhatták. A lombardiai fronton a francia vagy a svájci haderőnek az Alpokon kellett átkelnie, ráadásul a hadszíntér – Észak-Itália – folyókkal tűzdelt vidék, ahol a gázlók, átkelők leküzdése a teljesítmény további csökkenését eredményezhette. Dél- és Észak-Franciaországban pedig az angolok számára a tenger átszelése jelentett problémát.

Ami a haderő élelmiszerrel való ellátását illeti, Philippe de Clèves ad számunkra ismét csak ideálisnak tekinthető információkat. Beosztás és fegyvernem szerinti különbségtétel nélkül a szerző a következő ellátmányt tartja megfelelőnek: egy katona napi élelmiszeradagja 1,5–2 font (kb. 0,75–1 kg) gabonából, egy font húsból, másfél liter borból, valamint olajból, ecetből, meg nem határozott mennyiségű szárított/sózott húsból és gyertyából állt. Természetesen ez nem tartalmazza a fegyverzet, különösen a lőfegyverek szükségleteit: lőport, golyókat, javítóeszközöket, valamint a lovak számára nélkülözhetetlen zabot vagy rozst (15–20 kg/nap).

8 Olivier BANGERTER: *Novare (1513). Dernière victoire des fantassins suisses.* Paris, Economica, 2012, 7–9.

9 MACHIAVELLI, *i. m.*, *A háború …*, 568.

10 BANGERTER, *i. m.*, 8.

Az elvont számok mögött az a realitás rejlik, hogy Philippe de Clèves számait alapul véve, például az 1513-ban Novaránál küzdő francia haderő 2000 nehéz-, illetve könnyűlovasa, 15 000 gyalogosa részére, ideszámítva a lovak által vontatott 25 ágyút és a mintegy 225 szekeret, a következő napi ellátmány biztosítására volt szükség: a 2750 ló számára 56 tonna zab, a legénységnek pedig 29 tonna gabona, nyolc tonna hús és 25 hl bor.[11] A kérdés természetesen abban rejlik, hogy egy haderő miként tudta ezt biztosítani saját maga számára. Ezt próbáljuk az alábbiakban néhány konkrét kérdés kapcsán megvilágítani.

ANGOL EXPEDÍCIÓ DÉL-FRANCIAORSZÁG ELLEN: ROSSZ ELLÁTÁS, ROSSZ HÁBORÚ

Az 1512-es dél-franciaországi angol invázió példája azt mutatja meg, hogy egy haderő eredményessége egyrészt a szükséges kalóriamennyiség és felszerelés biztosításán múlik, másrészt azonban a sikertelenségben a kulturális-kulináris különbségek is szerepet játszhatnak.

A már említett westminsteri egyezmény keretében Anglia hatezer fős expedíciós haderőt állított fel, amelyet a spanyol flottának kellett elszállítania operációs területére: előbb Észak-Kasztíliába, majd a franciaországi Guyenne-be. A haderő finanszírozása VIII. Henrik, míg ellátásának biztosítása Aragóniai Ferdinánd hatáskörébe tartozott.

A dokumentumok szerint Henrik – „a francia király nagy és egyre növekvő hatalma" miatt – a kontingens létszámát további ötszáz fővel megnövelte, s ugyanezt várta el a spanyol féltől is.[12] Az angol hadsereg toborzott katonákból állt, akiknek harcértéke igencsak kétségesnek bizonyult. Az egyetlen professzionális egységet az 500 főből álló, Flandriában rekrutált „németek", azaz *landsknechtek* tették ki. A haderő Dorset márkija vezetésével május elejére összeállt, a spanyol flotta pedig 16-án érkezett meg, hogy a hadszíntérre vigye őket.

Már a tengeri átkeléssel bajok voltak: az angol legénység jelentős része tengeribeteg lett, ráadásul élelmiszerkészletük egy részét ellopták a spanyol tengerészek. Megérkezvén tapasztalhatták, hogy a problémák még nem ér-

11 Bangerter, *i. m.*, 18–19.

12 *„But the power of the King of France is great and daily increasing. Taking this circumstance into consideration, the contracting parties intend to increase their forces. It is therefore concluded and convened by the above-mentioned ambassadors and commissioners that the English army shall be increased by 500 soldiers, so that the whole number of the English forces shall consist of 6,500 men. King Ferdinand, on the other hand, binds himself to increase his heavy cavalry by 1,500, and his light cavalry by the same number of horses. The total number of Spanish cavalry is, consequently, to consist of 2,000 heavy and 3,000 light horses."* (G. A.) *Calendar of State Papers. Spain. 1509–1525.* (ed. Bergenroth), London, 1866, Vol. II, 1512. március 16.

tek véget, sőt: nemhogy megfelelő ellátást nem biztosítottak számukra, de még sátrakat sem, így a katonák nehéz körülményekkel találták magukat szemben. William Knight királyi titkár a következőképpen írt erről haza: „Tábort vertünk [június] 9-én Reinteria [Renteria] mellett, mintegy hárommérföldnyire Navarrától. Az ellátást nem várakozásaink szerint kaptuk meg. Folyamatosan esik az eső, a katonák nagy elkeseredésére, akik az éjszakákat a bokrokban töltik".[13] A magukkal hozott tüzérség és málha szállítása ugyanígy gondot okozott, mert a spanyolok nem gondoskodtak megfelelő eszközökről sem. Dorset saját maga vásárolt öszvéreket és szamarakat, de azok – nem lévén képzettek az effajta feladatokra – semmit sem értek.

A katonák egyébként is nehezen viselték a helyi körülményeket. Az esőhöz forróság is járult, amihez az angolok nem szoktak hozzá. Ugyanígy megviselték őket a spanyol étkezési szokások is. A hazulról hozott tartalékok elfogytával kénytelenek voltak helyben vásárolni az élelmiszert. A nagymértékben használt fokhagyma emésztési problémákat okozott, csakúgy mint az, hogy az otthon megszokott sörről át kellett szokniuk a kasztíliai borra, amely azonban „olyannyira felforrósította a vért a gyomrukban, hogy háromezren közülük vérhast kaptak és ezernyolcszázan meghaltak".[14] Tegyük hozzá, hogy a járvány valószínűleg inkább a borhoz kevert víz miatt törhetett ki.

Az expedíciós erőknek mindezek mellett a drágasággal is meg kellett küzdeniük. Nem tudjuk, hogy a spanyol árak már ekkor is magasabbak voltak-e az angolokénál (mint az árforradalom klasszikus évtizedeiben), vagy csak a haderő megjelenése, azaz a megnövekvő vásárlóerő hajtotta-e fel a termékek árát, de a katonák arról panaszkodtak, hogy napi hat penny zsoldjukból nem tudják magukat megfelelően ellátni élelmiszerrel, így két penny emelést követeltek, amit azonban a parancsnok – pénz és utasítás híján – nem tudott teljesíteni. Az expedíciós haderő flamand és angol katonái között ráadásul a tétlenség és az elkeseredettség következtében villongások alakultak ki, olyan erősséggel, hogy Dorsetnek példát kellett statuálnia néhány látványos kivégzéssel.[15]

A Spanyolországba küldött angol hadsereg végül – néhány jelentéktelen összecsapástól eltekintve – lényegében dologtalanul, demoralizálva és megfogyatkozva volt kénytelen hazatérni októberben, VIII. Henrik parancsa ellenére. A dezertálás diplomáciai bonyodalmat is okozott, mivel Ferdinánd – aki egyébként szinte semmiben nem teljesítette a szerződés ellátásra vonatkozó pontjait – minden kudarcért Dorset márkit és embereit tette felelőssé.

13 *„Took the field on the 9th, near Reinteria, within three miles of Navarre. The victuals have not been as they expected; the rain continual, to the annoyance of the soldiers, which lie nightly under the bushes." Letters and Papers. Foreign and Domestic. Henry VIII.* (ed. J. S. Brewer), London, 1920. Knight levele Wolsey-hoz, 1512. június 14.

14 Idézi Le Moing, *i. m.*, 63.

15 Le Moing, *i. m.*, 68.

A NOVARAI CSATA: A GYORSASÁG EREJE

Amikor 1513 májusában a francia csapatok Itáliába indultak, hogy visszaszerezzék az előző évben elvesztett milánói hercegséget, a számukra immáron szokásos problémával kellett megküzdeniük: hogyan lehet minél gyorsabban, minél nagyobb haderőt átvinni a két országot átszelő Alpokon?

XII. Lajos már februárban elkezdte szervezni hadseregét. Április 23-án a haderő, amelyben a németalföldi Geldernből toborzott *landsknecht*ek is jelen voltak, megkezdte az átkelést a hegyeken. Az akkori becslések szerint mintegy 1350 lándzsás és 14 000 gyalogos indult neki az itáliai útnak, s Mont-Cenis-nél ért át az Alpokon. A teljes haderő május 17-én ért Itáliába, jó háromheti utazás után.[16] Az ellenük felvonuló svájciak ennél sokkal gyorsabbak voltak: a milánói herceg kérésére a helvét diéta április 28-án döntött 4000 katona elküldéséről (amelyhez kétezernyi önkéntes is csatlakozott), május 4-i indulással. A keleti és nyugati kantonok haderői már május 18-án egyesültek az észak-lombardiai Aronában. Míg tehát a franciák számára 25 napra volt szükség az Alpokon való átkelésig, a svájci gyalogság mindezt tíz nappal hamarabb tette meg. Május 21-én a svájci kantonok gyűlése újabb erősítést szavazott meg: döntése alapján hat nappal később 8000 katona indult el délre, hogy csatlakozzon a korábban elküldött sereghez. Az erősítésnek az a része, amely a Szent Gotthárd- és a Simplon-hágókon kelt át, már június 4-én megérkezett az Oleggio-ban megjelölt találkozási ponthoz. A keleti kantonok hadereje viszont, amely a Szent Bernát-hágón keresztül jutott le délre, elkésett az ütközetről.

A novarai csata (június 6.) helyszínére tehát a francia haderők teljes létszámban és felszereléssel, otthoni indulástól számítva több mint hat hét alatt értek el, míg a svájciak első kontingense két és fél hét, a később küldött erősítés zöme pedig bő egy hét alatt.

Tegyük hozzá, hogy a két haderő eltérő gyorsasága felszereltségük különbségeiből adódott. A franciáknak nagyobb távot nagyobb trénnel kellett megtenniük. A tüzérség, a lovasság málhája és a gyalogság átvitele az Alpokon a franciák menetsebességét lassította. A svájci gyalogság tüzérség és számottevő lovasság nélkül, egyszerűbb felszerelését magával cipelve gyorsabban tudott az operációs térfélre érkezni. Ez a sajátosság, ami most előnyükre vált, máskor problémákhoz is vezethetett: három évvel korábban, 1510-ben a milánói hercegségbe érkező helvét gyalogság például annyira felkészületlennek bizonyult, hogy a franciák megelégedtek azzal, hogy a frontális támadás elkerülésével megakadályozták az ellenfél élelmiszer-utánpótlását, így a kantonok hadereje *„pénz és élelem híján kénytelen volt hazatérni”*. A pápai zsoldhoz azért nem

[16] Bangerter, *i. m.*, 77.

tudtak hozzájutni, mivel nem érték el a római állam területét, kölcsönt pedig nem voltak hajlandók nyújtani számukra a II. Gyula által felkért Fuggerek.[17] Hasonló történt az 1511-es téli hadjárat során is. A gyenge logisztikai háttérrel rendelkező svájciak ezért a hadjáratok során minél hamarabb döntő ütközetre törekedtek, hiszen a hosszan elnyúló harci események veszélyeztették seregük ellátását. Ahogy azt a kortárs Machiavelli megfogalmazta: „A svájciak nem szívesen távolodnak el a határvidéktől a síkság felé, mert nem merik maguk mögött hagyni a jól megerősített helyeket, joggal félnek, hogy nem jutnának élelemhez, és nem érnének vissza a sík vidékről a hegyek közé".[18]

Novaránál – a korábbi évekkel ellentétben – a kantonok haderejének sikerült gyorsan összecsapásra kényszeríteniük az ellenfelet, s ez hozta meg számukra a sikert. A La Trémoille marsall által vezetett francia haderő a Milánótól mintegy 40 km-re nyugatra eső erődítmény ostromával kezdte a hercegség visszahódítását. Itt lepte meg őket éjszaka – a franciák számára szokatlan időpontban – a svájci támadás.[19] A vereség hatására XII. Lajos hadereje visszavonult Itáliából, de ezzel nem mentesült a háború további folytatásától.

A FRANCIAORSZÁG ELLENI ANGOL INVÁZIÓ: SOK SZERVEZÉS, MÉRSÉKELT SIKER

A konfliktus Dél-Európából északnyugatra tevődött át. Míg VIII. Henrik német szövetségben, Franciaország meghódításában bizakodott, addig XII. Lajos a skótokat felhasználva próbálta meg semlegesíteni a szigetország felől érkező fenyegetést.

Henrik – talán az előző évben kudarcot vallott guyenne-i expedíció hatására – jelentős előkészületeket tett az északi invázió lebonyolítására. A precíz angol és itáliai dokumentáció révén meglehetősen jól ismerjük a hadjárat megszervezésének részleteit.

Lorenzo Pasqualino Londonban élő velencei kereskedő szerint a Parlament január 19-én 600 ezer fontot szavazott meg a tervezett franciaországi háború költségeire.[20] A pénzt különadóként vetették ki az angol lakosságra. Nicolo di Favri londoni velencei követ 1513. január 23-i jelentése alapján: „Tizedet vetettek ki az egész királyságra: a lordok és a jelentős személyek va-

17 GUICCIARDINI, *i. m.*, IX. könyv, VII. fejezet, 658–659.

18 Niccolò MACHIAVELLI: *Körkép a franciaországi állapotokról.* (ford. IVÁNYI Norbert) = *Niccolò Machiavelli művei.* Madách, Budapest, 1978, I, 663.

19 Kelly DEVRIES: *Novara, 1513.* = *Sorsdöntő csaták, melyek megváltoztatták a hadviselés arculatát. I.e. 1457–i.sz. 1991.* (szerk. Kelly DEVRIES et al.), Budapest, Ventus Libro, 2009, 88–97.

20 *I diarii di Marino Sanuto.* (eds. Rinaldo FULIN, Federico STEFANI, Niccolò BAROZZI, Guglielmo BERCHET, Marco ALLEGRI), I–LVIII, Venezia, 1879–1902, XV, 529.

gyonuk alapján fizetnek, a kereskedők, a cselédek és az alkalmazottak fejenként egy pennyt, ami 28 velencei piccolinak felel meg. Ez az adó egymillió aranyat jelent (velencei dukátban számolva valóban kb. 600 ezer fontot). A király tehát háborút akar".[21] Mivel Anglia ekkor nem rendelkezett számottevő reguláris haderővel, a hadjárat 30–40 ezer katonáját sorozással kívánták előteremteni. A grófságok sheriffjeinek küldött utasítások szerint minden 16 és 60 év közötti férfit mozgósítani kellett volna. Ez nyilván nem történt meg, hiszen ekkora hadseregre egyszerűen nem volt szükség, viszont az angol haderő ezek szerint zömében az ország hadrafogható, de nem feltétlenül tapasztalt katonáiból tevődött össze.

A hadsereg felszerelésére is gondot fordítottak. Guicciardini leírása szerint erre azért volt szükség, mert „alattvalói számos éve nem háborúztak már, s azóta a hadviselés módja igencsak megváltozott. Az íjak és páncélzatok, amelyeket korábban használtak, mára elavultak, így a királynak nagy mennyiségű fegyvert, ágyút és muníciót kellett összegyűjtenie".[22] Az angol hadiipar mozgósítása mellett Flandriából is rendeltek hajókat, fegyvereket és különösen *landsknecht*eket. Miksa császár erről a következőképpen írt lányának, a németalföldi helytartónak: „az angol király arra kért, egyezzek bele, hogy költségén az őt szolgálni kívánó németalföldi alattvalóinkat felfogadhassa, s beszerezhessen hajókat és más felszereléseket is felállítandó hadserege számára".[23]

Míg a nehézlovasságot alkotó angol nemesek saját lovaikkal harcoltak, a tüzérség és a trén számára szükséges igásállatokat a korona biztosította – zömében vazallusi kötelezettség kirovásával. Ily módon például a király utasította Lord Hastynges-t, hogy 60 íjászt és 40 alabárdost állítson ki az uralkodó „francia király elleni utazására", valamint biztosítson hat lovat május 8-ra a doveri vagy sandwich-i behajózásra.[24] Ugyanekkora kontingenst kért többek között Sir Richard Sackeverelltől ugyanerre az időpontra, míg Adrien és John Fortescu-tól 50 íjászt és 50 alabárdost, valamint négy csatalovat és hat málháslovat május 18-ra.[25]

21 „*A tax of a tenth has been levied throughout the kingdom. The lords and great personages (gran mistri) pay according to their property; tradesmen, servants, and attendants one penny per head, equal to twenty-eight Venetian piccoli. This tax will yield a million of gold, so that the King means to make war.*" = *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice. I–II.* (ed. Rawdon Brown), London, 1867, II, 88–94.

22 Guicciardini, *i. m.*, XII. könyv, I. fejezet, 5.

23 Miksa levele lányához, Ausztriai Margithoz, 1513. április 29.: „*le roy d'Angleterre* [...] *nous requiert que soyons contens que à ses despens il se serve de subjects de nos pays d'embas qui le vouldront servir, et qu'il se puist pourvoir de heues et autres choses necessaires pour l'adresse de l'armée qu'il desire mettre sus*". *Lettres du roy Louis XII et du cardinal Georges d'Amboise.* I–IV. (ed. Jean Godefroy), Bruxelles, 1712, IV, 110–113.

24 Brewer, *i. m.*, 826, No. 28.

25 Brewer, *i. m.*, 826. Nos. 29–30.

A csapatok kontinensre szállítására a királyi flotta mellett a kereskedelmi hajókat is igénybe vették: a rendelkezések szerint minden 300 *butt*nál[26] nagyobb hajót a hadsereg rendelkezésére kellett bocsátani a délkeleti kikötőkben.[27] Az angol flotta 1513 tavaszán, még a mozgósítás befejezése előtt 24 hadihajóból állt, amelyeken 6500 ember szolgált,[28] ezt a rekvirált kereskedelmi hajókkal és – ahogy említettem – Németalföldről bérelt vitorlásokkal egészítették ki. Feladatuk abban állt, hogy biztosítsák az angol tengeri fölényt a Csatornán, másrészt szállítsák át a szárazföldi haderőt a kontinensre. Utóbbi létszáma és összetétele a kérdéssel foglalkozó Le Moing szerint kb. 30 ezer főre volt tehető, köztük 23-25 ezer gyalogos, 1-2 ezer utász és tüzér, háromezer lovas. A szám csak a harcoló erőkre vonatkozik. Ha ehhez hozzáadjuk a csapatokkal együtt mozgó kisegítő személyzetet, könnyen a forrásokban található negyvenezres létszámhoz jutunk *(l. alább)*.

Az expedíciós haderő ellátása jelentős szervezést igényelt. Valójában arról volt szó, hogy miként lehet ezt a hatalmas sereget és lovaikat pontosan meg nem határozható ideig táplálni a kontinensen. Az élelmiszerkészletek felhalmozása már tavasszal megkezdődött. John Ricroft, a Kamara tisztviselője például áprilisban kapott parancsot arra, hogy „hat hónapra elegendő élelmiszert, 20 000 fertály[29] malátát, 3000 fertály babot, 3000 fertály zabot, 300 ökröt és 1000 birkát gyűjtsön be Norfolk, Suffolk, Cambridge stb. grófságaiból, és küldjön át [Calais-be]".[30] Ugyanígy, parancsokkal látták el ebben a hónapban a különböző királyi funkcionáriusokat, hogy ökrökkel és birkákkal, valamint sajttal és zabbal lássák el a haderőt, mindig hat hónap időtartamot előírva.[31] Már január végén arról tudósítanak a velencei források, hogy 25 ezer marhát vágtak le és sóztak be a hadsereg ellátására, ami az érintett angol régiókban egyébként jelentős élelmiszerár-emelkedést okozott, például a hús ára kétszeresére növekedett.[32]

26 *Butt*, azaz hordó, a korszakban használatos űrmérték kb. 340 liter (egy *butt* egyenlő 120 londoni gallonnal, míg egy gallon a korban kb. 2,84 liter). W. H. PRIOR: *Notes on the Weights and Measures of Medieval England.* Paris, Champion, 1924, 95.

27 BREWER, *i. m.*, 725–726. No. 1586. Lorenzo Pasqualigo, január 20. *„The King has retained all ships of 300 butts and upwards."*

28 LE MOING, *i. m.*, 82–83.

29 Az eredetiben *quarter*, azaz nyolc *bushell*, főleg a gabonaféléknél használt középkori mértékegység. Mai tartalmát nehéz megadni pontosan. Míg Szántó Richárd a 14. századról írva egy *bushellt* 35,238 literrel számít, azaz egy *quarter* 281,9 liter, Prior fentebb idézett művének adataiból úgy tűnik, hogy a 15. század végén egy *quarter* csupán 181,76 liternek felelt meg. L. SZÁNTÓ Richárd: *Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben.* Világtörténet, 2005. tavasz–nyár, 63, 39. jegyz., ill. PRIOR, *i. m.*, 82, 95.

30 *„Commission during six months to John Ricroft, serjeant of the Larder, to provide 20,000 qrs. of malt, 3,000 qrs. of beans, 3,000 qrs. oats, 300 oxen, and 1,000 sheep, for the victualling of Calais, in cos. Norf., Suff., Camb., (etc.) with conveyance."* Április 9. BREWER, *i. m.*, 825, No. 22.

31 BREWER, *i. m.*, 825, No. 14., valamint 824, No. 8.; 826, No. 22.

32 Ernest LAW: *England's First Great War Minister, Wolsey.* London, 1916, 79.

A franciaországi expedíció során – Brian Tuke, a király későbbi titkára szerint – a hadsereg ellátása magas szintű volt: „Az élelem olyan bőségben állt rendelkezésünkre, hogy a 40 000 katona a tournai-i táborban a háború alatt sokkal jobban élt, mint otthon, béke idején”.[33] Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, ennyire azért nem volt felhőtlen a helyzet, és Tuke szavaiból kiérződik némi kincstári optimizmus.

A FRANCIÁK REAKCIÓJA

Az angol előkészületek természetesen nem maradtak észrevétlenek, így XII. Lajos maga is megkezdte a felkészülést a várható támadásra. Elsődleges célja az angol invázió által legveszélyeztetettebb észak-francia kikötők megerősítése, valamint a Csatorna védelme volt.

Mivel a szárazföldi támadás legvalószínűbb területe az angol fennhatóság alatt álló Calais határvidéke volt, XII. Lajos ide összpontosította erőit. Az Itáliából hazaérkező hadseregből kétezer nehézlovast és 12 ezer gyalogost vezényelt Boulogne körzetébe és Pikardiába, akiket mintegy 1200 albánnal egészített ki. A *sztratiótáknak* is nevezett albánok valójában az egész Balkánról – valamint részben Itáliából – származó könnyűlovasok voltak (és a francia haderőben igencsak hiányzó fegyvernemet képviseltek).[34] Jelenlétük kezdetben félelmet váltott ki a helyi lakosságból, amely nem volt biztos abban, hogy megvannak-e egyáltalán keresztelve,[35] később azonban kiderült, hogy értékes harcosok. Thérouanne 1513. július–augusztusi angol ostromakor például az ő segítségükkel sikerült némi utánpótlást bejuttatni a városba.[36]

A partvidék védelme érdekében a király már 1512 júniusában Bretagne-ba rendelte a földközi-tengeri kikötőkben állomásozó gályák jelentős részét, amelyek az év őszén érkeztek meg Brestbe. Az északon ismeretlen hajótípus nagy feltűnést keltett, ráadásul meg kellett oldani az evezősök hiányának problémáját is: Lajos Angers börtönének foglyait rendelte ki kényszermunkásként a hajókra.[37] Thomas Spinelly, az angol király németalföldi ügynöke 1513. január 29-én jelentette Mechelen-ből, hogy a normandiai városokat

33 Le Moing, *i. m.*, 81.

34 Potter, *i. m.*, 86–87.

35 Le Moing, *i. m.*, 90.

36 *Mémoires de Martin et Guillaume du Bellay.* I–IV. (eds. Victor-Louis Bourrilly–Fleury Vindry), Paris, 1908, I, 31–32.

37 Le Moing, *i. m.*, 89.

jelentősen megerősítették, tüzérséget, nagyobb számú helyőrséget telepítettek oda, s vidékről elkezdték az élelmiszer felhalmozását a háború idejére.[38] Ugyancsak tőle tudjuk, mekkora lehetett a védelemre berendezkedő francia flotta nagysága és összetétele. Február 27-i leveléből kiderül, hogy például Bretagne-ban fő- és jószágvesztés terhe mellett tiltották meg a kereskedelmi hajók számára a kifutást.[39] A várható hadműveletekben tehát – akárcsak az angolok – a franciák is számítottak a civil vitorlásokra. Néhány héttel később, március 21-én Spinelly már számszerűen is összesítette az észak-francia haditengerészet kapacitását. Ezek szerint a térség négy kikötőjében (Eu, Honfleur, Dieppe, Brest) mintegy 61 vitorlás, 10 gálya található, s további 14 érkezése várható.[40] Ha ezt összehasonlítjuk az angol flotta nagyságával, számszerűleg francia tengeri fölényt állapíthatunk meg, de tegyük hozzá, hogy nem ismerjük pontosan a szemben álló hajók nagyságát és tűzerejét. Ráadásul a franciák – mivel nem tudták pontosan, honnan éri őket támadás – a tengerpart védelme érdekében szétszórták erejüket.

A szárazföldi erődítmények élelmiszer-ellátása mellett természetesen a hajók legénységét is etetni kellett. Erről csak sporadikus adataink vannak, de egy jellemző példát megemlítünk. Graville admirális csatahajója, a *Grand Louis*-nak nevezett vitorlás ellátásáról részletes jelentés maradt fent. Eszerint a 790 tonnás, 600 fős legénységgel rendelkező hajó háromhavi ellátására a következő mennyiségű élelmiszert halmozták fel március 6-án: 16 209 tucat kétszersült, 279 tucat friss kenyér, hat ökör, 22 birka, 47 hordó[41] sózott hús, 704 oldal szalonna, 62 hordó hering, 3870 font vaj, valamint 517 hordó ital (az északi fogyasztási szokásokat mutatja, hogy ennek zöme almabor – *cidre* – és sör, nem pedig bor) és csupán 50 hordó ivóvíz.[42]

Nem lehetett mindenütt ilyen jó a felkészülés. Amikor a bretagne-i flotta Prégent de Bidoux vezényletével március 13-án elhagyta a kikötőt, hogy megelőző támadást indítson az angol partok ellen, a rossz ellátás, valamint a legénység körében kitört járvány miatt volt kénytelen – eredmény nélkül – visszafordulni Saint-Malo-ba, hogy miután élelmet vett fel, dolgavégezetlenül térjen vissza bresti bázisára.[43]

38 *„…les François font réparer et fortiffier toutes leurs villes dudit quartier (en Normandie) assavoir principallement Amflour (Honfleur), Arflour (Harfleur), Cain (Caen), Rouain (Rouen) et les ont pourveues d'artillerie, et certain nombre de mortespayes pour le présent; item, ordonné que tous les vivres du plat pays soient mis ès bonnes villes."* = *Letters and papers relating to the war with France, 1512–1513.* (ed. Alfred Spont), Navy Record Society, 1897, 72–73.

39 *„a esté mandé sur paine de confiscation de corps et de biens de non partir nulz navires de leurs havres".* Spont, *i. m.*, 75–76.

40 Spont, *i. m.*, 90–94.

41 Az eredetiben *pippe*, azaz *pipe*, a *butt*-tal egyenértékű mértékegység, tehát a fentiek értelmében kb. 340 liter.

42 Jean Barbeléc kapitány számadásjegyzéke Honfleurből. Spont, *i. m.*, 88–90.

43 Le Moing, *i. m.*, 103–104.

Tegyük hozzá, hogy az angolok sem álltak feltétlenül jobban. Amikor a Húsvét (március 27.) előtti héten Edward Howard admirális 80 hajójával elindult Londonból Brest ellen, emberei hamar a készletek végére értek. Április 5-én Plymouth-ból már azt volt kénytelen írni Wolsey-nak, hogy: „*I assure you, was never army so falselie vitailled*" („Biztosíthatom önt, hogy soha hadsereg nem volt még ilyen rosszul ellátva élelemmel"). Arra kérte a későbbi nagyhatalmú kancellárt, ekkor még csupán királyi titkárt, rendelje el, hogy a part menti települések készítsenek a flotta számára kétszersültet és sört, imígyen fogalmazva: „Uram, az Isten kegyelmére! *[...]* Legalább némi táplálékban legyen részünk, ami együtt tart bennünket a part mentén, különben újra vissza kell térnünk Downes-ba *[Anglia délkeleti partjaihoz]* és hagyni, hogy a franciák azt tegyenek, amit csak akarnak".[44] Howard végül a breton partok ellen támadt, hogy az ellenségtől szerezzen élelmet – sikertelenül – s bár április 19-én otthonról utánpótlást kapott, céljának elérését, azaz Brest kikötőjének elfoglalását, nem sikerült teljesítenie, s maga is életét vesztette a harcok során.

AZ ANGOL INVÁZIÓ

A kudarc után következett a háború második fázisa, az invázió. Az első csapatok június 6-án szálltak partra az ekkor angol kézen levő Calais-ban, Shrewsbury grófjának vezetésével. Az általa vezetett elővéd egységei pedig további négy nap alatt érkeztek meg teljes létszámban a kontinensre, és – a városban várható tumultust elkerülendő – azonnal a francia uralom alatt levő vidék felé indultak. Érdekes módon őket a Lord Herbert vezette utóvéd követte, akiknek 16-ára sikerült maradéktalanul francia földre lépniük. Shrewsbury után indultak, majd a mintegy 15 ezresre duzzadt seregtest a hónap 22. napján az első komolyabb francia helyőrség, Thérouanne falai alá érkezve elkezdte a vár körbezárását. A haderő mintegy fele tehát tíz nap alatt kelt át a csatornán, majd újabb hat nap alatt érte el operációs területét. A fősereg a hónap második felében hajózott át, szinte utolsóként magával az uralkodóval, VIII. Henrikkel, aki a június legvégén érkezett meg a kontinensre. Míg a haderő egyik része Thérouanne alatt rostokolt, Henrik a másikkal újabb heteket töltött Calais-ban, s csupán július 21-én indult útnak csapataival, hogy csatlakozzon az ostromhoz. Útvonaluk szinte percre pontosan ismert, ezért alkalmas arra, hogy nyomon követhessük egy 16. század eleji hadsereg menetteljesítményét.

44 „*Sir, for Godd's sake, sende by post all along the coste that they brew bere and make biskets that wee may have some refresshyng to kepe us togedor uppon this cost, or els we shal be dryven to come agayn into the Downes and let the Frenchmen take ther pleasure.*" Spont, *i. m.*, 103–107., Itt: 105.

A fősereg mintegy 15 ezer katonából, nehéztüzérségből, trénből és nehezen meghatározható nagyságú kiszolgáló személyzetből állt. Azon az útvonalon, amelyen haladtak, Calais és Thérouanne 70 km-re található egymástól. Ezt a távolságot a haderő 12 nap alatt teljesítette.[45] Ha pusztán átlagot számolunk, akkor rendkívül lassú, napi 5,8 km menetteljesítményt kapunk, de a részletek ismeretében látni fogjuk, hogy a valóság kissé bonyolultabb. Henrik csapatai rendkívül rossz időjárási körülmények között indultak el: a napok óta tartó eső feláztatta az utakat, s a gyalogság, de különösen a tüzérség számára megnehezítette az előrejutást. Az ünnepnapok sem gyorsították a haladást. Július 22-e Mária Magdolna napja, amelyet a király Fréthune-ben, 6,5 km-re Calais-tól ünnepelt meg – aznap nem is mentek tovább. Bár másnap Hames-ba érkezvén újabb öt és fél kilométert tettek meg, de 24-e vasárnapra esett, így az a nap is helyben, ünnepléssel telt. Egy komolyabbnak számító, 14 km-es táv megtételével 25-én eljutottak Ardres-ba, majd másnap az onnan 10 km-re található Tournehembe. Itt azonban, már francia területen, ellenállásba ütköztek, amelynek felszámolása jó egy napig tartott. Július 28-án, 18 km megtétele után Saint-Omerbe jutottak, itt viszont – már szinte céljuk küszöbén – ismét háromnapi pihenőt tartottak. Majd végül újabb 17 km leküzdése után, augusztus elsején csatlakoztak a Thérouanne-t ostromló Shrewsbury-hez és Herberthez. A fenti adatokból kitűnik, hogy a kb. 15 ezres haderő képes volt napi 18 km-t is megtenni, de ez valahol a menetteljesítménye felső határa lehetett (ez a tempó szinte megegyezik a tanulmány elején említett Seldeneck becsléseivel), ennél általában lassabban haladt. Hozzá kell tennünk azonban, hogy VIII. Henrik – komolyabb ellenséges erővel vagy aktivitással nem találkozva – láthatóan nem sietett, hogy megerősítse ostromló csapatainak pozícióját.

A guinegatte-i győzelem, valamint Thérouanne és Tournai sikeres bevétele után Henrik a maga részéről befejezettnek tekintette az 1513. évi hadjáratot. Közeledvén az ősz, kisebb helyőrségeket hátrahagyva a meghódított területeken, hazatért Angliába. Tervei szerint a következő évben folytatta volna Franciaország meghódítását, így már a télen újra mobilizálták a pénzügyi és katonai erőforrásokat. Ahogy azt november 20-án Raffaello Medici, a firenzei követ írta Flandriából: „az angol király tavaszra a nehéz- és könnyűlovasság számára nagy mennyiségű pikát, lándzsát, lőport és más muníciót halmoz

[45] Az alábbi információkat Le Moing (*i. m.*, 123–129) és a *google.maps* adatai alapján számoltuk ki. Mivel az angol haderő útvonalának csak a kiindulási és érkezési állomásait ismerjük, néhány kilométer eltérés a valós és a rekonstruált adatok között lehet, de azt gondoljuk, hogy ez érdemben nem változtat a menetteljesítmény arányain.

fel. *[...]* Anglia hatezer spanyol gyalogost bérel fel, azzal a céllal, hogy Guyenne-t megtámadja".[46] Az újabb hadjárat finanszírozása érdekében Henrik megint csak 600 ezer font hadiadót kapott a parlamenttől a Húsvét után tervezett hadműveletekre.[47]

A következő év azonban mégsem a háború, hanem a franciákkal való kibékülés jegyében telt. Ennek okai nem a katonai felkészülés hiányosságaiban, hanem a diplomáciai háttér változásaiban keresendőek. 1514 elejére úgy Aragóniai Ferdinánd, mint Habsburg Miksa a franciákkal való kibékülés mellett döntöttek, hiszen tulajdonképpen minden területi és politikai igényük teljesült az előző évek során. Maga X. Leó is a megbékélés érdekében járt közben a londoni udvarnál. Mindezek mellett 1514. január 9-én meghalt a francia királyné, Bretagne-i Anna.[48] A nemzetközi politikában magára maradt VIII. Henrik kedvező ajánlattal lépett fel a megözvegyült XII. Lajos irányában: egymillió écuért cserébe egyrészt lemondott franciaországi felségjogairól, másrészt feleségül adta testvérét, az akkor 16 éves Tudor Máriát Lajoshoz. A szerződést augusztus 7-én kötötték, míg a házasságra október 9-én került sor.[49] A mézeshetek nem tartottak sokáig: az 53 éves francia uralkodó a következő év január elsején meghalt.

Utóda, a legjelentősebb reneszánsz fejedelmek egyikének tartott fiatal és dinamikus I. Ferenc gyorsan visszavágott: 1515-ben újra meghódította Milánót és egész Lombardiát, majd hat évvel később visszaszerezte Tournai városát is, imígyen annulálva ellenfeleinek korábbi győzelmeit. Sikerei azonban nem békét hoztak, csupán az itáliai háborúk újabb szakaszának nyitányát.

46 *„Re per a tempo nuovo fa grande provisione di piche, lancie da uomini d'arme e da stradiotti, polvere e altre munizione* [...] *Inghilterra paga a Spagna sei mila fanti, perchè possa fare la guerra en Guyenne."* Abel DESJARDINS: *Négociations diplomatiques de la France avec la Toscane.* I–VI. Paris, 1861, II, 590.

47 Lorenzo Pasqualigo velencei kereskedő 1514. március 24-i levele. BREWER, *i. m.*, 1198.

48 Bernard QUILLIET: *Louis XII. Père du Peuple.* Paris, Fayard, 1986, 429.

49 QUILLIET, *i. m.*, 439–442.

HADSZERVEZET ÉS HADELLÁTÁS A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

Torma Béla Gyula

A KALANDOZÓ MAGYAROK LOGISZTIKÁJA

Kalandozó őseink hadjáratainak logisztikáját[1] a haditevékenység elemeinek összetett struktúrájából kiindulva tárgyalom. Egy hadjárat egymást feltételező és összefüggő tevékenységei struktúrájában, tartalmi lényege szempontjából megkülönböztethetők *harccal kapcsolatos tevékenységek*[2] és *harctevékenységek*[3]. A kalandozó hadjáratok logisztikájának ez, az ellenséggel létrejövő harcérintkezés szempontjából történő vizsgálata lehetőséget ad az általánosítások elkerülésére és a forrásokban föllelhető konkrét vagy közvetett utalások pontosabb értelmezésére.

Egy katonai szervezetben harci feladatra kelt seregnek – feladata sikeres teljesítése érdekében – a hadjárat minden fázisában biztosítania kell annak sokoldalú anyagi-technikai (fegyverzeti) ellátását[4]. Így a harccal kapcsolatos

1 *Hadtudományi Lexikon.* (Magyar Hadtudományi Társaság), (főszerk. SZABÓ József), Budapest, 1995. (a továbbiakban: *Hadtudományi Lexikon*): *„Katonai logisztika:* a logisztika mint tudomány elméletének katonai alkalmazása. Célja a katonai rendszer alaprendeltetés szerinti feladata – a fegyveres harc, ill. az erre való felkészülés – végrehajtásának támogatása. Szűkebb értelmezésben a katonai rendszer – a katonai szervezetek közötti és azokon belüli – termék (anyag- és eszköz-) áramlásának (készletgazdálkodás, elosztás, szállítás, tárolás, anyagmozgatás), *[...]* kezelésének (megszerzésének és optimális hasznosításának) tervezésére, szervezésére, irányítására és lebonyolítására irányuló tevékenységeket (folyamatokat), az ezeket végző szervezeteket és a tevékenység végrehajtására vonatkozó szabályozókat integráló komplex rendszer."

2 Uo.: *„harccal kapcsolatos tevékenység: [...]* a harcot megelőzően vagy azt követően végrehajtott mindazon tevékenységek összessége, amely az elkövetkezendő harctevékenység feltételei megteremtésének érdekében folytatnak. Fajtái: csapatmozgás (menet, szállítás), csapatok felváltása, átcsoportosítás, harcból kivonás és csapatok nyugvása."

3 Uo.: *„harctevékenység:* haderőnemi, fegyvernemi csapatok fegyveres összecsapásának sorozata a harcmezőn *[...]*, amelyet az ellenség megsemmisítése céljából folytatnak. A csapatok minden olyan tevékenysége, amelynek során elhárítják az ellenség csapásait, ill. megsemmisítik az ellenséget és elfoglalják annak területét."

4 Uo.: „Az *anyagi technikai biztosítás* célja a csapatok hadianyag-, valamint haditechnikai eszközszükségletének meghatározása, folyamatos kielégítése, a haditechnikai eszközök

tevékenység során az élőerő élelmezési készleteinek feltöltése, a tartalék képzésének vagy a nyugvás (pihentetés) feltételeinek (komfortjának) megteremtése, a haditechnikai és szállítókapacitás folyamatos karbantartása, illetve a hadra foghatóságának biztosítása kerül előtérbe.

Harc közben azonban a siker zálogaként meghatározóvá válnak a fegyverzetben elszenvedett veszteségek és a lőszer fogyásának azonnali és folyamatos pótlása. Kutatásaimban ez utóbbira fektetem a hangsúlyt, de törekedvén a teljességre, nem kerülhetem meg az általánosan érvényesülő és kapcsolódó tevékenységeket sem.

Természetesen a Hadtudományi Lexikon tudományos meghatározásának tartalmi részleteit így sem tudjuk mind megválaszolni, hiszen az eleink kalandozásait megörökítő, alább idézésre kerülő forrásokból csak részismereteket szerezhetünk logisztikájukról. Ha azonban a föltárt mozaikkockákat összevetjük őseink fegyverzetét, harcrendjét és harceljárásait megőrző korabeli kútfők följegyzéseivel, valamint a régészet bizonyságaival, egy meglehetősen közeli képben rekonstruálható kalandozó eleink harctevékenységeinek anyagi-technikai biztosítása.

Általános bevezetőként elmondható, hogy egy hadrakelt sereg logisztikáját a had létszáma, fegyverzete, menetrendje, az előrevonás menetvonalának hosszúsága, terepviszonyai és az időjárás, valamint a fogyó készletek pótlásának lehetőségei határozzák meg. Őseink kalandozó hadjárataikat a szállásterülettől (a hátországtól) nagy távolságokra vezették, az ellenséges területen hosszú ideig tartózkodtak, így az anyagi szükségleteik pótlása és feltöltése legtöbbször idegen, ellenséges területen történt. A hadjáratok általában tavasszal vagy a tél végén kezdődtek, és az őszi időkre portyázó erőink visszatértek szálláshelyeikre.

Az útviszonyokat illetően figyelembe kell venni, hogy a 7. századtól – a római utak leromlott állapota következtében – szállítókapacitásként a fogatolt járművek rovására a teherhordó málhásállatok alkalmazása került előtérbe.[5] Korabeli források is ezt erősítik meg eleink vonatkozásában, mikor a hadjáratok anyagi-technikai biztosításában részt vevő teherszállító erőként a lovakat említik.

hadrafoghatóságának és a személyi állomány harcképességének fenntartása, a katonai közlekedési és szállítási feladatok megszervezése és végrehajtása." (Ebben a megközelítésben a logisztika szerves része.)

5 John HALDON: *Roads and communication in the Byzantine Empire.* = *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* (ed. John H. PRYOR), Burlington, 2006, 140.

A KALANDOZÁSOK LOGISZTIKÁJÁNAK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Kutatásaink átfogják a 896-tól (eleink bizánci szövetségben Symeon bolgár cár elleni hadjárat tanulságaitól) 955-ig (az augsburgi vereségig) terjedő időszakot. Kristó Gyula vette számba részletesen kalandozó hadjáratainkat. Összesen negyvenhétnek lelt forrásokban nyomára, amelyek közül 38-at nyugatra, kilencet pedig délre hajtottak végre őseink.[6]

Vörös István számításai szerint a távolságok 400–1300 km között váltakoztak. Pl. a Duna völgye mentén Burgundiáig 800–850 km. A spanyolországi és a bizánci hadjáratok távolsága elérte az 1300–2000 km-t is. Azt is megjegyzi, hogy a „hadifelszerelést" és az „élelmiszer-ellátmányt" jelentős számú málhháslónak és fogatolt járműnek kellett biztosítania.[7]

A megtett hatalmas távolságok és az időben hosszúra nyúló hadjáratok már eleve feltételezik, hogy a részt vevő harccsoport anyagi-technikai ellátása nem lehetett a harcosok spontán egyéni felkészülésének eredménye.

Értékeléseink megalapozottsága érdekében ismerkedjünk meg a kalandozások alapvető „szállítóeszközének", a honfoglalás kori lovaknak jellemző tulajdonságaival.

Kalandozó őseink lovainak közel 100%-a 128 és 144 cm közötti marmagasságú volt. 38,3%-uk 128–136 cm-rel alacsony, 58,9%-uk 136–144 cm-rel közepes testmagasságba sorolható. A ló megfelelő teljesítőképességének fenntartásához a tápanyagszükségleten kívül nagy mennyiségű száraztakarmányra és ivóvízre van szükség.[8] Mit jelent ez részleteiben?

A középkor kistermetű lovainak élelmezéséhez mintegy 2,5 kg abrak (szemestakarmány) és 7 kg zöld- vagy száraztakarmányra, vagy ezeket helyettesítő hozzávetőlegesen 14 kg legeltetéssel bevitt zöldtakarmányra volt szükség. Ezen felül az időjárástól és az igénybevételtől függően napi mintegy 22–36 liter vizet kellett egy ló részére biztosítani. A szükséges kalóriabevitel 50–60%-át jobbára legeltetéssel pótolták.[9]

Számunkra tanulságos Reuven Amital tanulmánya, amelyben a mongol–mameluk háborúban (1299) a logisztika szerepét vizsgálta. Ebben, többek között – mai utódaik alapján ítélve – megbecsülte a kistermetű mongol lovak (pónilovak) fontosabb jellemzőit, miszerint súlyuk átlagosan 272 kg, marmagasságuk 142–147 cm volt. Ezek a jellemzők egybeesnek Vörös István adataival. A mongol lovak napi kalóriaszükségletét 10,35 millió kalóriára (Mcal), plusz minden óra

[6] Kristó Gyula: *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, 21–45.

[7] Vörös István: *A magyarok hadiményei és igavonói az írott források és régészeti leletek alapján.* = *Honfoglaló őseink.* (szerk. Veszprémy László), Budapest, 1996, 132–133.

[8] Vörös István, *i. m.*, 134.

[9] John Haldon, *i. m.*, 144–145.

menet után (6,45 km/h haladási sebesség esetén) 0,136 Mcal-ra értékelte. A hadra kelt mongol sereg egy átlagos pónilovának egy átlagos napra tehát átlagosan 10,9 Mcal bevitelére volt szüksége. A jó minőségű sztyeppe fű száraz állapotban 2,36 Mcal/kg-ot tartalmazott. Ezt legeltetéssel helyettesítve, a pónilovak számára napi 14,21 kg friss zöldtakarmány biztosította a szükséges kalóriabevitelt. Ezek a lovak azonban lassan tömték meg bendőjüket. Vágott szénából 1,36 kg-ot ettek meg egy óra alatt, így a 14,21 kg zöldtakarmányt mintegy 10,5 óra alatt fogyasztották el. Vízszükségletük napi 19 literre becsülhető.[10]

A fenti példákból kitűnik a zöldtakarmány fontossága. A legeltetésre alkalmas terület minősége pedig az évszaktól és az időjárástól függött. Egy ló napi legeltetési idejét a fölvonulás időszakában napi 6–8 órára becsülöm. Indokolom ezt a hosszúnak tűnő időt, az elvileg elérhető napi menetteljesítménytől messze elmaradó 12–20 km/nap valóságos teljesítésekkel[11]. John Haldon értékelése szerint ezek a kistermetű sztyeppei lovak 10–12 órán keresztül képesek voltak átlagos 7,5 km/h menetsebességgel haladni.[12]

Tapasztalatok szerint 20 ló egy nap alatt lelegel mintegy közel félholdnyi területet.[13] 100 ló 2,5 hektárnyit, egy kalandozó sereg 1000 lova közel 25 hektár (250 ezer m^2) hatalmas területet tarol le. Azonban ilyen nagykiterjedésű „legelők" nem álltak minden esetben a sereg rendelkezésére. Ilyenkor a hadnak csapatonként szétválva kellett megosztani az elérhető legeltetésre alkalmas területeket.

További vizsgálódásainkhoz elengedhetetlen a lovak teherhordó képességének figyelembe vétele. John H. Pryor fejtegetéseiből kiindulva egy lóra (harci paripára vagy málhásra) átlagosan 80 kg hasznos teher számolható.[14] Az adatok egybeesnek Vörös István számításaival, miszerint a középkorban egy teherhordó ló 100 kg terhet volt képes szállítani.[15]

Miből állhatott ez a mintegy mázsányi rakományt szállító lovakra terhelt málha összetétele? A szállítmány nagy részét az élelem- és takarmány-utánpótlás[16], valamint a harc sikeres megvívásához elengedhetetlenül szükséges

10 Reuven ANITAI: *The battle of Wádi ' Khazandár.* = *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* (ed. John H. PRYOR), Burlington, 2006, 29–30.

11 VÖRÖS István, *i. m.*, 132–134.

12 John H. HALDON, *i. m.*, 142.

13 John HALDON, *i. m.*, 144–145.

14 John HALDON, *i. m.*, 146. (Egy harci paripára átlagosan 70 kg-ot számolhatunk lovasával és fegyverzetével együtt, 10–12 kg-ot a nyeregre és szerszámzatra, valamint maximálisan 20–30 kg-ot a harcos három-négy napi élelmére és tartalék vízkészletére. Összesen 100–112 kg. Egy málhás lóra vonatkoztatva: mintegy 14–16 kg-ban számolható a teherhordó nyereg és 75–89 kg-ra tehető a szállított rakomány súlya. Összesen 94–105 kg.)

15 VÖRÖS István, *i. m.*, 136–137.

16 Az alább idézésre kerülő források alapján a harcosok 3-4 napi egyéni élelmiszer-ellátmányukat maguk szállították.

nagy mennyiségű nyílvesszőt tette ki, de ide kell sorolnunk a Bölcs Leó által említett sátrakat[17], valamint a forrásokban is fönnmaradt egyszerű folyóátkelő eszközöket, az ún. bőrcsónakokat[18]. A fegyverzet a harcos személyes felszerelésébe tartozott.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy napi menetteljesítmények biztosítása érdekében többnapi menet után a lovaknak pihentetésre és legeltetésre volt szükségük (hatnaponta legalább egy nap).

Fenti ismereteink alapján tehát egy sztyeppei lónak napi kalóriaszükségletének bevitelére 9-10 kg, különböző összetételű málházott takarmányra volt szüksége, ha nem állt rendelkezésre legelőterület. Ha figyelembe vesszük a hadjáratok területét és az azon tavasztól őszig terjedő gazdag vegetációt, számításainknál alkalmazhatjuk a napi kalóriaszükséglet 50-60%-ának legeltetéssel biztosított bevitelét. Ebben az esetben lovanként 4,5-6 kg (szélső értékek) málházott takarmányt kellett biztosítani naponta. Ismerve őseink kalandozásainak útvonalait, a napi 19 vagy akár több liter víz természetes állapotában (folyók, patakok, tavak) a legtöbb helyen elérhető volt.

Ha figyelembe vesszük az egy harcos által vitt három-négynapi egyéni élelemjavadalmazását, és ezt az időt számításainkban átvetítjük a lovak takarmányoztatására, akkor három napra számolva 13,5–18 kg, négy napra pedig 18–24 kg takarmányt kellet tartalékolni egy ló részére. A továbbiakban számoljunk a 18 kg-os középértékkel. Ennek megfelelően egy ötezer harcosból álló könnyűlovas egység részére (csak egy vezetéklovat számolva) 10 ezer ló takarmányát kellett málházni, azaz 180 ezer kg-ot. Figyelembe véve a középkori sztyeppei ló átlagos 80 kg hasznos terhet szállító képességét, ezt a takarmánymennyiséget 2250 teherhordó lóra lehetett rápakolni. A málháslovak takarmányszükségletét is hasonlóan számolva ez további 506 málhásló számbavételét jelenti. Tehát egy ötezer harcosból álló kalandozó csapat 10 ezer harci lovát 2756 takarmányt szállító málhásló is kísérhetett, amit a további számításainkban egy elvi maximált takarmányt szállító málhás állománynak tekintünk.

Ennyi ló azonban mintegy 319 hektár óriási területet legelt le egy nap alatt. *Ezért lehetőség szerint területenként megosztva, egymástól távolabb kellett a legelőterületeket kijelölni.* Ismert útvonalon azonban, igénybe véve a várható dús zöld vegetációt, támaszkodva az éjszakai és a pihenő napok nyújtotta legeltetés lehetőségére, ezt a hatalmas takarmányt szállító lóállományt lényegesen csökkenteni lehetett. A legelőterületek kimerülése esetén a kalandozó csapatnak tovább kellett állnia.

17 MORAVCSIK Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Budapest, 1984, 19.

18 *A honfoglalás korának írott forrásai.* (szerk. KRISTÓ Gyula), Budapest, 1995, 240. (János, velencei pap, Orseoló Péter velencei káplánja, a *Velencei krónika* c. művében írta őseink 899. évi, Berengár király elleni hadjáratuk során végrehajtott velencei kalandjukról: „*...Sőt velencei területekre is betörtek lovaikon és bőrből készült hajóikon...*".)

Számításaink ugyan elvi jellegűek, csupán nagyságrendi tendenciákat jelölnek, azonban becsléseinket alátámasztják Bölcs Leó bizánci császár (886–912) följegyzései eleink hadra kelt seregének logisztikáját jellemezve, amikor *Taktika* című hadtudományi munkájában az alábbiakat írja:

„Követi őket nagy csapat ló, mén és kanca is, részint táplálékul és tejivás végett, részint pedig a sokaság látszatának keltése végett."[19]

„Türk ellenfeleinknek hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát."[20]

Figyeljük meg, hogy a császár nem említ szekereket, de legeltetést és sátrak használatát, igen:

„Nem körülárkolt táborban táboroznak, mint a rómaiak, hanem a háború napjáig nemzetségek és törzsek szerint szétszéledve legeltetik lovaikat folyvást, télen-nyáron. Háború idején viszont a szükséges lovakat maguk mellett tartják, és béklyóba verve őrzik türk sátraik közelében, a csatarendbe állás idejéig..."[21]

Bölcs Leó őseinkre vonatkozó hadtudományi munkájában fontos információ, hogy megnevezi a lóállomány ellátásához szükséges természetes táplálékforrást, a legelőt, és fontosnak tartja megemlíteni a harcosokat kísérő nagyszámú lóállományt. A császár szerint eleink akkor nem rendelkeztek ostromeszközökkel és kocsikkal sem. Ez utóbbiak a 10. század első felére megváltoznak.[22]

Kalandozó őseink egy helyben tartózkodásának idejére korabeli forrásokban találunk utalásokat. A már idézett Bölcs Leó az alábbi tanácsot adja a bizánci erők részére arra az esetre, ha a „türkök" (magyarok) elől erődített helyre szorulnak vissza:

„...hogyha netán az azok *[őseink]* elleni harcolókat vereség érné, megerősített helyet szemeljen ki veszély esetére, és néhány napi élelmet kerítsen, ha lehet, a lovak számára is, de mindenképpen az emberek számára, és főleg vízben bővelkedjék..."[23]

Hasonlóan adott tanácsot Maurikios bizánci hadvezér, majd császár (582–602) *Strategikon*-jában a bizánci lovas harcos fölszerelésére vonatkozóan,

19 Moravcsik Gyula, *i. m.*, 19.

20 *Uo.*, 20–21.

21 *Uo.*, 19.

22 *A honfoglalás korának írott forrásai*, i. m., 236.: Udalrich augsburgi püspök (923–973) életrajzát megörökítő – közvetlen környezetében élő – Gerhard nevű pap művében megemlékezik őseink 955. évi szászországi kalandozásának egyik eseményéről, Augsburg ostromának kísérletéről. A történetben először olvashatunk arról, hogy eleink *ostromeszközöket* alkalmaztak a város megvívása érdekében: *„Miután a püspök* (Udalrich/Ulrich) *kegyes intelme véget ért, a fényes nap első sugara rávetődött a széles földre* (955. augusztus 9-én), *a magyarok kimondhatatlan sokaságú serege ostrom céljából minden oldalról körülvette a várost különböző ostromszereket hozva magával a védfalak lerombolására...".*

23 Moravcsik Gyula, *i. m.*, 21–22.

amely ugyan nem az avarokról szól, hanem a bizánci hadtápellátást fogja össze röviden, de éppen az avarok és a türkök ellen.[24]

Az idézetekből tehát kiolvasható, hogy az ostromeszközzel nem rendelkező eleink nem voltak képesek hosszabb időre körülzárni egy erődített helyet és ott kiéheztetni az ellenséget, mert néhány nap alatt elfogyott a legelő és az élelem.

Források azt is bizonyítják, hogy a kalandozó hadnak a legelőterületeket portyázó csapatként meg kellett osztania. Sőt, a fölvonulásuk esetén előnyös volt a több menetvonal megválasztása, hiszen így, illetve a szükségleteknek megfelelően nemcsak elkülönült területeket vehettek igénybe, hanem az élelmezési és a takarmányozási készleteik feltöltését sem egy helyről kellett erőszakkal elvégezni.

Az elkülönült portyázó csapatokról szól Ekkehard szerzetes[25] följegyzése 926-ból, amelyben eleink Sankt Galleni- kalandozását örökítette meg. Idézem:

„Felderítők jártak éjjel-nappal a számukra ismerős vidéken, hogy jelentsék az ellenség *[kalandozó őseink]* érkezését a barátoknak *[...]* Az ellenség ugyanis nem együtt vonult, hanem csapatonként támadta meg a városokat, falvakat, mivel senki sem állt ellen és kifosztván, felperzselte azokat, s így váratlanul tört rá a készületlen emberekre, ahol csak akart."[26]

A kalandozások eseménysorában a 942-es év – témánkat illetően – lényeges információkkal gazdagítja ismereteinket. A történetet Ibn Hajján, a spanyol középkor neves historikusa örökítette meg számunkra a *Kitab al-muqtabis (A más szerzőktől kivonatolónak könyve)* című munkájában. A történetből általam önkényesen kiragadott részletek szerint:

„...a Konstantinápoly mögött élő turkok félelmetes népe Andalúzia felső végeinek muszlimjai ellen támadt. Váratlanul szálltak alá Katalónia felől, félelmetes tömegben. Táborukat a Felső Végek szélén Lérida városa *[ma spanyol város Huescától délkeletre]* ellen ütötték fel, s *[innét]* intézték portyáikat az arabok erődítményei ellen. *[...]* Ezek a turkok Lérida városát nyolc napig tartották ostrom alatt. Isten azonban megóvta tőlük a muszlimokat, *[akik]* sokaságuk ellenére is felvették ellenük a harcot. Visszavonultak hát táborukba reményvesztetten. Isten ellenségeinek az

[24] Szádeczky-Kardoss Samu, *A avar történelem forrásai V.* Budapest, 1981, 80–85.: A 6–7. század fordulója táján kelt híradás az avarok hadművészetéről (*„A harcba indulók onnan a tréntől vegyenek magukhoz vezeték lovakat s vagy kicsiny sátrakat, vagy kétrétegű köpenyeket, az egyiket, hogy szükség esetén beburkolózhassanak, a másikat, hogy a sátruk, azaz lakóhelyük legyen. Vegyenek fel készletet komiszkenyérből (kétszersültből?), vagy zúzott gabonából (kölesből?), vagy másfajta élelemből húsz-* (közel 6,5 kg) *vagy harmincfontnyit* (mintegy 10 kg), *ha elsősorban szkíták* (avarok és türkök) *ellen folyik a háború."*)

[25] A Sankt Gallen-i kolostor szerzetese, aki a kolostor történetének (*Sankt Gallen-i történetek* címmel) 884–972 közötti eseményeit örökítette meg.

[26] *A honfoglalás korának írott forrásai, i. m.*, 247.

élelme elfogyott és a takarmánynak is híján lettek, *[úgyhogy]* teljesen szétzilálódtak..."[27]

Azért is érdemes erre az információra odafigyelni, mert ez a történet emlékezik meg őseink legtávolabbi portyájáról. Eleink hadjáratainak anyagi-technikai biztosításának szervezettségét igazolja azonban, hogy rendelkeztek élelem- és takarmánytartalékokkal.

A későbbi kalandozásokat megörökítő források említést tesznek kocsikról is mint szállítóeszközről.[28]

A fent idézett Ekkehard elbeszéléséből szerzünk tudomást arról, hogy ez idő tájt eleink kalandozásaiban megjelenik a kocsi:

„...az erődítmény irányában fekvő erdőben a felderítők hirtelen kürtjel és nagy kiáltozás közepette sietve közeledtek. Jelentették, hogy fegyveres csapatokkal megerősített erőd található közelükben. *[...]* Ők pedig a lehető leggyorsabban birtokba vették a mezőt és a síkságot, s a csatasort – a körülményekhez képest – serényen felállítva, a kocsikat és az egyéb málhát körben elhelyezve egymást váltva őrködtek az éj folyamán..."[29]

A LOGISZTIKA HADMŰVELETI MEGKÖZELÍTÉSE

Az alábbiakban azokat a forrásokat vesszük számba, amelyek őseink harccal kapcsolatos tevékenységének logisztikájáról közvetett információkat tartalmaznak. Az időrendűséget alapul véve az első szakszerű utalásokkal görög nyelvű forrásokban találkozunk, Bölcs Leó bizánci császár *Taktika* című hadtudományi munkájában. Művében eleink fegyverzetével, harcrendjével, harceljárásaival és ezekkel szoros összefüggésben a harctevékenység anyagi biztosításával kapcsolatosan a legtöbb információt hagyta ránk.[30]

Fontosnak tartom az általa rögzítetteket a mai katonai terminológia keretében értelmezni, hiszen feljegyzései közvetlenül, de leginkább közvetve szoros kapcsolatban állnak a kalandozó sereg anyagi-technikai ellátottságával és az utánpótlás szükségességével.

27 *A honfoglalás korának írott forrásai, i. m.*, 61–66.
Makk Ferenc pontosított adatai szerint (*Kronológiai megjegyzések a magyarok 942. évi hispániai kalandozásához*, Acta Historica, Tomus CXXVII, Szeged, 2007, 9.) *„A fenti adatok alapján szerintünk a nagy hispániai magyar hadjárat kb. 942. június 10. és július legvége között zajlott le."*

28 John Haldon, *i. m.*, 146. (Kutatásai szerint a két lóval vontatott kocsi teherhordó képessége mintegy 500 kg-ra tehető. Az öszvérek által vontatott kocsik 30 km/h sebességgel elérték a 30 km napi menetteljesítményt is.)

29 *A honfoglalás korának írott forrásai, i. m.*, 250–251.

30 Az alábbi idézetek megtalálhatók: Moravcsik Gyula, *i. m.*, 18–21.

Felkészültség, edzettség

„...Csupán a bolgárok és kívülük még a türkök népe fordít gondot az egyöntetű hadirendre, így a többi skytha népnél nagyobb erővel vívják a közelharcot, s egy főnek az uralma alatt állnak."

„Ámde szólni fogunk a türkök szervezetéről és hadirendjéről, amely keveset vagy mit sem különbözik a bolgárokétól; hogy férfiakban gazdag és szabad ez a nép, s egyéb pompát és bőséget mellőzvén, csupán arra van gondja, hogy vitézül viselkedjék a maga ellenségeivel szemben."

„Ez a nép tehát, *[...]* a fáradalmakat és a nehézségeket derekasan tűri, dacol a hőséggel, a faggyal és a szükségesekben való egyéb nélkülözéssel, lévén nomád nép."

„Sok gondot fordítanak rá, hogy gyakorolják magukat a lóhátról való nyilazásban is."

A leírtak – a kor sajátosságait figyelembe véve – erősen közelítik a napjainkban használatos professzionális haderő[31] értelmezését, amelyben fontos szerepet játszott a fegyelmezettség, a bátorság és az edzettség.

Fegyverzet

„Fegyverzetük kard, bőrpáncél, íj és kopja, s így a harcokban legtöbbjük kétféle fegyvert visel, vállukon kopját hordanak, kezükben íjat tartanak, és amint a szükség megkívánja, hol az egyiket, hol a másikat használják. Üldöztetés közben azonban íjukkal vannak fölényben."

Ez a megfogalmazás tömör, konkrét és a Kárpát-medencében föltárt régészeti leletek is alátámasztják. Kovács László írja, hogy ezer honfoglaló fegyveres temetkezésének alapján a többségükben feltárásra került az íj fegyverzet valamely tartozéka (íj, nyílcsúcs vagy tegez).[32] A források őseink távolharc fegyverének az úgynevezett reflex íjat (más néven a visszacsapó íjat) nevezik, míg közelharc fegyverükként a szablyát említik. Maga az íj és lőszere, a nyíl hosszan tartó bonyolult eljárással készült. Erre utal Liutprand cremonai püspök *Antapodosis* című történelmi megemlékezésében: „és a kemény tél egészét fegyverek készítésével, nyílhegyek köszörülésével és az if-

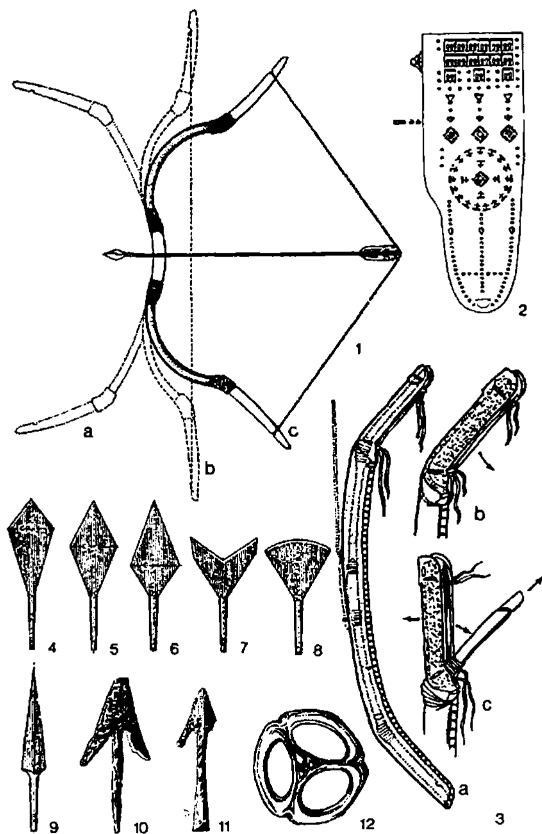
[31] *Hadtudományi Lexikon*, 1100.: Professzionális (profi) hadsereg, önkéntes haderő *(professional army, die Berufsarmee).*

[32] Kovács László: *Fegyver s vitéz.* = *Honfoglaló őseink.* (szerk. Veszprémy László), Budapest, 1996, 104. (A sírok mintegy tized részéből előkerült a szablya. Ritkán, öt esetben előkerült a harci balta is. A régészeti megfigyelések közvetve utalnak a görög forrásokban említett védőfelszerelésükre, a bőrpáncélra, de a temetkezési leletekben ennek nyomát nem tárták fel. Nagy valószínűséggel szerves anyaguk elemésztődött az évszázadok során. A temetkezésekben a döfőlándzsák nyomai kerültek elő kis számban.)

júságnak a harcászat ismeretére való tanításával töltik el"[33]. Ezért íjakból és nyilakból tartalékkészlettel kellett a harcosoknak rendelkezni.[34]

Ezek az információk egyértelműen a logisztika hátországi (ipari-gazdasági) felkészültségére, azaz a fogalmi meghatározás tágabb értelmében: a fegyveres harcra történő felkészülés és végrehajtásának támogatására utalnak.

Az alábbi ábra a honfoglalás kori íj szerkezetének és működésének rekonstruált vázlata. Bemutatja a felajzás folyamatát, amely egyben utal nagy hatótávolságára, továbbá részletezi a különböző célokra készített gyakoribb nyílcsúcsokat.

A rekonstruált honfoglalás kori íjászfelszerelés:
1. az íj (a: leeresztve, b: felajzva, c: megfeszítve),
2. a veretes készenléti íjtegez,
3. az egyszerű íjtegez (a: a belé helyezett íjjal, b: a csontlemezes szája bekötve, c: nyitott szájjal, s az íj kinyúló karjával),
4-11. a gyakoribb nyílcsúcstípusok:
4-6. rövid, közepes, hosszú vágóélű, deltoid alakú,
7. villás (fecskefarkú),
8. domborúan ívelt élű,
9. páncélszúró (vadász),
10. szakás, tüskés,
11. szakás, köpűs,
12. tegezfüggesztő háromküllős bronzkarika.

1. ábra. A rekonstruált honfoglalás kori íjászfelszerelés, a reflex íj
Forrás: Honfoglaló őseink. (szerk. Veszprémy László), Budapest, Zrínyi Kiadó, 1996. (Zrínyi Archívum)

[33] *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról.* (szerk. Györffy György), Budapest, 1975, 223–233.
[34] Kovács László, *i. m.*, 94–98.

Eleink olyan kiváló tulajdonságokkal bíró íjjal (visszacsapó- vagy reflex íj), rendelkeztek, amelynek harcászati-technikai mutatói lényegesen felülmúlták potenciális ellenségeik íjainak képességét. Nyílzápor esetén 180–200 méterről, célzott lövéskor 50–60 méterről lehetett veszteséget okozni a szemben álló félnek. A korabeli feljegyzésekben őseinknek az íjaikkal folytatott harcát nevezték *távolharcnak*.

Bölcs Leó alábbi megfigyelései szoros összefüggésben állnak eleink alap harcmodorával, a távolharccal.

Harcrend

„A harcban nem mint a rómaiak, három hadosztályban állnak csatarendbe, hanem különböző ezredekben, tömören összekötve egymással ezeket az ezredeket, amelyeket csak kis közök választanak el, hogy egyetlen csatasornak látszódjanak."

„A főseregen kívül van tartalék erejük, amelyet kiküldenek tőrbe csalni azokat, akik elővigyázatlanul állnak fel velük szemben, vagy pedig szorongatott csapatrész megsegítésére tartogatnak."

„Gyakran egy kötélre vévén a felesleges lovakat, hátul, azaz a hadrend mögött, annak védelmére helyezik el. Az arcvonal rendjeinek mélységét, azaz a sorokat nem egyformán alakítják, inkább a mélységre fordítva gondot, hogy a hadrend vastag legyen, és az arcvonalat egyenletessé és tömörré teszik."

„Málhájuk a hadrend mögött a közelben van, a hadrendtől jobbra vagy balra, egy- vagy kétmérföldnyire, s csekély őrséget is hagynak vele."

A császár a harctevékenység közvetlen anyagi támogatásával kapcsolatos fontos megemlékezése a málha hadrendi helye a szárnyakon, amely későbbi modellezésünket könnyíti meg jelentősen. Harceljárásukról írja: „Jobbára a távolharcban, a lesben állásban, az ellenség bekerítésében, a színlelt meghátrálásban és visszafordulásban és a szétszóródó harci alakulatokban lelik kedvüket.

Hogyha pedig megfutamították ellenfeleiket, minden egyebet félretesznek, és kíméletlenül utánuk vetik magukat, másra nem gondolva, mint az üldözésre."[35]

Bölcs Leó logikus összefüggéseiben tárgyalja eleink fegyverzetét, harcrendjét és harceljárásait. A császárt olvasva arra a következtetésre jutunk, hogy őseinknél az *ezred* képezte az alapvető harcászati (hadműveleti) egységet, és több ezred alkotta a *főssereget*, amely a fő feladatot, az ellenség megsemmisíté-

[35] Ezzel összhangban emlékezik Regino prümi apát, évkönyvíró, aki 908-ban befejezett *Krónika* c. művében írta: *„Mindenesetre nem tudnak [...] körülzárt városokat ostrommal bevenni. Előnyomuló vagy visszaforduló lovaikon harcolnak, de gyakran tettetnek menekülést is. [...] Haditaktikájuk annál veszélyesebb, minél szokatlanabb más népek számára. Az ő harcmodoruk és a briteké között egyedül az a különbség, hogy azok hajítódárdákat, ezek nyilakat használnak."*

sét hajtotta végre. Ezen kívül rendelkeztek *tartalékkal*, amelynek feladata a szorongatott csapatrészek megsegítése és az ellenség tőrbe csalása volt. A harc közbeni folyamatos utánpótlás biztosítása érdekében közvetlenül a harcrend mögött helyezték el a *hadtápot* (málhát) az őrséggel és a tartalék lovakkal (vezeték és tartalék lovak). Harc közben nem állhatott be harci szünet, mert ez kiváló alkalmat adott volna az ellenséges ellentámadásra, de legalább is soraik rendezésére. A „nyílvessző-utánpótlást" gyorsan kellett végrehajtani. A gyors rotációt szolgálta a málha közeli telepítése a szárnyak mögött, ahonnan a harcból kiváló erőket már tegzekkel feltöltött csapat váltotta.

A császár tapasztalatai őseink hadviseléséről azonban arra késztetnek, hogy logisztikájuk követelményeit értelmezzük jellegzetes harceljárásaik ismeretében.

Al-Maszúdi az *Aranymezők* című művében eleinknek a besenyőkkel szövetségben 934-ben, Bizánc ellen végrehajtott kalandozó hadjáratában az első lépcső harcrendjében derékhadat, valamint jobb- és balszárnyat nevez meg. (A besenyőknél ezer-ezer főt a türk jobb- és balszárny mellett, ahonnan fölváltva, több hullámban indultak nyílzáporokkal megbontani a bizánci hadrendet.)[36] A szárnyak foglalták el a legkedvezőbb helyzetet a manőverek végrehajtására is, mint átkarolás vagy bekerítés. A példa rendkívül érzékletesen szemlélteti a nagyszámú nyíl felhasználást.

Őseink harceljárása

Jellemző hadviselésük a távolharc, a rendkívül mozgékony *könnyűlovasságra és* a nagy lőtávolságú *reflex íjaikra* támaszkodott. A harceljárás tartalma röviden annyiban foglalható össze, hogy miután a támadó könnyűlovasság nyílzáporaival szétzilálta a védekezésre kényszerített ellenség harcrendjét, egy színlelt roham után hirtelen megfordult és – elhitetve, hogy lemondott támadó szándékáról – maga után csalta a szemben álló felet a rejtetten csapdát állító csapatok közé, amelyek az üldöző erők elhaladása után bezárták a harapófogót, a menekülők megfordultak és a

[36] *A honfoglalás korának írott forrásai. i. m.*, 54–56. (*„Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovast számlált, ugyanígy a bal szárny mellé is. Mikor azután felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak, és nyílzáport zúdítottak a bizánciak derékhadára, miközben odáig jutottak, ahonnan a jobb szárny lovasosztagai kiindultak. A nyilazás így állandóan folyt, a lovasosztagok pedig forogtak, mint a malomkerék.* [...] *Mikor pedig* [...] *a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogy hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az eddig mozdulatlanul álló turk* [fő] *sereget rohanták meg. A* [turk] *lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borította el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának."*)

lesállásban lévő csapatokkal együtt megsemmisítették a bekerített ellenséget. A távolharc hatékonyságában döntő szerepet játszott az íj „lőszerének", a nyílnak a mennyisége.

A témával foglalkozó források és így a szakirodalom is a „színlelt megfutamodást" általánosítva őseink kizárólagos harcmodorának titulálja. Eleink hadművészete azonban ennél sokkal színesebb volt. Abból kell kiindulnunk, hogy a „színlelt megfutamodás" valójában nem fogható fel önálló, elkülönült harctevékenységi fajtaként (mint például a támadás, a védelem, a visszavonulás vagy az üldözés). A korabeli források is együtt említik a színlelt megfutamodást a sztyeppei (könnyűlovas íjász) hadviselésre jellemző „távolharccal", a „lesállással", valamint a bekerítéssel.

Két jól dokumentált csataleírás (az augsburgi 910-ben – Liutprand[37], illetve a Bizánc elleni 934-ben – Al-Maszúdi), valamint a részletesen értékelt brentai kalandozás 889-ben[38] és a 907-es pozsonyi csata[39] alapján a források által megnevezett „távolharcot" mint *harceljárást*[40] kell tekintenünk.

A fenti csataleírásokat tanulmányozva rendező elvnek az ellenség megsemmisítésének módját, a harc megvívásának hogyanját tekintve a távolharc szerves részét képezték a manőverek. *Manőver* esetén, a kedvezőbb helyzetre irányuló mozgásjelleget tekintve irányadónak, ebbe a fogalomkörbe sorolható – az általánosított (leegyszerűsített) színlelt megfutamodás helyett – *a színlelt meghátrálás* és a *szándékos megfutamodás*.

A távolharc tehát – tartalmát tekintve – összehangolt nyílzáporok (tűzcsapások) és gyors mozgásmanőverek kombinációja. Lényeges különbség tehető a támadó pozícióban és a védelmi helyzetben folytatott távolharc célja és tartalma között.

A támadó szándékkal folytatott távolharc (Augsburgnál 910-ben és Bizánc ellen 934-ben) célja nagy veszteség okozása az ellenségnek, és kedvező helyzetben a döntő ütközet kikényszerítése. A cél tartamilag *nagy intenzitású nyílzáporokkal* („tűzcsapásokkal") és *rövid idő alatt* végrehajtott manőverekkel valósult meg.

[37] Kristó, *i. m.*, 215–216. (A csata helyének és idejének valódiságát megkérdőjelezi: Torma Béla Gyula: *Megjegyzések a 907. és a 910. évi magyar kalandozások időrendjéhez.* Hadtörténelmi Közlemények, 2012. június, 463–479.)

[38] Források: *A honfoglalás korának írott forrásaiból. i. m., 186.* (Theotmár salzburgi érsek); 192. (Fuldai évkönyv); 199–200. (Regino); 201. (Sváb évkönyv); 217. (Liutprand); 239. (János velencei pap). A csata hadműveleti értékelése: Torma Béla Gyula: *Csata a Brenta folyónál, 899.* Hadtörténelmi közlemények, 2008. június, 425–447.

[39] Torma Béla Gyula: *A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadműveleti modellezése = Egy elfeledett diadal (A 907. évi pozsonyi csata).* (szerk. Veszprémy László, Torma Béla Gyula), 11–166.

[40] *Hadtudományi Lexikon: „Harceljárás, harcmód az egyes harctevékenységi fajtákon belül azoknak az eljárásoknak, módszereknek, tevékenységeknek a gyűjtőneve, amelyek megmutatják, hogyan megy végbe az ellenség megsemmisítése."*

Mindkét csatában a szemben álló fél megtévesztése, azaz *a színlelt meghátrálás* az ellenség *főerőivel közvetlen harcérintkezésben lévő csapatok visszavonásával*, de *a harcérintkezés folyamatos fenntartásával*, egy napon belül valósult meg. A tevékenység lényegét illetően nem beszélhetünk megfutamodásról. Ennek a manővernek a valódi tartalmát – szó szerinti értelmezésben – a *tudatosan végrehajtott, színlelt meghátrálás* fejezi ki. A színlelt meghátrálást végrehajtó erők rövid idejű manővereinek a főerők tevékenységével összehangoltnak kellett lennie. A támadó jellegű, nagy hevességű távolharc és a szándékos megfutamodás időben és térben koordinált tűz- és mozgásmanőverei az ellenség rövid időn, többnyire egy napon belüli megsemmisítésére irányult.

A többszörös túlerőben lévő ellenség ellen *védelmi céllal folytatott távolharc* (Brenta – 899-ben, Pozsony – 907-ben) *célja a feltartóztatás volt*, azaz elegendő idő biztosítása a saját főerők számára kedvező helyzet elfoglalására. Tartalmilag több napig tartó sorozatos rajtaütésekkel (alacsony intenzitású nyílzáporokkal) és nagy távolságon (50–70 km) végrehajtott manőverekkel valósult meg. *Tartalmát tekintve védelmi jellegű halogató harc.*[41]

Az ellenség feltartóztatását végrehajtó erők *önálló harcfeladatot* teljesítettek. Lényegében egy feltartóztató jellegű harctevékenységet folytattak, amelyet a kikülönített csapatok tudatosan alacsony intenzitású távolharcának és a *„szándékos megfutamodás" manőverének ismétlődő alkalmazásával*, önállóan hajtottak végre. Jellemzője a kisebb erők részvétele és a halogató harc rövid rajtaütéseit követően az ellenségtől való időleges, de teljes elszakadás naponként többszöri ismétlődése. Közvetlen célja nem az ellenség tőrbecsalása volt, hanem inkább a saját szándék felőli megtévesztése, kifárasztása, bizonytalanságban tartása.

A csaták értékelései alapján a *támadó célú távolharc* manővere *a színlelt meghátrálás*, a *védekező jellegű halogató harcé* pedig *a szándékos megfutamodás*.

A két harctevékenység nyílfelhasználása azonban lényegesen különbözött egymástól.

A nyíljavadalmazás hadműveleti igények szerinti megközelítése számításokkal

Az alábbi számításokat a távolharc két jellemző manőverének (a szándékos megfutamodásnak és a színlelt meghátrálásnak) a tükrében végzem el, és Mesterházy Károlynak a tegezre és az íjkészítésre vonatkozó kutatási ered-

41 A brentai csata esetén ez a Verona–Brenta (kb. 50–60 km) távolságon 4–6 nap alatt zajlott le. A pozsonyi csatában a Fischa folyó–Pozsony déli része (40–50 km) között nyolc nap alatt történt.

ményeiből[42] indulok ki. Mesterházy a rekonstruált tegez szerkezeti felépítése alapján az alábbi következtetésekre jutott: „a lovas íjász csak kevés nyílvesszőt vihetett egyszerre magával", a nyílvessző készítésének nagyon időigényes volta miatt „a nyílvesszőkkel takarékoskodtak", az ellenséges arcvonal szétbomlasztása és üldözése nagyszámú nyíl felhasználását igényelte, ezért „többször is fel kellett tölteniük tegezüket, ennek következtében „megszabott számú lovasnak adott számú tartalék málhásra volt szüksége". Mesterházy észrevételeit hadműveleti szempontból megítélve megalapozottnak tartom, ezért számításaim elvi megközelítéseinél figyelembe veszem.

A nyílvesszőkkel takarékoskodni kellett. Igen ám, de ez nem mehetett a harcfeladat rovására. Az augsburgi (910) és a Bizánc elleni (934) csaták tapasztalatai is azt mutatják, hogy a nyílvesszők fogyásának idejét mozgásmanőverek közbeiktatásával lehetett meghosszabbítani. Ez nem jelentett mást, mint a tűz és a mozgás összehangolt manőverét, amelyet a mai harcászati elvek is ismernek. Készítsünk mintavételezést egy tegez (20 nyílvessző) kiürülésének idejére, egy harcosra számolva, különböző számú nyílsorozatok és közbeiktatott mozgásmanőverre fordított idő (egy, három és öt perc) függvényében. A kapott értékeket foglaljuk táblázatokba:

1. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma – db)	Sorozatok száma (db)	Sorozatok közötti manőveridő (perc)	Tegezkiürülés ideje (perc)
egyes lövés	20	1	20
kétlövéses	10	1	10
háromlövéses	6-7	1	6-7
négylövéses	5	1	5

2. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma – db)	Sorozatok száma (db)	Sorozatok közötti manőveridő (perc)	Tegezkiürülés ideje (perc)
egyes lövés	20	3	60
kétlövéses	10	3	30
háromlövéses	6-7	3	18–21
négylövéses	5	3	15

42 Mesterházy Károly: *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál.* Századok, 128(1994).

3. táblázat

Sorozatlövés (egymást követő nyíllövések száma – db)	Sorozatok száma (db)	Sorozatok közötti manőveridő (perc)	Tegezkiürülés ideje (perc)
egyes lövés	20	5	100
kétlövéses	10	5	50
háromlövéses	6-7	5	30-35
négylövéses	5	5	25

Ha a távolharcra rendelt nagyobb csapat kettéválva, felváltva lőtte a nyílzáporokat, a tegzek kiürülési ideje duplájára növekedett (három csapat esetén háromszorosára, illetve egyéb kombinációk). Természetesen a táblázatok nem tükrözik a nyílzáporoknak („tűznek") és a mozgásnak egy-egy csatához köthető komplex manőverét. Megmutatja azonban azt a széles időskálát, amelyen belül a mindenkori harcfeladatnak, az ellenség harcrendjének és a terepnek megfelelően meg lehetett választani a mozgásmanőverrel összehangolt nyílsorozatok számát, amely egyúttal meghatározta az újratöltés (tegezcsere) idejét.

A táblázatok középértékéből kiindulva kiolvasható, hogy a 3-5 percenként leadott 2-3 nyílzápor-sorozat szűken számolva 30 perc alatt felemésztette a tegzekben tárolt 20 nyílvesszőt. Egy távolharcra kirendelt csapat (elő- vagy utóvéd, illetve meghátrálók vagy megfutamodók) két csoportosításban váltakozva, nagyjából egy óra alatt lőtte ki tegezeikből a nyílvesszőket. Tízórás harci napot számolva tízszer kellett újratölteniük vagy tegezt cserélniük, illetve tízszer kellett csapatváltást (harcból kivonást és harcba vetést) végrehajtani. Így egy harcosra 200 nyílvessző (10 tegez) kilövése számolható egy harci napon, váltás nélküli 10 bevetésre. A továbbiakban az egy harcosra eső napi elvi maximális bevetések számát 10-zel számolom.[43]

A fenti modellezésünk azonban azt mutatja, hogy egymás után sorozatban több tegez kilövésére nem is volt lehetősége az íjásznak, hiszen harcba veté-

[43] Az ember fizikai teljesítőképessége azonban véges. Így volt ez 1100 évvel ezelőtt is. A probléma az, hogy nem ismerjük őseink e képességének határát, amelyet fontos lenne az íjak kezelésére kivetíteni. Megközelítő becslésekhez azért rendelkezünk kiinduló adatokkal. Tudjuk, hogy a felajzott reflex íj megfeszítéséhez 25–30 kilopond erőre volt szükség. A kérdés az, hogy az íjlövészetet gyerekkorától gyakorló harcos hány egymás után leadott „sorozatlövésre" (egymásután kilőtt nyílvesszők száma) lehetett képes? Számoljunk és használjuk józan ítélőképességünket, valamint a hagyományőrző íjászok tapasztalatait. Egy tegezben 20 nyílvesszővel számolva azok kilövéséhez összesen 500–600 kilopond erőt kellett kifejteni. Két tegez nyílvessző folyamatos kilövése megduplázza az erőkifejtést, tehát 1–1,2 tonna megmozgatására tehető az energiaráfordítás. Ez már iszonyú nagy szám. A kérdés, hogy hányszor voltak képesek a könnyűlovas íjászok ezt egymás után megismételni?

se egy tegez feltöltéssel történt. A tegez kiürülését követően a harcost, illetve a csapatot a harcból ki kellett vonni, és a tegzek újratöltése alatt egy másik csapatot kellett harcba vetni.

A nyílvessző-szükséglet, a fogyás és az utánpótlás elvi összefüggései

Az összehangolt tűz- és mozgásmanőverek szempontjából más elvárásoknak kellett teljesülni a színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás esetén. Különösebb magyarázkodás nélkül belátható, hogy egy csapatnak valamely harci feladatára a nyílvessző szükségletet: a harcosok száma *(h)*, a harci napok száma *(n)* és a naponkénti bevetések (tegzek újratöltésének/cseréjének) száma *(t)* határozta meg. Képlettel kifejezve:

$X = h \times n \times t$,

ahol a feltöltött tegez összsúlya közelítőleg 1 kg: (egy nyílcsúcs hozzávetőlegesen 40 gr, egy tegezben 20 nyílvessző kb. 0,8 kg, tegez összsúlya mintegy 1 kg). Tehát:

$X1 = h \times n \times t$ – a felhasznált (kilőtt) tegezszám, illetve az ellőtt nyílvesszők súlya kilogrammban

$X2 = h \times n \times t \times v$ – a felhasznált nyílvesszők száma, ahol $(v = 20)$ és

$Y = (h \times n \times t) : s$ – a számolt tegzek szállításához szükséges teherhordó lovak száma, ahol „*s*" a málhásló terhelése kg-ban, $s = 80$ kg.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért számításainkat szemléltessük táblázattal, amelybe változóként vigyük be a „*h*" (4. sz. táblázat), az „*n*" és a „*t*" (5. sz. táblázat) változó értékeket, és ezekből számoljuk ki az ellőhető nyílvessző mennyiségének súlyát *(X1)*, valamint az ehhez szükséges, 80 kg hasznos terhet szállító málhásló-szükségletet *(Y)*. Első táblázatunkat egy harci nap figyelembevételével, növekvő harcos számra töltsük ki, amely *a színlelt meghátrálás* manőverének egy napi nyílvessző-felhasználását érzékelteti:

4. táblázat

Harcosok száma [h]	Harci napok száma [n]	Bevetések (újratöltések vagy tegezcserék) száma [t]	Maximálisan ellőhető nyílvesszők súlya (1 tegez kb. 1 kg) [X1]	Málháslovak száma
100	1	10	1 000	12-13
500	1	10	5 000	62-63
1 000	1	10	10 000	125
5 000	1	10	50 000	625

A táblázat alapján, 5000 harcost számolva, napi 10 bevetés esetén az 50 ezer kilogramm (50 tonna) lőszer-javadalmazást 625 teherhordó ló szállította. Ez az érték közel áll az egy napra tervezett (kikényszerített), a főerők által végrehajtott döntő ütközetek intenzív távolharcának (színlelt meghátrálás, lesvetés, bekerítés) nyílvessző-felhasználásához. A táblázat első és utolsó oszlopából számolható egy jellemző érték: *a harcosok és a málháslovak aránya h:Y=8:1*, ami azt jelenti, hogy egy teherhordó ló nyolc harcos nyílkészletét szállította.

Az alábbiakban ugyanezeket a számításokat végezzük el 500 harcos esetére 3, 5, 8 és 10 harci napra, napi egy, illetve két tegez nyíl felhasználásával. A választott kritériumok jellemzőek a halogató harc elhúzódó jellegére. Figyeljük meg a szállítási kapacitás alakulását, amely *a szándékos megfutamodás* manővereinek lehetséges nyílvessző-felhasználását érzékelteti:

5. táblázat

Harcosok száma [h]	**Harci napok száma [n]**	**Bevetések (újratöltések vagy tegezcserék) száma [t]**	**Maximálisan ellőhető nyílvesszők súlya (1 tegez kb. 1 kg) [X1]**	**Málháslovak száma [Y]**
500	3	1	1 500	18-19
500	5	1	2 500	31-32
500	8	1	4 000	50
500	10	1	5 000	62-63
500	3	2	3 000	37-38
500	5	2	5 000	62-63
500	8	2	8 000	100
500	10	2	10 000	125

Hasonlóképpen alakulhatott a brentai csata utóvédjének és a pozsonyi csata elővédjének nyílfelhasználása, többszöri szándékos megfutamodásuk esetén. Az intenzív és nagy erőkkel folytatott üldözés lelassítására egy harci napra maximum kéttegeznyi nyíl ellövését számolhatjuk. Tíznaposra véve a halogató harcot, azt egy 500 fős utóvéd 10 000 tegez nyílvessző felhasználásával hajthatta végre, azaz egy 5000 fős csapat egy döntő ütközetére becsülhető 50 000 kilogramm lőszer-javadalmazásával és málháslovainak csak az egyötödével. A számok érzékeltetik a harceljárás hatékonyságát. A halogató harcot folytató csapat önálló harctevékenységet folytatott. Egynapi lőszerellátása egy-két tegezre becsülhető, amely nem igényelt külön teherhordó kapacitást, tehát nem sérült a harceljárást jellemző szándékos megfutamodáshoz elengedhetetlen nagyfokú mozgékonyságuk. A halogató harcra kijelölt

csapat nagyjából egynapi távolságra tevékenykedhetett a főerőktől, és naponkénti váltással cserélődhettek. A harcosok naponta feltöltötték a kalandozó csapat lőszerkészletéből.

A maximális és az optimális teherhordó kapacitás becslése

Ebben a részben a nyílvessző-javadalmazás (ellátás) és a málhásló terhelhetősége közötti összefüggést vizsgáljuk. A számításunknál induljunk ki a 2. és a 3. táblázat alapján tett következtetésünkből, az egy harcos napi 10 bevetéséből, illetve tegezcseréjéből ($t=10$), amit egy harcos napi elvi maximális nyílkilövő képességének becsültünk meg. Figyelembe véve t értékét, a különböző harci napokra számolható málháslovak száma $Y=(h \times n \times t):s$. A képletben két állandó szerepel: a $t=10$ és az $s=80$ kg. Az alábbi példákban változó értékként adjuk meg a harcosok (100 és 500), valamint a harci napok számát (1–10), és figyeljük a teherhordó lovak számának alakulását. Első példánkat 100 harcosra, 80 kg teherhordásra és 1–10 harci napra számoljuk, a másodikat ugyanilyen kikötésekkel, de 500 harcossal számoljuk az $Y=(h \times n \times t):s$ képlet alapján:

1. példa

$Y=(100 \times 1 \times 10):80=$12-13	$Y=(100 \times 2 \times 10):80=25$
$Y=(100 \times 3 \times 10):80=$37-38	$Y=(100 \times 4 \times 10):80=50$
$Y=(100 \times 5 \times 10):80=$62-63	$Y=(100 \times 6 \times 10):80=75$
$Y=(100 \times 7 \times 10):80=$87-88	$Y=(100 \times 8 \times 10):80=100$
$Y=(100 \times 9 \times 10):80=$112-113	$Y=(100 \times 10 \times 10):80=125$

2. példa

$Y=(500 \times 1 \times 10):80=$62-63	$Y=(500 \times 2 \times 10):80=125$
$Y=(500 \times 3 \times 10):80=$187-188	$Y=(500 \times 4 \times 10):80=250$
$Y=(500 \times 5 \times 10):80=$312-313	$Y=(500 \times 6 \times 10):80=375$
$Y=(500 \times 7 \times 10):80=$437-438	$Y=(500 \times 8 \times 10):80=500$
$Y=(500 \times 9 \times 10):80=$562-563	$Y=(500 \times 10 \times 10):80=625$

A számolást folytassuk tovább 5000 lovas harcos napi 10 bevetésére. Ebben az esetben $X1=5000 \times 1 \times 10=50\,000$ tegez, illetve 50 000 kg-ban számolható. Ennek a súlynak a szállítására *625 málháslóra* volt szükség.

A példákból egy érdekes összefüggés olvasható ki. Minden olyan esetben, amikor a harci napok és a napi bevetések szorzata megegyezik a málháslovak terhelhetőségével ($n \times t=s$), akkor a lovas íjászok száma megegyezik a teherhordó lovak számával, vagyis $h=Y$. Az előzőekből azonban kiderült, hogy ekkora nyíljavadalmazásra egyik távolharc eljárásban sem volt szükség. *Ezt a magas értékpárt kifejező kapcsolatot kezeljük elvi maximális lőszerszállítási*

képességnek. Azonban ez az érték túlzó, hiszen nehezen képzelhető el, hogy egy mozgékony könnyűlovas íjász csapatot 80 kg teherrel megrakott ugyanannyi teherhordó ló kísérjen, mint amennyi a harcosok száma. Ezt az elvi maximális lőszerszállító képességnek a kihasználását őseink harceljárásával (eddig megismert csatái alapján) nem tudjuk indokolni. Egy ilyen málhás csoport azonban jelentősen rontotta volna az elvárható magas menetteljesítményt és manőverezőképességet. Az optimális megoldást valahol az egyenlőség alatt kell keresnünk. Mivel a hadra indulók létszáma, a harcosok lőszerjavadalmazása és a teherhordó kapacitás adottnak tekinthető, az optimális arány – ebben az összefüggésben – a harci napok csökkentésével érhető el. Őseink és a kor hadseregei többek között ezért törekedtek a döntés kikényszerítésére, a győzelem megszerzésére egynapos döntő ütközetben.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a példákat felhasználva növekvő sorrendben az *Y=h* egyenlőségekig számoljuk ki a lovas harcos/málhásló *(h:Y)* arányokat!

1. példából: 1:8; 1:4; 1:2,67; 1:2; 1:1,6; 1:1,33; 1:1,14; 1:1

2. példából: 1:8; 1:4; 1:2,67; 1:2; 1:1,6; 1:1,33; 1:1,14; 1:1

Az aránypárok (kerekített értékek) azt mutatják, hogy egy teherhordó ló hány harcos nyílkészletét szállíthatta a harci napok számának függvényében. A kezdő arányértékek mutatják a már korábban számolt optimálisat (egy harcosra egy harci napra 10 tegez nyílvessző-javadalmazás). Ez azt jelenti, hogy egy málháslóra felfért 7-8 harcos nyílkészlete. Elfogadható az összefüggés, hogy a harcos csapat állományától függetlenül az egy napi döntő ütközet megvívásához *optimálisan szükséges nyíljavadalmazást 80 kg teherhordó képesség esetén 8:1 harcos/málhásló viszonylatában lehet megbecsülni.*

Az eddigi modellezés logikájából kiindulva ez egynapi harc döntő ütközetének a lőszerellátmánya.

Egy elvi, szélsőségesen maximális nyílfölhasználást feltételezve még ehhez a becsléshez hozzá lehet számolni: az önálló tevékenységre rendelt fedező erők (elővéd, oldalbiztosítók, felderítőcsoportok) lőszerszükségletét. Számukra külön ellátmányt kell figyelembe venni. Ugyanis a fedező (biztosító) erők (mintegy 1000 fő az 5000 fős állományból: kb. 500 fő az elővédben, a fennmaradó 500-ban oldalvéd és felderítőcsoportok, valamint zsákmányszerzők) tevékenysége nem egy döntő harci napra korlátozódott, hanem a hadművelet egészére, a menetre, a helyi összecsapásokra, esetleg a halogató harcra, a zsákmányszerzésre a sereg élelmezése céljából stb.

Megközelítő becsléssel számukra 10 napra, napi egy tegez javadalmazással számolva $X1 = 1000 \times 10 \times 1 = 10\ 000$ tegez vagy kilogramm nyíl. Ezt a súlymennyiséget további 125 teherhordó lóra lehetett felmálházni.

Tehát egy 5000 fős csapat lőszerszállítására összesen 750 nyílvesszőt szállító ló számolható, vagyis hét harcos nyíljavadalmazását vihette egy teherhordó ló. Ezeknek a málháslovaknak azonban – az előzőek szerint szá-

molt 3-4 napra átlagosan szükséges 18 kg takarmány szállításához – további 168-169 málháslóra volt szükségük. Tehát összesen 919 nyilat és takarmányt szállító málháslóval lehet a harccal kapcsolatos anyagi-technikai biztosításban számolni. Ezt az értéket figyelembe véve öt-hat harcosra esett egy nyilat, illetve takarmányt szállító ló. Megjegyzem, hogy itt is a takarmányt szállító lovakkal lehetett takarékoskodni, a nyilakkal terheltekkel nem.

Ha figyelembe vesszük az ötezer harcos tízezer harci paripájának takarmányszükségletét hordozó 3175 málháslovat (5000:3175 = 1,57), akkor egy málhásló 1,57 harcosra számított lőszert (nyilat) és takarmányt szállított.

Az eredmény nem esik messze Mesterházy ismeretétől, miszerint a bizánciaknál 10 emberre esett egy fegyvert és élelmet szállító teherhordó ló, illetve felvonuláskor egy szekér. Figyelembe véve azonban, hogy a korabeli, 500 kg–mal terhelhető fogat 6-7 málháslovat helyettesített, akkor a bizánci hadnál 10 emberre számolhatunk hét-nyolc teherhordó lovat. Az arány itt 1,25–1,42 között számolható, azaz nem áll messze a kalandozó őseinknél számoltakkal. A kalandozó csapat esetén becsült valamivel jobb teherhordó kapacitás tendenciát jelöl csupán, arra utal, hogy nem rendelkeztek műszaki és ostromeszközökkel.

Számításainkat folytassuk az egy harcosra kiosztható tegezszámmal. Ebben az esetben $t=X2:(h \times n)$, ahol ha $h=1$, akkor $t=X2:n$. Adjunk az n-nek különböző értékeket 1-től 10-ig, és számoljuk a t-t a harcos fizikai terhelhetőségét figyelembe véve. Vegyünk t értékének 10 tegezt, és induljunk ki az egy harci napra harcosonkénti 10 bevetésből, azaz 200 nyílvessző-fogyásból (napi elvi maximális bevetések vagy tegezcserék száma). Az eredményeket foglaljuk táblázatba:

Egy harcosra kiosztható tegez (nyílvessző) szám:
Tíz tegez esetén (10 kg, azaz 200 nyílvessző), $t=10:n$, $X2=200:n$

5. táblázat

n (nap)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
t (tegezszám, kg)	10	5	3-4	2-3	2	1-2	1-2	1-2	1	1
X2 (nyílvessző, db)	200	100	66-67	50	40	33-34	28-29	225	22-23	20

A táblázat azt mutatja, hogy a napi 10 tegez lőszer-javadalmazást egy harcos milyen variációkban használhatta fel harci naponként, ha a napi javadalmazását mind ellőtte. A táblázat első oszlopa az egy napig tartó, a győzelmet kikényszerítő döntő ütközet nyílfelhasználását szimbolizálja (valószínűsíthetően nem egy, hanem kettő vagy több harcosra vonatkozóan), az utolsó oszlopok pedig a napi egy-két javadalmazásnyi tegez nyílvessző ellövését szemléltetik, amit a 7–10 nap halogató harchoz szükséges napi lőszer-javadalmazással hozhatunk összefüggésbe.

A fenti számítások elvi és megközelítő jellegűek. Nem azonosíthatók a kor ismert csatáinak konkrét lőszerellátásával. A könnyűlovas íjászcsapatok nyílvessző-ellátását azonban hadműveleti és logisztikai szempontból közelítettem meg, ismert ütközetek lefolyására alapozva. Az értékelés elsősorban a távolharc két különböző manővere, a színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás nyílvessző-felhasználásának indokolható tendenciáira mutatott rá.

Levonhatjuk azonban a következtetést, hogy éppen a logisztikai feladatok nehézségei miatt nem számolhattunk nagy létszámú kalandozó csapatokkal. Már a számítási alapul vett ötezer fő is túlzott létszámnak tekinthető.

Veszprémy László

SZEMPONTOK AZ ÁRPÁD-KORI HADSEREGELLÁTÁS PROBLÉMÁJÁHOZ

AZ IDŐ ÉS TÉR SZORÍTÁSÁBAN

A középkori hadtörténelem egyik legdinamikusabban fejlődő területe a logisztika kutatása.[1] Meglepően hangzik, de a korábbi, ma már klasszikusnak tekintett nagy hadtörténeti összefoglalások igen csekély figyelmet szenteltek a katonák és az állatok ellátásának és utánpótlásának, a létszámok és a megtett távolságok összefüggésének, a hajók befogadóképességének és szállítókapacitásának. Annak ellenére, hogy szerzőik jórészt maguk is katonák voltak, s nyilvánvaló lehetett számukra, hogy e szempontok figyelembevétele a mindmáig vitatott középkori csapatszámok megbecsülésében meghatározó.[2] Minden logisztikai tanulmány a számokkal kezdődik – írja Bernard Bachrach tanulmányában.[3] A nyugat-európai területeken az írott források sokkal bőségesebben állnak a rendelkezésünkre, ám a magyar hadtörténelem első századaiban konkrét adatokkal, „számokkal" egyáltalán nem rendelkezünk, mindvégig közvetett részinformációk alapján próbálunk a logisz-

1 Stephen Morillo–Michael F. Pavkovic: *What is Military History.* Cambridge-Malden, MA, 2006, 58–59.

2 A középkori logisztikára l. Bernard S. Bachrach: *Logistics in Pre-Crusade Europe. = Feeding Mars: Logistics in Western Warfare from the Middle Ages to the Present.* (ed. J. A. Lynn), Boulder, 1993, 57–78.; Uő.: *Caballus et Caballarius in Medieval Warfare. = The Study of Chivalry. Resources and Approaches.* (eds. Howell Chickering, Thomas H. Seiler), Kalamazoo, Michigan, 1998, 173–212.; Uő: *Animals in Warfare in Early Medieval Europe. = Settimane di studio...* Spoleto, vol. 31, 1983, 707–764.; John H. Pryor: *Geography, Technology and War: Studies in Maritime History, 649–671.* Cambridge, 1988.; Michael Prestwich: *Armies and Warfare in the Middle Ages: The English Experience.* New Haven – London, 1996.; C. M. Gillmor: *Naval Logistics of the Cross-Channel Operation 1066. = Proceedings of the Battle Conference 1984.* Anglo Norman Studies, 7(1985), 105–131.; *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* (ed. John H. Pryor), Aldershot, 2006.; *General Issues in the Study of Medieval Logistics: Sources, Problems and Methodologies.* (ed. John F. Haldon), History of Warfare, 36 (with CD), Boston, 2006.

3 Bernard S. Bachrach: *Crusader Logistics: from Victory at Nicaea to Resupply at Dorylaion = Logistics of Warfare, i. m.*, 43–62., itt 45.

tikai háttérre következtetni.[4] Ez persze rendkívül behatárolja lehetőségeinket, de számos ponton új szempontokra és összefüggésekre mutat rá.

***

Az ország még melléktartományai nélkül is hatalmas volt. A maga 320 ezer négyzetkilométernyi területével – noha ennek egyharmada lakatlan, illetve ritkán lakott volt az első századokban – nagyobb volt, mint a modern Itália, vagy alig maradt el Németországtól. Boncompagno da Signa retorikájában a 13. század elején számos megállapítást tesz a magyarokra. Tudja, hogy a király intitulatiójában „Pannoniae" mellett „Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque rex" áll, ez utóbbi Boszniát jelölte, s akkor még nem említette „Serviae, Galiciae, Lodomeriae" címeit.[5] Sajátos helyzet volt, hogy Magyarországnak a Kárpát-medence természetes határokat biztosított, amelyeket a 11. század óta az ország szilárdan birtokolt. Lényegében egyszer sikerült tartósan növelni az ország területét, amikor 1091/1102-ben Horvátországot megszerezték. A magyar királyok felismerték annak szükségét, hogy az országot szövetséges és hűbéres tartományokkal vegyék körül (osztrákok, haliesiak, havasalföldiek, délszlávok). A magyar királyok címükben nyolc szomszédos terület királyának címezték magukat, a valóságban azonban csak délen, a mai Boszniáig szereztek meg tartósan egy ütközőzónát, amelyet egészen a török előrenyomulásig tartottak.

Az ország méretei, a hatalmas távolságok, a hosszú határszakaszok, a melléktartományok megközelíthetősége a középkori viszonyok között mind a támadás, mind a védelem szempontjából hatalmas kihívást jelentettek, amelynek megoldásával a királyi udvar egészen Mohácsig küszködött, majd Zsigmond korától kezdve az állandó katonasággal rendelkező végvári rendszer kiépítésével, a déli területek királyi méltóságainak hatalomkoncentrációval átmenetileg sikeres választ adott.[6] Az országos haderő logisztikai támogatását a királyi vármegyék átalakulásáig nyilvánvalóan a mobilizálást végrehajtó megyésispánok, az igazgatásuk alá tartozó királyi várszervezet erőforrásainak a

[4] Nagy Sándor, Pisztrai László, Tóth József, Zimonyi István: *A magyar katonai ellátó (hadtáp) szolgálat története.* Budapest, 1984, 9–56. A fejezet 1241-ig próbálja rekonstruálni a hadseregellátást, de megfelelő forráshasználat nélkül a kiadott feldolgozások alapján inkább a hadszervezetről ad képet.

[5] Szovák Kornél: *Boncompagnus. Adalék a 13. század eleji magyar történet külföldi forrásaihoz* = *„Quasi liber et pictura". Kubinyi András emlékkönyv.* (szerk. Kovács Gyöngyi), Budapest, 2004, 503–511.

[6] Ennek jó példája a kenyérmezei ütközet körülményeinek mindmáig ellentmondásos elemzése, amire l. legutóbb Veszprémy László: *A kenyérmezei csata. Az idő és tér szerepe a határvédelmi harcokban* = *Örökös háború két világ határán – katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben.* (szerk. Szabó Sarolta), Hadtörténeti konferencia a kenyérmezei csata 510. évfordulóján. Nyírbátor, 2011, 9–26.

felhasználásával biztosították. Váraikban, a hozzá tartozó birtokon tárolhatták, illetve vonhatták össze azokat a hadiszereket, a szükséges anyagi, főleg élelmiszer-utánpótlást, a hadjáratokhoz szükséges lóállományt, szekereket, amelyeket országos hadjáratok idején rendelkezésre tudtak bocsátani. Tekintettel arra, hogy a harcban íjaikat használó tegzesek szerepe a korai századokban töretlen maradt,[7] a számukra szükséges nyílutánpótlás szállítása, a kalandozások idejéhez hasonlóan,[8] változatlanul fontos szempont maradt.

Az Árpád-korban modernkori, de még koraújkori értelemben sem beszélhetünk logisztikai szolgálatról. A katonai egységeket – a királyi zászlóaljtól, az egyébként közelebbről nem ismert udvari kísérettől – eltekintve nem tartották folyamatosan fegyverben, így ellátásukra sem volt szükség. A király vagy a főméltóságok (erdélyi vajda és bánok) által indított hadjáratokhoz a felszerelést, élelmet és hadianyagot az ispánsági csapatoknak, a megjelenő szabad harcosoknak magukkal kellett szállítaniuk. Ennek biztosítása a hadjáratra felvonulókra hárult, a későbbi gyakorlatnak megfelelően, amikor is a törvény által megjelölt feladatra és időtartamra „saját költségükön" kellett a szabadoknak, szervienseknek, illetve később a nemeseknek megjelenni. Aki más szolgálatában jelent meg, az nyilván számíthatott ura támogatására is az élelemmel való ellátásában és hadi felszerelésében. Nyilvánvaló, hogy a sereggel szállított ostromeszközök, a kezelésükhöz szükséges szakszemélyzet, hídverő szakemberek biztosítása a királyi udvar,[9] illetve a jelentősebb ispánsági központok feladata volt.

A királyi várispánságok jelentőségének a fokozatos csökkenése a hadszervezetre is hatással volt, amit a belháborúk és a királyi hatalom meggyengülése csak tovább fokozott. Nem véletlen, hogy IV. László uralkodása idejéről maradt fenn a király oklevele, amelyből kiderül, hogy a király 1275 előtt Pál veszprémi püspöktől volt kénytelen csapatai fizetésére a püspöki kincstárból értékeket elvinni, úgymint 15 márka aranyport, arannyal, gyöngyökkel és csodálatos drágakövekkel díszített, 50 márkára becsült királyi övet. Azután mindezek ellentételezéseképpen birtokot adományoz.[10] Az országos hadjárat minden bizonnyal az Ottokár ellen 1271 körül folytatott harcokkal kapcsolható össze.

A hazai forrásadottságok miatt a hadjáratok kapcsán az Árpád-korban az utánpótlás szállításáról, a logisztikai biztosításról szinte alig maradt fenn említés. Érthető módon sokkal inkább annak hiányáról, elmaradásáról és fo-

[7] B. Szabó János: *A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról.* Budapest, 2010. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.)

[8] Erre l. Torma Béla tanulmányát a kötetben, a hivatkozott szakirodalommal.

[9] Hídverőkről hallunk például a második keresztes hadjárat átvonulása, majd a 13. században Ottokár cseh király csapatainak a támadása alkalmából.

[10] *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* (szerk. Fejér György), Buda, 1829 (a továbbiakban: Fejér CD), 5/2, 265–266. (digitális változata: szerk. Sölch Miklós, MOL–Arcanum, Budapest, 2004. és http://mol.arcanum.hu/medieval), (ford. Koszta László) = *Kun László emlékezete.* (szerk. Kristó Gyula), Szeged, 1994, 76–77. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár)

gyatékosságairól van tudomásunk, amikor az országba betörő ellenséges csapatok – a 11. században jellemzően a németek – utánpótlási vonalaik megnyúlása, illetve megszakadása miatt szinte harc nélkül visszafordulásra, az ország elhagyására kényszerültek. Megfordítva is hasonló a helyzet, amikor forrásaink az ellátás hiányára nem panaszkodnak, akkor biztosra vehető, hogy a hadszíntéren sikerült biztosítani az ellátást, de legalábbis a vásárlást biztosító piacokon való vételezésre nyílt lehetőség. Más esetben pedig a sereg mozgásának a gyorsaságából szinte biztosra vehető, hogy utánpótlás nélkül száguldoztak, mint a tatárok a Kárpátok hágóin való átkelésük után 1241 tavaszán. Az ilyen esetekben a meglepetés okozta sokk a támadót kárpótolta az elszenvedett kellemetlenségekért, a hadszíntéren való zsákmányolás kényszeréért.

Mindezek alapján érthetjük csak meg, hogy a középkorban miért volt a mobilizálás és a seregek vonulása – mai fogalmaink szerint – hihetetlenül lassú. Védekező háború esetén először is tisztában kellett lenni azzal, hogy az ellenfél merre támad, ami pl. a 15–16. században a hosszú magyar–török határszakasz miatt nem is volt könnyű. De az 1241–42-es tatár támadás idején sem lehetett tudni, hogy az országba végül négy irányból betörő támadók merre koncentrálják a főcsapást. Támadó hadjárat esetében sem mentek a dolgok gyorsabban, hiszen az egységenként beérkező kontingenseket be kellett várni, ugyanakkor sokkal korábban sem lehetett a mozgósítást elrendelni. Arra is van példánk a Német Lovagrend területéről, hogy 1422-ben négy hétre hívták hadba a sereget, és a katonák ennyi időre elégséges utánpótlással jelentek meg, majd az idő letelte után hazamentek.[11]

A 11. SZÁZADI NÉMET TÁMADÁSOKBÓL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

A 11. századi hadiesemények számos alkalmat kínálnak arra, hogy megjegyzéseket tegyünk a középkori hadseregek ellátására Magyarországon. Ismétlődő fordulata a külföldi krónikásoknak, hogy seregeiket nem tudták az országban ellátni, ami a magyar hadszervezet részéről nyilvánvaló tudatosságot tételez fel. II. Konrád német uralkodó 1030-as hadjáratáról keveset tudunk. Úgy tűnik, hogy a támadók leküzdötték a gyepükkel és kapukkal védett határszakasz külső részét, de a mélységi védővonalak és az ellátási problémák miatt a Rába vonalán nem jutottak túl, s visszafordulásra kényszerültek.[12]

[11] Sven Ekdahl: *Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahre 1422.* Zeitschrift für Ostforschung, 13(1964), 614–651., itt 637–638.

[12] Gombos Ferenc Albin: *Szent István háborúja II. Konrád római-német császárral 1030-ban.* = *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* (szerk. Serédi

A logisztikai szempontok a 11. századi német–magyar háborúkban rendkívüli hatékonysággal érvényesültek. E harcoknak klasszikus példája volt az 1050–52-es nyugati határszéli harcsorozat.[13] A szárazföldi utat a határvárak, Sopron, Moson, Győr rendkívül hatékonyan lezárták, így értelemszerűen a folyó, a Duna feletti uralom került a harcok középpontjába. A pozsonyi ispáni vár ellenőrizte a dunai hajóforgalmat, s ugyanezt tehette meg a német fél Hainburgból, miután azt megszerezték a magyaroktól.[14] A császár nagybátyja, Gebhard regensburgi püspök ezt ismerte fel, s az 1050-es magyar támadás ellenére is megerősítette a várat, amely hadjárat esetén tekintélyes élelmiszer-mennyiség tárolására, s szükség esetén vízi úton való továbbítására volt alkalmas. Amint majd 1096-ban Zimony esetében fogjuk látni, a határvárakat feltűnően bőségesen felszerelték és ellátták.

Az 1051-es német támadást az időjárás, a sok esőzés miatt átjárhatatlan magyar határvédelmi övezet nagyban megnehezítette, s a támadókat csapataik megosztására kényszerítette.[15] A karintiai herceg, Welf a Duna bal partján vonult, a császár vezette főserege nagyot kerülve a Rábától délre hatolt be, s a Mura völgyét követve Radkersburg felől indult s Fehérvár irányába tört előre. A vonulásuk megmutatta, hogy egy nagyobb, több ezer fős sereg képtelen szállítóeszközökön magával vinni több hétre az élelmet és a takarmányt. A négy- és kétkerekű szekereken 500–600 kilogrammnyi terhet is szállíthattak, a meglovagolt lovakon kb. 40 kilogrammnyi terhet, a tartalék lovon (ideális esetben a hadiménen) és a málhás lovakon kb. 100-100 kg terhet tudtak szállítani (a ló súlyának 20%-át, ami persze változó volt), a gyalogosok pedig 25 kg-ot, amibe a fegyverzet, sátrak, egyéb hadieszközök is beleértendők.[16] A császár személyes jelenléte a nagyszámú kísérettel értelemszerűen nem harcos elemmel is megnövelte az élelmezési létszámot. A harcosokra számított napi 1 kg kenyérgabona, a lovakra számított 5 kg száraztakarmány még két hétre számítva is tonnákat tesz ki, s valószínűleg

Jusztinián), 1, 299–324. (reprint: *Szent István emlékkönyv.* Budapest, 1988, 301–324.); Herwig Wolfram: *II. Konrád magyarpolitikája.* = *Szent István és az államalapítás.* (szerk. Veszprémy László), Budapest, 2002, 511–524.

13 Breit József, Doberdói (Bánlaky): *A magyar nemzet hadtörténelme.* III, Budapest, 1929, 64–88. (elérhető Arcanum CD-ROM-on és a Magyar Elektronikus Könyvtárban)

14 A Duna szerepére l. Kováts Ferenc: *Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában.* Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 8(1901), 433–470.

15 Erre lásd Andrea Kiss: *On Floods and Long-term Water-Level Changes.* PhD Thesis, Central European University, Department of Medieval Studies, kézirat, Budapest, 2011., valamint Bradács Gábor tanulmányának vonatkozó részeit a jelen kötetben. Bradács a korabeli krónikásoknak nálunk sokkal nagyobb hitelt ad, de mindez a középkori hadseregellátás történetét nem érinti. Az esetleges krónikás túlzások még inkább azt bizonyítják, hogy az ellátásnak és az utánpótlásnak a kortársak ilyen nagy jelentőséget tulajdonítottak.

16 John H. Pryor: *Introduction: Modelling Bohemond's March to Thessaloniké.* = *Logistics of Warfare.* i. m., 18–19.

két hétnél további időszakra esélyük sem volt utánpótlást szállítani magukkal.[17] Akkor is, ha – amint arra John France figyelmeztet[18] – az embereknek napi 750 gramm kétszersült, kb. 800 grammnyi gabona is elég lehetett, s a lovak legeltetéssel is táplálkoztak. Ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy mivel a lovaknak kicsi gyomruk van, gyakran kell etetni őket, a legelés pedig időigényes, s nagyban lassítja a menetet, különösen akkor, ha megfelelő területet találni is nehéz lehetett, hiszen nagy tömegben azonos útvonalon mozogtak az állatok.

1051-ben a hajók és a szekerek hiányát a német krónika is kiemeli, s a számukra ellenséges területen nem nyílt lehetőség piacon való vételezésre. Nehéz elképzelni, hogy a tervezett 200 kilométeres Hainburg–Fehérvár táv helyett a kerülővel előállott 500 kilométeres úton az ellátást hogyan tervezték megoldani. Sőt, ha hitelt adhatunk a Képes krónikának, akkor a magyarok tudatosan a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, nem is eredménytelenül. A németek nehézségeit még Benno, a későbbi osnabrücki püspök életírása is megörökítette.[19] A császár augusztus 15–16-án Passauban ülte meg a Mária-ünnepet, majd szeptember elején került sor a csapatok megosztására, s a Regede felől valamikor szeptember közepén érte el ismét a magyar határt, amikor is egy hónapot tölthetett seregei vonulásával, hogy október 25-én ismét Hainburgban legyen. Útvonaluk utólag nehezen rekonstruálható, de Kézainak igaza lehetett, amikor Fehérvárhoz vezeti őket, majd onnan a hadiúton Győr felé, ahol a németek egyetlen hadi sikerüket érik el, a Rábca hídfőjének sikeres bevételével.

A hadjárat emlékezetében meghatározó lehetett annak megakadályozása, hogy a németek hozzá jussanak a Dunán érkező utánpótlást szállító hajóikhoz. Akár megtörtént a híres levélcsel,[20] akár nem, a német hajók elsüllyesztése tényként kezelhető, hiszen a Dunán folyásiránnyal szemben a teherszállító gályák mozgatására háborús körülmények között nem volt mód. A németek, amikor visszafordultak, a hajóikat saját maguk süllyesztették el.[21] A hajók minden bizonnyal az északi seregrész útját segíttették, akikkel

[17] Egy lovagi csapat fegyvernökkel és segéddel, két málháslóval és egy csataménnel 395 kg-ot szállíthatott, naponta 6 kg az emberi táplálékra, 16,8 kg pedig abrakként szolgált, ami összesen 17-18 napra volt elegendő. John H. PRYOR *Introduction*, *i. m.*, 18–19.

[18] John FRANCE: *Digest in Logistics of Warfare*. *i. m.*, 281.

[19] *Vita Bennonis II. episcopi Osnabrugensis auctore Nortberto abbate Iburgensi*. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi 56, (Hg. Harry BRESSLAU), Hannover, 1902, 6. (reprint: Hannover, 1977.; interneten: www.dmgh.de)

[20] A híres történet szerint a magyarok elfogták a németek hírvivőjét, majd egy, a császár nevében hamisított levélben a regensburgi püspököt az ország elhagyására szólították fel. *Képes krónika*, 90. fejezet (*Scriptores Rerum Hungaricarum*, szerk. Emericus SZENTPÉTERY, I–II, Budapest, 1937–1938.) (bővített reprint: Budapest, 1999.) (a továbbiakban: SRH), 1, 347–351.)

[21] A magyar krónikás is tud a hajók elsüllyesztéséről l. SRH 1, 348.

Gebhard is tarthatott. Tekintve a Duna folyásirányát és a császári sereg mozgását, találkozásukra nem nyílt sok esély, ami magának a történetnek időben jóval későbbi írásba foglalását is alátámasztja. Az események rekonstruálását nehezíti, hogy nem tudjuk, a hajók meddig jutottak. Vélhetően túljutottak Pozsonyon, de az azt követő szakaszon megrekedhettek Győrnél, az északi seregrész Dunán való átkelésére pedig – talán a bő csapadék miatti magas vízállás következtében – nem került sor, miközben a császári sereggel a kommunikáció is megszakadt. A hírvivők elfogásának tényéből kerekedhetett ki a levélcsel-történet a későbbi magyar krónikások tollán.

III. Henrik 1052-ben ismét megpróbálta a birodalom fegyveres fölényét érvényesíteni. Korábban már elindult, július 20-án Passauban volt, 24-én Melk mellé érkezett, s augusztus elején kezdhetett hozzá Pozsony várának az ostromához. Ha 1051-ben a császárnak nem maradt ideje és ereje Fehérvár ostromára, most Pozsonynál teljesen más volt a helyzet. Hajókon bőven szállított utánpótlást magával, a korabeli szokások szerint a helyszínen összeállított ostromgépekkel pedig törette a falakat. Az ostrom már régóta folyhatott, amit a pápa, IX. Leo megérkezése sem állított le. Az ostrom úgy folyt, mint a legtöbb korabeli várostrom, a várat kiéheztetéssel és fenyegetéssel próbálták elfoglalni, amire azonban két hónap sem volt elegendő. A középkori várostromok esetében – amint az oly gyakran megtörtént – a támadó fél nem tudta fölényét érvényesíteni, a vizektől övezett vagy éppen magas helyen található várakban a kővetőkkel, aknákkal csak igen korlátozottan lehetett kárt tenni.[22] Azt tudjuk, hogy III. Henrik császár október 7-én már Regensburgban volt a pápával, ahol a Szt. Emmerám templom kriptáját szentelte fel. A hadieseményeknek ismét döntő elemei voltak a teherszállító hajók, amelyek elsüllyesztése ismét meghatározó eleme a történeti emlékezetnek. Valószínűleg azoknak van igazuk, akik úgy vélik, hogy a hadjárat végzetével a hajók elsüllyesztése adott alapot Búvár Zotmund bravúrjának a megfogalmazásához, ismét egy jóval későbbi krónikás tollából.[23]

A középkori gondolkodásban az utánpótlás fontosságát mutatja a Képes krónika 138. fejezete is, ahol Szent Lászlónak 1093-ra datált krakkói ostromát írja le. A magyar királyt ismét hadicsel segíti a sikerhez, azt a látszatot keltve, hogy a magyar sereg bővében van az élelemnek. A hadicsel fiktív, az irodalmi motívum nemzetközi, de az utánpótlás fontosságába vetett hit valós jelenségre utal.[24]

22 Jim Bradbury: *The Medieval Siege.* Woodbridge, Suffolk, 1998.

23 Erről legutóbb Csepregi Oszkár: *Legenda és valóság a krónikák tükrében. Mi történt valójában 1052-ben Pozsony alatt?* = *A történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez.* (szerk. Csepregi Klára, Csepregi Oszkár et alii), Budapest, 2012, 113–148.

24 *„Erre a király és a hercegek azt kérték az összes magyartól, hogy az éj csendjében mindegyikük hozzon egy csizmaszárnyi földet. Ez így is történt. A vár előtt azután ebből a földből egy nagy*

A KERESZTES SEREGEK 1096-OS MAGYARORSZÁGI ÁTVONULÁSÁBÓL LEVONHATÓ KÖVETKEZTETÉSEK

Az 1096-ban Magyarországra érkező keresztes seregek ellátási problémáiról igen részletesen vagyunk informálva, hiszen Magyarországon való átvonulásukról meglepően sok és részletekben gazdag leírás maradt ránk. A jeruzsálemi zarándokútnak 1018 körüli megnyitása után a transzkontinentális szárazföldi útvonal éppen hazánkon haladt át.[25] Az események megörökítése szempontjából fő forrásunk az egyébként legtöbb vitát kiváltó történetíró, Aacheni Albert krónikája, a Historia Ierosolimitana.[26]

A sors különös szeszélye, hogy a nyugaton kiépített magyarországi határvédelmi rendszer legkritikusabb pillanatai, a német császári támadásoktól eltekintve, éppen a keresztes hadjáratok ideje alatt következtek be. Néhány hónappal a keresztes hadjáratot „hivatalosan" is meghirdető clermonti zsinat után, 1096 májusától a magyar határon időről időre újabb keresztes seregek kértek bebocsátást és áthaladást az országon. Ezeket egészen a Gottfried Bouillon vezette sereg megérkezéséig összefoglaló néven „népi keresztes hadjáratnak" nevezik, jelezve, hogy szervezettségükben eltérőek voltak a nagyobb territoriális fejedelmek, hercegek által vezetett seregektől. Valóban, jellemzőjük, hogy még a II. Orbán pápa által meghirdetett 1096. augusztus 15-e előtt útra keltek. Az időpontnak is van jelentősége, hiszen az ellátási problémákat sokan éppen korai indulásukra, így Magyarországra és Bizáncba való váratlan érkezésükre vezetik vissza.

Az ország területére való bebocsátás íratlan formáinak az elsőként érkező Nincstelen Valter (Walter Sans Avoir)[27] minden bizonnyal megfelelt, hiszen

---

halmot emeltek, a tetejét pedig beborították liszttel. Az ostromlottak azt látva, hogy az ostromlók bővében vannak az élelmiszernek, és sokáig képesek ott maradni a vár alatt, a fellegvárat mindenestül átadták a királynak, és a király akarata szerint békét kötöttek, azaz szereztek." Ford. Bollók János, Budapest, 2004, 91–92. A történelmi háttérre l. Ryszard Grzesik: *The Hungarian Expedition to Poland in 1093 in the Hungarian and Polish Chronicles.* = *The Medieval Chronicle.* vol. 6, (ed. Erik Kooper), Amsterdam - New York, 2009, 205–215.

25 Borosy András: *A keresztes háborúk és Magyarország.* 1, Hadtörténelmi Közlemények, 109(1996), 3–25. (reprint: Uő: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdemek a középkori Magyarországon.* Budapest, 2010, 178–252.); Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* I–II, Budapest, 1899, I, 191–198. (reprint: Budapest, 1984.); Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története.* Budapest, 1999, 105–117.

26 Gombos Ferenc Albin: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* [...] *ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI.* 1–4. Budapest, 1937–1938. (reprint: Budapest, 2004.) (a továbbiakban: Gombos: *Catalogus*), 1, nr. 107, 34–45.; Györffy György: *Kálmán király.* Budapest, 1979, 332–333. Erre l. még korábbi írásunkat Veszprémy László: *Ademar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. Textus és kontextus.* Századok 137(2003), 459–467.; Breit József, *i. m.*, IV. rész. Budapest, 1929, 26–41.

27 Nincstelen Valter, azaz francia nevén Gautier Sans-Avoir, egy francia lovag Ile-de-France-ból. Remete Péterrel együtt vesz részt a vesztes 1096-os ütközetben, de ott ő életét veszti, l. Jean

Kálmán király beengedte az országba, s biztosította a sereg ellátásához szükséges vásárlási lehetőséget. E csapat Kölnt április 15-én hagyta el, Magyarországot 1096. május 21-én, illetve az a körüli napokban érhette el. Az országon jó tempóban, három hét alatt haladtak keresztül, a Moson–Győr–Székesfehérvár–Tolna–Baranyavár–Valkóvár–Zimony útvonalon. Persze, ahhoz hogy a sebességet értékelni tudjuk, fontos lenne tudni, hogy a keresztesek hányan voltak, ezt illetően azonban csak becslésekre hagyatkozhatunk. 15 ezres létszámuk valószínűleg a krónikások túlzása, ennél bizonyosan csak kevesebben voltak. Ezt támogatja a tény, hogy az országon békésen vonultak át, sőt valamikor június 11-e körül a Száván átkelve eljutottak Belgrádig. Az átvonulás békés jellegét alapvetően nem befolyásolja, hogy Zimonyban valóban fegyveres konfliktusra került sor a helyiek és néhány, a krónikás szerint 16 keresztes között. Albert szerint vásárolni maradtak vissza, de konfliktusba keveredve mindenükből kiforgatták őket, majd „meztelenül" elengedték őket, illetve a tőlük szerzett dolgokat (ruhák, fegyverek) hadizsákmányként a vár fokára kitűzték. Az üggyel Valter nem is foglalkozott igazán, s tovább folytatta útját Nis irányába.

Valter reakciója egyébként ismét arra utal, hogy serege nem lehetett valóban nagy létszámú, s arra is, hogy a konfliktus nem lehetett olyan mértékű, ami azonnali megtorlást kívánt volna. John France a gyors menetsebességből arra következtet, hogy a sereg, ami részben a többi „népi seregre" is igaz: jól szervezett volt, s nem volt oly mértékben szedett-vedett, mint azt az utókor elképzeli.[28] Ez a megállapítás különösen igaz lehet Péter és Gottschalk seregeire, amelyek komoly magyarországi harcokra voltak képesek, sőt Péter serege a későbbi kisázsiai, a szaracénok elleni egyébként vesztes csatában sem teljesített rosszul, s kemény ellenállást tanúsított.

Valter seregét – s ennek az események alakulása szempontjából jelentősége lesz – Amiensi Remete Péter (Achery)[29] serege követte, amelyet a krónikás Albert 40 ezerre tett, a szekerek számát pedig 2000-re becsülte. Ismét túlzás lehet a szám, de arrogáns viselkedésük alapján talán tényleg többen voltak, mint Valterék, s ez bátoríthatta fel őket a fegyveres konfliktusok vállalására. Az országot ők – Albert szerint – a soproni kapunál[30] érték el, s a

FLORI: *Faut-il réhabiliter Pierre l'Ermite? (Une réévaluation des sources de la première croisade),* Cahiers de civilisation médiévale, 38(1995), 42.

28 John FRANCE: *Victory in the East. A Military History of the First Crusade.* Cambridge, 1994, 90–95.

29 Remete Péter (*Pierre l'Ermit*), az első keresztes hadjárat toborzása idején a leghíresebb szónok, a hadjárat jeles szervezője, 1096. március elején már megindul a Szentföldre. 1096-ban a törökök Kisázsiában szétverik seregét, de eljut a Szentföldre, majd 1101-ben visszatér Európába.

30 Sopront Idriszi 1153-ban is fontos városként említi. Pauler Gyula Pétert is a mosoni kapun át vezeti, ami persze logikus, hiszen Sopronból is Moson felé kellett tovább haladni. A soproni

megszokott módon ők is engedélyt kérhettek a magyar királytól az áthaladáshoz. Annak ellenére, hogy a krónikás csak itt említi, hogy a feltételek között szerepelt az erőszakoskodás és kártétel nélküli áthaladás, ez nyilván az összes korábbi és későbbi engedély részét képezhette. A készpénzért való vásárlás lehet, hogy bizonyos kellemetlen tapasztalatokra utal, s nyilván gyakorlati oka volt említésének. A sereg átvonult az országon, s a problémák ismét Zimonynál keletkezhettek. Péterék egyébként hasonlóan jó ütemben átvonultak az országon, ami nemcsak szervezettségüknek, hanem a magyar élelmiszer-ellátás sikeres megszervezésének is beszédes bizonyítéka. Kölnből csak néhány nappal később indultak el Valterék után, április 20-án, s Zimonyba is közvetlenül a nyomukba érkeztek, június 12-én (vagy a körül).[31]

Véleményünk szerint egyáltalán nem véletlen, hogy Zimonynál, azaz az ország elhagyásakor kerültek a felszínre az ellentétek. Ebben szerepet játszhatott, hogy a keresztesek úgy érezték, hogy a magyar király seregének, az ispánsági haderő java részének a hatókörén túl kerültek, s többet megengedhettek magunknak, mint korábban. A folyón való átkelés közben az egyébként még meglevő hadirend és fegyelem is felbomolhatott a keresztes seregben, ami a soraik között nyilván meglévő kétes, alvilági elemeknek jó alkalmat kínált, hogy a saját hasznukra zsákmányoljanak. Könnyen lehet, hogy az átvonulás során valós sérelmek érték őket, pl. fosztogatások, rablások, a vásárlás során súlycsonkítás, vagy akár becsaphatták őket, ami az idegenekkel mind a mai napig bizony gyakran megesik egy olyan idegen országban, amelynek a nyelvét nem beszélik. Nem lehetetlen, hogy az országban még nomadizáló népelemekkel, a legelő nyájak és ménesek őrzőivel is konfliktusba kerültek, sőt a könnyűlovas, keleties módra öltözködők kereszténységét is kétségbe vonhatták.

Arról már korábban is tudomást szerezhettek, hogy a királyi várakban hatalmas készletek vannak felhalmozva, s e sejtésük a zsákmány alapján be is igazolódott. A hatalmas zsákmány ismét gyanút ébreszthet, hogy a keresztesek nem véletlenül és minden hátsó szándék nélkül támadtak: „Zimony várában öt napon át maradt egész csapatával, mivel nagy bőségben leltek élelemre, találtak itt gabonát, birkanyájakat, marhákat, bort nagy mennyiségben, s lovakat számolatlanul." A sereg erejét mutatja, hogy Belgrád parancsnoka, Nikétász jobbnak látta, hogyha Nisbe vonul vissza, Belgrád lakói pedig elmenekültek. Ismét a sereg erejére utal, hogy Péter már egy mérföldnyire előre járt, amikor értesült arról, hogy a Nisben maradottak harcot provokáltak. Bohemund Balkánon átvonuló serege esetében számolták ki, hogy mi-

kapu előfordulását elfogadja és a régészeti leletekkel szembesíti Gömöri János: *Castrum Sopron. Sopron vára az Árpád-korban.* Sopron, 2000, 211.

31 Charles R. Glasheen: *Provisioning Peter the Hermit.* = *Logistics of Warfare. i. m.*, 119–130., itt 121.

lyen hosszan vonulhattak. Egy lovasra 2,5 métert számolnak, a vonulók között még egyszer annyit, s szerencsés esetben az úton két lovas is elfér egymás mellett. Ahhoz, hogy együtt tudjon egy csapat vonulni, s a hátvéd is napnyugta előtt elérje a táborhelyet, 1000 lovag és fegyvernök, 3000 gyalogos, 7700 állat vonulhatott együtt. Nagyobb sereg esetében értelemszerűen napos késésekkel követték egymást a csapatok.

Elhagyva a magyar határt teljes mértékben annak voltak kiszolgáltatva, hogy tudnak-e megfelelő mennyiségben vásárolni. Ez a legproblémásabb a Zimonytól Belgrádon, Nisen át Szófiáig tartó úton volt, ahol zsákmányolásból tartották fenn magukat. Szófiától a bizánci császár, Alexios biztosította az ellátást. A hadjárat indítása a mezőgazdasági ciklus szempontjából sem volt a legszerencsésebb, a télre felhalmozott tartalékok tavaszra kifogyóban lehettek. Az ellátáshoz legszükségesebbek a búza, a zab és a hús lehettek, amint az Aacheni Albertnél is olvasható. A szállítás sem volt kisebb gond, amennyiben ideális esetben a harcosok napi két kiló őrölt gabona szükségletét tekintjük, 15 ezer részvevővel számolva már napi egy kiló gabona is 15 tonnát tesz ki, ha egy heti időtartamban gondolkozunk, akkor már 105 tonnánál járunk, nem is számolva a lovak abrakját. A lovaknak, beleértve a teherhordókat is, kellett gabonát szállítani, ami már önmagában is határt szabott a szállított mennyiségnek. Hajthattak magukkal élő állatokat is, de erre a jó sebességgel történő haladás nem enged következtetni. A lovak legeltetése időigényes volt, hiszen egy kilogrammnyi zöld füvet 45–65 perc alatt tudtak elfogyasztani.

Adódik a következtetés, hogy amennyiben nem akartak zsákmányolásra hagyatkozni, akkor pénzt és értéket kellett magukkal vinni, amit fokozatosan tudtak élelmiszer-vásárlásra fordítani.[32] Albert valóban tudni véli, hogy Péter kincsesládikája tele volt arannyal és ezüsttel. (I,12) A forrásokban is említett szekerek arra utalnak, hogy gondosan megszervezték ellátásukat, de a magyar határig készleteik elfogyhattak. A szekereket a források Zimonynál említik, ahol a zsákmánnyal ismét megpakolták őket. Azt már kétséggel kell fogadnunk, hogy Albert von Aachen tudósításának megfelelően 2000 szekér kísérte a sereget, amelyeket aztán a Nis környéki csetepatékban veszítettek el. Más összefüggésben számolta ki Bernard Bachrach, hogy kétezer kocsi közel 20 kilométeres konvojt képezne, de a becsült 50 ezernyi sereg esetében a kétszeresével lehetne számolni.[33]

Nem véletlen, hogy a kutatás Remete Péter seregének szentelt nagyobb figyelmet. 1096. április 20-án indult Kölnből, s augusztus 1-jéig 104 nap alatt

[32] Alan V. Murray: *Money and Logistics in the Forces of the First Crusade: Coinage, Bullion, Service, and Supply 1096–99.* = *Logistics of Warfare. i. m.*, 229–247.

[33] Bernard S. Bachrach: *Crusader Logistics. i. m.*, 56.

2400 kilométernyi utat tett meg Konstantinápolyig. A 104 napból 17-et töltötték harccal vagy pihenéssel, így a maradék 87 napból következően 28 kilométeres átlagsebességgel számolhatunk. Anna Komnéné, a történetíró bizánci császárlány 80 gyalogosról és 100 ezer lovasról tud, ami hihetetlenül nagy szám, Charles Glasheen 15–20 ezer főről beszél, ami középkori viszonylatban még mindig túlzónak tűnik, különösen, hogy hónapokon át kellett őket élelmezni.[34] A seregnek az országon való problémátlan átvonulása megerősíti azt az elképzelést, hogy a keresztes vezérek jó előre követeket küldhettek, hogy az útvonalukon érintett területek felkészülhessenek a fogadásukra. Amint az előbbiekből is kiderült, az egyes csapatok hiába haladtak külön, gyakorlatilag Kölntől Konstantinápolyig ugyanazt az utat követték, ami értelemszerűen a beszerzési lehetőségek – akár vásárlás, ajándékozás vagy éppen zsákmányolás – gyors szűkülésével járt együtt. Van néhány utalás arra, hogy küldönc indulhatott a bizánci császárhoz, de egy közvetett utalást találunk magyar viszonylatban is. Gottfried seregében említenek egy bizonyos Ascha-i (Eschi) Gottfriedot, aki már korábban kapcsolatba került a magyar királlyal. Másrészről éppen a Szent László-legenda és a rá vonatkozó krónikás rész tesz említést külföldi követekről, akik – anakronisztikus módon – a hadjárat vezérének kérték fel Lászlót. Nagy valószínűséggel az első hadjárat logisztikai biztosítását végző „keresztes" követek megjelenését rögzíthette a magyar krónikás, máskülönben hihetetlen lenne, hogy két hónapon belül az országon átvezető zarándok-, illetve hadiút melletti központok spontán módon képesek lettek volna összességében bizonyosan tízezres nagyságrendű, becslésünk szerint húsz-harmincezer fő körüli harcos és lóállomány ellátására, s a továbbutazásukhoz szükséges tartalék ütemezett biztosítására. Az ország tárolási kapacitásáról és szervezettségéről páratlanul kedvező kép tárult fel a keresztes hadjárat alkalmából, amikor két nagyobb sereget, Remete Péterét és Gottfried seregét el tudták látni borral, gabonával és hússal.

Péter seregének útja kritikussá az ország határainak elhagyása után vált, amikor érzékeny vereség érte Nikétász bizánci vezér, ill. kormányzó csapatai által: „Péter nyugalomban vonuló seregét vették üldözőbe, s a komótosabban haladókat, a hátvédet könyörtelenül gyilkolták és ledöfték, az őket követő lassú szekereket és kocsikat hatalmukba kerítették, s mindenféle javakra és barmokra leltek, az idős nőket, leányokat és fiatal fiúgyermekeket elragadták...". E problémákat John France a Bizánci Birodalom felkészületlenségével magyarázza. A további haladás már ismét jó ütemben zajlott: július 7-re Szófiába, Plovdivba július 13-án, Edirnébe 22-én, majd Konstantinápolyba augusztus 1-jén érkeztek. A bizánci császárnak éppúgy érdekében állt a minél gyorsabb áthaladás biztosítása, mint a magyar királynak.

[34] Charles R. GLASHEEN, *i. m.*, 119–130., itt 124–5.

Gottschalknak erősebb volt a serege Folkmarénál, még ha 15 ezres létszámuk ismét minden valós alapot nélkülözhetett. A krónikás Gottschalk hadjáratának a leírásánál említi meg a legrészletesebben, hogy a nyugatiak menyire elcsodálkoztak a magyar föld termékenysége, valamint a hatalmas csordák és ménesek látványán. E gazdagság óhatatlanul felkelthette irigységüket, különösen, ha egyébként az ellátásukban szükséget szenvedtek. Már Guibert de Nogent is elismerően írt Remete Péter kapcsán a magyar földről: „amint meglátták, hogy a többéves gabonatermés a helyi szokások szerint toronymagasságú asztagokban áll a mezőkön felhalmozva, amelyeket mi magunk között »*meta*«-nak mondunk, és feltárult előttük a különféle felhalmozott húsok és egyéb élelmiszerek bősége, hiszen földjük ritka termékenységű, nem elégedtek meg az általuk kínált úti élelemmel." (I, 8) A toronymagasságú, olykor 4–6 méteres magasságú asztagokat még a múlt századi fényképeken is lehet látni, amelyeket belülről favázzal erősítettek meg, az eső ellen szalmával fedtek le.

A népi keresztes vezérek közül a katonailag legerősebb sereggel Emicho leiningeni gróf érkezett.[35] Májusban még Speyer és Mainz (május 25–27.) zsidóit üldözték. Ők a mosoni kapuhoz vonultak, de nyilván elmulasztották az átvonulási engedély megszerzését, s a kapukat zárva találták. A mosoni várat talán másfél hónapon át is ostromolták, ami menetrendjüket teljesen felboríthatta. Meglehet, hogy erre a magyarázat valóban nagyobb létszámukban keresendő, a krónikás egyenesen 200 ezret emleget, igaz, közöttük csak 3000 lovagot.[36] Teljesen hihető, hogy a vár ostroma a mocsarak és a nehéz megközelíthetőség miatt elhúzódott, s közben mindkét oldalon voltak áldozatok. Az ostrom hosszú, elhúzódó volta bizonyos, amit néhány krónikás hat hétre tevő becslése is megerősít, még ha az adat önmagában túlzásnak is tűnhet.[37] A leírások alapján a keresztesek hatalmas fölényben voltak, hadigépekkel nem is minden eredmény nélkül törették a falakat, hidakat vertek, de mint annyiszor, az ostromlók fölényüket nem tudták kihasználni. Magyar részről pedig a határvár remek felszereltsége és ellátottsága érdemel említést, amely a körülzárás ellenére is heteken át tartani tudta magát, s erejükből lovas kitörésekre is futotta.

Tényleges hadieseményekre a legjelentősebb keresztes sereg, Gottfried Bouillon átvonulásakor már nem került sor. Ebben több más szempont mellett

35 Az újabb szakirodalom megkérdőjelezi „Leiningeni" címét, ami lehet, hogy csak a kétes hitelű Zimmerni krónikára megy vissza, az újabb kutatás inkább Floheimre, a Közép-Rajna vidékére gondol. John FRANCE: *Victory. i. m.*, 92.

36 Kíséretében volt Hartmann, Dillingen-Kyburgi gróf, Vilmos, a nagy erejű „Ács", Meluni viscount, Marle-i Tamás, Coucy ura, Nesle-i Drogo, Vendeuil-i Clarembaud, Drogo.

37 Ekkehardus, Libellus cap. 12, Gombos: *Catalogus*. 2, 873.; *Annalista Saxo*. Gombos: *Catalogus*. 1, 224.

az is szerepet játszhatott, hogy szerencsés időpontban érkeztek, amikor a betakarítás után bőségesen állt rendelkezésre élelem. Türoszi Vilmos krónikája rögzíti a megérkezése napját szeptember 20-ára, ami éppúgy utólag, a korabeli szerzők által kikövetkeztetett időpontnak tekinthető, mint az összes többi. A szeptember 20. inkább már a határról való továbbindulás időpontja lehet, hiszen ebben az esetben túlságosan későn érkeztek volna a bizánci határhoz. A legutóbbi tragikus események miatti bizalmatlan légkörben, legalább három héten át tartó tárgyalások eredményeként, amelyek során a vezéreik Pannonhalmáig, ill. Sopronig is eljutottak, megegyeztek abban, hogy a keresztesek túszokat, mégpedig előkelő hercegi túszokat adnak, s őket csak az átvonulást követően adja vissza a magyar király. Steven Runciman szerint november vége felé érkeztek Zimonyba, s december 12. körül már a Márvány-tenger partján, Szelümbriánál tartózkodnak, míg 23-ra, karácsonyra érkeztek Konstantinápoly falai alá. Ám Runciman kronológiáját is tanácsos módosítanunk, s a bizánci határ elérését korábbra tennünk.

A Magyarországon átvonuló második keresztes hadjárat már sokkal kevesebb hasznosítható információval szolgál. Ám nem érdektelen II. Konrád kapcsán a magyar krónikás említése a kolostorok és az egyházak megsarcolásáról.[38] Bizonyos, hogy az átvonuló császár presszíót gyakorolt, hogy az egyházas helyek részesítsék seregét „önkéntes" adományokban, leginkább pénzben *(pecunia)*, amikből a későbbiekben el tudja látni seregét. Odo de Deuil leírásából tudjuk, hogy a francia seregek a vonulásuk során használták a németek által vert hidakat, ami jócskán megkönnyíthette haladásukat.[39] Ugyanakkor a németek az útjukba eső piacokon is felvásárolhatták előlük az élelmet. Abban, hogy Odo de Deuil hangsúlyozza, hogy a francia seregnek is bőven jutott vásárlási lehetőség, ami ismét a magyar hadellátás kiválóságát dicséri, s az első hadjárathoz hasonlóan feltételezi, hogy erre a magyaroknak jócskán maradt idejük felkészülni. Mindez megmutatkozott abban is, hogy Bouillon Gottfriednél hamarabb tették meg az utat Konstantinápolyig.

II. ANDRÁS KERESZTES HADJÁRATA 1217–1218-BAN

Odafelé András a tengeri utat választotta, noha bizánci tervei miatt valóban fontolgathatta egy szárazföldi akció lehetőségét. A magyarországi vonulás útvonalát jól ismerjük: Székesfehérváron és Zágrábon át vonult a tengerpartra, Spalatóba (a mai Splitbe), ahova augusztus 23-án érkezett meg. A város világi és egyházi előkelői nagy pompával fogadták a királyt, aki megérkezése

38 *Képes krónika.* 165. fej., SRH, 1, 457–458.

39 John FRANCE, *Logistics, i. m.*, 77–94., itt 79–81.

után a Diocletianus római császár mauzóleumából átalakított Szent Domnius templomban szentmise-hallgatással kezdte meg itteni tartózkodását.[40] A sereg nagyságáról mind a kortársak, mind a modern kutatók véleménye megoszlik. Tamás, a történetíró spalatói főpap tízezer fős seregről beszél, de hangsúlyozza, hogy számukat a magyarok előtt a városba megérkezett „szász" keresztesek – itt valószínűleg az osztrák herceg német nyelvű vitézeiről van szó – száma is gyarapítja.[41] A szemtanú hiteleségével rögzíti továbbá, hogy a hajókra az elindulni szándékozók nem fértek fel, sokuknak haza kellett térni, illetve a következő tavaszig várni az indulással. Azon, hogy Tamás nagyszámúnak érezte a kereszteseket, a szűk spalatói utcák ismeretében nem is csodálkozhatunk. A király kíséretéből név szerint leginkább az előkelőeket ismerjük, többek között a győri és az egri püspököt, a pannonhalmi apátot, a későbbi kalocsai érseket, a világi méltóságok közül a tárnokmestert és a pohárnokmestert.

Másik forrásunk is gyakorlatilag Spalatói Tamás szavait erősíti meg, ti. a magyar király követei, a johanniták magyarországi perjelje és Sándor erdélyi prépost szerződést kötött a velencei dózséval, Pietro Zianival (1205–1229) tíz nagy szállítóhajó bérletéről. A szerződést James Ross Sweeney 1217. május 14. elé datálta.[42] A szerződés, amely kétségkívül a hazai hadellátás legkorábbi írásos dokumentumának tekinthető, a hajók méretét minimum 143 tonnában szabta meg, 500 *milliariaként*, azaz 269 tonnánként adnak 50 tengerészt, s minden 500 *milliariaként* a bérleti díj 550 márka ezüst, velencei pénzben. Az összeg igen tetemes volt, amit még növeltek a hajók egy hónapos spalatói várakozásának a díja, s a hadjárat további közvetlen költségei. A díj kifizetését aprólékosan szabályozták, négy részletben, 1217. május 14-ével kezdődően, s a hajóknak Szt. Jakab ünnepére, július 25-én már Splatóban kellett volna lenniük. Az ehhez a típushoz tartozó hajók kb. 500 katonát vagy

40 A spalatói tartózkodásra Spalatói Tamás krónikája a leghitelesebb forrás. Gombos: *Catalogus*. III, 2229–2231.

41 Így értelmezi Szovák Kornél is. Szovák Kornél: *Szent László alakja a korai elbeszélő forrásokban.* (A László-legenda és a Képes Krónika 139. fejezete forrásproblémái), Századok, 134(2000), 117–145., itt 136. Erdélyi László szászoknak gondolta őket. Reinhold Röhricht: *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande.* Innsbruck, 1900, 112.

42 A bérleti szerződés értelmezésére l. Guyotjeannin–Olivier-Nori–Gabriele: *Venezia e il trasporto dei crociati: a proposito di un patto del 1219.* Studi medievali, Ser. 3, 30(1989), 309–320. A szerződés kiadásai: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium.* 1, Zagrabiae, 1868, Nr. 38, 29–31.; Wenzel Gusztáv: *Árpád-kori új okmánytár.* 6, Pest, 1867, (a továbbiakban: ÁÚO), Nr. 2333, 380–383. (digitálisan: http://mol.arcanum.hu/medieval) Az utazási költségekre l. még Michel Balard: *Les flottes de la Croisade (1189–1221).* = Pierantonio Piatte: *The Fourth Crusade Revisted.* Atti della Conferenza Internazionale nell'ottavo centenario della IV Crociata 1204–2004. Atti e documenti 25, Città del Vaticano, 2008, 95–105. Korábban magunk is részletesen foglalkoztunk a kérdéssel: Veszprémy László: *II. András magyar király kereszteseinek létszáma.* Hadtörténelmi Közlemények, 107(1994), 113–116.

150 lovat szállíthattak, amiből következik, hogy a királynak még további nagyszámú kisebb térfogatú hajó bérlete esetén is egy-kétezer főnyi lovas és természetesen legalább még egyszer olyan nagyságú kíséret átszállítására nyílt alkalma.[43] Újabban Stefan Albrecht jutott hasonló következtetésre.[44] Ő IX. Lajos 12 500 *milliaria* méretű hajójával, egy további 860 és végül két 1100 *milliariás* hajójával veti egybe, amelyek szállítókapacitását mindösszesen 10 ezer harcosra és 4000 lóra becsüli. A matrózok száma is arra utal, hogy a hajók összevethetők, s ez alapján az 500 *milliaria* méretű hajók szállítókapacitását 550-re becsüli. Albrecht nálam valamivel magasabbra, legfeljebb 5500-ra becsüli a magyar királlyal tartó csapatok számát. Ami egyáltalán nem alacsony, hiszen az 1269-es aragóniai keresztes hadjárat résztvevői 11 hajón indultak el, összesen 440 lovag, 21 lovas számszeríjász és 163 gyalogos számszeríjász. 1270-ben e sereg egy része hazatért, s helyükre 18 hajón 188 lovag, 18 lovas számszeríjász és 35 gyalogos érkezett. A biztosítandó ellátást is rögzítették. 1248-ban Marseille-ben a hajón lovanként 900 liter, utasonként 64,5 liter vizet kellett biztosítani. A lovak szállítására egyébként is nagy gondot fordítottak: egy lóra 2,75 m hosszú, 0,7 m széles és 1,9 m magas helyet kellett biztosítani, s ennek ellenére a lovak egy része az úton elpusztult. Az említett első aragóniai szállítmány első három hajójában a behajózott lovak közül az egyes hajókon 21-ből 16, 36-ból kettő, 25-ből három pusztult el az út alatt.[45]

Spalatói Tamástól tudjuk, hogy Anconától és Zárától is béreltek hajókat, a részletek azonban ez esetekben ismeretlenek. Az anconai kontingens pisai hajókat is magában foglalt.[46] Ugyanakkor hiába említi meg Jacques de Vitry, hogy a magyar király serege tekintélyes nagyságú volt, a tízezres lovagsereg fantomjával kénytelenek vagyunk leszámolni.[47] Akkor is, ha tudjuk, hogy az

[43] Abú Sáma (Livre de deux jardins) 15 ezerről ír (162. o.), de ez az adat már az Akkóból kivonult seregre vonatkozik; Tiroszi Vilmos 2000 lovagról, 1000 csatlósról, 20 ezer gyalogosról ír.

[44] Stefan Albrecht: *Das Griechische Projekt Andreas II.* Hadtörténelmi Közlemények, 126(2013), 440–460. Elsőként a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán hangzott el 2012-ben.

[45] Carreras y Candi–Francesch: *La creuada a Terra santa, 1269–1270.* = Congreso de historia de la Corona de Aragón, Part I, Barcelona, 1909, 119–122. A vízellátásra l. John H. Pryor: *Geography, i. m.*, 126.; a lovakra l. John H. Pryor: *The Naval Architecture of Crusader Transport Ships and Horse Transports Revisited.* The Marinor's Mirror, 76(1990), 259. A lovak hajón való szállítására l. Boldog Zoltán tanulmányát e kötetben, s a bizánci gyakorlatra vonatkozó gazdag adatsorát.

[46] Reinhold Röhricht: *Testimonia minora de quinto bello sacro e chronicis occidentalibus.* Genf, 1882, 270., forrása: *Scriptores rerum Italicarum.* 1, 490 col. Utal rá: Buenger Robbert Louise: *Venetian Participation in the Crusade of Damietta.* Studi veneziani, Ser. NS, 30(1995), 15–34., itt 21.

[47] Röhricht 15 ezer fővel számolt. Van Cleve 10 ezer lovasról ír, Powell a „*History of the Egyptian Chruch*" forrásszöveg által becsült négy ezer fős számot tartja reálisnak. A forrás azonban ugyanott 160 hajóról, s további 90 ezer fős gyalogságról ír, ami nem növeli az iránta való bizalmunkat. A keresztesek számának alakulását az V. keresztes hadjárat éveiben bemutatja James M. Powell: *Anatomy of a Crusade, 1213–1221.* Philadelphia, 1986, 168, 211.

ötödik keresztes hadjárat volt az első „*levée en masse*" keresztes háború, s a tömegek részvételével és lelkesedésével valójában nem is volt gond,[48] igaz ugyanakkor, hogy az európai periféria keresztes háborúja maradt, Nyugat-Európa alig mozdult. Az ötödik keresztes hadjárat legújabb feldolgozója, James Powell a magyar és az osztrák lovagsereg együttes létszámát sem becsüli négyezer főnél többre. Mi is ezzel értünk egyet: a létszám korlátlan növelésének, s a kint tartózkodás ideje meghosszabbításának anyagi természetű akadályai is lehettek, amit jól mutat, hogy Andrásnak hitelt kellett felvennie itáliai kereskedőházaktól, illetve nagy értékű ékszerek eladására is rákényszerült. Úgy tűnik, készpénz helyett ilyen drágaságokat vitt magával, s így eshetett meg, hogy a Szentföldön eladta 140 ezüst márkáért az első magyar királyné, Gizella 12 márka tiszta aranyat tartalmazó drágaköves koronáját,[49] valamint Tihanyból egy „scyphus"-ként emlegetett drágaköves kelyhet.[50] Az itáliai hitelek visszafizetéséről 1224-ben értesülünk, amikor a Ghisi-knek, Jánosnak és fiának, Natalisnak 201 márka ezüstöt fizetett vissza a magyar király.[51] Ezt erősíti meg, hogy a király az 1202-ben amúgy is elveszített Záráról, latin nevén Jadráról mondott le a velenceiek javára, illetve kereskedelmi kedvezményeket biztosított a költségek fejében. Albrecht szerint is az egyezmény anyagi feltételei igen kedvezőek voltak II. Andrásra nézve, amiben szerepet játszhatott a német történész, Albrecht által feltételezett körülmény is, miszerint András bizánci terveivel megzsarolhatta a velenceieket. Másrészről András nem kért a velenceiektől ellátást az útra, azt nyilván maga olcsóbban tudta megszerezni Spalatóban.[52] Elsősorban azonban Zára említésének köszönhető, hogy a hajóbérleti szerződést az évszázadok alatt jogbiztosító dokumentum gyanánt többször is átmásolták Velencében.[53] Végül tudjuk továbbá, hogy a hadjáratból való visszatértekor Agyasz (Ochuz) bántól kölcsönöz 200 márkát.

48 POWELL, *Anatomy*, *i. m.*, 20.

49 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica critico diplomatica. – Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* (szerk. SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván), Budapest, 1923–1943, 1961, (a továbbiakban: *RA*), 1, Nr. 340, 383, 386.

50 *RA*, Nr. 508.

51 Buenger Robbert LOUISE: *Venice and the Crusades.* = *A History of the Crusades. Vol. 5: The Impact of the Crusades on the Near East,* (ed. Kenneth Meyer SETTON), Madison, London, 1985, 379–451., itt 431.

52 Ennek jelentőségére l. Thomas F. MADDEN: *Food and the Fourth Crusade: a New Approach to the Diversion Question.* = *Logistics of Warfare*, *i. m.*, 209–228.

53 A korabeli velencei történeti érvelésben fontos helyet szenteltek a ténynek, hogy velencei hajókon szállították át a kereszteseket. A későbbi korokban is emlékeztek az Andrásnak kölcsönzött hajókra. Így Lorenzo de Monaco, Flavio Bindo, Sabellico, ifj. Marin Sanudo stb. Buenger Robbert LOUISE: *Venetian participation*, *i. m.*, 17–18.

A MAGYARORSZÁGI LÓTENYÉSZTÉS KORAI EMLÉKEIRŐL

A leghíresebb európai lótenyésztő központok Hispániában, illetve Dél-Itáliában voltak.[54] Nem véletlenül, hiszen ezeken a területeken tudtak kiváló tulajdonságú arab méneket szerezni, másfelől itt a Koránban is megörökített arab lóápolási hagyományok ismeretében a tenyésztőkultúra magas fokán álltak. Nagy Károly maga is megfordult hadjáratai során Hispániában, s tudjuk, hogy 795-ben fia legbecsesebb barcelonai zsákmánya éppen egy kiváló ló volt. Az első híradásokkal egyidősek a lovak kiviteli tilalmára vonatkozó említések, így például a mantovai kapitulárékból a 780-as évek elejéről. Hasonlóképpen a kalandozó normannoktól is igyekeztek óvni a lóállományt, akik pedig előszeretettel igyekeztek váltságdíj fejében ezekhez hozzájutni. Az Árpád-kori hazai törvényhozás már Szent Lászlótól kezdve tud a lovak mint nagy bevételt biztosító s egyúttal stratégiai exportcikk kiviteli korlátozásáról, miként IV. Béla idejében (1261) a németek és a csehek irányában tilalmazzák a lókivitelt. A mohácsi csata előtti évek kritikus helyzetére utal, hogy akkor is meghirdetik a lókivitel tilalmát (1498, 1523, 1525 stb.).[55]

A lovak testsúlyára vonatkozó becslések nem tudósok elméleti játéka csupán, hanem a lovak számára szükséges táplálékmennyiség megsaccolásának is ez az alapja.[56] Tudniillik a becslések szerint a ló testsúlyának minden 45 kg-ja után 45 dkg gabona, lehetőség szerint zab szükséges. Ezt a zöldtakarmány mennyisége csökkenthette, de az állattartási ügyekben igen járatos normandiai szerzetes, Ordericus Vitalis is úgy vélte az 1130-as években, hogy

54 Általában l. Martin Clauss: *Waffe und Opfer – Pferde in mittelalterlichen Kriegen.* = *Tiere im Krieg. Von der Antike bis zur Gegenwart*, (Hg. Rainer Pöppinghege, Dietmar Klenke), Paderborn, 2009, 46–63.; Charles Gladitz: *Horse Breeding in the Medieval World.* Bodmin, 1997.; Anne-Marie Bautier: *Contribution à l'histoire du cheval au Moyen Age.* Bulletin philologique et historique, 1976, 209–249.; Robert-Henri Bautier–*Anne-Marie* Bautier: *Contribution à l'histoire du cheval au Moyen Âge, l'élevage du cheval.* Bulletin philologique et historique, 1978, 9–75.; Daniela Dvořáková: *Kôň a človek v stredoveku. K spolužitiu človeka a koňa v Uhorskom kráľovstve.* Budmerice, 2007. Részletesen l. Veszprémy *László: Középkori hadilovakról.* = *Az értelem bátorsága. Perjés Géza emlékkönyv*, (szerk. Hausner Gábor), Budapest, 2005, 793–806.

55 Miként 1421-ben éppen Zsigmond tiltja meg a soproniaknak a lókivitelt. (Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* I. rész, 1–7. köt., II. rész, 1–6. köt., Sopron, 1921–1943., itt I/2: 205.) Idézi Belényesi Márta: *Az állattartás a XIV. században Magyarországon.* Néprajzi Értesítő, 38(1954), 52. Rajnai kereskedők ló behozatalára 1345-ből Pleidell Ambrus: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban.* Budapest, 1925, 7.; *Magyar diplomacziai emlékek. Anjou-kor.* (kiad. Wenzel Gusztáv), Budapest, 1875, 2, 65., Albert király alatt pedig osztrák kereskedők lókivitelére Magyarországról, 1438-ból: *Fejér* CD, *i. m.*, XI, 124. A magyar viszonyokra összefoglalóan: Kristó Gyula–Kovács László: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában.* 2. kiad., Szeged, 2003.; Kristó Gyula–Pandula Attila: *Az Anjou-kor háborúi.* Budapest, 1988.

56 Általánosan l. Bernard S. Bachrach: *Caballus et Caballarius*, *i. m.*, 173–212.; Uő: *Animals in Warfare*, *i. m.*, 707–64.

száraztakarmány nélkül még jó időben sem lehetnek meg a lovak.[57] A szerzetes érdeklődése nem véletlen, hiszen Normandia is híres volt lótenyésztéséről, másrészről a kolostorok a halálukon lévők lelki üdvéért gyakran részesültek lovakra vonatkozó adományokban, s birtokaikon már saját igényeik biztosítása céljából is tartottak lovakat, miként Magyarországon is, pl. a pannonhalmi birtokok esetében tudjuk. A pannonhalmi apátságnak az 1093–1095 közti összeírás szerint 200 lova volt, a csikókon kívül.[58] A magyarországi, túlnyomórészt szilaj lótartás eredményezte, hogy a nyugatiakkal szemben lovaink nagyon igénytelenek voltak, amit többen, így Villani Máté is, kiemelnek. Erre utal 1086-ból, hogy a bakonybéli apátság bizonyos népei ősszel zab adására voltak kötelezve a lovak – nyilván téli időre szóló – ellátása céljából. Lovak istállója (stabulum) legkorábban 1113-ban, majd 1135-ben fordul elő, illetve a László-féle III. törvénykönyvben (az 1060–1070-es években) a váralján összefogott kóbor lovak számára.[59]

Nagyon könnyen lehetséges, hogy a normann–magyar, aragón–magyar, nápolyi–magyar, majd észak-itáliai–magyar kapcsolatoknak a magyarországi lovak vérének frissítése szempontjából is nem lebecsülendő hozadéka volt. Persze nemcsak importtal, hanem magyarországi lóexporttal is számolhatunk, hiszen hagyományosan nagy számban tartottak lovakat az országban. Ennek lehetőségét már a 900-as évek óta valószínűsítik a híres rafelstetteni vámjegyzék alapján. A középkori francia *chanson de geste*-ekben is sokszor szerepelnek magyar lovak, azokat azonban inkább fiktív azonosításnak tekinti a kutatás.[60] Szerencsés adat utal arra, hogy a 13. század végén lengyel földről is hoztak be az országba harci lovakat.[61]

A herélt lovak francia elnevezése, miszerint magyar lovak lennének, tükrözhet egy valós közép- és kelet-európai gyakorlatot, még ha a herélt lovakat (később magyarul paripákat) nem is tartották a középkorban elég harciasnak és bátornak. A lovagok hagyományosan méneken lovagoltak, de később e szokás fellazult, s nem érvényesültek merev szabályok. A herélt lovak előnyeivel – hogy ti. kezesebbek és jobban irányíthatóak – a kortársak ugyanakkor tudatában voltak. Elég, ha Villani Máté krónikájának a magyar lovakra és lótartásra

[57] Michael Prestwich: *Armies, i. m.*, 33.

[58] Egyházi oklevelekben az istállózó, illetve részben istállózó tartásra is vannak adatainak. A pannonhalmi adatot idézi Kristó Gyula: *A honfoglaló magyarok életmódjáról.* Századok, 129(1995), 25.; ugyanitt további adatokkal.

[59] Kristó, *A honfoglaló magyarok*, i. m., 32.

[60] Pl. Aymeri de Narbonne, 13. század első negyedéből, l. Jean Frappier: *Les destriers et leurs épithètes.* = *La technique littéraire des chansons de geste. Actes du colloque de Liège*, (Bibliothèque de la Faculté de Phil. Et lettres de l'Université de Liège. Fasc. CL), Paris, 1959, 93. Összefoglalóan: Birkás Géza: *Les Hongrois dans la Chanson de Roland.* Revue d'Études Hongroises et Finno-ougriennes, 1924, 192–195.

[61] *Fejér* CD, VI: 2, 214., 1299-ből.

vonatkozó becses fejezetére utalunk.[62] Kevéssé ismert, hogy a később még idézett stájer krónikás, Ottakar, aki a magyarokkal egyébként sem szimpatizált, a morvamezei csata (1278) kapcsán lenézően említi meg, hogy a magyarok a gyors, herélt lovakat kedvelik, aminek divatja kétségkívül keletről terjedhetett, mivel németül a mai napig *Wallach* a nevük, azaz havasalföldi.[63]

A paripákat illetően érdekes, hogy itt nagy valószínűséggel ismét egy ritka bizánci görög szókölcsönzéssel találkozhatunk, ami vitatott módon, talán szláv kölcsönzés útján honosodott meg nálunk.[64] Bizáncban azonban a *parippion* (többes számban *parippa*) egy gyenge minőségű vezetéklovat jelent, míg a magyar köznyelvben a 16. századtól bizonyíthatóan és máig érzékelhetően sokkal jobb lóminőség megjelölésére szolgál, és már igen korán azonosulhatott a hadi lovak fogalmával.[65] A paripa korai, 1500 előtti előfordulása ugyanakkor nem ismert, miként homályos, hogy mikortól vált a „herélt ló" kifejezés szinonimájává. A B 942 és Sch 1358 glosszáriumok *„dextrarius-farib"* adata is hadi lovakhoz köthető, noha úgy tűnik, hogy a *„farib"* nem a paripa szóval áll kapcsolatban, hanem az *„al faras (alfaraz)"* spanyol–arab lóelnevezéssel.[66] Mindezt fényesen igazolja, hogy a magyar krónikás, Anonymus elbeszélésében (11. fej.) a halicsi fejedelem „tíz kiváló arab paripát *(farisios optimos)* és háromszáz lovat nyereggel meg zablákkal, továbbá háromezer márka ezüstöt, kétszáz márka aranyat pompás ruhákkal együtt ajándékozott a fejedelemnek és minden vitézének."

Az azonban tény, hogy a külföldi utazók általában elámulnak az ország lovakban, méghozzá jó lovakban való gazdagságán. Már a 12. század közepén Ioannés Kinnamos bizánci történetíró munkájában háromszor is utalást tett a magyarországi lótenyésztésre, köztük egyszer a lovak nevelésére. Ezzel összhangban Kinnamos idősebb kortársa, Mikhaél pátriárka a Szerémséget „lónevelő" gazdag és termékeny területnek nevezte. Kinnamos fiatalabb kortársa, Nikétas Khoniatés pedig a Szerémséget „lónevelő síkságok"-nak.

62 *A három Villani krónikája.* (ford. Rácz Miklós), Budapest, 1909, 258–260. (VI: 54)

63 ford. Valaczkai László, *i.m.*, lh. 107.; Gombos: *Catalogus.* 3, 1819. (16130 sortól): *„wand si kunnen nir riten meidem, die sanfte tragen".* Helyes értelmezésére: Gustav Köhler: *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen.* 1–4, Breslau, 1886–1889., itt: 2, 107. A logisztikára általában: *Uo.*, 3, 513–525.

64 Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai.* Budapest, 1974, 1, 439.; 2, 707–708.; Moravcsik Gyula: *A magyar szókincs görög elemei.* = *Melich János emlékkönyv.* Budapest, 1942, 274.; arra, hogy a magyar az átadó fél a szlovák és a lengyel felé l. Gregor Ferenc: *A magyar ló- és szarvasmarhatartás nyelvi hatása a szlovákra.* Nyelvtudományi Közlemények, 63 (1966), 414.

65 *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára.* (főszerk. Benkő Loránd), Budapest, 1976, 3, 107.

66 Hadrovics László: *Szójegyzékeink farib szava.* Magyar Nyelv, (1955), 342–343. A magyarországi alakok forrása szerinte a középfelnémet, s Magyarországról kerülhetett át a szerb–horvátba.

A 12. században Konstantinos Manassés egy szónoklatában a magyarokat „jó lovú, jól felfegyverzett"-nek mondta.[67] Már egy 1308-ban az országon átutazó francia szerzetes megjegyzi, hogy a magyaroknak „általában apró lovaik vannak, bár egyenként erősek és gyorsak. A főrangúaknak és nemeseknek azonban nagy és szép lovaik vannak...".[68] A magyar lovak itáliai kiviteléről és jó áron való értékesítéséről már 1332-ben vannak adatok.[69]

Ha a német kutatás az egyik nehézséget abban látja, hogy a lovagi szokásokat és kultúrát, köztük a lovagi párviadalokban és ütközetekben használható lovakat megkésve vették át német földön, leginkább francia területről; akkor ez még inkább igaz lehet a magyar udvari kultúrára. A magyarországi udvari (lovagi) kultúra igen ellentmondásos jelenség, s mára a magyarországi kutatás egyetért abban, hogy nyugati értelemben vett lovagi kultúra nem is alakult ki. A befogadás legsikeresebb területe mégis a katonáskodás lett, s az udvari kultúra katonai jellege még a 14. századi Anjou-udvarban is kitapintható maradt.[70] Mivel nálunk az udvari feljegyzések nem maradtak fenn, közvetett módon a harci sikerekből következtethetünk a harcban használható, vagy miként IV. Béla egy oklevelében megfogalmazza (1252): „hadjáratra alkalmas lovak" elterjedésére.[71] A lovagi harcmodor hazai meghonosodásának fontos határkövei a Lajta folyó melletti 1146. évi magyar győzelem, valamint a bizánciaktól elszenvedett 1167. évi zimonyi vereség, ahol azonban a magyar lovasokat lándzsájukat rázó szilárd tornyokként írják le.[72]

Az 1278-as morvamezei győzelemnek bizonyítékértéke van a hazai lóállomány alakulásáról is, hiszen a közelharcban a magyarok teljesen egyenrangúnak mutatkoztak a cseh király válogatott és a kortársak által is félelmetesnek tartott nyugati lovas seregével.[73] Néhány oklevél megemlékezik a hadi lovak pusztulásáról, mint olyan tényről, amiért kárpótlás járhat, illetve jár.[74]

67 A példákat összegyűjti és értékeli KRISTÓ Gyula: *A honfoglaló magyarok. i. m.*, 28–29.

68 ford. BORZÁKNÉ VANCSA Mária = *Károly Róbert emlékezete.* (szerk. KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc), Budapest, 1988.

69 *Magyar lovaskönyv.* (szerk. ERNST József, FEHÉR Dezső, ÓCSAG Imre), Budapest, 1988, 92.

70 Összefoglalóan KURCZ Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században.* Budapest, 1988, 106–107. (lovakra)

71 *Fejér* CD, 4/2, 92–94. Legújabb magyar fordítása: *Középkori históriák oklevelekben 1002–1410.* (szerk. KRISTÓ Gyula), Szeged, 1992, 49–50.

72 Érdekes, hogy 1146-ban a magyar krónikás a németek nagy lovainak félelmet keltő hatásáról ír. *Képes krónika.* 164. fej., (ford. BELLUS Ibolya), Budapest, 1986, 206.; 1167-ben pedig Dénes lova páncéljáról is értesülünk Kinnamosznál, vö. *III. Béla emlékezete.* (szerk. KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc), Budapest, 1981, 47.

73 Kiad.: MGH SS Vern. V, 1, 199–229., (ford. VALACZKAI László) = *Kun László emlékezete.* (szerk. KRISTÓ Gyula), Szeged, 1984, 102–111.

74 Így pl. *RA* 3841, III. András, ahol külön megemlíti, hogy *„equus suus aptus ad pugnandum in acie per partem adversam extitit interfectus"*, de még inkább Nagy Lajos néhány lengyeleknek

Sajátos jelensége a magyar udvari kultúrának, hogy nagyszámú emlékünk éppen a kunokhoz kötődik. Előkelő rétegük befogadta a nyugati anyagi kultúra termékeit, s e civilizációs folyamat fontos állomásai éppen a morvamezeihez hasonló nyugati hadjáratok lehettek. Paradox módon a magyar középkori lovagi kultúra legszebb emlékei – a kun környezetben továbbélő pogány-félpogány szokásaik következtében – kun temetőkből kerültek elő, gondoljunk csak a kígyóspusztai, a csólyosi és felsőszentkirályi csatra vagy a kelebiai sisakdíszes lemezre. A vezető réteg a bőrpáncél mellett sodronyinget, olykor már kétélű kardokat (Kunszentmárton-Jaksóérpart, az Árpád-ház pólyás címerével) használt. Mindezt alátámasztja a nemrégen publikált csengelei kun leletanyagban talált lócsontváz elemzése. Kiderült, hogy az akkori Magyarország legkiválóbb arab eredetű harci ménjeinek egyike volt a megtalált 13. századi kun vezér birtokában. Rendkívüli marmagasság, 143 cm (13,6 marok), valamint a gyors futást és biztos alátámasztást eredményező végtagcsont arányok jellemezték. Ezek a lovak a korabeli nyugati lovagok legjobb lovaival szemben is megállták helyüket. A forrásokban nagyobb számban említett kun lovak, pl. 1220, 1270, 1278 nyilván ennél kisebb termetű lovakra vonatkoznak.

Vörös István összehasonlításából tudjuk, hogy a negyven ismert Árpád-kori lócsontváz közül kettő póniló, 11 ún. kisközepes ló, hat nagyközepes és csak három magas hátasló található.[75] A korlátozott forrásanyag következtében leginkább a lovak árai közti különbségből lehet következtetni a lovak katonai és reprezentációs értékére (akkor is, ha a sérelmet szenvedők nyilván túl is értékelték lovukat). Ezek igen jelentősek voltak, még ha olyan végletes árkülönbségek, mint nyugaton, nem is figyelhetők meg. A 13. században a legolcsóbb, földművelők nyilván mezőgazdasági munkára alkalmas lovai kétharmad, egy, másfél vagy két márkába kerültek,[76] míg a középkategóriát az 5–16 márka közötti értékű jó hátaslovak képviselték.[77] A lovak értékében megmutatkozó száz-, sőt kétszázszoros különbséget jól mutatja, hogy V. István 1269-ben 100, IV. László 1281-ben pedig 200 márka értékű lovat szerez

kiadott oklevele említhető meg: *Magyar diplomacziai emlékek. Anjou-kor. i. m.*, 3, 119. (1376. év); *Uo.* 16., ahol a hadi ló árát szabja meg 1374-ben.

75 VÖRÖS István: *Egy arab ló a 13. századi Magyarországon.* = HORVÁTH Ferenc: *A csengelei kunok ura és népe.* Budapest, 2001, 341–349. Korábban Uő: *A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján.* = *Honfoglaló őseink.* (szerk. VESZPRÉMY László), Budapest, 1996, 135–137.; Uő: *A honfoglaló magyarok lova.* = *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei.* (szerk. RÉVÉSZ László, WOLF Mária), Miskolc, 1996, 335–345.; végül utalunk a legteljesebb adatgyűjtésére Uő: *Ló az Árpád-kori Magyarországon.* Folia Archeologica, 52(2006), 163–216., ahol összegyűjtve megtalálhatók az Árpád-kori lovak hippológiai adatai, színükre, árukra, az ellopott lovakra és a lókereskedelemre vonatkozó adatsorok.

76 1214/1235, 1270,1273/79, 1299.

77 1266, 1270, 1282, 1299.

magának,[78] egy másik pejlóért (a szövegben használva a magyar szót) egy Túróc megyei birtokot ad Miklós fia Péternek,[79] de Béla ifjabb király is 100 penzára értékel egy jó lovat. Jellemző a sokat idézett adat, amely egy nyitrai megyebeli nemesről, Ludány nembeli Csitári Vitkről tudósít. A már említett morvamezei csata, azaz 1278 előtt három lovat szerez magának, jellemző módon különböző árban és következőleg eltérő minőségűeket 15, 10 és 5 márkáért. Az utóbbiról tudjuk, hogy *„palefridus"* (hátas) volt, de lószínét mindháromnak ismerjük.[80] Árukból is kitűnik, hogy nem tartoztak a legkiválóbbak közé, mégis egy közepes vagyoni szinten álló nemes erejét jócskán meghaladták, s megszerzésük komoly adósságba sodorta az új tulajdonost. Mindezen adatok fényében meggondolandók az angolszász szakirodalomban elterjedt nézetek, amelyek a Kárpát-medencét lótartásra nem tekintik ideális területnek, s a hunok, avarok és honfoglaló magyarok, majd később a 13. században a mongolok korlátozott hadi sikereit e tényezővel próbálják magyarázni.[81]

***

Meglehet, Vegetius aforizmáinak a szerzőségén mindmáig vitatkoznak, népszerűségük egyúttal érvényességüket is fényesen bizonyította. Témánkra ezek közül a következő vonatkozik, amit a fenti példákkal is bizonyítottunk: „Nagy tanítás az, hogy az ellenséget inkább éhséggel, mint vassal kell szorongatni." (III.26)[82]

78 *RA* 3103. (kiad. WENZEL), *ÁÚO.* 9, 926.; Nempti falut adja a király cserébe. IV. László 1283-ban Pósa mesternek hálálja meg, hogy királyhoz illő két lovat adott, valamint 50 betöretlen kancát. WENZEL, *ÁÚO.* 9, 352.

79 *RA* 3089. (kiad. WENCZEL), *ÁÚO* 12, 333. (*„pro equo alti pretii"*); hivatkozik rá: ZOLNAY László: *Vadászatok a régi Magyarországon.* Budapest, 1971, 112–113.

80 SZŰCS Jenő: *Az 1267. évi decrétum és háttere.* = *Mályusz Elemér emlékkönyv.* Budapest, 1984, 341–395., itt 365. (kiad. *Fejér CD*), 6/1, 175.; A lószínek közötti értékkülönbségre l. Gustav KÖHLER, *Die Entwicklung, i. m.*, 4, 79.

81 Rudi Paul LINDNER: *Nomadism, Horses and the Huns.* Past and Present, 92 (1981), 3–19.; Bernard S. BACHRACH, *Animals and Warfare, i. m.*, 725–726. (reprint: *Warfare in the Dark Ages.* eds. John FRANCE, KELLY DEVRIES, ALDERSHOT – BURLINGTON, VT, 2008, 50–65.)

82 ford. VÁRADY László = *A hadművészet ókori klasszikusai.* (szerk. HAHN ISTVÁN), BUDAPEST, 1963, 837.; Volker SCHMIDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter: Technik, Taktik, Theorie.* Weinheim, 1990, 108–113. Legújabban KÁKÓCZI Balázs: *Vegetius: Epitoma rei militaris – Vegetius hadtudományi munkájának utóélete a középkorban.* Budapest, 2013.

Zsoldos Attila

A HADSZERVEZET ÁTALAKULÁSA A 13. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A 13. századi magyar hadszervezetről megrajzolt kép fő motívumai már a tudományos igényű magyar történetírás hajnalán felkerültek a vászonra, s színük mit sem fakult azóta. Ennek szemléltetésére elegendő felidézni Szalay László 1852-ben és Kristó Gyula 2001-ben megjelent egy-egy munkájának ide illő sorait. Szalay II. András politikájának értékelése kapcsán fogalmazta meg azon véleményét, amely szerint: „a' II.dik Endre korában a' hazára nehezedett gyásznak egyik főokát nem a' királyi várak' institutiójának bomlásában, hanem azon körülményben kell nyomoznunk, hogy a' várszerkezet veszni indult, mielőtt pótléka országoltalmi szempontból: a' banderialis szerkezet némi fejlődést ért".[1] Kristó kísértetiesen hasonló álláspontja – amely azonban, vélhetően Molnár József tanulmányának[2] hatására, a tatárjárás időszakára vonatkozik – így hangzik: „a régi hadszervezet, a várispánságok katonasága *már* nem, az újonnan formálódó magánhadseregek ereje *még* nem volt képes az ország és a király megvédésére".[3] A másfél évszázados történetírói hagyomány azt sejteti, hogy valamiféle olyan alapigazsággal állunk szemben, amelynek felismeréséhez már a 19. század közepén rendelkezésre álló forrásanyag is elégséges volt, s az utóbb feltárt adatok sem kényszerítették ki módosítását. A lényeg, a nyilvánvaló különbségek ellenére, az volna tehát, hogy a 13. század folyamán a magyar hadszervezet jelentős átalakuláson ment keresztül: a korábbi – a „királyi várak institutiójá"-n, illetve a nyilvánvalóan azonos értelemben használt „várispánságok"-on alapuló – szervezet átadta helyét valami másnak, amit Szalay „banderialis szerke-

1 Szalay László: *Magyarország' története*. II, Lipcse, 1852, 6. (az idézett szövegben meghagytam az eredeti helyesírási sajátosságait – ZsA)

2 Molnár József: *A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában*. Hadtörténelmi Közlemények (ú. f.), 6(1959: 2), 222–252.

3 Kristó Gyula: *Modellváltás a 13. században*. Századok, 135(2011), 484. (a kiemelések Kristó Gyulától származnak – ZsA).

zet"-nek nevezett, Kristó pedig a „magánhadseregek" kifejezéssel írt körül. Ez utóbbi, a felületes szemlélő számára talán csak szóhasználatbelinek tűnő eltérés sem a 13., hanem a 14. századi magyar hadszervezetre vonatkozó új ismeretekkel magyarázható. Jó ideig ugyanis mi sem számított biztosabb pontnak a középkor magyar hadtörténetében, mint az Árpád-ház kihalását követően trónra került új dinasztia, a nápolyi Anjouk által bevezetett, a „banderiális hadszervezet"-et életre keltő reform megtörténtében való szilárd meggyőződés, vita legfeljebb a tekintetben merülhetett fel, hogy az mennyiben követte szorosan a feltételezett nápolyi mintát, s mennyiben indokolt esetleges magyarországi előzményekkel számolni.[4] Mára azonban világossá vált – részben éppen Kristónak köszönhetően –, hogy az I. Károlynak tulajdonított hadszervezeti reform eredményének tekintett „banderiális hadszervezet" valójában nem létezett a 14. században,[5] miként az is, hogy a magyar Anjou-korral kapcsolatosan sokat emlegetett, de meggyőzően sosem bizonyított „nápolyi hatások" feltételezésével tanácsos csínján bánni,[6] annál is inkább, mert ezen – elsősorban igazgatástörténeti vizsgálatok alapján levont – következtetés helyes voltát igazolják azon gazdaságtörténeti kutatások, amelyek bizonyítják, hogy jónéhány, korábban az „Anjou-kori reformok" közé sorolt jelenség valójában már az Árpád-korban is megfigyelhető.[7]

A „banderialis szerkezet"-et a „magánhadseregek"-kel helyettesítő új megfogalmazás lényegtelennek semmiképp sem nevezhető változást jelent tehát. Mindazonáltal mégiscsak továbbélteti az alapgondolatot, amely a ma-

4 L. pl. Erdélyi László: *Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban.* = *Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján.* (szerk. Lukinich Imre), Budapest, 1925, 252–253.; Miskolczy István: *Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok.* Századok, 66(1932), 312–316, 318.; Erdélyi László: *Néhány észrevétel „Anjou-királyaink reformjai és a nápolyi viszonyok" dolgában.* Századok, 67(1933), 357–358.; Miskolczy István: *Válasz Erdélyi László „Észrevételeire".* Századok, 67(1933), 480.; vö. még Deér József: *Zsigmond király honvédelmi politikája.* Hadtörténelmi Közlemények, 37(1936), 10. és Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet.* II, Budapest, 1936³, 85–87. (a vonatkozó rész Hóman Bálint munkája)

5 Kristó Gyula: *Az Anjou-kor háborúi.* Budapest, 1988, 196–197.; Engel Pál: *Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről.* = *Tanulmányok a középkorról.* (szerk. Neumann Tibor), (Analecta Mediaevalia I.), H. n., Budapest–Piliscsaba, 2001, 73–82.

6 Csukovits Enikő: *Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai.* = *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (szerk. Neumann Tibor, Rácz György), (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.), Budapest–Piliscsaba, 2009, 19–62.

7 Weisz Boglárka: *A nemesércbányákból származó királyi jövedelmek az Árpád-korban.* = *Középkortörténeti tanulmányok* 5, (szerk. Révész Éva, Halmágyi Miklós), Szeged, 2007, 247–259.; Weisz Boglárka: *A kamara haszna okán szedett collecta.* = *„Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* (szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely), Pécs, 2012, 547–557.; Weisz Boglárka: *II. András jövedelmei: régi és új elemek.* = *II. András és Székesfehérvár.* (szerk. Kerny Terézia, Smohay András), (a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 7.), Székesfehérvár 2012, 49–80.

gyar hadszervezet 13. századi jelentős átalakulásában a következő tényezőknek juttat szerepet: a királyi várszervezet 13. század elején meginduló, majd az 1230-as évek második felében megtorpanó, s végül újra, immár visszafordíthatatlanul végbemenő elsorvadásának (amiben a királyi birtokpolitikának jutott főszerep); az ugyanezen időtájt kialakult új kiváltságolási formának, a királyi szervienssé emelésnek (utóbb: nemesítésnek), amely maga is hozzájárult az előbb említett folyamat kiteljesedéséhez; s végül az előbbiekkel párhuzamosan – és szoros összefüggésben – kibontakozó társadalomtörténeti jelenségnek, amelynek eredményeként a birtokadományok következtében gyors gyarapodásnak induló világi magánbirtok a familiaritás intézményén keresztül a királyi hatalomtól mind függetlenebb előkelő nagybirtokosok szolgálatába vonta a királyi szervienseket (és a hozzájuk hasonló kisebb birtokosokat). Mindezek együttes hatására egyfelől a „XIII. század első évtizedeiben *[...]* számottevően csökkent a királyi had létszáma", másfelől pedig a „XIII. század utolsó évtizedeiben a magyarországi haderő mind számra, mind minőségre meghatározó része a magánbirtokosok kezén volt".[8] S valóban, mi sem egyszerűbb annál, mint – az Árpád-kor forrásadottságaihoz mérten, persze – tömegével idézni a rendelkezésünkre álló forrásanyagból várszervezeti földeket (ritkábban: népeket) eladományozó királyi okleveleket, s ugyanez a helyzet a királyi szerviensi jogállást, illetve nemességet biztosító királyi kiváltságlevelekkel, valamint a familiaritás különféle megjelenési formáit dokumentáló adatokkal is, hogy aztán ott álljanak a sor végén a 13–14. század fordulója körüli évtizedek leghatalmasabb oligarcháinak jelentős létszámú seregeire vonatkozó közismert forráshelyek. Mégis úgy vélem – részint korábbi, a 13. századi hadszervezet kérdéseivel közvetlenül vagy közvetve összefüggő kutatásaim, részint a kérdés megítélése során mindeddig érthetetlenül mellőzött források alapján –, hogy a fentiekben felvázolt kép jelentős módosításra és kiegészítésre szorul.

Mindenekelőtt egyre erősebb az a gyanú bennem, hogy a királyi várszervezetet a kutatás némely vonatkozásban jelentősen túl-, másokban pedig alulértékeli. A korai magyar hadsereg alapvető szervezeti és taktikai egysége, az úgynevezett megyei csapat *(agmen)* ugyanis csak részben – mégpedig, ami a létszámot illeti, kisebb részben – állt a várszervezet hadakozóiból, a csapat nagyobbik fele a megye élén álló ispán személyes kíséretéből, a megye területén élő egyéb (a várszervezethez nem kötődő) királyi népek hadakozóiból, s végezetül – a minden bizonnyal a legnagyobb tömeget képviselő – közszabadokból állt.[9] A várjobbágyok létszámának óvatos megbecslésére alkalmas

[8] Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában.* Szeged, 2003, 266–280. (az idézetek: 266, 279.)

[9] Zsoldos Attila: *A királyi várszervezet és a tatárjárás.* Hadtörténelmi Közlemények, 104(1991), 46–56.; vö. még Veszprémy László: *Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai.* Budapest, 2008, 9.

adataink szintén határozottan ellentmondanak annak, hogy nagy létszámú társadalmi csoportként tekintsünk a várispánságok legjelentősebb hadakozó rétegére, ugyanakkor bizonyos, hogy a 13. századból – Szlavóniát leszámítva – egyetlen olyan adat sem ismert, amikor a király várjobbágyot vagy várjobbágyi földet adományozott volna el, s az is kétségtelen, hogy azért, mert az nem volt szokás, azaz a jelenség nem magyarázható a rendelkezésünkre álló források közhelyszerűen ismételgetett – de attól még, sajnos, nagyon is igaz – töredékességével.[10] Mindebből az következik, hogy a várispánságok tartozékainak – földeknek és népeknek – az eladományozása jóval kevésbé befolyásolta kedvezőtlenül a királyi várszervezet katonai teljesítőképességét, mint azt feltételezni szokás. A királyi birtokok és az azokon élők eladományozása – ideértve a várszervezethez nem tartozókat is – már sokkal inkább lehetett hátrányos a hadra kelt sereg élelemmel és a hadjárat során felhasználható kézművestermékekkel való ellátását illetően, elsősorban a még az ország területén vonuló sereg esetében. Másfelől ugyanakkor a királyi várszervezetet katonai szempontból adataink még az 1273. évi cseh háború idején is működőképes intézménynek mutatják,[11] így II. Andrásnak a királyi várszervezet hagyományos viszonyait kétségtelenül felforgató birtokpolitikája nyilvánvalóan nem járt olyan következményekkel, hogy azt gondolhatnánk: a tatárjárás időszakára – vagy még korábban – „az ország elveszítette védelmi képességét".[12] A várispánságok mint intézmények felbomlása, amint az a vasi példáján jól nyomon követhető, sokkal inkább tehető a 13–14. század fordulója körüli évtizedekre, ennél korábbi időponttal csak azon várispánságok esetében indokolt számolni, amelyek a tatárjárás során végzetes veszteségeket szenvedtek el, mint például a bihari vagy a borsovai.[13]

A tatárjárást megelőző évtizedekben, azaz II. András uralkodása idején ugyanakkor valóban történt egy jelentős, a hadszervezetet közvetlenül érintő változás, csakhogy az nem a várszervezet összeomlása, hanem a királyi szerviensek megjelenése volt. Ezen társadalmi csoportot II. András reformjai keltették életre, részint a birtokos közszabadok jogállásának új elemekkel történő bővítése, részint királyi szolgáló népekhez tartozó személyek kiváltságolása révén. A királyi szerviensi jogállás egyik pillére az a kiváltság volt, hogy birtokosai mentesültek a megyésispán katonai joghatóságától, s immár „királyi zászló alatt" *(sub vexillo regio)* hadakozhattak. Mivel a királyi szerviensek zömmel – nemcsak társadalomtörténeti, de genealógiai értelemben is – a korábbi időszak birtokos közszabadjainak utó-

[10] Zsoldos Attila: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 26.), Budapest, 1999, 102–111, 77–89.

[11] Zsoldos, *A királyi várszervezet, i. m.*, 69–71.

[12] Kristó, *Modellváltás, i. m.*, 481.

[13] Zsoldos Attila: *A vasi várispánság felbomlása.* Vasi Szemle, 54(2000: 1), 27–46.

dai voltak, a társadalmi csoport kialakítása szükségképpen hatással volt az addig a birtokos közszabadok katonáskodásának kereteket adó megyei csapat intézményére.[14]

A 13. század hadszervezeti átalakulásának alapvető kérdése tehát valójában nem a várszervezet sorsához kapcsolódik, hanem sokkal inkább az: mit jelentett a „királyi zászló alatt" történő hadakozás, azaz mi módon teljesítették a királyi szerviensek – nemesi jogállásuk elismerését követően: nemesek – katonáskodási kötelezettségüket? A kérdésre választ elsősorban azoktól a forrásainktól remélhetünk, amelyek elárulják, hogy egy-egy királyi szerviens vagy nemes kinek a vezetésével vett részt valamely hadjáratban. Ezek az adatok – mint látni fogjuk – mindjárt több megoldást is felkínálnak.

Az egyik változatot azok az esetek képviselik, amelyekben a királyi szerviens, illetve nemes megyésispánja, illetve – erdélyi vagy szlavóniai birtokos esetében – a vajda vagy a bán oldalán harcolt, noha kiváltságai szerint választhatott volna más megoldást is. Így szerzett érdemeket István ifjabb király 1263. évi bulgáriai hadjáratában László vajda zászlaja alatt *(sub vexillo Ladizlay voyvode)* verekedve egy, a Kolozs megyei Gerenden birtokos testvérpár,[15] 1273-ban – az eredetileg a vasi várjobbágyok közé tartozó, s 1271-ben megnemesített[16] – Herény nembéli Bana fia Paris és rokonai Gutkeled nembéli Amadé fia Amadé vasi ispán oldalán.[17] Szintén Vas megyei adatok tanúskodnak arról, hogy a jelenség ismétlődően is megfigyelhető egy-egy nemesi rokonság történetében: a Ják nembéli Sitkeiek 1273-ban az említett Amadé vasi ispán csapatában harcoltak *(in societate Omodei filii Omodei tunc comitis Castri Ferrei)*, a rokonság egyik tagja azonban korábban, minden bizonnyal 1260-ban, IV. Béla II. Ottokár ellen indított hadjáratában az akkori vasi ispán, Pál fia István pálcája alatt szolgálva *(in obsequio Stephani filii Pauli quondam comitis Castri Ferrei)* esett el.[18] A Sitkeiek példája nemcsak azért érdemes különös figyelmünkre, mert

14 Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon.* (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.), Budapest, 1983, 62–74.; Zsoldos Attila: *II. András Aranybullája.* Történelmi Szemle, 53(2011), 11–15.

15 1270. (ápr.): *Hazai okmánytár I–VIII.* (kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső), Győr–Budapest, 1865–1891, (a továbbiakban: *HO*), VI, 166–167.

16 1271. aug. 9.: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V.* (Bearb. von Hans Wagner, Irmtraut Lindeck-Pozza et al.), Graz–Köln–Wien, 1955–1999, (a továbbiakban: *UB*), II, 8.

17 1273. máj. 28.: *UB*, II, 36–37.

18 1273. júl. 4.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* (stud. et op. Georgii Fejér), Budae, 1829–1844, (a továbbiakban: *CD*), VII/3, 72–73. – Pál fia István vasi ispánságára l. Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História könyvtár – kronológiák, adattárak 11.), Budapest, 2011, 224.

a Ják nemzetség hozzájuk hasonlóan szerényebb vagyoni helyzetű tagjait II. András 1221-ben mint királyi szervienseket (*fideles nostri servientes de genere Gaku*) említette egy oklevelében,[19] hanem azért is, mert 1260-ban és 1273-ban két különböző megyésispánnal vonultak hadba, ami szerfelett valószínűtlenné teszi, hogy akár egyik, akár másik ispánhoz a familiaritás kötelékei fűzték volna őket. A várszervezeti népek maradékai esetében szintén nem megy ritkaságszámba a 13. század második felében, hogy a megyésispánnal vonulnak hadba. Erre találunk példát a tatárjárás idejéből a trencséni,[20] V. István ifjabb királyságának éveiből a gömöri várispánság esetében,[21] az 1273. évi harcokkal kapcsolatosan pedig a vasi várispánság söjtöri és gencsi várjobbágyai harcoltak megyésispánjuk csapatában,[22] miközben a somogyi vár garicsi várjobbágyai (*iobagiones castri Simigiensis ad comittatum de Garygh pertinentes*) Héder nembéli (kőszegi) Henrik szlavóniai bán zászlaja alatt hadakoztak.[23]

A két adatsort – a megyei nemességre, illetve a várszervezeti népekre vonatkozót – IV. László azon hadba hívó parancsa kapcsolja szervesen össze, amelyben Szatmár, Szabolcs és Bereg megyék összes nemesének és minden egyéb, hadakozásra kötelezett lakosának (*universis nobilibus et aliis omnibus exercituantibus seu exercituare debentibus in comitatibus de Zathmar, Sobouch et Beregh existentibus*) írta elő 1289 végén, hogy felfegyverkezve (*armati*) siessenek szolgálatra Ubul fia Mihály ispán fiaihoz, István és Pál mesterekhez csatlakozva.[24] Az oklevél keltének időpontjában nincs adatunk a három említett megye ispánjainak személyére,[25] a Kállai-ősök és IV. László kapcsolatának ismeretében[26] azonban nem túl merész annak feltételezése, hogy éppen István és Pál viselte a parancs kiadásának idején a felsorolt megyék ispánságát.[27] Akár így volt, akár nem, szempontunkból az a lényeges, hogy a királyi hadba hívó parancs megfogalmazása ugyanarra enged következtetni, mint a megyei nemességnek és a várszervezeti népeknek a megyés-

19 1221: *UB*, I, 80.

20 1259: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II.* (ed. Richard Marsina), Bratislavae, 1971–1987, (a továbbiakban: *CDES*), II, 445.

21 1265: *CD*, VII/5, 341.

22 1273. jún. 24.: *UB*, II, 37–38.; 1273. júl. 27.: *UB*, II, 42–43.

23 1273. júl. 20.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II.* (szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván), Budapest, 1923–1987, (a továbbiakban: *RA*), II/2–3, 53.

24 (1289.) dec. 25.: *CD*, V/3, 506–507.; vö. még (1289.) dec. 7.: *CD*, V/3, 505. – A két oklevél keltére l. *RA* 3538. és 3539. sz-ok.

25 Vö. Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 136, 201, 203.

26 Zsoldos Attila: *IV. László és a Kállaiak ősei.* = A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. XLII, Nyíregyháza, 2000, 77–87.

27 Bátorítja a feltételezést, hogy 1290 nyarán bizonyosan együtt viselték az ugocsai ispánságot, l. Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 215.

ispán csapatában való hadakozására vonatkozó adataink: a megyei csapat hagyományos intézménye a 13. század második felében is létezett.

Mindezen adatok egy tekintélyes hányada azon Vas megyéhez kapcsolódik, amelyben a Héder nembéli Kőszegiek oligarchikus magánhatalmának kiépítése az idő tájt már köztudottan jelentősen előrehaladt.[28] Ha 1273-ban még ott is voltak olyan megyebeli hadakozók, akik a Kőszegiek magánfamiliája helyett a megyésispánnal vonultak hadba, még inkább így lehetett ez az ország más területein. Ennek jelentőségét az adja meg, hogy a 13. század második felében rendre a bárói méltóságok viselői tűnnek fel forrásainkban kisebb-nagyobb seregtestek élén,[29] indokolatlan azonban azt feltételezni, hogy harcosaik kizárólag – vagy akár többségükben – magánfamiliárisaik közül kerültek volna ki, a megyei csapattal ellenben bizonyosan rendelkeztek, lévén valamennyien megyésispánok is egyúttal. Abban az esetben, ha a királyi haderő súlypontja már évtizedek óta az uralkodóval együttműködni kész előkelők „magánhadseregei"-re esett, aligha számított volna említésre méltó érdemnek az, amit IV. László egyik, az 1273. évi hadjáratra utaló oklevelében olvashatunk a kiváltságolt személy érdemei között: a szöveg hangsúllyal említi, hogy az illető, bár nem viselt tisztséget, mégis csapat élén vonult hadba *(idem [...], licet tunc nullo esset honoris culmine sublimatus, ad nostrum venit exercitum ducens secum manu potentes milites et in belli examine virtuosos)*.[30] Az eset súlyát növeli, hogy szlavóniai birtokosról van szó – a décsei Rohfi család őséről[31] –, és Szlavóniában az 1273. évi báni gyűlés döntései rögzítették a szlavóniai nemesek azon jogát, hogy hadjárat esetén azzal a báróval vonulhatnak hadba, akivel akarnak,[32] ami aligha értelmezhető másként, mint úgy, hogy korábban megkövetelték a báni csapathoz való csatlakozást. Meglehet persze, hogy a gyűlés egy, a gyakorlatban már élő jogot foglalt írásba, ám ha így is volt, az semmiképp sem tekinthetett sok évtizedes múltra vissza, különben szükségtelen lett volna beiktatni egy javarészt perjogi és adószedési kérdésekkel foglalkozó dokumentumba.

Az persze továbbra sem vonható kétségbe, hogy egy-egy seregvezéri megbízatást kapott báró csapatában ott harcoltak magánszervienseik is. Az már a korábbi időszak megyei csapata esetében is indokoltan feltételezhető volt,

28 Vö. SZŰCS Jenő: *Az utolsó Árpádok.* (História Könyvtár – Monográfiák 1.), Budapest, 1993, 108, 290.

29 (1269?) ápr. 8.: *HO*, VIII, 96. (keltére l. *RA*, 1604. sz.); 1273. júl. 6.: *UB*, II, 41.; 1279. (szept. 3. u.): *UB*, II, 134. (keltére l. *RA*, 3005. sz.); 1283. (jún. 24. e.): *CD*, V/3, 157. stb.

30 1273. máj. 29.: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV.* (collegit et digessit Tade SMIČIKLAS), Zagrabiae, 1904–1934, (a továbbiakban: *CDCr*), VI, 39.

31 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia.* (Magyar Középkori Adattár), CD-ROM, Budapest, 2001. (Rohfi [décsei]).

32 1273. ápr. 19.: *„nobiles regni de Sclavonia singuli et universaliter ire in exercitum tenebuntur, ita tamen, quod iidem cum baronibus quibus voluerint exercituandi habebunt liberam facultatem"* – *CDCr*, VI, 27.

hogy a megyésispán személyes kísérete követte urát a harctérre. Ebben a kíséretben a báró rokonai éppúgy helyet kaptak, mint familiárisai.[33] A kifejezetten és félreérthetetlenül valamely báróval együtt harcoló magánszerviensre utaló adataink sorozata ugyanakkor csak az 1260-as évek végén kezdődik – s a legkorábbi események, amelyekre utalnak, sem korábbiak az 1264–1265. évi belháborúnál, illetve az 1268. évi szerb hadjáratnál[34] –, számuk azonban csak a következő évtizedekben gyarapodik szembetűnő mértékben.[35] Jellemző módon az egyetlen olyan adat, amely minden kétséget kizárólag egy, „magánhadsereg"-nek joggal minősíthető csapat összetételéről számol be, 1291. évi eseményre vonatkozik: amikor a király Kőszegi Miklóst és fivéreit a vasi és zalai határvidék védelmére küldte, a Kőszegiek „társaikat, barátaikat és más részekről való, felfogadott embereket összegyűjtve" *(congregatis sociis et amicis suis ac aliis hominibus de pluribus partibus apretiatis)* tettek eleget az utasításnak,[36] ami nem sok kétséget hagy afelől, hogy ez esetben valóban a Kőszegiek magánfamiliájáról lehet szó.

A hadba vonulás egy harmadik változatát képviselik azok az esetek, amikor valamely előkelő, de bárói méltóságot éppen nem viselő birtokos a király közvetlenül hozzá intézett parancsára csatlakozott egy-egy báró vezette seregtesthez. Így küldte Ják nembéli Kázmér fia Csépánt – Monyorókerék és Rohonc uraként maga is várbirtokos,[37] az 1270-es évek második felében királyi pohárnokmester, illetve vasi ispán[38] – mind V. István, mind IV. László különböző hadi vállalkozásokra,[39] így rendelte szintén IV. László az 1273. évi harcok idején Kőszegi János soproni ispán mellé Péc nembéli Lukács fia Benedeket, aki azonban ugyanezen hadjárat más összecsapásaiban unokafivére, Dénes nádor zászlaja alatt harcolt,[40] míg Hermán nembéli Rubin – pálya-

[33] 1234: *Árpád-kori új okmánytár I–XII.* (közzé teszi Wenzel Gusztáv), Pest–Budapest, 1860–1874, (a továbbiakban: *ÁÚO*), VI, 545–549; 1250. jún. 23.: *RA*, I/2, 277–278.; 1296. okt. 26.: *CD*, VI/2, 25.

[34] 1269: *RA*, II/1, 46–47. – a familiárisi kapcsolatra l. Zsoldos Attila: *Miklós országbíró.* = *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (szerk. Neumann Tibor, Rácz György), (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.), Budapest–Piliscsaba, 2009, 547.; (1269?) ápr. 8.: *HO*, VIII, 96–97. (keltére l. *RA*, 1604. sz.)

[35] 1275. júl. 21.: *CDCr*, VI, 113–115.; 1285. jan. 1.: *CD*, V/3, 258–261. (a familiárisi kapcsolatra l. Zsoldos Attila: *Debrecen mint igazgatási központ a 14. század elején.* = *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok,* szerk. Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás, Debrecen, 2011, 49–51.); 1296. okt. 19.: *A Pécz nemzetség apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei.* I, 1241–1526, Budapest, 1906, I, 30–33.

[36] 1294. szept. 7.: *UB*, III, 290.; az esemény időpontjára vö. Kiss Gábor–Zágorhidi Czigány Balázs: *Vasvár.* Castrum, 5(2007: 1),168.

[37] Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II, (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 5.), Budapest, 1996, I, 368, 401.

[38] Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 60, 225.

[39] 1273. júl. 6.: *UB*, II, 40–42.

[40] 1274. (febr. 22 – szept. 3. k.): *HO*, I, 60. (keltére l. *RA*, 2462. sz.)

futása csúcsán rövid ideig országbíró[41] – V. István parancsára harcolt Monoszló nembéli Gergely vasi ispán csapatában az 1271. évi cseh háborúban.[42] Mivel mind Csépán, mind Rubin Vas megyében birtokolt és a király is a vasi ispánok mellé rendelte őket, indokoltan lehet arra gondolni, hogy a történtek hátterében a megyei csapat megerősítésének uralkodói szándéka húzódik meg.

A 13. század fentiekben számba vett új fejleményei – a királyi várispánságok hosszan elnyúló felmorzsolódása és a familiaritás térnyerése a társadalomban – ily módon csak annyiban hatottak a kor magyar hadszervezetére, amennyiben megváltoztatták az arányokat a megyei csapat intézményén belül: a várszervezeti hadakozók száma folyamatosan csökkent, a megyésispán személyes kíséretének súlya pedig hasonló módon nőtt, ám a fordulópont, a korábbiakban megfogalmazott feltételezésekkel ellentétben, jóval későbbi időszakra, az 1270-es évek elejére tehető. Ez változás ugyan, de korántsem hadszervezeti változás, mint ahogy önmagukban a IV. Béla „hadszervezeti reformjá"-hoz sorolt intézkedések – a páncélos haderő növelésére és a feltételes birtokadomány bevezetésére tett kísérletek[43] – sem tekinthetők annak.

Sokkal inkább bukkanhatunk egy hadszervezeti reformnak is nevezhető új jelenség nyomára, ha tüzetesebben szemügyre vesszük a királyi (vagy udvari) ifjak (*iuvenis noster* [sc. regis]) hadakozására vonatkozó ismereteinket. A királyi ifjak csoportjának mibenlétéről és jellegzetességeiről történetírásunkban különböző elképzelések születtek,[44] abban azonban egyetértés uralkodik, hogy a királyi ifjak a kor rendszeres hadakozói közé tartoztak. S valóban, számos forrásunkban találunk adatokat a királyi ifjak részvételére különféle hadjáratokban.[45] Ezek közül különös figyelmünkre érdemesek

41 ZSOLDOS, *Archontológia*, i. m., 34.

42 1280. (aug. 17. e.): *RA*, II/2–3, 264. (keltére l. *RA*, 3063. sz.)

43 SZŰCS, *Az utolsó Árpádok*, i. m., 22–26. – A páncélos haderővel kapcsolatosan l. még azonban VESZPRÉMY László: *Páncél és páncélosok említései a krónikákban és oklevelekben*. Hadtörténelmi Közlemények, 108(1995: 4), 3–10. és ZSOLDOS Attila: *„Eléggé nemes férfiak..." A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. = Zalai történeti tanulmányok*. (Zalai Gyűjtemény 42.), (szerk. KÁLI Csaba), Zalaegerszeg, 1997, 15–16.

44 CZÍMER Károly: *A magyar királyok udvari katonái a XI–XIV. században*. Szeged, 1913.; BOROSY András: *Főurak, familiárisok, udvari harcosok Magyarországon a XIII. században*. Hadtörténelmi Közlemények, (ú. f.) 25(1978), 330–336.; KURCZ Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. (sajtó alá rendezte és szerkesztői jegyzetekkel ellátta KLANICZAY Gábor), Budapest, 1988, 51–57.; ENGEL Pál: *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*. (História Könyvtár – Monográfiák 17.), Budapest, 2001, 126–127. – A magam álláspontját a királynéi udvar ifjaival kapcsolatban fejtettem ki részletesen (ZSOLDOS Attila: *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 36, Budapest, 2005, 112–118.), az ott előadottak, úgy vélem, a királyi udvar ifjaira vonatkozóan is érvényesek.

45 1254. nov. 19.: *RA*, I/2, 317–318.; 1269. ápr. 9.: *CD*, IV/3, 490–491.; 1271. júl. 24.: *Zala vármegye története*. Oklevéltár I–II, (szerk. NAGY Imre, VÉGHELY Dezső, NAGY Gyula), Budapest, 1886–1890,

azok, amelyek arról tanúskodnak, hogy a királyi ifjak esetenként maguk is egy-egy csapat élén vettek részt a harcokban. Osl nembéli Osl fia Herbordot nem mondja ugyan forrásunk „királyi ifjú"-nak, tudjuk ellenben, hogy IV. Bélával együtt nevelkedett a királyi udvarban, utóbb pedig, a tatárjárás idején Klissza várában őt rendelte a király fia, István herceg védelmére, így királyi ifjú volta aligha vonható kétségbe.[46] Közvetlenül a Dalmáciából való visszatérés után Kőszeg várának visszavételekor a csapat (*suum consorcium*) élén harcolt.[47] Héder nembéli Dénes fia Herrand szintén a királyi udvarban nevelkedett,[48] IV. Béla egyik morvaországi hadjáratában csapatot vezetve tüntette ki magát.[49] Básztély nembéli Rénold kétségtelenül István herceg, majd ifjabb király udvari ifja volt,[50] s mint ilyen, ura 1263. évi bolgár hadjáratában nagyobb fegyveres csapattal vett részt.[51] Rátót nembéli Balduin fia Gyula királyi ifjúként harcolt, szintén csapat élén 1273-ban.[52] A felsorolt személyek – Básztély nembéli Rénold kivételével[53] – előkelő nemzetségekből származtak, s bárói méltóságok betöltőinek közeli rokonai voltak. Osl nembéli Herbord testvérei között hercegi pohárnokmestert, valamint szörényi bánt és tárnokmestert, továbbá váradi, majd győri püspököt találunk, Héder nembéli Dénes nagybátyjának pályafutásából győri ispánsága ismert, Rátót nembéli Gyula apja számos megyésispánság mellett többször viselte a pohárnokmesterséget IV. Béla uralkodása idején.[54] A négy személy pályafutásának közös jellemzője, hogy utóbb valamennyien bárói méltóságokat kaptak, esetenként hosszú évekkel vagy akár évtizedekkel királyi ifjúként való vitézkedésük után, mint Herrand, illetve Herbord.

A lenyűgözően hosszúnak nem mondható lista jelentősen bővíthető azon személyekkel, akikről indokoltan feltételezhető, hogy királyi ifjak voltak abban az időben, amelyre vonatkozóan csapatvezérként jelennek meg forrásainkban. A Geregye nembéli Pál országbíró – apja Écs erdélyi vajda[55] – érde-

I, 60–61.; 1274. febr. 16.: *ÁÚO*, IX, 51–52.; 1274. máj. 23.: *RA*, II/2–3, 88.; 1274. aug. 4.: *ÁÚO*, IX, 63–66.; 1275. júl. 21.: *CDCr*, VI, 113.; 1291. aug. 9.: *CD*, VI/1, 136.; 1300. (júl. 23. e.): *CD*, VI/2, 258–259. (keltére l. *RA*, 4317. sz.)

46 Kurcz Ágnes is az udvari ifjak (nála: „apródok") között tartja számon, l. Kurcz, *Lovagi kultúra*, *i. m.*, 298.

47 1248. máj. 1.: *CDCr*, IV, 352–354.

48 1268: *UB*, I, 346.

49 (1262.) aug. 11.: *UB*, I, 275. (keltére l. *RA*, 1290.)

50 1259: *HO*, II, 6.

51 1270: *ÁÚO*, XII, 12.

52 1274. máj. 23.: *RA*, II/2–3, 88.

53 Vö. Zsoldos Attila: *Közszabad nemzetségek*. Mediaevalia Transilvanica, 2(1998: 1), 43–60. (Rénold személyére: 53–54.)

54 Zsoldos, *Archontológia*, *i. m.*, 288, 340, 289, 307, 286.

55 Zsoldos, *Archontológia*, *i. m.*, 299.

meit hosszasan előadó 1249. évi oklevélben az első epizód 1224-re keltezhető, míg egy másik, amikor is királyi parancsra sereget gyűjtve *(de mandato nostro exercitu congregato)* vett részt az osztrák herceg elleni hadjáratban, 1230-ra, azaz első ismert tisztségénél csaknem egy évtizeddel korábbi időre.[56] Ákos nembéli Ernye jól ismert pályafutása[57] a muhi csatában a király közvetlen közelében tett szolgálattal kezdődik, az 1246. évi hadjáratban pedig egy katonáját *(suum militem)* említik,[58] bárói karrierje azonban csak 1250-ben indult.[59] Minden bizonnyal az udvari ifjú mivolt magyarázza Csák nembéli Péter (és fivére, Máté) István ifjabb király melletti szereplését az 1260-as években: Pétert mind ura bolgár hadjáratában, mind az 1264–1265. évi belháborúban seregvezérként említik.[60] Szintén az ifjabb király udvari ifja lehetett Miskolc nembéli Panyit, amire elsősorban nem az 1264–1265. évi belháborúban vezetett kisebb csapatának *(cum quibusdam suis sociis, licet paucis)* említéséből következtethetünk, hanem sokkal inkább abból, hogy már azt megelőzően is többször követként szolgálta urát.[61] Könnyen lehet, hogy Aba nembéli Amadé szintén királyi ifjúként harcolt katonái sokaságával *(cum suorum multitudine bellatorum)* az 1278. évi morvamezei csatában, mindenesetre ez a feltételezés könnyedén beilleszthető az 1280-ban, a nem különösebben tekintélyes tisztséget jelentő szebeni ispánsággal induló pályaképbe.[62] Egy további személy inkább csak előkelő és – vélhetően – fiatal életkora miatt vehető számításba ezen sorozatban. Kökényesradnót nembéli Mikod IV. Béla cseh háborúiban saját zászlaja *(vexillum suum)* alatt harcolt katonái élén *(cum suis hominibus)*.[63] Mikod 1298-ban végrendelkezett,[64] így az 1250-es években fiatal lehetett, ugyanakkor ennek az évtizednek a viszonylag jól ismert bárói között hiába keressük személyét.

Kérdés mármost, hogy kikből állhattak a királyi ifjak által vezetett csapatok. Az ismert udvari ifjak többsége előkelő családból származott, joggal feltehető tehát, hogy számíthattak azon személyes kíséretnek egy részére, amellyel egyébként a család feje rendelkezett (az egészre azonban aligha, hiszen nyilván a családfő is hadbavonult). Valószínűnek ítélhető az is, hogy a század közepétől hozzájuk csatlakoztak a kiváltságos települések által kiállí-

56 1249. jan. 21.: *CDCr*, IV, 382–384.; vö. Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 341.

57 Kandra Kabos: *Erne bán és fiai.* Századok, 18(1884), 114–126.; Kis Péter: *„A király hű bárója". (Ákos nembeli Ernye pályafutása).* Fons, 2(1995), 273–316.

58 1250. júl. 7.: *CD*, IV/2, 92–94.

59 Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 300.

60 1273. máj. 23.: *CDCr*, VI, 35–38.; 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): *ÁÚO*, IX, 71–73. (keltére l. *RA*, 2477. sz.)

61 1270. dec. 10.: *CDCr*, V, 568–569.

62 1290: *ÁÚO*, XII, 496.; vö. Zsoldos, *Archontológia, i. m.*, 282.

63 1279. jún. 29.: *CD*, V/2, 496.

64 1298: *ÁÚO*, X, 312–313.

tott katonák. Ezek kiváltságlevelei ugyanis rendre a királyi zászló alatt történő hadakozást írnak elő,[65] Körmend 1244. évi privilégiuma pedig nem hagy kétséget afelől, hogy báró vezette seregtesthez nem csatlakozhattak.[66]

Harcosaik zömét azonban a királyi ifjak minden bizonnyal királyi parancsra „gyűjtötték", mint tette azt 1230-ban Geregye nembéli Pál. Arra a kérdésre, hogy mely körből, a választ az 1222. és az 1231. évi Aranybulla hadakozásra vonatkozó rendelkezéseitől remélhetjük.

Az 1222. évi – amint az közismert – úgy rendelkezik, hogy a királyi szerviensek nem kötelesek az uralkodó külföldre vezetett hadjáratában részt venni, hacsak a király költségén nem, ellenben ez esetben is hadra kell kelniük azoknak, akik ispánság élén állnak, vagy pénzt kapnak a királytól.[67] Az 1231. évi változat annyiban tér el a korábbitól, hogy a „királyi szerviens" helyén „nemes" áll, valamint módosult a külföldi hadjáratra kötelezhetők köre – a felsorolásban az ispánokról, a *stipendiarius*okról, a várjobbágyokról, a tisztségüknél fogva ezekhez tartozókról, valamint a nagyobb adománybirtokosokról esik szó –, továbbá intézkedés történik a megfutó ellenség üldözésének kötelezettségéről,[68] ami nyilván úgy értendő, hogy ilyen esetben a külföldi hadakozás alól mentesülők sem távozhatnak a seregből, amikor az elhagyta az ország területét. Szempontunkból a két szöveg kulcsa az 1231. éviben feltűnő *stipendiarius* kifejezés értelmezésében rejlik, amelyet a fordítások és kommentárok rendre „zsoldos"-ként adnak vissza.[69] Ez a megoldás azonban bizonyosan téves, hiszen aligha lehetett szükséges törvénybe foglalni a zsoldosok – akár bel-, akár külföldiek – hadakozási kötelezettségét, ha

[65] L. pl. 1230: *CD*, III/2, 212.; 1244. nov. 24.: *Elenchus fontium historiae urbanae*. III/2, (eds. András KUBINYI, Monika JÁNOSI, Péter E. KOVÁCS, József KÖBLÖS, István TRINGLI), Budapest, 1997, (a továbbiakban: *EFHU*), 40.; 1248: *CDES*, II, 209.; 1255: *CDES*, II, 341.; 1279: *EFHU*, 71.

[66] 1244. okt. 28.: *„unum panceratum* [...], *qui nulli baronum nostrorum in societate adiunctus sub nostro tantum vexillo equitabit"* – *EFHU*, 38.

[67] *„Si autem rex extra regnu exercitum ducere voluerit, servientes cum ipso ire non teneantur, nisi pro pecunia ipsius et post reversionem iudicium exercitus super eos non recipiet.* [...] *Item, si extra regnum cum exercitu iverimus, omnes, qui comitatus habent vel pecuniam nostram, nobiscum teneantur."* – *Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján)*. (közzéteszi ÉRSZEGI Géza) = Fejér megyei történeti évkönyv, 6, (szerk. FARKAS Gábor), Székesfehérvár, 1972, (a továbbiakban: Aranybulla), 16.

[68] *„Nobis facientibus exercitum extra regnum nobiles nobiscum ire non tenentur, nisi comites et stipendiarii et iobaginoes castri et qui ex officio debito tenentur et quibus amplas concessimus possessiones.* [...] *Regresso supervenienti exercitu pro vindicta ipsos tenentur persequi."* – *CDES*, I, 268.

[69] L. pl. *Árpád-kori törvények*. (latinból ford. SZILÁGYI Loránd), Budapest, 1961, 73.; *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. (szerk. BESENYEI Lajos, ÉRSZEGI Géza, Maurizio Pedrazza GORLEO), Verona, 1999, 38.; vö. még pl. KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. (Osiris Tankönyvek), Budapest, 1998, 219. – Megjegyzendő, hogy a szöveg szlovák nyelvű fordítása is a *„žoldnieri"* kifejezést alkalmazza, l. Vladimír SEGEŠ – Božena ŠEĎOVÁ: *Pramene k vojenským dejinám Slovenska*. I/2, Bratislava, 2011, 79.

egyszer a zsoldosintézmény lényegéhez tartozik, hogy a felfogadott zsoldos ott harcol, ahová küldik. Így aztán az 1222. évi Aranybullában olvasható megfogalmazás – „azok, akik pénzt kapnak a királytól" (*qui* [...] *habent* [...] *pecuniam nostram*) – sem vonatkozhat zsoldosokra.[70] A kifejezés helyes értelmét az 1267. évi törvény párhuzamos rendelkezése fedi fel, amely szerint az annak a szövegében a nemesekkel azonosított királyi szerviensek nem kötelesek külföldi hadjáratban részt venni, „hacsak valaki önként nem akar menni vagy a mi pénzünkért" (*nisi qui sponte voluerint proficisci vel pro nostra pecunia*).[71] A lényegről a kötőszó árulkodik: nem arról van szó ugyanis, hogy abban az esetben, ha valamely nemes önként csatlakozik a külföldre induló királyi sereghez, akkor ezért fizettséget kap, hanem arról, hogy a nemesek nem kötelesek külföldön hadakozni, de vannak közöttük, akik ezt önként, mások pedig fizetség fejében teszik. Ez utóbbi csoport szerepel az 1231. évi Aranybullában *stipendiarius*ként, az 1222. éviben pedig ők azok, akik a királytól pénzt kapnak azért, mert akkor is hadba vonulnak, amikor erre nem lennének kötelezhetők.

A királyi ifjak által vezetett csapatokban tehát elsősorban királyi szerviensek hadakoztak, közülük is azok, akik a katonáskodásra nem veszedelmes vagy kényelmetlen kötelezettségként tekintettek, hanem az egyéni karrier (és nem utolsósorban a remélt zsákmány révén, a vagyon) építésének kézenfekvő lehetőségét látták benne, azaz a királyi szervienseknek – a királyi hatalom katonai szempontjaiból – legértékesebbnek tekinthető része. Ezen elgondolás mellett további súlyos érv az a megfigyelés, hogy a királyi ifjak csapatvezéri tevékenységére vonatkozó adataink éppen a 13. század közepéről – az 1230-as évek elejétől az 1270-es évek elejéig terjedő időszakból – valók, azokból az évtizedekből tehát, amelyeket joggal ítélhetünk a királyi szerviensi réteg virágkorának. Mivel a királyi ifjak az uralkodótól kapott parancs alapján toborozták csapataikat, az sem lehet kétséges, hogy a királyi szerviensek csatlakozása a királyi ifjak vezette csapatokhoz „királyi zászló alatt" történő hadakozásnak számított még akkor is, ha Csák nembéli Péter a bulgáriai hadjáratban saját zászlaját (is) használta.[72]

A 13. századi magyar hadszervezet ily módon feltárt elemét joggal sorolhatjuk II. András reformjai közé. Kétségtelen tény ugyan, hogy a királyi ifjakra csak a 13. századtól állnak rendelkezésünkre adatok, maga a csoport azonban – vagy valami nagyon hasonló – létezhetett már korábban is, hiszen az

70 Vö. ellenben KRISTÓ, *Háborúk és hadviselés*, i. m., 267–268.

71 *Középkori oklevélszövegek*. Az oklevéltanba való bevezetés céljaira összeállította SZENTPÉTERY Imre, Budapest, 1927, 54.

72 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): *ÁÚO*, IX, 71–73. (keltére l. *RA*, 2477. sz.); vö. BERTÉNYI Iván: *A címerek katonai alkalmazása Magyarországon a XIII–XIV. században*. Hadtörténelmi Közlemények, (ú. f.) 34(1987), 397.

előkelőknek korábban is voltak fiaik, akik számára nyilvánvalóan előnyös volt, ha a királyi udvarban nevelkedtek, és az ott tett szolgálatokkal vagy az ott kapott parancsokat sikerrel teljesítve alapozták meg későbbi karrierjüket, miként a 11–12. századi királyoknak szintén hasznos lehetett az előkelők fiainak jelenléte környezetükben, akár fiaik társaiként, akár kisebb feladatok végrehajtójaként.[73] A királyi szerviensek társadalmi csoportját azonban II. András hozta létre,[74] így a 13. századi királyi ifjak elődei nyilván más módon vették ki részüket a hadakozásból. Meglehet, hogy – mások mellett – a királyi testőrségben jutott nekik szerep, legalábbis efféle tevékenységnek a 13. századi királyi ifjak esetében is maradtak nyomai. Az István trónörökös testi épségére a dalmáciai Klisszában felügyelő Osl nembéli Herbordról esett már szó,[75] Benedek fia Merse királyi ifjú (*fidelis iuvenis noster*) IV. Béla és István herceg 1261. évi bulgáriai hadjáratában „királyi felségünk koronája mellett hűségesen küzdve" *(circa coronam nostre regie maiestatis fideliter dimicando)* kapott sebet, miközben fivére, Miklós elesett.[76]

II. András reformjainak egy újabb eleméről igazolható tehát, hogy korántsem volt olyan átgondolatlan, mint azt közkeletűen feltételezni szokás.[77] A király nemcsak arról intézkedett, hogy a királyi szerviensek mentesüljenek a megyésispánok katonai joghatósága alól, de arról is gondoskodott – új szerepet találva a királyi ifjaknak –, hogy a hadakozásra leginkább alkalmas és hajlandó királyi szerviensek katonai szolgálatait a királyi hatalom számára minden korlátozás nélkül biztosítsa. Határt egyedül a hadakozásra fordítható anyagi erőforrások szabtak: a fentiekben vázolt hadszervezeti reform mindenesetre sokkal inkább megterhelhette II. András kincstárát, mint az ilyen összefüggésben gyakran, de indokolatlanul kárhoztatott birtokpolitika.[78] Maga a rendszer azonban, mint láthattuk, fennmaradt: Árpád-kori adataink szerint legalábbis IV. László uralkodásának elejéig. Azt követően azonban a közismert politikatörténeti fejlemények – az oligarchikus magánhatalmak mind erőteljesebb kiépülése és annak következményeként a királyi hatalom hanyatlása – megingatták a rendszert, amelynek a végső döfést III. András azon döntése adta, amellyel a leghatalmasabb oligarcháknak átengedte az egyébként is ellenőrzésük alatt tartott területeket.[79] A hadakozásra hajlamos

[73] Arról nem is beszélve, hogy egy-egy kritikus belpolitikai helyzetben az apa alighanem erősen megfontolta, hogy a király ellen forduljon-e, ha fia (vagy fiai) az uralkodó keze ügyében voltak.

[74] Zsoldos, *II. András Aranybullája, i. m.*, 11–15.

[75] 1248. máj. 1.: *CDCr*, IV, 353.

[76] 1262: *CD*, IV/3, 60–61.

[77] Zsoldos, *II. András Aranybullája, i. m.*, (különösen: 13–21.)

[78] Vö. *Uo.*, 15.

[79] Zsoldos Attila: *III. András hat nádora. = Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére.* (szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert), (A Jósa András Múzeum Kiadványai, 68. sz.), Nyíregyháza, 2011, 289–299.

– vagy azt akár élethivatásnak tekintő – nemesekre nyilván addig is jóval nagyobb vonzerőt gyakorolt egy-egy nagyúr szolgálata, mint a velük szemben az 1272 után többnyire erőtlennek bizonyuló királyé, az oligarchikus magánhatalmak területi hatáskörének elismerése ellenben szinte felhatalmazta az oligarchákat arra, hogy e szolgálatot kikényszerítsék, amit ugyan már az 1298. évi törvény tilalmazott,[80] ám – amint azt e rendelkezés gyakori ismétlései a 14. század elején kétségtelenné teszik[81] – hasztalan. Tény mindenesetre, hogy az oligarchák szembetűnően nagy létszámú seregeire vonatkozó adataink rendre a 14. század első két évtizedéből származnak.[82]

Mindez azonban nem a rendszer hibája volt, aminek meggyőző bizonysága, hogy a II. András által megalkotott hadszervezetet az oligarchák leverését követően a királyi hatalom újjáélesztette. A 14. századi hadszervezet két alapeleme – a királyi lovagok által az uralkodótól kapott pénzen felállított, nagyobb harcértéket képviselő csapatok és a megyésispánok vezette, számra nagyobb, de a minőség szempontjából értéktelenebb egységei[83] – jól felismerhetően II. András 13. század elején bevezetett hadszervezeti reformjában gyökeredzik.

80 Josephus Nic. Kovachich: *Sylloge decretorum inclyti Regni Hungariae.* Pesthini, 1818, 38–39.

81 1307. okt. 10.: *CD*, VIII/1, 222.; 1311. júl. 6.: *Acta legationis cardinalis Gentilis. Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307–1311.* (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series prima, Tomus secundus, Vatikáni Magyar Okirattár, Első sorozat, Második kötet), Budapest, 2000 (reprint), 388.; 1311. okt. 3.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae.* I–II, (ad edendum praeparavit Vincent Sedlák), Bratislavae, 1980–1987, I, 391–393.; vö. Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest, 1979, 168–169.

82 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis.* (Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII exarata), (edidit, praefatione et adnotationibus instruxit Olgierd Górka), Cracoviae, 1916, 50.; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II, edendo operi praefuit Emericus Szentpétery, az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László, Budapest, 1999 (bővített reprint), I, 487–488.

83 Engel, *Adatok az Anjou-kori magyar hadseregről, i. m.*

E. Kovács Péter

ZSIGMOND ISZTRIAI HADJÁRATA

Arra gondoltam, hogy mivel a magyar okleveles anyag nem kényezteti el a kutatót akkor sem, ha hadtörténettel szeretne foglalkozni, egy külországi katonai akció feldolgozása feltehetően érdekes eredményeket hozhat, hiszen számos országban komolyabb iratanyagból dolgozhatnak a történészek. Ez Itália vonatkozásában mindenképpen igaz, de aki arra gondol, hogy jelentős mennyiségű középkori „magyar" forrást talál, annak csalatkoznia kell, hiszen érthető módon, az Appennini-félszigeten is elsősorban azok az anyagok maradtak fent, amelyek főként Itália históriájának a feldolgozásához adnak támpontokat. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a helyi levéltárak nem rejtenek országunk történetével foglalkozó adatokat, de hamarosan be kell látnunk, hogy ezek csak kiegészítésként szolgálhatnak a magyar okleveles anyaghoz, igaz, néhány esetben meglepő újdonságokat is találni Magyarországról az olaszországi archívumokban.

A fentebb leírtak az isztriai hadjáratra is érvényesek, és még speciális problémákkal is szembesülnöm kellett, amikor megpróbáltam feldolgozni Zsigmond katonai akcióját a félszigeten, különösen kiemelve a logisztikai szempontokat. A magyar forrásanyagban *érthető módon* elvétve találni használható adatokat. Ezt tudjuk be annak, hogy az iratok elpusztultak, habár számomra elég erős fantázia szükségeltetik kitalálni, hogy egy ilyen katonai akció alatt milyen források maradhattak volna fenn, kivéve természetesen azokat a királyi számadáskönyveket, amelyekbe egyszer talán csak bevezették a hadjárat összesített költségeit. De tegyük félre az évek alatt egyre erősödő szkepticizmust és nézzük az optimális helyzetet. Milyen forrásoknak kellett volna fennmaradni, ha a magyar iratanyag hatalmas része nem pusztult volna el? Kezdjük a legfelső szinttel! A fent említett kötetekben elméletileg megtalálhatnánk azokat az összegeket, amit a királyi kincstár fizetett ki a hadjáratra. Mik lehettek ezek? Elsősorban azoknak a zsoldosoknak a bére, akiket – szeretném hangsúlyozni, nem csak ők alkották a sereget – felbéreltek. Aztán ott vannak a királyi bandériumoknak adott juttatások. Itt már érdekesebb a helyzet, mert

1410-ből ismerünk egy ilyen jegyzéket. A szöveg jelentősége abban áll, hogy a Zsigmond-korból ilyen jellegű összeírást nem ismerünk.[1] Hasonlóan a számadáskönyvekben találhatnák meg azokat a pénzeket is, amelyeket az élelmezésre fizettek ki. Ezen felül talán az esetleges fegyvervásárlásokba és Zsigmond személyes kiadásaiba kaphatnánk némi betekintést, ha ma valamelyik levéltárban őriznék ezeket a köteteket. Szeretném hangsúlyozni: a katonai költségvetések soha nem tartoztak az igazán jól adminisztrált tételek közé, elsősorban a kiszámíthatatlanság és az állandó improvizáció okán. Az álom kategóriába tartozik, hogy ellenőrizvén a főkönyvek adatait, jelentős számú *beléget* találjunk. Ez ugyan nem kizárt, erre van is példa, de ezekből nem általánosíthatunk. További adatokra bukkanhatunk a városkönyvekben és a családi levéltárakban is. A speciális helyzet másik részét a külföldi okleveles anyag jellege adja. Érthető módon ezekben *mellékszereplőként* írnak rólunk, ez nincs másképpen az isztriai hadjárat esetén sem. Óriási szerencse kellene ahhoz, hogy a töredékes bejegyzéseken kívül mást is őrizzenek a külországi levéltárak és kézirattárak. A magyar csapatokról csak akkor tettek említést, amikor közeledtek, vagy elvonultak, támadtak, vagy menekültek, győztek, vagy vereséget szenvedtek. A foglyok és az atrocitások sem maradhattak ki, de míg az első esetben sajnos név nélkül, addig a rablásokat és az erőszakot különösen kiszínezve foglalták írásba. Ez utóbbi a mai napig meghatározza a magyarokról kialakult közgondolkodást. Tegyük hozzá: pozitív képet kialakítani egy háborús akcióról, különösen ahol ellenségként tekintettek ránk, lehetetlen.

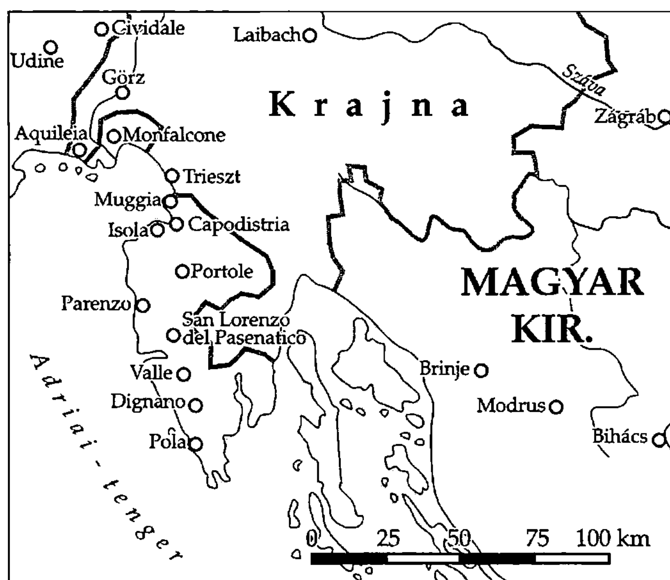
Azt gondolom, hogy az egyedül sikerrel járható út az isztriai hadjárat logisztikai kérdésének a tárgyalásakor, ha az általam ismert eseményeken megpróbálom a logisztikai problémákat is bemutatni, már ahol ez lehetséges, mert sajnos nincs se ismert haditerv, se pontos létszám, se térkép a felvonulási útvonalról, se hadtápjegyzék, se írásos parancs az utánpótlás küldésére és még sorolhatnám.

A KATONAI BEAVATKOZÁS OKA

Magyarország és Velence kapcsolatában, Zsigmond uralkodásának első éveiben, az 1381-es torinói béke rendelkezései továbbra is irányadóak maradtak. A megegyezés értelmében a városállam évi hétezer dukátot fizetett Magyarországnak. Súlyosabbak voltak azonban azok a döntések, amelyek Velence gazdasági befolyása ellen irányultak. Magyarország fennhatósága alá került

[1] C. Tóth Norbert: *Az 1395. évi lengyel betörés. A lengyel–magyar kapcsolatok egy epizódja.* = *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére.* (szerk.: Neumann Tibor, Rácz György), Budapest–Piliscsaba, 2009, 447–485., itt 480–484. (Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.)

Dalmácia és Cattaro (Kotor)[2], a dalmát városok pedig kereskedelmi kedvezményeket kaptak a velencei területeken. A só kivételével, évi 35 ezer dukát értékben adhattak el árut a Köztársaságnak, és ugyanilyen értékben vásárolhattak Velencétől. I. (Nagy) Lajos király halála után sem rúgták fel az egyezséget. Természetesen voltak olyan esetek is, amikor a fizetés késett, de ez csak apróbb konfliktusokat generált, és egyszerű, diplomáciai levelezéssel megoldották a problémát.[3] A két ország kapcsolata Zsigmond hatalomra jutásának első évében, gyakorlatilag politikai gesztusokra épült. A Köztársaság ekkor még nem tudta megváltoztatni a számára előnytelen torinói békepontok határozatait, ezért jószomszédi viszonyra törekedett egykori ellenfelével. Érthető módon Velence mindent megtett, hogy a Zsigmond megválasztásával kialakult új helyzetben bizonyítsa lojalitását. Mária kiszabadításával, valamint a lázadók elleni fellépésükkel lekötelezték a királyt és a királynét, de a két fél szövetsége törékenynek tűnt. Az, hogy Velence Ragusát (Dubrovnik), Spalatót (Split), Traut (Trogir) és Sebenicót (Šibenik) arra buzdította, hogy legyenek hűségesek a magyar királyhoz, véleményem szerint nem több mint egyszerű politikai taktika. A Mária trónra lépése óta több alkalommal felmerülő magyar–velencei szövetségtől sem 1387-ben, sem utána nem lehetett sokat várni. Az ok egyszerű: Velence nem akart hosszú évekig fizetni, és a Köztársaság magának akarta Dalmáciát.[4]

[2] Az első említéskor mindig megadom a város mai nevét is.

[3] Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437*. Budapest, 1984, 90.

[4] E. Kovács Péter: *Mária királyné kiszabadítása. Magyar-velencei szövetség 1387-ben.* Századok, 140(2006), 4, 925–937.

A két ország viszonyában az első jelentős törés a 15. század legelején történt azért, mert a Köztársaság 1400-ban fizette ki utoljára a torinói békében magára vállalt hétezer forintot. 1402-ben pedig Velence megtagadta a további fizetést. Valahol érthető a Köztársaság magatartása, hiszen Zsigmond a nikápolyi vereség után 100 ezer forintért elzálogosította a követelést egy burgund kereskedőnek. A burgund herceg aztán már futhatott a pénze után, soha nem tudták a tartozást visszaszerezni sem Velencében, sem pedig Zsigmondnál. Az igazi konfliktust azonban az okozta, amikor 1409. április 13-án Nápolyi László 100 ezer forintért eladta a Köztársaságnak Zára városát és átengedte Dalmácia birtokjogát is.[5] Mivel a diplomáciai lépések kudarcot vallottak, csak idő kérdése volt, hogy Zsigmond mikor rendeli el a katonai beavatkozást.

A FRIULI HADJÁRAT

Az isztriai betörést a Köztársaság ellen irányuló támadássorozat részének tekinthetjük, ezért nem lehet Zsigmond velencei hadjáratának a rövid ismertetése nélkül tárgyalni. A magyar király már 1411 nyarán eldönthette, hogy támadni fog. A háború legfontosabb okaként – ahogy a trieri érseknek írta – az aquileiai egyház jogainak megvédését nevezte meg.[6] Az tény, hogy a patriarchátus a birodalomhoz tartozott és Velence már hosszú ideje támadta a friuli területeket, de a fegyveres beavatkozásnak ehhez nagyon kevés köze volt. Zsigmond Velencét szerette volna megleckéztetni a fent említett adó, és főleg a Nápolyi László-féle adásvétel miatt. A Köztársaság már 1411 őszén biztos volt abban, hogy Zsigmond támadni fog. Erre utalnak azok a lépések, amelyeket Isztria megerősítésére tettek. Nem gondolom, hogy óriási hibát követett volna el a magyar hadvezetés, hogy a terv *kiszivárgott*. Egyrészt mert Velence biztos lehetett benne, hogy a fent említett politikai megalázást Zsigmond nem fogja válasz nélkül hagyni, másrészt mert a velencei kémek hamar felfedezhették a csapatösszevonásokat. A források ismeretében azonban úgy tűnik, hogy a magyar hadmozdulatokból nem lehetett világosan tudni, hogy Zsigmond katonái melyik irányból támadnak. Erre utal a raspói kapitány egyik levele (1411. szeptember 10.), amikor is azt írta Velencének, hogy az el-

[5] Óváry Lipót: *Zsigmond király és az olasz diplomácia. Századok*, 23(1898), 273–293., itt 275–276.

[6] *Zsigmondkori Oklevéltár* (a továbbiakban: ZsO), IV. (1413–1414). (összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván), Budapest, 1994.; V. (1415–1416). (összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván), Budapest, 1997.; VI. (1417–1418). (összeállította: Mályusz Elemér, Borsa Iván), Budapest, 1999.; X. (1423). (összeállította: C. Tóth Norbert), Budapest, 2007., itt IV, 244. sz., 1413. 02. Zsigmond oklevele. Feltehetőleg Werner von Königstein trieri érseknek címezve.

lenséges erők *Zerzenich*-ben állomásoznak,[7] hogy onnét támadják meg vagy Isztriát, vagy Friulit.[8] Blagai László és háromszáz lovasának a megjelenése 1411 szeptemberében Cividaléban két dolgot jelentett: a támadás várható célja Friuli lesz, és azt, hogy a fősereg lassan el fog indulni. Erre novemberben sor is került, Ozorai Pipo november 28-án megérkezett a fent említett városba 11 ezer katonával.[9] Egy beszámoló szerint a magyar csapatok két részletben érkeztek. A temesi ispán a Száván kelt át és hatezer lovassal vonult Friaul irányába. A sereg másik felét Stiborczi Stibor erdélyi vajda vezette, és Ozorai Pipo Körösnél (Križevci) hagyta el őket, de hamarosan ők is jöttek számos lovassal.[10] Erre úgy tűnik csak később került sor, hiszen Velence 1411. december 11-én még azt írja, hogy Stiborczi még nem csatlakozott a temesi ispánhoz, aki hatezer lovassal Friaul nagyobb részét már elfoglalta.[11]

Kicsit soknak tűnhet a szeptemberi gyülekezés és a novemberi betörés közötti idő, de egyáltalán nem tudjuk, hogy a velencei kémek melyik sereget látták. Ha Blagai katonáit, akkor gyors volt a támadás, ellenben ha valóban a fősereg gyülekezett abban a bizonyos *Zerzenich*-ben, akkor a két hónap nem tűnik kevésnek. Az biztos, hogy a hírek folyamatosan érkeztek Velencébe. 1411 decemberének elején Ernő és Frigyes ausztriai hercegek is jelezték, hogy a magyarok Friuli megtámadására készülnek.[12] A hadjárat vezetőjét, Ozorai Pipo temesi ispánt, Zsigmond egyben Aquileia és Friuli teljes jogú katonai biztosának is kinevezte. A két tartomány birodalmi vikáriusa Friedrich von Ortemburg grófja lett.[13]

7 Nem tudtam azonosítani.

8 Senato. Deliberazioni Misti. Registri. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* (a továbbiakban: Atti e Memorie), Volume V, Fascicolo I° e 2°. Parenzo, 1889, 265–318., itt 312–313. 1411. 09. 17.; Archivio di Stato di Venezia (a továbbiakban: ASV), Senato, Deliberazioni Misti, Reg. 49, 54 v. Amikor az eredeti iratokat is láttam, akkor azok jelzetét is megadom.

9 *Annali del Friuli.* Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione. (a továbbiakban: *Annali*), (compilati dal Co. Francesco di Manzano), Vol. VI, Udine, 1868, 226. A tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé a friuli hadjárat részletes feldolgozását. Erre a jövőben megjelenő könyvemben (*Zsigmond Itáliai politikája 1410–1437*) teszek kísérletet. A szakirodalom általában 10-12 000 körüli magyar seregről ír. A velencei krónika adja a legmagasabb (12 000) számot. Giorgio Dolfin: *Cronicha dela nobil cità de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini – 1458.* Tomo II, (A cura di Angela Caracciolo Aricò, Introduzione de Angela Caracciolo Aricó), (trascrizione e note di Chiara Frison), Venezia, 2009, 147.

10 *ZsO.*, III, 1293. sz, 1411. november. Az oklevél töredékes, nem tudjuk, ki írta. A friuli hadsereg *valós* számáról később írok. Giorgio Dolfin munkájában a *Sabor* név nem más, mint Stiborci Stibo, aki tudomása szerint hétezer lovassal érkezett. Dolfin, *i. m.*, 147.

11 *ZsO.* III, 1338. sz., 1411. 12. 11. Velence. Stiborczi 1412 márciusában már Magyarországon volt. *ZsO.* III, 1839. sz., 1412. 03. 09. Lubló. Az ország előkelőinek oklevele.

12 Arthur Steinwenter: *Studien zur Geschichte der Leopoldiner.* Archiv für Österreichische Geschichte, 63(1881), 1–146., itt 92–93., 1411. 12. 03. (Velence)

13 Wenzel Gusztáv: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. *Történelmi Tár*, (1884), Első közlemény, 1–31.; Második közlemény, 220–247.; Harmadik közlemény, 412–437.; Negyedik közlemény, 613–627., itt 230–232., 1411. 11. 08. Visegrád. Zsigmond oklevele.

ZSIGMOND MEGÉRKEZÉSE FRIULIBA

Közel egy éve folytak a harcok Friuliban és a velencei területeken, amikor a magyar király személyesen is megérkezett Udinébe (1412. december 15.)[14] Számomra úgy tűnik, hogy 1412-ben Zsigmond tengeren akart átkelni Itáliába, de természetesen az sem kizárt, hogy seregével csak a Velence által elfoglalt dalmát városokat szerette volna visszaszerezni. Ha az első feltételezés a helyes, akkor talán a velencei flotta összevonása miatt fordult vissza Brinjéből, és döntött a szárazföldi út mellett.[15] Nem lehet azonban kizárni a második feltevést sem. A király már 1412. február 12-én azt írta Sebenicóba, hogy ellenségei ellen a dalmát részeken fog harcot indítani és felszólította a várost, hogy addigra, amire seregével odaér, minden tengeri háborúskodáshoz szükséges eszközt javítsanak ki és készítsenek fel. Mivel Sebenico az ellenség fennhatósága alá került, a levelet átküldték Velencébe, ahol tudomást szereztek Zsigmond terveiről és megerősítették a partszakasz védelmét. A harcok szárazföldön és tengeren is folytatódtak, Zengg/Senj kikötőjét a velenceiek a hadi készülődést látva, gyakorlatilag blokád alá vonták. A király válaszként november 15-én a traui tenger élére a genovai Doria Ugolinot nevezte ki, akinek feladata a velencei flotta üldözése volt.[16] Az uralkodó minden bizonnyal Brinjében, vagy akár Zenggben értesülhetett az aktuális helyzetről, és dönthetett a visszafordulás mellett.[17] Ha ott akart átkelni Itáliába, a velencei flotta miatt, ha pedig hadjáratot vezetett, szintén az ellenséges hadmozdulatok okán tett le terveiről.

ELŐKÉSZÜLETEK A FÉLSZIGETEN

Isztriában már az 1411-es év elején harcok folytak. Februárban Friedrich von Ortemburg birodalmi vikárius Zsigmond nevében elfoglalta Terra di Muggiát, valamint Buie (Buje) és Portole (Oprtalj) várait.[18] Muggia podestàja Cillei Hermann lett, aki helyettesének Paul Glagovicert tette meg.[19] És ez csak a kezdet! Az isztriai őrgróf arról számolt be Capodistria (Koper) podestájának,

14 L. a tanulmány végén: Adattár I.

15 Minden bizonnyal a közeli Zengg kikötőjéből szerettek volna behajózni.

16 MIKLÓSY Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban.* Budapest, 1934, 105–107.

17 Nem tudjuk, hogy Brinje után közvetlenül merre vonult. Akár a tengerpartig is eljuthatott.

18 Pietro KANDLER: *Codice Diplomatico Istriano.* IV, 1400–1499, Trieste, 1850 (a továbbiakban: *CDI*), IV, 930 sz., 1411. 02. 21. Portogruario. Antonio Panciera aquileiai pátriárka oklevele.

19 Marino SZOMBATHELY: I podestà di Muggia. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, Volume III della Nuova Seria (LV della Raccolta), Venezia, 1954, 160–174., itt 162, 168.

hogy a magyar király újabb háromezer lovast akar a félszigetre küldeni.[20] A támadások nem érhették váratlanul Antonio Panciera aquileiai pátriárkát, hiszen a 15. század elején a pátriarkátus befolyása Friuliban és Isztriában is gyengülni kezdett. Buie és Portole ekkor szinte már független városoknak számítottak. Még létezett ugyan az isztriai őrgrófság, amit *pietrapelosa*inak is neveztek, s vezetője ekkor Cristoforo di Cucagna volt. 1421-ben szűnt meg, amikor Taddeo d'Este – Velence zsoldosvezére – elfoglalta Isztriát.[21] A helyzetet kicsit bonyolította, hogy a félsziget az aquileiai pátriarkátus fennhatósága alá tartozott, de a városok nagy részét a Köztársaság már a 13. században bekebelezte.[22]

Velence igen gyorsan reagált az új helyzetre. 1412. február 26-án Ermolao Lombardo, az isztriai hajók parancsnoka azt a feladatot kapta, hogy foglalja vissza Buiet, amit Zsigmond parancsára szálltak meg. A tengerésznek egy hajóval Piranóba (Piran) kellett mennie, míg a többi vízi járműnek együtt kellett bevárnia, míg Lombardo teljesíti a küldetését. Tájékoztatnia kellett a város vezetőit arról, hogy a Köztársaság vissza akarja szerezni Buiet, és ezért buzdítsa a Piranóiakat, hogy fegyvereseik, a lehető legnagyobb számban, csatlakozzanak hozzá a megszállt város visszafoglalása okán. A parancsnoknak levelet kellett írnia a velencei uralom alatt álló városokba, továbbá Rraspo (Raŝpor) kapitánynak (Iacopo da Riva), hogy gyűjtsék össze az embereiket és helyezzék az ő parancsnoksága alá. A parancs további része értelmében akár csábítással, akár harccal, ahogy jónak és esélyesnek látja, de foglalja vissza Buiét. Létrákat és más eszközöket is kapni fog az ostromhoz. Ha sikeres lesz a támadás, akkor mindenáron őrizze a várat, és erről azonnal adjon hírt Velencének. Abban az esetben, ha nem sikerül árulással megszereznie Buiét, akkor fegyverrel foglalja vissza. Adjon jutalmat annak az első három katonának, akik a vár falára érnek. Arról is tudósítsa a Köztársaságot, hogy a Zsigmond emberei által elfoglalt Muggia és Portole városokban mi a helyzet, hányan védik, és miként lehetne visszafoglalni azokat. Velence utasítást adott az isztriai rektoroknak is: amennyi lovast csak össze tudnak gyűjteni, azokat mind küldjék Ermolao Lombardohoz. Végezetül azt is megemlítik, hogy Leonardo Dolfin családja is Buiében tartózkodik, és a nemesnek a városban házai is vannak, ezért felszólítja a kapitányt, hogy amikor a katonák benyomulnak, sem a famíliának, sem pedig a javaiknak nem eshet bántódása.[23]

20 Franco Colombo: *Storia di Muggia. Il comune Aquileiese.* Trieste, 1970, 101.

21 Giovanni Vergottini: La costituzione provinciale dell'Istria nel Tardo Medio Evo. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria,* Volume XXXVIII, Parenzo, 1926, 82–127., itt 125–127.

22 Bernardo Benussi: Commissioni dei Dogi ai Podestà veneti nell'Istria. *Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria,* Volume III, Parenzo, 1887, 3–109., itt 5–11.

23 *Atti e Memorie.* XLV, 137–138. 1412. 02. 26. (Velence)

Isztriában – és így Velencében – már 1411 őszén arra számítottak, hogy a magyarok (újból) megtámadják a félszigetet. A Köztársaság már az év szeptemberében azt parancsolta Raspo kapitányának és Capodistria podestájának (Nicolò Capello), hogy kémeket küldjenek, akik feladatként, a magyarok hadmozdulatainak a kifürkészését kapták, mivel azok meg akarják támadni Isztriát.[24] Ha a térképre nézünk, azonnal látszik, hogy miért ezt a két várost bízták meg a felderítéssel. Raspo Isztria bejáratánál fekszik, míg Capodistria vele szinte egy vonalban a tengerparton, tehát jelentős területeket lehetett szemmel tartani. A raspói kapitány fent említett leveléből az is kiderül, hogy nem ez az első eset, amikor embereket küldtek az ellenséges csapatok megfigyelésére. 1411. szeptember 10-én azt írta Velencébe, hogy a magyarok *Zerzenich*-ben táboroznak, és onnét fenyegetik Isztriát és Friault. A közelgő támadás okán az Isztriaiakat *„ad villam Popheii"* hívta,[25] mert az Isztria közepén fekszik és kiválóan meg van erősítve.[26] Velence a szárazföldi támadást is ebből a két irányból várta. Erre utalnak azok a rendeletek, amelyeket Capodistria és Raspo vezetőinek küldtek. Számos alkalommal adtak parancsot az elsőnek említett várost a szárazföld felől védő Castel Leone megerősítésére.[27] Félmérföldnyire a vártól árkot ásattak, két átjárót készíttettetek és egy felemelhető hidra *(pons levatoris)* is futnia kellett abból a 200 kis lírából, amit erre a célra szántak.[28] Nem sokkal később újabb 50 dukátot fordíthattak a felújításokra.[29] A vár megerősítése még mindig sok kívánnivalót hagyhatott maga után, hiszen Nicolò Capello engedélyt kapott, hogy 100 dukátot költhessen a Castel Leone előtt húzódó árokrendszer kialakítására.[30] A Ponte del Marchese őrzése és javítása is az ő feladata lett.[31] Természetesen stratégiai helyzete miatt Raspo megerősítése is a napirendre került. Capodistria podestàjának pénzt, és minden más segítséget meg kellett adnia Iacopo da Rivának.[32] A városra rá is fért a támogatás, hiszen összesen 13 íjásszal rendelkeztek, és így érthetővé válik, hogy Velence a kapitány belátására bízta, ha úgy érzi, hogy az ott élő embereket nem tudja megvédeni, biztonságos helyre vezesse

24 *Atti e Memorie.* V, 312. 1411. 09. 13. (Velence) Capodistria podestàjának címéhez a *kapitány* is hozzátartozik. ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 52 v.

25 Nem tudtam azonosítani. Talán Pisino (Pazin).

26 *Atti e Memorie.* V. 312–313. 1411. 09. 17. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 54 v.

27 A forrásokban Castel Leone di Capodistriaként említik. A vár ma már nem létezik. Capodistria városát védte a szárazföld felől.

28 *Atti e Memorie.* V, 312. 1411. 09. 13. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 53 r.

29 *Atti e Memorie.* V, 313. 1411. 09. 24. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 55 v.

30 *Atti e Memorie.* V, 313. 1411. 12. 05. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 68 v.

31 *Atti e Memorie.* V, 314. 1412. 01. 28. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 80 v.

32 *Atti e Memorie.* V, 313. 1411. 11. 19. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 65 r.

azokat. Abban az esetben, ha a raspói kapitány ez utóbbi mellett dönt és elhagyja állomáshelyét, akkor Capodistriából erősítésként hét íjászt fognak küldeni egy jó vezetővel.[33] A katonák meg is érkeztek. A Köztársaság a városban lévő katonai erőt elegendőnek gondolta, de abban az esetben, ha Raspo kapitánya ezt máshogy érzi, akkor Velence parancsára Pirano podestájának minden egyes kérésre újabb 10 vagy 12 íjászt kellett küldenie. A Köztársaság ezen felül még adott tíz láda nyilat, öt hordó puskaport, hat lőfegyvert, 300 ólomgolyót, továbbá bőrt és kötelet a kőhajítógéphez.[34] A számokból jól látszik, hogy ekkor Raspo várát 20 katona védte.[35] 1412 elején már Pola (Pula) városában is érezhették, hogy egy esetleges támadás sikeres kivédésére egyedül gyengék lennének. A Velencébe küldött követeik remek tanácsot kaptak: a polgárok saját költségükön oldják meg a védelmet és erősítsék meg a várukat és erre akár azt a 100 dukátot is felhasználhatják, amit a Köztársaság küld a város vikáriusának éves stipendiumként.[36] Velence Capodistriát is megerősítette. Száz gyalogost vezényelt a városba, azzal a feltétellel, hogy Raspo kapitányával egyeztetve osszák el őket a velencei fennhatóság alá tartozó helyek között.[37]

A Köztársaságban jól tudták, hogy a közelgő háborúban alapkérdés lesz a katonák és a városok ellátása. Ezért az ellenséges csapatösszevonások után hamarosan megkezdődött az élelmiszerek begyűjtése Isztriában is. Azt gondolom, Velence azonnal belátta, hogy az isztriai városokat szárazföldön nem tudja megvédeni, ezért gyakorlatilag minden élelmet, amit össze tudtak gyűjteni, Velencébe küldetett. Mivel úgy tűnik, a magyarok a Ljubljanát Isztriával összekötő utat az ellenőrzésük alá vonták, és az a gabonamennyiség, amit Velencébe szántak, Zengg és Fiume (Rijeka) kikötőibe került, a Köztársaság döntése értelmében, az említett két városból az árut Velencébe kellett a tengeren átszállítani.[38] Giorgio Dolfin krónikában is azt olvashatjuk, hogy Zsigmond szét akarja rombolni a velencei kereskedelmi utakat.[39] A Köztársaság

[33] *Atti e Memorie.* V, 313. 1411. 12. 03. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 68 r.

[34] *Atti e Memorie.* V, 314. 1412. 01. 28. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 80 v.

[35] *Atti e Memorie.* V, 314. 1412. 01. 28. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 80 v. Ebből az iratból az is kiderül, hogy Due Castelli (Docastelli) várában ekkor 40 ember állomásozott. A várra: Marco Tamaro: *Le città e le castella dell'Istria.* Volume secondo, Parenzo, 1893, 507–525.

[36] *Atti e Memorie.* V, 314. 1412. 01. 14. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 77 v.

[37] *Atti e Memorie.* IV, 273. 1412. 02. 04. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Secreti. Reg. 4. 239 r.

[38] *Atti e Memorie.* V, 313. 1411. 11. 23. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 66 r.

[39] Az adatot Wolfgang von Stromer is felhasználja: Wolfgang von Stromer: *Kaiser Sigismunds Kontinentalsperre gegen Venedig 1402–1433.* Zeitschrift für Historische Forschung, 22(1995), 145–189.

azt a jó minőségű takarmányt, amit Pola és Dignano (Vodnjan) városaiban raktároztak, szintén megvásároltatta és Velencébe szállíttatta.[40] Capodistria podestájának is ide kellett küldenie a gabonák eladásából származó pénzt, mivel a Köztársaság veszélyben volt.[41]

A HARCOK FOLYTATÓDNAK

1412 februárjában, Isztriában, megváltozott a velencei védelmi taktika. Az erőket átcsoportosították Capodistria védelmére, hiszen ekkor már lehetett tudni, hogy a magyar csapatok Ozorai Pipo vezetésével hol állomásoznak. Raspo kapitánya meg is kapta a parancsot, hogy lovasainak egy részét küldje át, mert onnét jobban lehet védeni a tartományt, a többi katona pedig álljon készenlétben.[42] Tavasszal újból változott a helyzet. A Köztársaság ekkor már számított az isztriai háborúra, ezért áprilisban azt parancsolta Iacopo da Rivának, hogy csoportosítsa át a katonáit egy helyre, ahonnét jól lehet védeni a velencei érdekeltségeket. A Köztársaságban Grisignana (Grožnjan) mellett döntöttek.[43] Egyúttal azt is elrendelték Pola grófjának, továbbá Dignano és Valle (Balle) podestáinak, hogy a területeikről a takarmányt Grisignanaba küldjék.[44] Ekkor azonban még nem Zsigmond katonái támadtak, a magyarok helyett máshonnét érte csapás a Köztársaságot. 1412 tavaszán minden bizonnyal Friedrich von Ortemburg 500 lovasa, egyesülve Buie város embereivel, harcba kezdtek és súlyos károkat okoztak Velencének.[45] A birodalmi vikárius Zsigmond felszólítására foglalta el még februárban a várost. Azt gondolhatták, mivel Velence haderejét a magyarok lekötik a *Terra Fermán*, így Isztriában sikeresek lehetnek a Köztársasággal szemben. Nem elszigetelt estről van szó, hiszen Capodistria és Raspo környékén is falvakat gyújtottak fel. A Köztársaság vizsgálatot rendelt el annak kiderítésére, hogy az Isztriaiak okozták-e a károkat.[46] Capodistriában is nagy bajok lehettek. A város követei Velencében jártak, és a nekik adott válaszból kiderült, hogy a lakosok folyamatosan menekültek. Katonai segítséget is kértek. Velence egy felfegyverzett hajót tervezett küldeni, és rövid időn belül lovasokat is szándékában

40 *Atti e Memorie.* V, 313–314. 1411. 12. 11. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 69 r.

41 *Atti e Memorie.* V, 14. 1412. 01. 01. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 75 r.

42 *Atti e Memorie.* V, 315. 1412. 02. 23. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 93 v.

43 *Atti e Memorie.* IV, 274. 1412. 04. 10. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Secreti. Reg. 5. 10 r. (A kiadásban a dátum hibás.)

44 *Atti e Memorie.* IV, 274. 1412. 04. 10. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Secreti. Reg. 5. 10 v. (A kiadásban a dátum és a jelzet hibás.)

45 *Atti e Memorie.* V, 315. 1412. 05. 05. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 107 v.

46 *Atti e Memorie.* V, 315–316. 1412. 06. 18. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 123 r.

állt Capodistriába vezényelni.[47] Raspo várának a védői sem lehettek nyugodtak, hiszen Miklós zenggi ispán ellenük készült, ezért Velence július elején megparancsolta a Kvarner-öbölben állomásozó hajóhad kapitányának, hogy védjék meg az erősséget.[48] A fenti döntések jól mutatják Velence taktikáját: a *Terra Ferma* védelme ugyan sokkal fontosabb – ez jól látszik a segítség mértékéből –, mint az isztriai csatározások, de a Köztársaság nem mond le a félszigetről. Erre utal, hogy Velence egy teljhatalmú megbízottat akart kinevezni Isztria élére. A döntés értelmében nemcsak a fegyveres védelem eddigi vezetője, Iacopo da Riva, továbbá Capodistria podestàja, hanem valamennyi isztriai rektor katonái is a fennhatósága alá kerülnek.[49] Velence ezzel a döntéssel egyrészt központosítani akarta az isztriai hadi potenciált, másrészt háttérbe szorította Raspo kapitányát.

A Köztársaságnak nem a legjobb időben jött a „lázadás" hiszen egy kétfrontos hadjáratban, minden fegyveres számít. Velence ennek ellenére úgy döntött, hogy 200 lovast küld Buiebe, Lodovico Buzzaccarini vezetésével. A zsoldosvezérnek, akit csak 50 lándzsással küldtek Isztriába, a lehető leggyorsabban el kellett indulnia. A tervek szerint később 60 rövidlándzsás lovast vezényelnek majd utána, és Buzzaccarini időről-időre újabb katonákat is fog kapni, mindaddig, amíg el nem érik a kétszázas létszámot.[50] 1412 júniusában Buzzaccarini, aki az Isztria kapiánya címet viselte, azt a parancsot kapta, hogy Raspo kapitányával támadják meg a félszigeten található ellenséget.[51] Az akció sikerrel járt, hiszen Buie újból velencei kézre került. Lodovico Buzzaccarininek ezután át kellett venni Iacopo da Rivától a város kormányzását, továbbá a civil és a büntetőpereknek is ő lett a felelőse. A tervek szerint száz lovast és száz gyalogost a vezetése alá akartak rendelni, és feladatként kapta annak a feltárását, hogy Velencének egyáltalán érdemes-e ezt a részt megtartania.[52] 1412 őszére a helyzet normalizálódhatott, hiszen Lodovico Buzzaccarininak családi okok miatt megengedték, hogy katonáival visszatérjen Velencébe. Ezután, Raspo kapitányát rendelték a városba, hogy felügyelje a védelmet.[53] Iacopo da Riva feladatai közé tartozott az isztriai várak megerősítésének az ellenőrzése is.[54]

47 *Atti e Memorie*. V,. 316. 1412. 07. 01. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 124 v.

48 ZsO III. 2372. sz. 1412. 07.01. Velence.

49 *Atti e Memorie*. V, 315. 1412. 05. 05. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 107 v.

50 *Atti e Memorie*. V, 315. 1412. 05. 05. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 107 v.

51 *Atti e Memorie*. XLV, 138. 1412. 06. 02. (Velence)

52 *Atti e Memorie*. XLV, 138–139. 1412. 08. 13. (Velence)

53 *Atti e Memorie*. V, 316. 1412. 09. 16. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 136 r. (A kiadásban a dátum hibás.)

54 *Atti e Memorie*. IV, 277–278. 1412. 11. 24. (Velence) Senato. Deliberazioni Secreti. Reg. 5. 85 r.

ZSIGMOND ISZTRIÁBAN

A *Terra Ferma* és Friuli megdúlása úgy tűnik, nem hozta meg a várt eredményeket. Hiába nyomultak a magyar csapatok Csáki Miklós erdélyi vajda és Ozorai Pipo temesi ispán vezetésével a Verona és a Vicenza alá tartozó területekig, és Trevisót is fenyegették, illetve hiába foglaltak el számos várost és várat, a támadás elakadni látszott. Ekkor a Köztársaság a legcélravezetőbb taktikát választotta: az időhúzás mellett döntött, ez jól látszik a lentebb tárgyalt velencei diplomáciai manővereken is.[55] Ennek két oka lehetett: egyrészt jól tudták, egy közel tízezres sereget fizetni és eltartani óriási költség, és csak idő kérdése, hogy Zsigmond meddig bírja, másrészt Velence szívósan gyűjtötte a katonákat és felkészült a visszacsapásra. Azt gondolom, a magyar hadvezetés azért döntött az isztriai hadjárat mellett, mert ezzel akarták presszionálni Velencét a Zsigmond számára legelőnyösebb béke megkötésére. Mert senkinek se legyenek kétségei arról, hogy a király valaha is elhitte, teljesen le tudja győzni Velencét, de attól, hogy nem semleges területen támadta a Köztársaságot, hanem Friuliban és a *Terra Fermán*, joggal várhatta, hogy a számára kedvezőtlen dalmáciai helyzeten javíthat. Jogosan gondolhattak arra, hogy Friedrich von Ortenburg birodalmi vikárius foglalásai is megkönnyíthetik a félsziget részleges elfoglalását, mert végleges okkupációban nem gondolkodhattak. A közvetlen beavatkozás okaként azt jelölték meg, hogy Velence megtámadta és elfoglalta a félszigeten található és az aquileiai pátriárka fennhatósága alá tartozó területeket. Ez valóban így történt, hiszen Buie, Portole, Rozzo (Roč) és Colmo (Hum) városkákat a Köztársaság katonái megszállták.[56] Ekkor már Zsigmond híve, Ludwig von Teck lett a patriarchátus első embere, aki rokonságban állt Friedrich von Ortemburg birodalmi vikáriussal. Az isztriai hadjárat érdekesség volt, hogy a magyar király személyesen is részt vett a hadmozdulatokban. Zsigmond 1413 januárja és márciusa között mintegy két hónapot töltött a félszigeten.[57] Az uralkodói jelenlét sem tudta feledtetni azonban azt a tényt, hogy Isztria csak mellékhadszíntérnek számított.

55 ZsO. IV, 111. sz. 1413. január vége. Isztria. Zsigmond oklevele. Otto Schiff: *König Sigmunds italienische Politik bis zum Romfahrt (1410–1431)*. Frankfurt, 1901, (Frankfurter historische Forschungen. Heft 1.), 11. A frankfurti városi levéltárban van egy dátum nélküli felsorolás arról, hogy Ozorai Pipo milyen városokat és várakat foglalt el. Joseph Aschbach: Geschichte Kaiser Sigmunds. Vierter Band, Hamburg, 1845, 443–446. Beilage XIII.

56 *Carlo* De Franceschi: *L'Istria. Note storiche.* Parenzo, 1879, 241.

57 L. Adattár I.

MIT TUDUNK A HADJÁRATRÓL?

Nagyon keveset! Az isztriai betörés két hónapja idején a magyar csapatokat hasonló terepviszonyok fogadták, mint Friuliban és a *Terra Fermán* ahol az Alpok vonulatai és a tenger között fekvő széles területen a magyar lovasok szinte akadály nélkül tudtak haladni. Az itt található városokat és várakat – kevés kivételtől eltekintve – a síkságon építették meg. Nem volt ez másként Isztriában sem, ahol szintén voltak magasságok, de ezeket elkerülték, és ezért nem északról, a Cicarija és az Učka hegységek felől támadtak, hanem a tengerparton Trieste és Capodistria irányából rohanták le a félszigetet, majd innét próbáltak Isztria belsejébe is betörni. Zsigmond állítólag hatezer emberrel érkezett Isztriába. A kíséretében találjuk, Ludwig von Tecket,[58] de a magyar királlyal tartott többek között Brunoro della Scala és Friedrich von Ortemburg is.[59] A hadsereg fegyvernemi arányáról semmit sem tudunk, de logikusan a lovasok aránya Isztriában sokkal nagyobb lehetett. Zsigmond rövid isztriai háborút tervezett.[60] Ez így is történt. 1413. január 13-án örömmel írt sikereiről Friuliba, de a levélből az is kiderül, hogy azért utánpótlásként számított a segítségükre.[61] Capodistria elfoglalásakor – Castel Leone ostrománál – állítólag Zsigmond élete is veszélyben forgott.[62] A hadjárat aztán remekül folytatódott, hiszen Mugga vára még január vége előtt elesett.[63] A magyarok január 25-én értek ide és egyezséget ajánlottak, amit úgy tűnik a védők elfogadtak.[64] A jól megerősített Isola (Izola), Parenzo (Poreč) es Pola városokat ellenben nem tudták elfoglalni, de sikerként könyvelhették el, hogy Dignano és Valle Zsigmond embereinek a kezére került.[65] Egyes források szerint ez utóbbi helyeket Ozorai Pipo

[58] De Franceschi, *i. m.*, 241. Az isztriai hadsereg „valós" számáról később írok.

[59] Biblioteca Civica Vincenzo Joppi di Udine. Sezione Manoscritti e Rari. I manoscritti della collezione di Joppi. 688, 62 v. 1413. 02. 01.

[60] *ZsO.* IV, 111. sz. 1413. január vége. Isztria. Zsigmond oklevele.

[61] *ZsO.* IV, 159. sz. 1413. 02. 13. Valle vára melletti táborban. Zsigmond oklevele.

[62] Bernardo Benussi: *Commissioni dei Dogi ai Podestà veneti nell'Istria. Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* Volume III, Parenzo, 1887, 3–109., itt 291.; Gasparo Negri: Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* Volume III, Parenzo, 1887, 112–178, itt 139. Marino Sanuto értesülését veszik át. Állítólag a vár védői egy *bombarda*-t lőttek ki, és ez nagyon közel a királyhoz robbanva, embert is ölt. Marino Sanuto: *Vitae Ducum Venetorum italice scriptae ab origine Urbis sive ab anno 421 usque ad annum 1493.* Milano, 1733, (Rerum Italicarum Scriptores XXII.), 877.

[63] *ZsO.* IV, 111. sz. 1413. január vége. Isztria. Zsigmond oklevele.

[64] Sanuto, *i. m.*, 877. A város podestàja 1412 decemberétől Tommaso Soranzo volt. Colombo, *i. m.*, 104, 234.

[65] De Franceschi, *i. m.*, 241.

foglalta el.[66] A temesi ispán jelenlétére még egy helyen beszélnek. Állítólag háromezer lovassal és háromezer gyalogossal érkezett az Isola városánál fekvő völgyhöz és három napig maradt. Ozorai Pipo megállt San Lorenzo (azaz San Lorenzo del Pasenatico) (Sveti Lovreč) templománál, ahol csoda történt, mert egy felhő körbevette a mezőt, ezért a temesi ispán abbahagyta az ostromot, majd továbbvonult. (Erre egy ünneppel is emlékeznek, Szent Mór győzelme néven. Azért talán az is sokat segített, hogy 1411-ben Nicolò Minio podestá alaposan megerősítette a falakat, tornyokat és kapukat építtetett.) Egyszóval Ozorai – ha ott volt egyáltalán – erős ellenállásba ütközött.[67] Parenzót és Polát ágyúkkal és hadigépekkel is felszerelték, nem is sikerült megszállni egyiket sem.[68] Giorgio Dolfin szerint Pola után Dignano alá vonultak, ahol Marino Molin podestának nem volt ekkora szerencséje. A várost menetből foglalták el és az egészet felgyújtották.[69] A magyarok olyan nagy károkat okoztak, hogy Velence később úgy döntött, a várat nem építik újjá.[70] Zsigmond katonái olyan „ügyesek" voltak, hogy 1419-ben állították csak helyre a podestà palotáját.[71] Valle várának elfoglalása során elrabolták a várbeliek javait és foglyokat is ejtettek. Köztük a rektort, a velencei Marco Michiellit és még négy másik tekintélyes embert, végül pedig szétrombolták a várat.[72] Giorgio Dolfin adatai szerint Aloisio Michielli volt a város podestája ser Alessandóval. Mivel négynapos kézitusa után sem tudták elfoglalni, Zsigmond parancsot adott az ágyúk *(bombarde)* összeszerelésére és huszonnégy napig támadták a falakat, és azok kétharmadát lerombolták, nem beszélve arról, hogy a védők is elfáradtak. A győzelem után Aloisio Michiellit fogolyként Magyarországra küldték.[73] Egy biz-

66 Annali, *i. m.*, 250.; Colombo, *i. m.*, 105. Ozorai Pipo jelenlétéről nem vagyok meggyőzve. Erre eddig semmilyen okleveles adatot nem találtam. Elképzelhető, hogy a temesi ispán csak később csatlakozott, talán azokhoz a csapatokhoz, amelyek „utóbb" érkeztek Isztriába. Ők foglalták el Muggia városát. *ZsO.* IV, 111 sz. 1413. január vége. Isztria. Zsigmond oklevele. Az azonban számomra elképzelhetetlen, hogy a nevét nem őrizték volna meg a krónikák és a források, hiszen ő volt az egyetlen olyan katonai vezető – elsősorban itáliai származása miatt – akit minden esetben név szerint említettek, mint Zsigmond hadvezérét. Giambattista Verici szerint Ozorai Pipo csak 1413. február végén érkezett vissza Friuliba. *Storia della Marca Trivigiana e Veronese dei Giambatista Verici*. Tomo XIX, Venezia, 1791, 90.

67 Luigi Morteani: Isola ed i suoi statuti. *Atti e Memorie della Societá Istriana di Archeologia e Storia Patria*. Volume III, Parenzo, 1887, 353–388., itt 371.

68 De Franceschi, *i. m.*, 242.; Benussi, *i. m.*, 182. Polára Sanuto is ezt írja. Sanuto, *i. m.*, 877.

69 Dolfin, *i. m.*, 162.

70 Marco Tamaro: *Le cittá e le castella dell'Istria*. Volume secondo, Parenzo, 1893, 565–566. Valamint *Atti e Memorie*. V, 317–318. 1413. 05. 23. ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 183 r.

71 Benussi, *i. m.*, 293.

72 Sanuto, *i. m.*, 879.; Tamaro, *i. m.*, 455. Velence engedélyezte a vár újjáépítést. *Atti e Memorie*. V, 316–317. 1413. 03. 14. ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 161 r.

73 Dolfin, *i. m.*, 162. Állítólag Zsigmond a hideg és az esők miatt a vár alól Triesztbe vonult. Sanuto, *i. m.*, 879.

tos, a károk nagyok lehettek, hiszen Velence a hősies küzdelemért hálaként öt évre adómentességet adott a városnak.[74] Zsigmond, a két vár elfoglalása után visszavonulóban Castelnuovo d'Istria (Podgrad)[75] várát is megtámadta, de vereséget szenvedett, itt halt meg egy nagyon híres lovagja is és még rabolni sem tudott.[76] Ha igazak Giorgio Dolfin adatai Castelnuovo d'Istria kapcsán, és a térképre nézünk, akkor Zsigmond talán nem a tengerpart irányában haladt észak felé, hanem Isztria belsején keresztül. Ebben az esetben elképzelhető, hogy valóban elfoglalták Portole városát is.[77]

A király „hivatalosan" a fél sikerek ellenére optimista maradt. 1413 februárjában Zsigmond egyik leveléből azt is megtudjuk, hogy Isztriában táborozik és déli irányba tart, mert kár volna felhagyni a hadjárattal, ami a végéhez közeledik.[78] Azt, hogy milyen eredményt remélt a hadmozdulatok végétől, arról nincsen tudomásunk. A félsziget okkupálása fel sem merülhetett benne. A hadjárat töredékes adataiból is jól látszik, hogy a tengerparti városokkal és a magas várakkal szemben, amelyeket már jóval a magyarok megérkezése előtt – nyilván a velencei flotta cirkálása miatt is – megerősítettek, a támadások sikertelenek voltak, míg a tengertől néhány kilométerre beljebb fekvő várak már nem tudtak ellenállni. Velence is mindent megtett, hogy megnehezítse a magyarok előretörését. A hadjárat alatt megpróbált katonákat küldeni Isztriába. Raspo kapitányának a fennhatósága alá januárban először száz íjászt csoportosítottak át.[79] A következő hónapban hajón újabb 65 katona érkezett Iacopo da Riva csapatához.[80]

Az isztriai hadjárat március elején befejeződött, minden bizonnyal az eredménytelenség okán. A mellékhadszíntér kiválasztása nem bizonyult sikeresnek, hiszen hadászatilag a két vár elfoglalása nem sokat ért. A velencei csapatokat csak kis számban kötötték le, és a téli hónapokban – különösen Isztrián – megfelelő utánpótláshoz sem juthattak. Ez utóbbi fontos lehetett, hiszen egy velencei krónika szerint Paranzo és Pola városok alól az állatállományt *(animali grossi)* elhajtották.[81] Ez az egyetlen adat arra nézve, hogy a hadtápot miként oldották meg Isztriában. Azt gondolom, hogy a lovak takarmányát is inkább zabrálták, mint vásárolták. Az élő állatnál és a takarmány-

74 *Atti e Memorie.* V, 316–317. 1413. 03. 14. ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 49. 161 r. Benussi, *i. m.*, 292.

75 Olaszul hívják Carsónak is.

76 Dolfin, *i. m.*, 162. A rablás szó nem szerepel a szövegben, de a krónikás azt írta, hogy itt nem tudott bizonyos dolgokat csinálni, mint tette azt Parenzónál és Polánál. Ott pedig ezt tették.

77 Colombo, *i. m.*, 105.; Luigi Foscan: *I castelli medioevali dell'Istria.* Trieste, 1992, 32.

78 *ZsO.* IV, 244. sz. 1413. 02. Zsigmond oklevele.

79 ASV. Senato. Deliberazioni Secreti. Reg. 5. 104 v.; *ZsO.* IV, 98. sz. 1413. 01. 25. Velence.

80 *Atti e Memorie.* V, 316. 1413. 02. 23. (Velence)

81 Dolfin, *i. m.*, 162. Pola esetében Sanuto is megemlítette, hogy sok állatot elhajtottak, mert nem volt élelmük. Sanuto, *i. m.*, 877.

nál egyebet nem is nagyon találhattak, de azért biztos, ami biztos, Zsigmond katonái, amikor elhagyták Capodistriát és Parenzo felé tartottak, felgyújtották a malmokat és kivágták az olajfákat.[82] A *felperzselt* föld taktikáját a tengeren is alkalmazták. Zsigmond 1413. január 25-én Capodistriából azt a parancsot adta familiárisainak, a Lomellino testvéreknek, hogy mint kalózok támadják a velencei érdekeltségeket.[83] A sereg ellátására sajnos csak Friuliból van adatunk. Udine városa a polgárok felajánlásából a Marca Trevigiana határán állomásozó magyaroknak 50 köböl gabonát és 100 köböl zabot küldött.[84] A hadtáp – mint minden hadjáratban – alapkérdésnek számított. Ezért nem csak Zsigmond csapatai, hanem a velencei katonák is megpróbálták az élelmiszer-utánpótlást elvágni. A király érkezése előtti hónapban a Köztársaság zsoldosai betörtek az udinei területekre, és megöltek 100 embert és 2000 nagyállatot.[85]

Az eredmények közé egyedül a megfélemlítést sorolhatjuk, mert a katonai presszió rövidtávon befolyásolta a Velence és Zsigmond közti fegyverszüneti- és béketárgyalásokat. A magyar csapatok nem először és nyilván nem utoljára raboltak a hadjárat idején. 1412 októberében a magyarok és Friedrich von Ortemburg grófjának emberei Cividaléból megdúlták Paganici, Cersetti és más településeket. Az összes asszonnyal, akit megtaláltak, azokkal „pajkoskodtak"; két-, három-, négy- és ötéves fiúkat, sőt nyolc-kilenchónapos csecsemőket is fogságba ejtettek. Olyan embertelenségeket követtek el, amire „még a zsidók sem vetemedtek".[86]

A SEREG LÉTSZÁMA ÉS A HADJÁRAT KÖLTSÉGEI

A legfontosabb logisztikai kérdésnek a katonák ellátása mellett, azok fizetése számított. Az általam ismert forrásokban azt állítják, hogy Ozorai Pipo 10-12 ezer emberével érkezett Itáliába. Ez akár igaz is lehet, de azt gondolom, 1411 novemberétől (a csapatok megérkezése) 1413 tavaszáig (a békekötés Velencével), a magyar királyság nem tudott ennyi katonát lábon tartani, képtelen volt annyi pénzt kifizetni, ami fedezte volna a zsoldot. A sereg létszáma mindig változhatott. Ez természetesen nemcsak azt jelentheti, hogy többen lettek, hanem azt is, hogy voltak, akiket hazavezényeltek. Mivel a ki-

82 Sanuto, *i. m.*, 877. Ezt veszi át Bernardo Benussi is. Benussi, *i. m.*, 291.

83 *ZsO.* IV, 94. sz. 1413. január 25. Capodistria. Zsigmond oklevele. Cserébe harmincad mentességet és szabad kikötést ígér nekik Dalmáciában.

84 *ZsO.* III, 2027. sz. 1412. április 25. Udine. Ekkor a sereg már kisebb lehetett, hiszen Ozorai Pipo már Magyarországon volt.

85 *ZsO.* III, 2987. sz. 1412. november 22. Udine.

86 *ZsO.* III, 2774. sz. 1412. október 08. Udine.

rály csak Ozorai után egy évvel vonult be Udinébe, minimum 1000–1500 fős kíséretével növelhette az Itáliában állomásozó magyar seregek számát.[87] Más források szerint Zsigmond háromezer ember kíséretében érkezett meg 1412. december 14-én Cividáléba, és egyesült a már Friuliban állomásozó nyolcezer katonával.[88] Ez bizonyíthatja a létszám folyamatos változását, de kiváló adalék a gyenge lábakon álló becslésre is. Ozorai Pipo különben 1412 tavaszán visszatért Magyarországra és csak az év decemberének az elején jelent meg ismét Friuliban, hangsúlyozni szeretném, nem Zsigmonddal.[89] Egy bellunói krónika szerint a temesi ispán már február 14-én egész hadseregével elhagyta Udinét és csak 600 katonát hagyott Marca Trevigianában.[90] Túlzásnak tartom annak a hatezres seregnek a számát is, amiről az isztriai támadás során ír a szakirodalom egy része.[91] Nemcsak a fent említett kétségeim miatt, hanem mert felesleges volt egy mellékhadszíntérre ennyi katonát átcsoportosítani, még akkor is, ha Zsigmond is a csapatokkal tartott. Taktikailag sem érthető, hogy a sereg felét átvezényelték volna, még abban az esetben sem, ha az aquileiai pátriárka emberei is a magyarokkal tartottak. Nem lehettek 1-2 ezernél többen, hiszen Isztria katonai potenciálja minimális lehetett, ezért nem volt jelentős haderőre szükség, hogy végigdúlják a félszigetet.[92] Érdemes megemlíteni, hogy Velence 1412 augusztusában már tizenkétezer embert tudott csatarendbe állítani, úgy, hogy 1411 decemberétől, nyolc hónap alatt, meg tudta négyszerezni katonáinak a számát.[93]

Semmit sem tudunk arról, hogy Ozorai, majd később Zsigmond seregének milyen volt az összetétele, és hogy milyen csapatokat dobtak át Friuliba, majd Isztriába. Mivel a források majdnem minden esetben lovasokról tesznek említést, és logikusnak is tűnik a bevetésük, minden bizonnyal a gyalogosok csak kisebb szerepet kaphattak a hadjáratban. A magyar csapatok

[87] Zsigmond itáliai útján 1000–1500 fő közti kíséretről írnak a források. Ezért gondolom, hogy Udinébe is ennyi emberrel vonulhatott be a király.

[88] *Annali, i. m.*, 249.

[89] ZsO. III, 1893. sz. 1412. 03. 24. Velence. Áprilisban már Váradon ad ki oklevelet. 1412. április 13. Várad. Ozorai Pipo oklevele. Szeptember közepén a temesi ispán újból Itáliába készült. *ZsO.* III, 2685 sz. 1412. szeptember 15. A zobori konvent oklevele. November 17-én Velencében már tudtak Ozorai Pipo érkezéséről. *ZsO.* III, 2967. sz. 1412. november 17. Velence. November végén vagy december elején már Friuliban volt. *ZsO.* III, 3034. sz. 1412. december 2. Udine.

[90] Clemente Miari: *Cronaca Bellunese dal 1383 al 1412. Ristampata a cura di Paolo Doglioni.* Belluno, 1999, (Istituto Bellunese di Ricerche Sociali Culturali. Serie *Reprint*, n. 3.), 210. A hatszázas létszám viszont kevésnek tűnik.

[91] De Franceschi, *i. m.*, 241.

[92] Bernardo Benussi kétezer lovast feltételez. Benussi, *i. m.*, 291. Hasonlóan Gasparo Negri is. Gasparo Negri: Memorie storiche della città e diocesi di Parenzo. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria.* Volume III, Parenzo, 1887, 112–178., itt 139. Mindketten Marino Sanuto adatát veszik át. Sanuto i. m. 877. o.

[93] *Di Michael E.* Mallett: *L'organizzazione militare di Venezia nel'400.* Roma, 1989,40–42.

döntő részét a királyi és püspöki bandériumok, valamint Ozorai és Stiborczi familiárisai alkothatták.[94] A zsoldosok ekkor még nem játszottak meghatározó szerepet, de jelenlétük természetesen nem kizárt. Talán Zsigmondot a királyi bandériumok mellett, ez utóbbiak is kísérhették.[95] A bandériumok katonáinak fizetésére a fent említett 1410-es jegyzékből lehet következtetni. Ebben ez áll: „*sunt soluti modo infrascripto ad duos menses cum draperya et pannis ad I lanceam per mensem X florenos novos solvendo*"[96]. Tehát egy lándzsára – leszámítva a posztót – tíz forintot kaptak havonta. Egy 1395-ös adatból kiderül, hogy mit is értenek ezen. Az „*ad quamlibet lanceam duos bonos archerarios seu faretrarios habeant*" mondat azt jelenti, hogy egy lándzsa hozzávetőlegesen egy nehéz- és két könnyűfegyverzetű katonából állt.[97]

Ezek az adatok elégségesnek tűnnek úgy a velencei, mint az isztriai hadjárat költségeinek a kiszámolására, aláhúzva, hogy csak reménykedhetünk, hogy Itáliában is azt a pénzt kapták a katonák, mint Lengyelországban. A másik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy az alábbi számsorok csak egy „vegytiszta" helyzetben élnek, és tudjuk, ilyen az emberi életben a születést és a halált leszámítva nemigen van. Ha tehát elfogadjuk a tizenegyezer katonát,[98] akkor 3666 lándzsával kell számolnunk, hiszen egy egységbe hárman tartoztak. Ha megkapták a havi tíz forintot, akkor ez egy hónapban 36 660 forintos kifizetést jelentett a kincstárnak. Ez 12 hónap alatt 440 000 forintra rúgott. Ha egy lándzsát négy fővel számolunk, akkor a végösszeg 330 000 forint. De legyünk megengedőek! Egy lándzsában harcoljon öt katona, ekkor az éves bér „csak" 264 000 forint lenne. És ebben a metódusban hosszasan számolhatnánk, amíg el nem jutunk egy elfogadhatónak látszó összeghez. Bárhogy is nézzük Magyarország a Zsigmond-korban soha nem tudott volna ennyi pénzt kifizetni!

Természetesen lehet „finomítani" a számokon. Nem kapták meg a teljes összeget, vagy nem fizették ki a bandériumokat? Ez hihető, hiszen tudjuk, Zsigmond Friuliban ígérgetett és fenyegetett is, mert nem tudott időben fizetni.[99] A zsoldjukba belekalkulálták a „rablást"? Ez is elképzelhető, de a zsákmányszerzésre nem lehet hadjáratot építeni. Ludwig von Teck pátriárka és Udine állta a zsold egy részét? Lehetséges, de ennyi katonát a tartomány

94 A püspöki bandériumok közül talán a pécsi és a zágrábi csatlakozhatott a sereghez, hiszen Ozorai Pipo a déli irányba hagyta el katonáival az országot.

95 Zsigmond itáliai útján többször említik, hogy csehek is voltak a kíséretben. Ezek lehettek a cseh főurak emberei, de zsoldosok is.

96 C. Tóth, *i. m.*, 480.

97 A pénzt 6-2-2 arányban oszthatták szét a lándzsán belül. Az Anjou-korban még csak 6-7 forint volt egy lándzsa fizetése. C. Tóth, *i. m.*, 467.

98 A forrásokban megjelenő 10-12 ezres sereg számtani közepét veszem kiindulásnak és ezért 11 000 emberrel számolok.

99 Mályusz, *i. m.*, 92.

és a város soha nem tudott volna eltartani. „Apróbb" összegekről tudomásunk van. 1412 augusztusában a magyarok ezer dukátot kaptak Udine városától.[100] Zsigmond kölcsönökből fizette a zsoldot? Nem ez lett volna az első vagy az utolsó eset a magyar király életében, de a pénzügyi manőverek csak ideig-óráig fedezhették egy hadjárat költségeit. Maradjunk annyiban, kizárt dolog, hogy tízezren lettek volna, a magyar királyság katonai teherbíró képessége külországban maximum ötezres sereg eltartására lehetett elegendő, de ebben az esetben is – három katonát számolva egy lándzsára – 200 000 forintot kellett előteremteni egy évben. Közvetve talán erre utal a lengyel kölcsön is, amit Zsigmond a velencei hadjárat költségeire vett fel Zágrábban (1412. november 8.).[101] Ez a 185 ezer forint már közelít az ötezres sereg évi zsoldjának az összegéhez. Ha belegondolunk, hogy a „szepességi városokat" csak 1773-ban váltották vissza, kezdem sajnálni a pénzt Ozorai Pipotól...

Ha valakit nem sikerült a számokkal meggyőznöm, akkor marad a szív és a lélek. A középkori magyar hadtörténelemben egyetlen egy olyan hadvezért sem ismerünk – Hunyadi Jánost is beleértve –, aki képes lett volna tizenegyezer embernek érdemben parancsolni. Hasonlóan Európához, maximum pár ezres seregek vezetéséhez értettek, ellenben ilyen hatalmas létszámú csapatok vezénylése teljesen más képességeket és rendszeres gyakorlatot kívánt. A fenti létszám ellátása olyan logisztikai feladat, amibe még Magyarországon is beletört volna a hadtáposok bicskája, nem beszélve arról, hogy Ozorai és Zsigmond külországban háborúztak. A katona, ha nem eszik normálisan, azt egy-két napig még tűri, de nem szeretnék annak a kapitánynak a helyében lenni, aki ennél nagyobb áldozatot vár el az embereitől. Tizenegyezer ember azért tud fogyasztani! Az állatoknál még ennyi türelmi idő sincsen. Télen takarmányt beszerezni nem mindennapi kihívást jelenthetett az ellátóknak, akik alig várhatták a tavaszt, hogy a lovak legelni tudjanak. Friuliban a vízzel nem lehetett gond, de azzal, ami tizenegyezer emberből egyszer csak kijött, azzal annál több...

DIPLOMÁCIAI TÁRGYALÁSOK A HADJÁRAT IDEJÉN

A Köztársaság diplomáciai úton is megpróbálta az isztriai helyzet rendezését, igaz ebben megfelelő partnerre talált Zsigmondban is. Velence két követe, Tommaso Mocenigo és Antonio Contareno Capodistriában állomásoztak, és arra az esetre, ha reményt látnak a béke megkötésére, engedélyt kaptak, hogy Zsigmondhoz menjenek tárgyalni. A Köztársaság a fegyverszünetért

[100] *ZsO.* III, 2515. sz. 1412. augusztus 8. Udine.

[101] *ZsO.* III, 2897. sz. 1412. november 8. Zágráb. Zsigmond oklevele.

cserébe többek között az elfoglalt isztriai területek visszaadását követelte.[102] A Velence számára kedvezőtlen hadi helyzet miatt a követek hamarosan újabb utasítást kaptak. A diplomaták, akik végig követték Zsigmondot, 1413. március 6-án már Triesztbe értek, ahol nemcsak Zsigmond diplomatái, hanem Branda Castiglione bíboros, pápai legátus és Bertoldo Orsini gróf is jelen voltak. Tommaso Mocenigonak és Antonio Contarenonak küldött utasításból kiderülnek a szemben álló felek kérései és kívánalmai. Zsigmond továbbra is ragaszkodott a torinói békében lefektetett évi hétezer dukát fizetéséhez. Ezt az igényt a követek elfogadhatták. A velencei uralom feletti dalmát területekért, Trauval együtt, csak évi ötezer dukátot ígérhettek. (Ebből látszik, hogy Zsigmond hajlandó lett volna évi adó fejében lemondani Dalmáciáról.) A magyar király 100 ezer forintos egyszeri összeget is kért a területért és vikáriátusként képzelte el további helyzetét. Velence erről azt írta a követeknek, hogy mivel ez utóbbi cím visszavonható, ez inkább feudum legyen. Mivel Trau városát fontosnak tartották, azonnal zálogba akarták venni ötvenezer dukátért. A diplomaták először kétszázezer dukát sorsáról dönthettek a tárgyalások idején, de ezt a Köztársaság visszavonta. Ellenben engedélyezte, hogy a megegyezés érdekében „fáradozóknak" szánt pénzt felhasználhatják. Az is kiderült, hogy a bíboros a *status quo* alapján már békét javasolt Velencének, és ezért a követek azt az utasítást kapták, hogy bizalmasan közöljék a legátussal, hogy a Köztársaság is ezt szeretné. Öt vagy tíz éves fegyverszünet esetén az elfoglalt birodalmi területek fejében százezer dukátot ígérhetnek, de a béke a *status quo* alapján is megköthető. Ez utóbbi esetben, ha el tudják érni, hogy Zsigmond mondjon le a foglalásairól, százezer arany kölcsönt ígérhetnek neki. Az utasításban kiemelték: semmit sem adhatnak írásban és mindig jelezniük kell, hogy kötelezettség nélkül beszélnek.[103] A követi utasítást két nap múlva azzal egészítették ki, hogy legalább öt évre fegyverszünetet köthetnek és a pápát elfogadhatják közvetítőként.[104]

Annak ellenére, hogy Zsigmond legkésőbb március 11-én már elhagyta a félszigetet, az isztriai hadjáratot is lezáró békére még várni kellett. 1413. március közepén tovább folytatódtak a tárgyalások. A két velencei követ Grádót érintve érkezett Aquileia városába, ahol Branda Castiglione bíborossal és Bertoldo Orsini gróffal egyeztettek. A Köztársaság engedélyezte nekik, hogy elfogadják a legátus javaslatát: évi ezer-ötezer dukátot ígérhetnek huszonöt évre Zsigmondnak a jelenleg Velence kezén levő területek fejében.[105] A hónap végére úgy tűnt, sikerült tető alá hozni, ha nem is a békét, hanem egy fegyverszünetet. A Köztársaság döntése értelmében Tommaso

[102] *ZsO.* IV, 139. sz. 1413. február 07. (Velence)

[103] *ZsO.* IV, 266. sz. 1413. március 06. (Velence)

[104] *ZsO.* IV, 270. sz. 1413. március 08. (Velence)

[105] *ZsO.* IV, 314. sz. 1413. március 18. (Velence)

Mocenigo és Antonio Contareno elfogadhatta az ötéves fegyverszünetet. Továbbá a szemben álló felek megtarthatták az elfoglalt területeket, elfogadták XXIII. János pápát békebírónak, és Zsigmond szabadon átvonulhatott a velencei területeken.[106] A béketárgyalások szövegének ismeretében jól körvonalazható a szemben álló felek taktikája. A magyar király „magasról" indított, Velence kivárt, és ahogy változott a hadi helyzet, azonnal „aláment" Zsigmond kívánalmainak.

ÖSSZEGZÉS

Az isztriai betörés egy érdekes epizódja volt a friuli hadjáratnak. Katonailag azért jelentett kihívást, mert egy újabb frontot nyitottak a Velence elleni harcokban. Mellékhadszíntérnek számított, és ennek megfelelően minimális befolyása volt a harcok végső kimenetelére. A félsziget lerohanása időt adott a Köztársaságnak, hogy a *Terra Fermán* rendezze katonai erejét. Célját nem érte el, hiszen sem az élelmiszer-utánpótlás szempontjából nem hozott igazi áttörést, illetve a folyamatos fegyverszüneti és béketárgyalásokat sem tudta érdemben befolyásolni. Számomra a legkellemesebb eredménye az isztriai hadjáratnak, hogy nem sokkal Zsigmond csapatainak a kivonulása után, a Köztársaság engedélyezte, hogy Capodistriát fallal vehessék körbe és felújíthassák, ezzel roppant csinossá téve Pier Paolo Vergerio szülővárosát.[107]

106 *ZsO.* IV, 357. sz. 1413. március 28. (Velence) A fegyverszünetet ezen a napon Velencében jóváhagyták. *ZsO.* IV, 358. sz. 1413. március 28. (Velence) Nem a tanulmány feladata, hogy valamennyi velencei-magyar békét tárgyalja, csak azokat elemzem, amelyek az isztriai hadjárathoz köthetők.

107 *Atti e Memorie.* VI, 3–4. 1413. július 4. (Velence) ASV. Senato. Deliberazioni Misti. Reg. 50. 2 r. (A kiadásban a jelzet hibás.)

ADATTÁR

I. Zsigmond itineráriuma a hadjárat alatt[108]

1412.

október 26.–november 8.	Zágráb (Zagreb)[109]
november 13.–november 19.	Bihács (Bihać)[110]
november 24.–november 25.	Modrus (Modruš)[111]
november 27.–november 29.	Brinje[112]
december 7.	Cnisitza mellett[113]
december 10.–december 11.	Görz (Gorizia)[114]
december 14.	Cividale[115]
december 15.–december 20.	Udine[116]

108 Megadom, hogy honnét érkezett Friuliba és azt is, hogy merre hagyta el Itáliát.

109 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum (1382–1438) Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortum eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictae Ludovici I regis. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 1.)*, Budapest, 2005, 95.

110 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 95.

111 *Uo.*

112 *Uo.*

113 *Museo Archeologico Nazionale Cividale del Friuli.* Archivi e Biblioteca (a továbbiakban: *MANC*), Pergamena e Documenti, Busta 8, 132. sz. Zsigmond itt adott ki egy oklevelet. A szövegben ez áll: *„in descensu nostro prope Novum Castrum in villa Cnisitza".* Annyit tudunk, hogy hegyes vidéken van, és mivel a király három nap múlva már Goriziába ért, nem lehet nagyon messze az előbb említett várostól. A levéltári palliumon Cnizizaként oldották fel. Bevallom, ezzel sem kerültem közelebb a megnyugtató válaszhoz.

114 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 95.

115 Giambatista Verici szerint december 14-én érkezett a városba. *Storia della Marca Trivigiana e Veronese dei Giambatista VERICI.* Tomo XIX, Venezia, 1791, 81. Ezt a dátumot máshol is megtaláljuk, minden bizonnyal az előbb említett szerzőtől átvéve. *Annali, i. m.*, 248–250. Egy velencei krónika is megemlékezik, arról, hogy Zsigmond Cividáléban volt, sajnos pontos időpont nélkül. A következő bejegyzés december 16-ról van, tehát elképzelhető, hogy Giambatista Verici dátuma helyes. DOLFIN, *i. m.*, 158–159.

116 Vincenzo Marchesi december 13-ra teszi Zsigmond érkezését Udinébe. Vincenzo MARCHESI: *L'imperatore Sigismondo in Udine negli anni 1412 e 1413.* Udine, 1884, 12. A jegyzetben Vincenzo Joppira hivatkozik: *Cronaca inedita di Quirino notaio. – Collezione Joppi.* Eddig nem leltem rá erre a forrásra Vincenzo Joppi hagyatékában. Ellenben az udinei levéltárban őriznek egy rövid szöveget, amit Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico közjegyző írt. ASU, Archivio Notarile. Busta 5135. Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico. 6=1409–1417. Sajnos ebben sem találtam semmilyen utalást a fenti dátumra. A december 13-ai érkezést mások is átveszik. Pio PASCHINI: *Storia del Friuli.* Volume due, Udine, 1954, (1935), 312. Vincenzo Joppi gyűjtésében ellenben találtam egy bejegyzést 1412. december 13-ról, amiből kiderül, hogy még csak készülődnek a király fogadására. *Biblioteca Civica Vincenzo Joppi di Udine. Sezione Manoscritti e Rari. I manoscritti della collezione di Joppi.* (a továbbiakban: *Collezione di Joppi*), 688. k. 62 r–v. Bonyolítja a helyzetet, hogy az első olyan ismert oklevéllel, amit Zsigmond a városban adott ki, problémák merülnek fel. A ZsO. III, 3051. sz. alatti irat dátumát a szerkesztők helyesen hibásnak ítélik, hiszen 1412. december 8-án Zsigmond még nem lehetett Udinében.

december 20.	Savorgnano mellett a táborban.[117]
december ?	Gemona[118]
december 24.–december 31.	Udine[119]

1413.

január 1.–január 18.	Udine[120]
január	Osoppo[121]
január 24.–január 25.	Capodistria[122]
?	Castel Leone[123]
január	Muggia[124]

Ők a logikusabb, december 15-re datálják az iratot, és azt állítják, hogy a király ezen a napon vonulhatott be a városba. Ezt veszi át Engel Pál és C. Tóth Norbert is. Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95. Magam is inkább a február 15-ös érkezést tartom elfogadhatónak, de erre eddig csak közvetett bizonyítékom van Giambatista Verici fent említett adata mellett, aki szerint az uralkodó december 14-én érkezett meg Cividáléba. (Verici, *i. m.*, 81.), Vincenzo Marchesi közöl egy iratot, amelyben a város vezetői azt írják december 14-én, hogy katonákat fognak Zsigmondhoz küldeni, de nem említik, hogy a király már Udinében lett volna. Marchesi, *i. m.*, 23–24. Az uralkodónak ezután december 20-án legkésőbb el kellett hagynia Udinét, hiszen ezen a napon már a Savorgnano melletti táborban van. *Regesta Imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds. (1410–1437).* (Verzeichnet von Wilhelm Altmann), I–II, Innsbruck, 1896–1900, 388. sz. Az 1412-es évből még hét oklevelet ismerünk, amit Zsigmond Udinében adott Altmann, *i. m.*, XI, 384. sz. (12. 16.), 385–387. sz. (12. 17.), 389. sz. (12. 23.); 390. sz. (12. 29.); 391 sz. (12. 31.)

117 Altmann, *i. m.*, XI, 388. sz.

118 ASG, Massari 1412–1413. 29 r. Csak annyit tudunk, hogy decemberben volt ott, de mivel a bejegyzés előtt arra van adat, hogy a királyhoz követet küldtek a Savorgnano melletti táborba (ASG, Massari 1412–1413. 28 r.), ezért Gemonába csak december 20-a után érkezhetett. Zsigmond gemonai tartózkodására jelzet nélkül utal Valentino Baldissera is. Valentino Baldissera: *Passaggi di principi e personaggi illustri nel Friuli.* Pagine Friulane, 2(1889), 140–142., itt 141.

119 Altmann, *i. m.*, XI. 389. sz. 391. sz.

120 Altmann, *i. m.*, XI. 392. sz. 421. sz.

121 ASG, Massari 1412–1413. 30 r. Erre január 4. és 9., vagy 9. és 15., vagy 15. és 17. között kerülhetett sor. Zsigmond január 1. és január 4. között minden nap adott ki oklevelet Udinében. Altmann, *i. m.*, XI. 392–398. sz. Január 4-e tájban nem ment el Bellunóba, igaz tervezte. Altmann, *i. m.*, XI, 398a és Verici, i. m. 83. Január 4. és 9. között nem ismerünk olyan iratot, amit Zsigmond a városban adott volna ki. Január 9-én még vagy már Udinében lehet (Altmann, *i. m.*, XI. 399 sz.), de ezután már csak január 15-éről ismerünk királyi oklevelet, amit a városban kelteznek (Altmann, *i. m.*, XI. 401. sz.). Majd január 17-én (ZsO IV. 61. sz.) és január 18-án újabb (Altmann i. m. XI. 402–421 sz.) Zsigmond-oklevelek keletkeztek Udinében.

122 Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95.

123 Benussi, *i. m.*, 291.

124 Marino Sanuto szerint Zsigmond január 24-én ért a városhoz. Sanuto, *i. m.*, 876. Egy kicsivel később azt írta, hogy a magyarok január 25-én voltak Muggiánál. Sanuto, *i. m.*, 877. Ez utóbbi adatot veszi át Bernardo Benussi is. Benussi, *i. m.*, 291. Zsigmond ott lehetett. *ZsO.* IV, 111. sz. 1413. január vége. Isztria. Zsigmond oklevele.

?	Isola[125]
?	Parenzo[126]
?	Pola[127]
?	Dignano[128]
február 13.–február 19.	Valle vára mellett a táborban[129]
?	Portole/Oprtalj[130]
?	Castelnuovo/Podgrad[131]
február 26.	Trieste[132]
március 7.–március 9.	Muggia[133]
március 9.–március 10.	Trieste[134]
március 12.	Monfalcone[135]
március 20.	Aquileia közelében[136]
március 20.–március 30.	Ariis mellett a táborban[137]
április 1.–április 3.	Udine[138]
április 4.–április 9.	Ariis mellett a táborban[139]
április 12.	Udine[140]
április 13.–április 16.	Ariis mellett a táborban[141]

125 *Annali, i. m.*, 250.

126 *Uo.*

127 *Uo.*

128 Tamato, *i. m.*, 565–566.; valamint. *Atti e Memorie.* V, 317–318. 1413. május 23.

129 Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95. 1945-ig Valle d'Istria volt a neve.

130 Colombo, *i. m.*, 105.; Foscan, *i. m.*, 32. Elképzelhető.

131 Dolfin, *i. m.*, 162.

132 Sanuto, *i. m.*, 878.; Benussi, *i. m.*, 292.

133 Az udinei követek 1413. március 8-án azt írták Trieszthől, hogy Zsigmond az előző nap érkezett meg Muggiába. *Una ambascieria Udinese all'imperatore Sigismondo nel 1413. Lettera di Giovanni Cavalcanti e Nicolò Torso. A* cura di *Giovanni Battista Corgnali.* Udine, 1932, 14–15.; Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95.

134 Az udinei követek 1413. március 8-án azt írták Trieszthől, hogy Zsigmond másnap fogja fogadni őket a városban. Muggia és Trieste pár órányi járóföldre vannak csak, hajóval pedig még rövidebb az út. A király minden gond nélkül egy napon belül lehetett Muggában és Triesztben is. Corgnali, *i. m.*, 14–15.; Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95.

135 Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95. Március 13-án Zsigmond kiad egy oklevelet *„in descensu nostro campestri iuxta Tergestum"*. Altmann, *i. m.*, XI. 426 sz. Azt gondolom, arra utal, hogy már elhagyta Triestet, ahol március 10-én tartózkodott és nem arra, hogy újból visszatért oda.

136 Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95.

137 Uo.; Altmann, *i. m.*, XI. 433. sz.

138 Altmann i. m. XI. 434–460. sz. Április 2-án van egy Zsigmond oklevél, amit az Ariis melletti táborban adtak ki. *ZsO.* IV, 378. sz.

139 Altmann, *i. m.*, XI, 461. sz.; *ZsO.* IV, 414. sz.

140 Altmann, *i. m.*, XI, 463. sz.

141 *ZsO.* IV, 434. sz. 441 sz.; Engel Pál–C. Tóth Norbert, *i. m.*, 95. Véleményem szerint a *ZsO.* IV, 452. sz. is Ariisre vonatkozhat és nem a friauli táborra. Engel Pál–C. Tóth Norbert *i. m.*, 96.

április 17.	Castelleto mellett a táborban[142]
április 19–május 26.	Udine[143]
május 27.	Spilimbergo[144]
május 28.	Sacile[145]
május 30.–május 31.	Serravalle (Vittorio Veneto)[146]
június 1.–június 15.	Belluno[147]
június 16.–június 26.	Feltre[148]
?	Anzù[149]
?	Castello della Scala (Fastro)[150]
?	Primolano[151]
június 25.–július 2.	Trento (Trident)[152]

142 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 96.

143 *Uo.*

144 *Chroniche, i. m.*, 67.; *Annali, i. m.*, 255. Nem lehetett ezen a napon Feltrében. ALTMANN, *i. m.*, XI. 506.

145 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 96.

146 *Uo.* A városkát 1866-ban a szomszédos Cenadával egyesítették Vittorio néven, mindenre Velence Olaszországhoz történt csatlakozása miatt került sor. A település a nevét II. Vittorio Emanuele királyról kapta. 1923 óta Vittorio Veneto-ként találhatjuk meg a térképen, ezzel is emlékezve, hogy 1918 októberének a végén a város közelében zajlott le a döntő összecsapás Olaszország és az Osztrák-Magyar Monarchia csapatai között. Ez utóbbiak döntő vereséget szenvedtek és napokon belül a fegyvert is letették.

147 Cronache Bellunesi inedite del conte *Florio Miari*. Belluno, 1865, 60. Nem lehetett június elsején Udinében. ALTMANN *i. m.*, XI. 510.

148 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 96. Június 16-án már biztosan Feltrében volt Zsigmond. TLA, Handschrift. Rechnungen der Oberösterreich Kammer und ähnliche aus dem 15. Jahrhundert. 131. 27 r. 1413. 06. 16. Június 26-án még oklevelet ad ki a városból. ALTMANN, *i. m.*, 544 sz. A bellunói krónika szerint hasonlóan tett június 28-án is. Cronache, *i. m.*, 61.

149 Luigi ALPAGO-NOVELLO: Enrico de'Scarampi vescovo di Belluno e Feltre (1404–1440). *Archivio Storico di Belluno Feltre e Cadore*, Anno 12, No. 72, 248. sz. Itt van a Basilica Santuario dei Santi Vittore e Corona, Zsigmond az egyik nap kilovagolt ide.

150 VERICI, *i. m.*, 96. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

151 Uo. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

152 ENGEL Pál–C. TÓTH Norbert, *i. m.*, 96. Giambatista Verici szerint Zsigmond már június 25-én a városban volt, hiszen ezen a napon már oklevelet adott ki Trtentóban. VERICI, *i. m.*, 2114 sz.; valamint: *ZsO.* IV, 786. sz. Kiadási hely nélkül. Hivatkozza: ALTMANN, *i. m.*, 540. sz. Egy firenzei követjelentés szerint Zsigmonddal június 26-án találkoztak a városban, aki másnap (június 27.) már el is utazott. A követek július 7-ig maradtak, majd elindultak Bolzano irányába, hogy ott várják az uralkodót. Hermann HERRE: *Die Beziehungen König Sigmunds zu Italien vom Herbst 1412 bis zum Herbst 1414*. Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken, 4(1901), 1–62., itt 57. A június 27-i elutazás nem valószínű, hiszen Zsigmond még 29-én is oklevelet adott ki a városból. *ZsO.* IV, 798. sz. Továbbá 30-án (ALTMANN, *i. m.*, XI, 548. sz., 549. sz.) és július 2-án (ALTMANN, *i. m.*, XI, 551. sz.) is.

II. Az isztiai hadjárat résztvevői[153]

Baracskai Loránd fia Loránd[154]
Bátori Péter fia János fia István[155]
Cillei Hermann[156]
Derencsényi János fia Imre[157]
Halápi Fekecs Miklós[158]
János prépost, alkancellár[159]
Leszteméri (Veres) János fia Imre[160]
Miklós vegliai püspök[161]
Nena-i Kolos Jakab fiai Ambrus és testvére Jeromos[162]
Rumi Imre fia Doroszló[163]
Ozorai Pipo[164]
Friedrich von Ortemburg[165]
Brunoro della Scala[166]
Tamásfalvai Illés Gergely fia György[167]
Ludwig von Teck[168]
Várdai Domokos fia Pelbárt[169]

153 Tudva, hogy nagyon kevés résztvevőt ismerünk név szerint, de érdekes lehet a felsorolás.

154 *ZsO.* VI, 1604. sz. 1418. március 8. Konstanz. Zsigmond oklevele.

155 *ZsO.* VI, 462. sz. 1417. május 23. Konstanz. Zsigmond oklevele.

156 Sanuto, *i. m.*, 877–878.

157 *ZsO.* IV, 160. sz. 1413. február 14. Valle vára melletti táborban. Zsigmond oklevele. Itt kapott adományt.

158 *ZsO.* IV, 158. sz. 1413. február 13. Valle vára melletti táborban. Zsigmond oklevele. Újlaki Imre macsói bán familiárisaként itt kapott adományt.

159 *ZsO.* IV. 159. sz. 1413. február 13. Valle vára melletti táborban. Zsigmond oklevele.

160 *ZsO.* VI, 2088. sz. 1418. június 25. Strassburg.

161 *ZsO.* IV, 271. sz. 1413. március 9. Muggia. Zsigmond oklevele. Frangepán Miklós zenggi comes követe volt. A király maga mellett tartotta az oklevél kiadásának napjáig.

162 *ZsO.* V, 886. sz. 1415. július 22. Bázel. Zsigmond oklevele.

163 *ZsO.* X, 1384. sz. 1423. november 13. Szentgrót. Zsigmond oklevele.

164 Kétséges.

165 Collezione di Joppi 688, 62 v. 1413. február 1.

166 Uo.

167 *ZsO.* V, 897. sz. 1415. július 26. Lausanne. Zsigmond oklevele.

168 De Franceschi, *i. m.*, 241.

169 *ZsO.* V, 893 sz. 1415. július 25. Bázel. Zsigmond oklevele.

Nógrády Árpád

ÉLESKŐ URA ÉS MACSKAKŐ ZSOLDOSAI

„Feudális anarchia" alulnézetből

Bécs város tanácsa 1454. március 30-án, egy szombati napon óvintézkedések sorát vezette be. A városkapukat lezárták, a tornyok őrségét megerősítették és többek közt elrendelték, hogy minden házban legyen kéznél egy-egy lándzsa. A riadalom oka az volt, hogy megérkezett Bécsbe a hír: Nabukodonozor Ankenreuter sok hadinéppel Csepregen van.[1] Mint látni fogjuk, a híradás, pontosabban a tanácsi rendelkezés, amely a rendszabályok okát Ankenreuter csepregi jelenlétével indokolta, nem volt teljesen precíz. Mégis az a tény, hogy a korszak egyik jó nevű zsoldoskapitánya csapatai élén hirtelen felbukkant a nyugati határszélen, nem csak a környékbeli városokból és a birtokos nemességből váltott ki érthető nyugtalanságot, hanem magát III. Frigyest is cselekvésre sarkallta. A császár, hogy Sopront és Bécs környéki javait egy várható csapástól megóvja, néhány kapitányát maga is fegyverbe hívta.[2] Csakhamar zsoldoscsapatok lepték el az utakat, és egy szemtanú állítása szerint Bécs falaitól sem volt tanácsos fél német mérföldnél messzebb távolodni. A következmények egy része a magyar történelemből is jól ismert. Hunyadi János országos főkapitány sietve a zsoldosvezér ellen vonult, és április derekán Ankenreuternek a csepregi erősségbe befészkelt csapatait ostrom alá vette.[3]

Nyolc hónappal később, 1454 novemberében majd ekkora vihart kavart, hogy Kanizsai Imre, I. Ulászló egykori vasi ispánja csapatai élén felvonult Sárvár alá, és családi fészkét Rozgonyi Rénold embereitől szabályos ostrommal visszafoglalta.[4] Sárvár a kisded V. László megkoronázása után kirobbant pol-

[1] Hartmann Joseph Zeibig: *Copey-Buch der gemainen stat Wienn 1454–1464.* Fontes Rerum Austriacarum (a továbbiakban: FRA), II/7, Wien, 1853, 3–6.

[2] Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* I. rész, 1–1–7, II. rész, 1–6. kötetek, 1921–1943, I/4, 62–63. Sopron védelmére a császár harmincnégy lovast rendelt: Házi, *i.m.*, I/4, 65.

[3] 1454. ápr. 12., Hunyadi oklevelének keltezésében: *"Datum in obsidione fortalicii Chepreg"* (DL 14815.)

[4] DL 15001.

gárháborúban – valamikor 1442 végén – került Rozgonyi János tárnokmester három fia, János, Osvát és Rénold birtokába, ám függetlenül attól, hogy a későbbi események milyen előzményeket sejtetnek, házasság útján lett a Rozgonyiaké. Pontosabban Rénoldé, aki Garai Dorottya – az 1433-ban eltávozott Garai Miklós nádor és Cillei Anna leányának – kezével annak javait is elnyerte. A feleség ugyanis – amellett, hogy az ország egyik legelőkelőbb családjából származott és Erzsébet királynét, valamint Cillei Ulrikot is unokatestvéreinek nevezhette – Kanizsai László özvegye volt,[5] és mint azt a következményekből sejteni lehet, a várat és az uradalom felét özvegyi jussként „vitte" magával az új házasságába.[6]

A „zavaros idők" e két epizódja nem ismeretlen a magyar történészek előtt.[7] Röviden és a történteket külön-külön tárgyalva többen is megemlékeztek már ezekről, ám különösebb érdeklődést egyik sem váltott ki. A két „ostrom" tágan értelmezett történetét, és némely, az események után egy évtizeddel akuttá vált következményét mégsem érdektelen újból felidézni. Egyrészt, hogy a cselekmény részleteivel is megismerkedjünk, s megtudjuk, mit keresett Ankenreuter Csepregen, és sikerült-e bevennie Hunyadinak a mezőváros területén emelt erősséget. Másrészt, hogy e viszonylag jól dokumentálható események révén legalább egy apró lépést tegyünk a 15. századi magyarországi zsoldosság gyakran emlegetett, de kevéssé ismert „intézményének" megismerése felé. Mielőtt azonban a szorosan vett tárgyra térnék, röviden ismerkedjünk meg a távolabbi előzményekkel is.

***

A fenti eseményeket kiváltó okok egyike Rozgonyi Sebestyén hazatérése volt. Sebestyén, familiájának abból az ún. idősebb ágából származott, amelynek hatalmát még nagyapja, Rozgonyi Simon, Zsigmond országbírója alapozta meg élete végén betöltött bárói méltóságával (1409–1414), majd három fia, Simon veszprémi, később egri püspök és I. Ulászló kancellárja, valamint if-

5 Engel Pál: *Középkori magyar adattár. Genealógia.* Arcanum adatbázis CD-ROM, Budapest, 2001. (a továbbiakban: Engel: Genealógia) Dorozsma nem. 4. tábla Garai (nádori ág) és Osli nem. 5. tábla Kanizsai.

6 A Rozgonyiak Sárvárt 4000 aranyforint erejéig közelebbről nem ismert okból zálogként birtokolták (l. DL 15055.). A zálogjogot a Kanizsaiak 1454, Sárvár visszaszerzése után sem kérdőjelezték meg, ami arra utal, hogy a Rozgonyiak Sárvárra formált jogát maguk is törvényesnek tekintették. Ezért okkal gondolható, hogy e négyezer arany Dorottya hitbérével kiegészített hozománya lehetett, és a zálogjog nem kapcsolódott a polgárháború történéseihez.

7 Az események részletesebb ismertetésére l. Belitzky János: *Sopron vármegye története.* I. kötet, Budapest, 1938, 842–843.; Érszegi Géza: *Sárvár története.* IV. fejezet, A középkor története, Magyar Millenium, 2000, 64–65.; Horváth Richárd: *Források a csepregi erősség középkori történetéhez.* Vasi Szemle, 60(2006), 427–435.

jabb István és György pozsonyi ispánok alatt teljesedett ki. Uralma utolsó évtizedében Zsigmond láthatóan a Simon-fiakat tekintette a korona legfontosabb oszlopainak az északnyugati határvidéken, és később a Szepességben is, ezért a királyság felszabaduló erőforrásait egymás után bocsátotta a kezükre. 1437-ben, a legfontosabb királyi javak összegzésekor már nyolc vár volt *pro honore* ifjabb István és György kezén, köztük Pozsony, Komárom, Szepesvár és Holics, kettő (Cseklész és Sempte) pedig zálogként. Pályájuk Albert, majd I. Ulászló alatt továbbra is felfelé ívelt, a várnai csatavesztés azonban – ahol Simon püspök is életét vesztette – azt egy csapásra derékba törte. Ifj. István még 1443-ban meghalt, György pedig láthatóan nem tudta betölteni a hirtelen ölébe hullott családfői feladatokat, így az István fiára, a fiatal Sebestyénre várt. Mátyás későbbi erdélyi vajdája kétségkívül alkalmas lett volna a szerepre, ám 1448-ban Hunyadi vesztes rigómezei csatájában török fogságba esett. Mire négy évvel később hazakeveredett, családi vagyonának és egykori hatalmának már csak a roncsait találta. Váltságdíja „elvitte" a cseklészi uradalom felét, gyengekezűnek bizonyult nagybátyja pedig a nagyszombati kapitányság és a pozsonyi ispánság mellett a család frissen szerzett három uradalmának egyikét, a Pozsony megyei *Éleskő* várát sem tudta megtartani. A vihar, amely 1453 októberétől egy éven át lázban tartotta a nyugati határvidéket, részben ez utóbbi miatt robbant ki.

Éleskő 1450 körül még jóval nagyobb birtok volt, mint a középkor végén. Uradalma ekkor kilenc települést számlált, területe pedig 30 000 hold felett járt.[8] Várát 1439-ben kapta adományba Alberttől ifj. Rozgonyi István, ám az jószerivel meg sem melegedett a kezén, máris Friedrich Grunbergnek, az ifjabb Stibor halála után a Rozgonyiak szolgálatába szegődött tapasztalt zsoldosnak engedte át. Formailag három évre, 1100 aranyforint kölcsön zálogaként, ám ténylegesen minden bizonnyal Grunberg és emberei elmaradt zsoldja fejében.[9] Az új birtokostól és fiaitól az uradalmat később a hírhedt katonabáró, Szentmiklósi Pongrác foglalta el, majd 1448-ban ő is zálogba vetette egyik emberének, Strázsai Skola Mátyásnak. Skola azonban 1452-ban elhunyt, és özvegye a várral együtt az időközben Strázsára költözött Nabukodonozor Ankenreuternak nyújtotta a kezét. Éleskőn még az özvegy várnagya és „bizalmasa" *(amicus),* Majtényi Pál parancsolt, amikor Sebestyén Hunyadi támogatásával a tényleges uralkodását megkezdő, és ennek demonstrálására Pozsonyba érkezett V. Lászlótól 1453 februárjában új adományt szerzett a várra. Egy ideig úgy tűnt, az oklevél kijárása nem lesz fölösleges. Majtényi ugyanis, bármilyen nexus fűzte is korábban az özvegyhez,

8 Tartozékainak felsorolására: DL 16772.

9 DL 13540.; DL 13544.; Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája.* (a továbbiakban: Engel: *Archontológia.*), I–II, (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5), Budapest, 1996, 308.

némi hezitálás után[10] jobbnak látta túladni rajta, ezért ékszereitől és ruháitól megfosztva kirakta a várból,[11] majd tárgyalásba bocsátkozott a Rozgonyiakkal, és október végén már hajlandónak mutatkozott rá, hogy hétszáz aranyforint és tíz hátasló fejében Éleskőt Márton-napkor (november 11.) Sebestyén és György kezeibe adja.[12] A hírre Ankenreuter mozgósított és megakadályozta a vár átadását. Ezután Pozsonyba ment, és december 13-án határtalan öntudattal a káptalan birtokait védelmébe vette.[13] Majd, hogy Sebestyén akciójáért elégtételt vegyen, különböző nációjú csapatai élén birtokai ellen vonult, és a következő néhány nap alatt Keresztúrt földig rombolta, Szencet pedig kifosztotta.[14] Mire Hunyadi V. László koronázásáról Prágából hazatért, Pozsony megyében szabályos magánháború várta.

A volt kormányzó érzékelte a veszélyt, amely Ankenreuter Éleskőn való megtelepedésében rejlett, egyelőre azonban a januári pesti országgyűléssel volt elfoglalva. A *congregatio* Konstantinápoly előző évi elfoglalásának megdöbbentő hírére, a fenyegetett szomszéd természetes reakciójával, mindenekelőtt egy, a török ellen indítandó sereg felállításáról döntött, amelynek élére Hunyadit állította. Hunyadi a képességeinek és ambícióinak egyaránt megfelelő kinevezés birtokában, és miután a pozsonyi tanács által bérelt harmincadok kérdését is tisztázta,[15] fegyverrel kívánta megoldani Éleskő ügyét. Úgy látszik, világos volt előtte, hogy Ankenreuter nem „magánzó" és egy, a háttérben meghúzódó hatalmasság szolgálatában áll, ezért az ellene való fellépéshez V. László hozzájárulását kérte. A király felhatalmazását, hogy a zsoldos mintegy másfél ezer főre becsült seregével belátása szerint végezzen, a jelek szerint még a tél végén

[10] Majtényi először nem a Rozgonyiaknak akarta átadni Éleskőt, amit nyilvánvalóvá tesz V. László 1453. március 29-én kiállított mandátuma, amellyel meghagyta a várnagynak, hogy követelései fejében Éleskőt csak Rozgonyi Sebestyénnek és Györgynek adhatja zálogba. (DL 44661.)

[11] *„receptis primitus omnibus rebus vestimentis argenteriis et aliis bonis eiusdem domine Veronice ipsam castro de eodem iniuste exclusisset et eiecisset, ac ipsam dominam Veronicam sed et eundem Nabuchodanosor Nankenreyter, maritum suum ipso castro Eleskw spoliasset"* (DL 15120.)

[12] *„iidem magnifici Georgius et Sebastianus de iamfata Rozgon nobis pro resignatione eiusdem castri Elesskw septingentos florenos auri puri et iusti ponderis necnon decem equos dare, solvere* [...] *teneantur"* (DL 14740.)

[13] DF 227000.

[14] *„Quod novissimis diebus transactis ac vicibus pluribus quidam Nabadanahuzar Ankenreyter de Strasa* [...] *adiuvatis sibi quampluribus diversarum nationum tam extraneorum, quam interiorum gentibus possessiones eorum* [...] *Keresthwr et Zempz vocatas* [...] *depredatus fuisset atque devastasset ipsam possessionem Kerezthwr insuper funditus comburendo atque ignis voragine consummendo potencia sua mediante."* (DL 14767.)

[15] DF 240302.

megkapta.[16] Március derekán már Nagyszombatban volt, és a hírek alapján okkal vélhette úgy, hogy csapataival és szekérvárával Ankenreuter ismét Szencre támad.[17] Hunyadi március 20-án érkezett seregével Szencre,[18] de a zsoldosvezérnek a településen nyomát sem látták. A következő napokban vélhetően Ankenreuter holléte után kutatva levelet küldött Pozsonyba és Pottenburgba, ám csak egy hét múlva derült ki, hogy a decemberben kifosztott mezőváros környékét messze elkerülve Ankenreuter Dévény alá szállt. Április 1-jén elfoglalta a révet,[19] átkelt a Moraván és Weiden érintésével Bécs alatt átvitte csapatait a Dunán, majd Csepregre vonult. (Emlékezzünk vissza: Bécs március 30-án zárta be kapuit, amikor Ankenreuter Dévénybe ért. A város óvintézkedései a zsoldosvezér „itineráriuma" ismeretében végre értelmet nyernek.) Hunyadi láthatóan nem igyekezett eléje kerülni. Somorján át jókora kitérővel előbb Győrnek vette az irányt, és csak a hónap végén vitte csapatait a Szigetközbe.[20] Április 1-jén már régi ellenlábasai, a Szentgyörgyi grófok birtokán, Óvár mellett ütötte fel hadi táborát,[21] és öt nappal később is innen szólította föl Veszprém megye nemességét a jobbágyportánként fél forint adó megfizetésére. Az események szempontjából oklevelének legérdekesebb információja, hogy azon relátorként Sebestyén unokafivére, Rozgonyi Rénold szerepel.[22]

Rénoldot, aki a polgárháború kitörésekor még unokafivéreihez hasonlóan I. Ulászló pártját támogatta, közismerten bizalmas viszony fűzte Cillei Ulrikhoz, V. László pártjának fejéhez, ezért valószínűleg nem is keltett különösebb feltűnést, amikor 1442 nyarán családja Zemplén megyei törzsbirtokait hátra-

16 *„Etiam ex parte ipsius Nankenreuter videtur serenitati nostre ipso regno nostro Hungariae eidem bene resisti posse, quum ipse Nankenreuter non plures quam equitatibus et expeditionibus (peditibus!) habeat quam XVI milia* [...] *tu cum tota diligentia ac tota et totius prefati regni nostre Hungariae potentia id facias quo mediante ipsius Nankenreuter voluntas et malignitas subito intercipiatur."* (Stephanus Katona: *Historia critica regum Hungarie. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata.* I–XLII, Pestini etc.. 1789–1809, VI/XIII, 983–984.)

17 Bejegyzés Pozsony város 1453–1454. évi számadáskönyvében (jan. 21.): *„Item eodem die mer I poten gen Wartperg auf kuntschaft, als man saget die veint waren do mit ainer Wagenpurg, dem hab ich geben XXI d."* (DF 277075./111. l.)

18 *„Item eodem die dem Paule der etban pey dem Ulreich Kromer gewesen ist den die herren hin ab gen Wartperg gesant haben pey der nacht zu dem herren Gubernator in potschaft mit aim ros dem hab ich geben XLII d."* (DF 277075./119. l.)

19 *„Item am mitichen noch Letare als der Ankelrewtter das urfar zu Teben in hat genomen der die veint besicht hat was dy begynnen dem hab ich geben* [...] *Item eodem die mer III poten gen Teben kuntschaft als der Ankkelrewtter do uber fur den hab ich geben allen mit einander XXI d."* (DF 277075./121. l.)

20 Hunyadi március 21–22-én lehetett Somorján – *„Item am phincztag noch Reminiscere als herr Stephan Gmaitl gefaren ist in die Schut zum Gubernator zu Sant Marein et den hat er geert mit IIc semmel die chosten – III fl. X d.* (DF 277075/107.) Március 28-án Győrből Pozsonynak írt levelében Hunyadi is említi, hogy a minap (*pridem*) Somorján volt. (DF 240280.)

21 *„in descensu nostro exercituali campestri prope villam Owar"* (DF 240282.)

22 DL 107946.

hagyva átállt Erzsébet királyné mellé.[23] Ekkor, mint láttuk, Sárvárra költözött, és ettől kezdve – felesége nagyhatalmú unokatestvérének, Cillei Ulrik grófnak pénzben és zsoldoscsapatokban testet öltött támogatását élvezve – egymás után foglalta el fivéreivel, Jánossal és Osváttal együtt az Ulászló-párti előkelők, elsősorban a Gersei Petők és a Marcaliak birtokait. 1443-ban „osztályos atyafiukat", Kanizsai Imrét is foglyul ejtették, Kanizsa várát pedig körülzárták. Az erősséget az Alsólendvai Bánfiak emberei felmentették ugyan, és valamikor az év végén Kanizsai Imre is kiszabadult, a Rozgonyi–Kanizsai konfliktus azonban csak elcsendesedett, de nem ért véget.[24] A Kanizsaiak kivártak, egyebet nem is tehettek, mert egykor öt váruradalomból álló nyugat-dunántúli úrságuk szinte semmivé lett. Ennek egy része a Rozgonyiakhoz vándorolt, akik ekkorra Sárvár mellé Kaput is megszerezték, hihetőleg Újlakitól; két váruk, Kismarton és Szarvkő pedig III. Frigyes és öccse, Albert herceg kezébe került.[25] Az első reménysugár, hogy Kanizsai Imre a család egykori fényéből visszanyerhet valamit, az 1446. évi, Hunyadit kormányzóvá választó országgyűlésen csillant meg. Az országgyűlési végzések értelmében a polgárháború során elfoglalt birtokokat eredeti birtokosaiknak vissza kellett adni. A döntés alól magukat a János-fiak sem vonhatták ki, ezért az országnagyok előtt kötelezték magukat, hogy a kapui és a sárvári uradalmakat visszaadják, ám végül a következő évben csak Kaput engedték át.[26]

Miután I. Ulászló Várnánál bekövetkezett halála után 1445-ben a rendek V. László koronázását elismerték és a „lengyel-párt" léte értelmét vesztette, a három Rozgonyi-fiú Hunyadihoz fűződő viszonya is kiegyensúlyozottá vált. Olyannyira, hogy a kormányzót nemcsak formálisan ismerték el, de annak politikáját számos alkalommal maguk is tevékenyen támogatták. Együttműködésük keretében Rénold részt vett Hunyadi 1446-ban III. Frigyes ellen Alsó-Ausztriába vezetett hadjáratában, és csapataival Rigómezőnél is megjelent. Osvát 1449-ben az országnagyok Giskra ellen küldött seregének volt a vezére, Lőrinc, a család Zemplén megyei törzsbirtokait igazgató negyedik Rozgonyi-testvér pedig, úgy látszik, mindvégig kitartott a kormányzó mellett. Ott is halt meg a seregében Rimaszécs falai alatt 1451-ben. Hunyadi maga is támogatta a néhai János tárnokmester fiait: 1447-től János erdélyi

23 Pálosfalvi Tamás: *A Rozgonyiak és a polgárháború (1440–1444)*. Századok, 137(2003), 912–918.

24 Pálosfalvi, *i. m.*, 918–920.

25 Engel: *Archontológia. I*, 342, 422.

26 1447. április 21-én már Kanizsai Imre kezén: Házi, *i. m.*, I/3, 267.; ősszel már a Kanizsai-familiáris Haraszti Tapán János a kapui várnagy. (DL 61600.)

vajdai, valamint Rénold és Osvát székely ispáni kinevezése nyilvánvalóan csak Hunyadi támogatásával történhetett meg.[27]

Mindezek ellenére is különösnek kellene tekinteni Rénold csatlakozását Hunyadi seregéhez, ha nem tudnánk, hogy székely ispáni méltóságát valamikor 1453 második felében elveszítette.[28] Leváltásának körülményei nem ismertek, egy apró utalás azonban sejteni engedi, mi történt. A vonatkozó forrás az 1454. évi országgyűlésen a fiatal V. Lászlót távollétében képviselő követek számára készült feljegyzés egyik sora. E szerint a követeknek Rénold ügyében *pro argento et officiolatu* is meg kell egyezniük a rendekkel.[29] Az *officiolatus* nyilván a székely ispáni méltóságot takarja, de mire utal a szövegben az *ezüst* említése? Bányajövedelmet jelent, vagy alatta átvitt értelemben 'készpénz' értendő? A roppant szűkszavú, és ennek megfelelően talányos emlékeztetőt szerencsére egy másik értesülés legalább valamelyest kiegészíti. Ez Hunyadi kancellárjától, az 1454 márciusában Prágából Bécs érintésével hazafelé tartó Sárói Pétertől származik. Sárói bécsi tartózkodása alatt találkozott Johann Reidel brassói plébánossal, és adta tudtára, hogy Rénold új székely ispáni kinevezését Hunyadi kieszközölte Prágában, és az erre vonatkozó levél nála van.[30] Mindebből világos, hogy Rénold elmozdítását az udvar kezdeményezte, azaz olyasvalami történhetett, ami kiválthatta Rénold régi patrónusa, Cillei Ulrik neheztelését. A neheztelés politikai természetű kellett legyen, és alighanem az előző évi, tíz kelet-magyarországi megyét érintő adószedés végrehajtásával lehetett összefüggésben. Közismert, hogy a király környezete Hunyadinak a korona jövedelmei felett gyakorolt szinte kizárólagos diszpozícióján változtatni akart. Ennek első lépéseként V. László Konrad Holzert, az osztrák hercegi jövedelmek kezelését ellátó korábbi *magister hubarum*ot tette meg körmöci kamaraispánná, és az érintett tíz megye adóját részint Holzer, részint Cillei utalványozása alá akarta vonni. A pénz jórészt annak a kisebb seregnek a költségeire kellett, amelyet Georg von Zeusenecker vezetésével az udvar a sárosi határvidéket rettegésben tartó kalandor, Axamith Péter ellen kívánt küldeni. A terv azonban az érintett megyék nagybirtokosainak ellenállásába ütközött.[31] Figyelemre méltó, hogy az ellenálló főurak között ott találjuk a király iránt közismerten lojális Pálóci László országbírót és Rénold testvérét, a másik székely ispánt, Osvátot is, aki mindennél világosabban majd

27 A vonatkozó adatokra elsősorban l. Pálosfalvi, *i. m.*; Engel: *Archontológia.* I–II. (a vonatkozó váraknál) és Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon.* Budapest, 1917., passim.

28 Engel: *Archontológia.* I, 194.

29 Ernst Birk: *Beiträge zur Geschichte der Königin Elisabeth von Ungern und ihres Sohnes König Ladislaus. 1440–1457 = Quellen und Forschungen zur Vaterländischen Geschichte, Literatur, und Kunst.* Wien, 1849, 246.

30 DF 246673.

31 Mályusz Elemér: *A magyar rendi állam Hunyadi korában.* (Különlenyomat a Századok 1957. évi számából.), Budapest, 1958, 72.

1457-ben, a Hunyadi-párt felkelése idején, Brassó elszánt védelmével mutatja ki V. László iránti hűségét. Valószínű, hogy Rénold is testvérével tartott, és az adó újabb külföldi zsoldoscsapatok fizetésére szolgáló felhasználását ellenezte. Mindenesetre őt és testvérét is leváltották, helyükre a székely ispáni méltóságba Hédervári Imre és Guti Ország János került.[32]

Akár sértettségből történt, akár a rokoni szolidaritás állította Rénoldot unokafivére mellé, az tény, hogy csatlakozott Hunyadi seregéhez és ezzel elindította a lavinát. Csepreg Sárvárral együtt ekkor már több mint egy évtizede volt Rénold kezén, és Ankenreuter választása – mint arról még lesz szó – nem találomra esett a Rábca-parti mezővárosra.

Hunyadi majd egy hétig táborozott Óvár mellett (április 5-én még ott volt),[33] azaz legkorábban 7-én érhetett Csepregre. Mintha bizonytalan lett volna, hogy Óvárról merre vonuljon tovább, jóllehet ekkorra – mint láttuk – már Bécsbe is elért a hír, hogy Ankenreuter Csepregen van. A környékbeli városok azonban ennél jóval többet tudtak. Tudták, hogy megerősítette a templom környékét *(machen die kirichen vest)*,[34] és a Sopron közelében fekvő Macskakő várából kapott erősítést. Úgy hírlett, emberei száma napról napra nőtt, és mire Hunyadi a mezőváros alá ért, a kismartoniak értesülései szerint Csepregen a főkapitányt már ezer, harcra kész zsoldos várta.[35] Hunyadi mindössze néhány napig maradt csapataival a mezőváros előtt, április 12-én – saját oklevelének keltezése szerint – még ostromolta.[36] Az eseményekről szinte semmit nem tudunk, a legfontosabb információt azonban Aeneas Silvius Piccolomini Siena tanácsához május 3-án írt levelének félmondata szerencsére közli. A későbbi pápa sorai arról tudósították a sienaiakat, hogy a kormányzó ugyan ostromzár alá vette a latrokat, ám serege az erősséget ostromgépek és ágyúk híján bevenni nem tudta.[37] Mivel az idő is sürgette, Hunyadi hamar belátta, hogy hirtelenjében összerántott csapataival a gyakorlott zsoldoskompániákkal szemben nem számíthat sikerre, ezért amilyen gyorsan érkezett, éppoly sietve távozott. Április 19-én már Nagyszombatban

32 Engel: *Archontológia.* I, 194.

33 DL 107946.

34 Pozsony levele Sopronhoz, 1454. március 25.: *„Als der edel Nabuchodonosor Nannkenreutter in neulich vergangen tagen mit ettbas ze rossen und fuessen hat gereist in di gegent umm euch und als wir vernemen auf der kirichen Scepran ain vestigumb haben gemacht."* (Házi, *i.m.*, I/4, 63.)

35 Pozsonynak írott 1454. március 20-i levelükben *„und wir sargen uns auch ser varin ir ist auch wol als bey tausenten und ziechent alletag täglerich mer zu im"* (DF 240277.)

36 *„Datum in obsidione fortalicii Chepreg"* (DL 14815.)

37 *„gubernator* [...] *obsidetque latrones nec expugnare potest, carens machinis" – Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini.* (FRA II. 68. Band.), (Hg. Rudolf Wolkan), III. Abteilung, Briefe als Bischof von Siena, 1. Band, Briefe von seiner Erhebung zum Bischof von Siena bis zum Ausgang des Regensburger Reichstages (23. September 1450–1. Juni 1454.), Wien, 1918, 472–473.

volt,[38] és két jóval nagyobb horderejű kérdés, Szentmiklósi Pongrác ügye, valamint Cillei Ulrikkal küszöbönálló egyezsége foglalkoztatta.

A kettő közül Szentmiklósi esete volt a kényesebb természetű. Pongrác Hunyadi régi szövetségese volt, ezért országszerte általános meglepetést keltett, amikor március közepén Hunyadi – alighanem tárgyalás ürügyével – Nagyszombatba hívta harcostársát, és ott egyszerűen lefogatta.[39] Pongrác a kezében lévő királyi várak ügyében került szembe Hunyadival. A főkapitány ugyanis az uralkodó nevében négy várat (Berencset, Óvárt, Sztrecsényt és Zsolnát) visszakövetelt Pongráctól, amiről az nyilván hallani sem akart. Végül két hónap huzakodás után Pongrác engedni kényszerült.[40] Hunyadi megkapta a várakat, Pongrác pedig „cserébe" megtarthatta többi királyi zálogbirtokát, és nem kellett lerombolnia Szentmiklóson emelt erősségét.[41] A Cilleivel folytatandó tárgyalások a gróf kezében lévő királyi várakra vonatkoztak. Hogy ezeket Hunyadi V. László „számára" a királyi jövedelmekből magához válthatja, arról még 1450 szeptemberében Pozsonyban egyeztek meg, és most a várak megszerzése a kormányzóhoz karnyújtásnyira került. A tárgyalások végül sikerrel zárultak, és június 13-án tizenháromezer aranyforintért Hunyadi átvehette Cillei embereitől Trencsént és még öt várat.[42] Hunyadi elégedett lehetett az eredménnyel, várainak száma alig három hónap alatt tízzel nőtt. Sikerére csupán egyetlen dolog vetett árnyékot: Éleskő várának és Ankenreuter megbüntetésének a kérdése.

A vár, amely eddig is a zsoldos kezében volt, ott is maradt. Hunyadi, akinek ideje és pénze sem volt az egyre akutabbá váló problémával foglalkozni, elfogadta, hogy Éleskő sorsáról egy, a felek által egyenlő számban választott nyolcfős testület határozzon, illetve ha ők nem járnak sikerrel, úgy Cillei döntsön. Ez egyenlő volt vereségének beismerésével, és régi híve, Rozgonyi Sebestyén érdekeinek feladását jelentette. Ankenreuter – legalábbis egy 1446. évi adat szerint – ugyanis Cillei-zsoldos volt,[43] a gróf pedig, mint azt

38 DF 240183.

39 A kassai bíró Bártfához írott március 28-i levelében: *„newe czeytung, dy wir haben zu Cascha, wy der Gubernator Pangraczin gefangen hat, wy sich seyn bruder wy seyn hauptman samelin in der lopt zu Sent Niclos dass zu schaden in das landt thwen wellen."* (DF 213422.). Hunyadi március 24-én Győrből már Pongrác és a város fokozott őrzését parancsolja meg visszatértéig a nagyszombati tanácsnak *„usque nostrum adventum civitatem sub maxima custodia tenere debeatis simulcum Pangracio et in dupplo vigilatores ad vigilandum"*. (DL 44724.)

40 Május 23-án már szabad. (DL 59454.)

41 V. László oklevele egész pontosan úgy rendelkezett, hogy Szentmiklóson emelt fortaliciumát Pongrác addig birtokolhatja, amíg bevezetést nem nyer Újvár és Nagyvár várakba, valamint tartozékaikba. A szóban forgó várak – illetve Nagyvár esetében a lerombolt falak (Engel: *Archontológia.* I, 373.) – a lengyel zsoldos, Komorowski Péter kezében voltak. (DL 94481.; DL 94482.)

42 A többi vár: Szucsa, Léva, Vágbeszterce, Újvár és Dobronya. (DL 81166.)

43 *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien.* (Red. Karl Uhlirtz), Wien. 1900, II, 3161. reg.

előre lehetett látni, kiállt saját emberének birtoklása mellett. Ankenreuter ügye minden bizonnyal egyik pontja lehetett a Cillei–Hunyadi szerződésnek, legalábbis erre utal, hogy a kettő gyakorlatilag egy időben történt. Ez derül ki a főkapitány június 15-i leveléből, amelyben már arról értesíthette Pozsonyt, hogy Ankenreuterrel megegyezett.[44] Rozgonyi Sebestyén pedig be kellett érje Hunyadi ígéretével: amennyiben nem tudja visszajuttatni a kezébe Éleskőt, úgy három éven belül egy másik, hasonló értékű várat szerez helyette, vagy négyezer aranyat fizet Sebestyénnek.[45] Hogy Csepreg visszaszerzésére Rénoldnak Hunyadi tett-e ígéretet, nem tudni. Garai László nádorhoz június 6-án írt levele, amelyben a volt kormányzó a szegedi országos gyűlés időpontjára tesz javaslatot, a Rozgonyiakat a nádor párthíveiként említi, ami arra vall, hogy nem, és a fejlemények is ezt erősítik.[46]

Csepreg ostroma ugyanis e ponton nem ért véget, mert a történtektől Kanizsai Imre és unokafivérei is vérszemet kaptak. 1453 őszén még harcban álltak Macskakő uraival, Wolfgang Gileissal és Konrad Weitracherrel.[47] Nem tudjuk mi okból, bár leginkább az tűnik valószínűnek, hogy Kapuvár néhány tartozékának birtoklása lehetett köztük a vita tárgya. Annál érdekesebb, hogy harcukhoz Rozgonyi János, Rénold testvére is küldött segítséget.[48] Mint láttuk, Kapuvár 1446-ban még Rozgonyi-kézen volt, ezért arra kell gondolni, hogy ezekre valami módon a két zsoldos is jogot formált, márpedig ez leginkább úgy történhetett, ha azokat nekik valamiképpen Rénoldék engedték át. Láttuk, hogy Ankenreuter csapatai Csepreg alól Macskakő urainak támogatásával verték vissza Hunyadi seregét. Azt is láttuk, hogy Ankenreuter Cillei Ulrik szolgálatában állt, és a gróf 1454 nyarán is fontosnak tekintette, hogy a zsoldosvezér hűségét biztosítsa, Rozgonyi Rénold pedig korábban Cillei-zsoldosok támogatásával alapozta meg nyugat-dunántúli hatalmát. Mindehhez tegyük még hozzá: korábban a Weitracherek is megfordultak már Ulrik gróf szolgálatában, Csepreget pedig 1453 őszén még bizonyosan Rénold uralta.[49] Végül, de nem utolsósorban, tudnunk kell, hogy Sopron megye kamara haszna jövedelmét, amely korábban a Rozgonyiak kezében volt, 1452-

[44] *„pridem dum inter nos et Ankereyter dispositio seu concordia facta fuit"* (DF 240299.)

[45] Hunyadi írásban vállalt kötelezettségét fia, Hunyadi László levele említi. (DL 15144.)

[46] *„ad omnes dominos, videlicet Nicolaum waydam, archiepiscopum Colocensem, episcopum Quinqueecclesie, Johannem de Korogh, dominos de Palocz ac dominos de Rozgon et alios fratres vestros, ad quos vestra dominatio consonum videretur, litteras vestras transmittatis"* (DL 81166.)

[47] HÁZI, *i.m.*, I/4, 35.

[48] *Uo.*, 37.

[49] Büki Dávid arra kéri Sopront, hogy egyezkedésük helyszínét Keresztúrról tegyék át Csepregre. Mivel Dávid a Rozgonyi familiáris, Büki Mankó János testvére, Keresztúr ellenben Kanizsai birtok, az ügy pedig a sárvári várnagyok árufoglalása, a kérésnek akkor van értelme, ha időpontjában – augusztus 10. – az még a Rozgonyiaké. (*Uo.*, 26.)

ben át kellett engedjék Cillei Ulriknak.[50] Mindezt figyelembe véve és az előzmények ismeretében Ankenreuter csepregi felbukkanását egyszerű rablókalandként aligha lehet értelmezni. A jelenségek leginkább életszerű magyarázatának így az látszik, hogy Ankenreuter, Gileis és Weitraher Rozgonyi Rénold tegnapi emberei voltak, akik alighanem elmaradt zsoldjuk miatt, amit „állami" jövedelem híján a Rozgonyiak többé nem tudtak fizetni, valamikor 1453 őszén felmondták uruknak a hűséget, a kezükre adott Rozgonyi javakból, mintegy biztosítékként, viszont nem vonultak ki, hanem Rénold ellen fordultak. (Nyilván ezért találjuk Rozgonyi János embereit 1453 őszén a Kanizsaiak oldalán Weitracherékkel szemben.) Mindezek ismeretében gondoljuk végig, hogyan történhettek a csepregi események. Ankenreuter, mint tudjuk, 1454. április elsején kelt át Dévényújfalunál a Moraván, hogy Csepregre vonuljon, ugyanakkor Pozsonyban március 25-én már tudták, hogy a zsoldos elfoglalta a mezővárost és megerősítette a templomot. A nyilvánvaló kronológiai ellentmondást leginkább úgy lehet feloldani, ha Csepregnek az újdonsült éleskői várúr által történt elfoglalását nem 1454 tavaszára, hanem korábbra, 1453 őszére, a zsoldosok feltételezett hűségfelmondásának idejére tesszük. Ez esetben az oklevelekben emlegetett erődítések elkészítésére is futotta idejéből, és április eleji csepregi „expediciója" is új értelmet nyer. Mivel Hunyadi március 25-én már Győrben volt, ellenben Ankenreuter ekkor még valahol Pozsony megyében, a lényeget tekintve nem a főkapitány követte a zsoldosvezért, hanem épp fordítva. Ankenreuter megvárta, míg Hunyadi seregével Győrbe vonul, majd amikor új szerzeményét biztonságban tudta, erőltetett menetben Csepreg felmentésére indult. Mivel Hunyadi majd egy hétig táborozott Óvárott, a zsoldos a Dunán túl megelőzte, és mire a volt kormányzó maga is a mezőváros alá ért, az erősséggel és Ankenreuter seregével találta szemben magát. A többit már tudjuk. Hunyadi április 12-én még Csepreg mellől keltez, és még aznap vagy másnap elvonult, két hónappal később pedig megegyezett Ankenreuterrel. Az események fentiek szerint vázolt értelmezése Rozgonyi Rénoldnak Hunyadi csepregi akciójában játszott szerepét is megnyugtatóan tisztázná. A méltóságából leváltott, kamara haszna jövedelmétől épp Cillei javára megfosztott, és tekintélyes anyagi erőforrás híján zsoldosait fizetni képtelen Rozgonyi – látva, hogy legjobb katonái fellázadnak, s kezükre kerítik a gazdag Csepreget – lépni kényszerült. Tudnia kellett, hogy Ankenreuterrel szemben Cilleitől nem várhat támogatást. Egyenes út vezette hát Hunyadi táborába.

Kanizsai Imre a jelek szerint felismerte a helyzetben rejlő lehetőséget, ami annál is könnyebben ment, mert a Weitracher név számára is ismerősen csengett.

50 Házi, *i.m.*, I/3, 350.

Martin Weitracher, alighanem Konrad Weitracher apja, ugyanis 1434-ben mint kismartoni várnagy még a Kanizsaiakat szolgálta. A Kanizsaiak familiáját valószínűleg Kanizsai László halála (1434) után hagyta el, és ezután lépett a Cillleiek zsoldjába és lett a grófok besztercei várnagyává.[51] Konrad a zavaros időkben, úgy látszik, mindenkit szolgált, aki megfizette, ezért apja korábbi urainak ajánlatát sem vetette meg. Amennyire a néhány töredékes adatból kihámozható, ez lényegét tekintve a következőképpen történt. Gileis és Weitracher embereit a Kanizsaiak felfogadják, ők pedig visszaszerzik nekik Sárvár várát. Mihelyt a Kanizsaiak birtokon belül lesznek, együtt felkeresik valamelyik közeli hiteleshelyet, és a Kanizsaiak „sikerdíjként" elzálogosítják nekik néhány Kapuhoz tartozó falujukat. Az eseményeket innen a következőképpen rakhatjuk össze. Az első lépés valószínűleg Rénoldé volt. Amint hírét vette, hogy Ankenreuter megegyezik Hunyadival és Weitracherék a támogatására már nem számíthatnak, vagyis a legerősebb figura „lekerül a tábláról", maga lendült támadásba. Ott ütött, ahol tudott, és amekkora az erejéből tellett. Június 8-án megostromolta és bevette Kígyókőt, a Kanizsaiakkal szövetséges Ostfiak castellumát, és élére Sitkei Gothárd fia Jánost helyezte.[52] Sitkei azonban csak rövid ideig élvezhette újdonsült státusát. Fél év múlva már a Kanizsaiak fogságában volt és birtokaiban idegen familiárisok ültek.[53]

Rénold támadása csak megerősítette a Kanizsaiak döntését a végső erőpróba mellett, ám azért, hogy a várható következmények felől biztosítsák magukat, a szegedi országgyűlésre menet megálltak Pécsett, ahol panasszal éltek Gileis és Weitracherrel szemben, azt állítva, hogy azok számos birtokukat elfoglalták és elpusztították.[54] Előadásuk igazát ma már nincs mód ellenőrizni, felvallásuk komolyságára ugyanakkor különös fényt vet, hogy a szóban forgó birtokok között azok is felbukkannak, amelyeket zálogszerződésükben majd Weitrachernek és Gileisnak maguk adnak át. Miután ily módon

[51] Cillei levelében, 1439. május 1.: *„fideli nostro nobis dilecto Martino Baytrahar castellano de Byztrycza"* (DL 12620.)

[52] Az eseményeket 1458-ből visszatekintve előadó Ostfia Ferenc az időpontot úgy határozza meg, hogy az öt évvel korábban, Hunyadi kormányzósága és Rénold székely ispánsága alatt történt. (DL 44906.) Engel a kormányzói cím alapján az eseményt 1452-re tette (Engel: *Archontológia.* 229, 364.j.). Hunyadit azonban a köznyelv a kormányzóságról történt lemondása után is szinte kizárólag *Gubernator*ként emlegette. (A városok például mindig így említik, l. 18., 20., 37., 39. jegyzetek!). Nyilván Ostfi is ilyen értelemben mondta kormányzónak, amikor panaszát előadta. Ezért helyesebb az oklevélben közölt öt évet elfogadni, főleg, hogy Ostfi még a napra is emlékezett. – Sitkei Jánost Sárvár ostroma kapcsán ejtették foglyul a Kanizsaiak, a Rozgonyiak panasza szerint a házában. Ez a *domus* pedig – legalábbis a Rozgonyiak szemszögéből – Kígyókő is lehetett. Hogy az Ostfiak ekkor a Kanizsaiak szövetségesei lettek volna, csak feltételezés.

[53] DL 102127.

[54] DL 14847.

mindent elrendeztek, a megfelelő pillanatra vártak, és ez az országnagyok péterváradi gyűlésének meghirdetésével jött el. Hogy Sárvár visszavételét ekkor kísérelték meg, nyilván abból a megfontolásból született, hogy Rénold, aki maga is jó katona volt, Péterváradon lesz, így nem irányíthatja a védekezést személyesen. A terv bevált, a macskakői zsoldoscsapatok pedig oldalukon a Kanizsaiak legjobb embereivel, Török Ambrus lékai várnaggyal és a Laki Kacorokkal visszafoglalták Kígyókőt, majd körülzárták Sárvárt. Rövid harc után és a várnagyok árulása következtében november 5. táján visszaszerezték a várat megbízóiknak.[55] Két héttel később Kanizsai Imre, László és Miklós Sopronban pedig kiállították záloglevelüket, amellyel ezerháromszáz aranyforint visszaváltási áron két birtokukat, a gazdag bortermelő Keresztúrt és Peresztegет Gileisnak és Weitrachernek engedték át.[56] A Rozgonyiaknak pedig maradt a tiltakozás.[57] Hunyadi az eseményeket közeli birtokai kapcsán élénk figyelemmel kísérő III. Frigyessel az év végén már azt közölhette, hogy Rozgonyi Rénold és a Kanizsaiak magánháborúja véget ért.[58] A győzelem pillanatában valószínűleg sem Weitracher, sem a Kanizsaiak nem gondolták, hogy közös akciójuknak egy évtizeddel később egy különös „közjáték" képében lesz még egy felvonása.

A „közjáték" eseményei Sopronban és környékén zajlottak 1464 késő nyarán és őszén. A város, amely a bécsújhelyi szerződés értelmében ekkor már egy éve Mátyás kezében volt, és élén kapitányi rangban Török Ambrus, a Kanizsaiak egykori familiárisa állt, augusztus 7-én kivételes fogott bíráskodásnak adott otthont. A fogott bírói testületet három arisztokrata, Szentgyörgyi és Bazini János gróf, Monyorókeréki Ellerbach Bertold lovászmester és Andreas Baumkircher pozsonyi ispán vezették. Augusztus 7-én azért ültek össze, hogy megnyugtatóan rendezzék végre Kanizsai Imre és Konrad Weitracher régóta húzódó viszályát. Kanizsainak ugyanis, mint a bírák előtt kiderült, régi adósságai voltak Weitracherrel szemben, amelyek együttesen több mint ezer aranyforintra rúgtak, ráadásul nála volt a zsoldos egyik nagy ágyúja, amit nem akart Macskakő urának visszaadni. A zsoldos követelését a fogott bírák azonban jogosnak találták, és kimondták, hogy Kanizsainak Weitracher számára az ezer aranyat ki kell fizetnie, ágyúját pedig nyolc napon belül Macskakőre kell szállítania. Az összeg kifizetésére Török Ambrus vállalt kezességet. Weitrahert pedig arra kötelezték, hogy a birtokában lévő két kárjegyzéket *(schadenbrief)*, amelyek csapatainak a Kanizsaiak szolgálatában bekövetkezett veszteségeit rögzítette, Georg von

[55] DL 15001.
[56] DL 88400.
[57] DL 14847.
[58] *Tudományos Gyűjtemény*. 1835, III, 43.

Pottendorfnak adja át, aki azokat majd Ebenfurtban őrzi.[59] Másnap, alighanem Weitracher Waclaw Wulcik társaságában, sértetlenségüket szavatoló menlevéllel és 85 főnyi kísérettel megérkezett Sopronba,[60] aranyak helyett azonban börtön várta. A soproni városkapitány ugyanis gondolt egy merészet, a két zsoldost, valamint embereiket lefogatta és Sopronban börtönbe zárta. A történet jól ismert.[61] A foglyok Macskakőn maradt társai Weitracherék azonnali szabadulását követelték, és megtorlással fenyegetőztek. Török Ambrus először hezitált, hogy mitévő legyen. Felmerült benne, hogy jó üzletet köt, és az előző évben még III. Frigyes zsoldjában szolgáló kapitányokat kiadja a császárnak. Frigyes augusztus 14-én már a Bécsújhelyig érvényes *salvus conductust* is megküldte Ambrusnak, ám a városkapitány végül jobbnak látta, ha eláll tervétől.[62] A városi tanács értetlenül állt az esemény előtt, ezért miheztartás végett azonnal követeket küldtek mindenekelőtt a királyhoz Budára, valamint Szentgyörgyi Jánoshoz. A gróf volt közelebb. Székhelyén, a Moson megyei Óváron érték utol, azonban augusztus 11-én adott válaszában nem volt sok köszönet. Közölte ugyanis velük, hogy egyék meg, amit főztek. Török Ambrus hitszegő módon cselekedett, és mivel e galádság az ő tudtuk nélkül nem történhetett meg, ő nem segít a városon, ellenben azt fogja tenni, amit a becsülete diktál.[63] A legnagyobb csalódás azonban Budán érte a küldöttséget, amely láthatóan azt gyanította, hogy az események hátterében maga a király áll. Az uralkodót azonban már nem találták Budán. Ekkor már Szond táján járt Boszniába tartó seregével,[64] így aztán csak Szilágyi Erzsébettől és a királyi tanács(?) néhány otthon maradt tagjától *(retten)* igyekeztek megtudni – a jelek szerint kevés sikerrel –, hogy Weitracherék

59 A korabeli zsoldoscsapatok szolgálatuk alatt emberben, állatban és fegyverzetben bekövetkezett mindennemű veszteségét az őket felfogadó személy, illetve testület (pl. város) állta. A bekövetkezett károkat minden ütközet, ostrom stb. után összeírták és pénzben kifejezett értékét tételesen megállapították. Ez volt a *schadenbrief* vagy *schadenlist,* amit a zsoldon felül a „munkáltató" köteles volt a csapat *(rota)* fejének *(rotmeister, hauptman)* megtéríteni. A kárjegyzékek örökösen vita tárgyát alkották, mert a zsoldos mindig igyekezett kárát felnagyítani, az őket alkalmazó hatalmasság emberei pedig azt kicsinyíteni. Weitrachernek nyilván azért kellett a birtokában lévő két kárjegyzéket Pottendorfernek átadnia, hogy később ne „javítgathasson" rajtuk.

60 Michael BEHEIM: *Buch von den Wienern.* (Hg. Th. G. VON KARAJAN), Wien, 1843, 365–367. („*Wie Kaczenstein zerbrochen wart*" c. vers.)

61 HÁZI Jenő: *Macskakő vára.* Soproni Szemle, 16(1962), 332–340.; MOLLAY Károly: *Macskakő–Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440–1465).* Soproni Szemle, 17(1963), 122–135.

62 DL 88401.

63 HÁZI, *i.m.,* I/5, 134.

64 Augusztus 14-én volt Szondon, szeptember 22-én már a Száva mellett állt. Horváth Richárd szíves közlése.

lefogatása vajon a király akaratából történt-e.[65] Míg Sopron követei megjárták Budát, Török Ambrus is belátta, hogy foglyait előbb-utóbb el kell engednie, ezért megegyezett velük, és szeptember 13-án vagy 14-én szabadon engedte őket. Szabadulásuk árát azonban magasra srófolta: Weitrachernek el kellett engednie a Kanizsaiak Ambrus kezességvállalása mellett fizetendő adósságát, és ezen felül még fizetnie kellett ezer aranyat, valamint átadnia Ambrusnak Macskakő várát.[66] Wulcik díját pedig kétezer aranyban szabta meg.[67] A korábban Frigyesnek oly sok bosszúságot okozó erősség a következő néhány hét alatt valóban megsemmisült, – úgy látszik Török Ambrus romboltatta le soproni kőművesekkel – a macskakői incidens utolsó fordulata mindazonáltal még hátravolt. Mátyás hazaérkeztével következett be.

A király, Frigyes császárral ellentétben, a macskakői „latrok" elfogatását a legkevésbé sem tartotta üdvözlendőnek, és nem sokkal az után, hogy visszatért Budára, s a részleteket Szentgyörgyi János előadásából megismerte, ennek látványos kifejezését is adta. Török Ambrust vasra verve távolította el Sopronból, javait pedig a polgárokkal zár alá vetette.[68] Ambrus hónapokkal később szabadult, és kegyelemlevelét csak egy évvel később, kosztolányi hadjárata során volt hajlandó kiállíttatni Mátyás. A király eljárása rövid magyarázatot igényel, amit annál is inkább meg kell tenni, mert a korábbi szakirodalom Macskakő várát és a körülötte zajló eseményeket a középkori feudális anarchia mintapéldájának tekintette. A korabeli források *latrones, malefactores, brüder, veindt,* olykor *heretici* kifejezései azonban ne tévesszenek meg bennünket. Az így emlegetett „latrok", miként a macskakőiek is, egytől-egyig jól képzett, harcedzett zsoldoskompániák voltak, és azok az oklevelek, amelyekben elítélően szerepelnek, ellenfeleik tolla nyomát őrzik. Frigyes császár macskakői ügyekben kiállított okleveleinek frazeológiája ékes példája ennek. A „macskakői latrok" zöme a Habsburgok örökösödési háborújában 1463 elején még Albert herceget szolgálta (Macskakő Grafeneck-féle ostromára is ezért került sor),[69] ám egyikük, nevezetesen Hag, márciusban visszatért a császár hűségére.[70] Albert herceg 1463 végén bekövetkezett váratlan halála után a költséges háborúskodás azonban hirtelen okafogyottá vált, és a természeténél fogva is zsugori csá-

65 *„Item IIII gulden dem Michel Leinbatter gan Offen zw des kunigs müetter, und den retten van weg(en) des Wetracher wir westen nit, obs unssers herren gnaden gescheffi wer oder nit, das der hawpman handelt."* (HÁZI, *i.m.*, II/4, 239.)

66 DL 88403.; DL 88404.

67 BEHEIM, *i. m.*, 367.

68 HÁZI, *i.m.*, I/5, 163–4, 153.

69 1463. február 7., a feladatuk Mödling védelme. (Joseph CHMEL: *Urkunden, Briefe und Acktenstücke.* FRA II/2, Wien, 1850, 125.)

70 *„der Franz vom Hag und die soldner synd mit dem keyser vertragen"* – 1463. március 22. Stefan Schenk levele Albert brandenburgi őrgrófhoz. (*Adolf* BACHMANN: *Briefe und Acten zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Friedrichs III.* FRA II/44, Wien, 1885, 503.

szár mind öccse, mind saját zsoldosai javát fizetség nélkül szélnek eresztette, azaz lényegében rászabadította kompániáikat az osztrák–magyar határvidékre. A jobbára cseh–morva ajkú „testvérek" *(brüder)* erre egymás után mondták föl Frigyesnek a hűséget *(Absage)*,[71] és úgy boldogultak, ahogy tudtak. Weitracher először a harmadik fivér, Habsburg Zsigmond szolgálatába állt,[72] Tirol hercege azonban néhány hónap alatt felhagyott azzal, hogy Albert linzi örökébe lépjen. Ekkortájt kezdenek a „csehek" csapatostul felbukkanni Macskakőn. Sopron és környéke értetlenül állt „inváziójuk" előtt, és tömeges jelenlétüket éppúgy nem tudta mire vélni, mint a késői századok történésze. Mivel forrásaink csak kapitányaik nevét közlik, ám csapataik létszámát nem, a macskakőiekkel kapcsolatban fennmaradt néhány adat (amely szinte kizárólag a seregnyi zsoldos által okozott károkat rögzíti) okkal keltett a szemlélődőben olyan képet, hogy az oklevelek csupán egy nagyobb csapat martalóc emlékét őrzik. A kapitányok névsora[73] azonban minden kétséget eloszlat e kérdésben. Waclaw Wulcik, Bavor von Janovitz, Nikolas Luzitsky és Frantisek Hag a korszak meghatározó *hauptmannjai* voltak. Nevük Bécsben és a bajor herceg udvarában éppúgy ismert volt, mint Budán. Miután néhány dühödt hangú tiltakozó levelet intéztek Sopron városához, a forrásokból hirtelen eltűnnek. Az okot is tudjuk: továbbvonultak. Szentgyörgyi János gróf egyik leveléből pedig arra is fény derül, hova: fivére, Szentgyörgyi Zsigmond gróf táborába, aki a csehek kompániáival kiegészült bandériuma élén csatlakozott Mátyás seregéhez, hogy aztán királya oldalán harcoljon Boszniában.[74] Macskakő vára 1464-ben tehát nem a *feudális anarchia* színtere volt, hanem a török ellen mozgósított királyi had kétségkívül nehezen kezelhető zsoldoscsapatainak – középkori forrásainkban sajnos alig tetten érhető – egyik *vidéki gyülekező helye*.

Csepreg ostromának és Sárvár bevételének jó néhány hipotetikus elemet is tartalmazó rekonstrukciója végén a történet két főhősének további sorsáról kell még röviden szólni. Ankenreuter az események után még tizennégy évet élt, Éleskőt holta napjáig birtokolta. V. László halála után Mátyás szolgálatába állt, 1459-ben Rozgonyi Sebestyénnel együtt a királyi sereg főkapitánya.[75] Mindez ugyanakkor nem gátolta abban, hogy a magyar király mellett Albert herceg oldalán is küzdjön III. Frigyes ellen. 1460-ban Alberttől zálogjogon megkapja a Linztől délre fekvő Seisenburg várát. 1468-ban III. Frigyes parancsára Ruprecht von Wallsee kiostromolja a várból és foglyul ejti. Talán a fogságban is halt meg,

71 Weitracher és egy, a magyar és osztrák forrásokból egyaránt jól ismert társa, Heinrich Smikauszky például 1464. február 26-án. (HÁZI, *i.m.*, I/5, 101.)

72 *Uo.*, 118.

73 *Uo.*, 132–133.

74 A levélben említett Albert talán a több forrásban is felbukkanó zsoldossal, Albert Tosskoval lehet azonos. (*Uo.*, 128.)

75 DF 240443.

1468. október 20. előtt.[76] Weitracher további éveiről jóval kevesebbet lehet tudni. Miután 1464. szeptember közepén kiszabadult és Macskakőt Török Ambrusnak átadta, a Duna bal partján fekvő Schweinbart erősségébe költözött. A Bécs előtt elterülő birtok a Kuenringeké volt, és Weitracher Georg von Kuenringtől vette meg valamikor a 1460-as évek elején.[77] 1465. június 16-án 2245 aranyforinttal említik Konrádot abban a nevezetes jegyzékben, amely a zsoldosvezérek III. Frigyessel szemben fennálló követeléseit írja össze.[78] Úgy látszik, hogy 1471 végén halt meg, mert 1472. január 8-án a császár már Tellesbrunnban lévő kicsiny hűbéréről rendelkezik.[79]

FÜGGELÉK

Rozgonyi Sebestyén királyi főkapitány számára Eperjesen toborzott zsoldoscsapat fegyverzetének és első zsoldrészletének jegyzéke. 1458. június 8. (DF 228795. – Eperjes város levéltára 311.)

A tárgyalt Csepreg és Sárvár körüli harcokban szereplő zsoldoscsapatok fegyverzetéről, etnikai és társadalmi összetételéről semmi közelebbit nem tudunk. A középkori Magyarország forrásadottságai mellett ez bármily sajnálatos, éppúgy a dolgok természetes rendjének kell tekintenünk, mint azt, hogy Mátyás *fekete seregének* létszámát, ha egyetlen adat erejéig is, udvari történetírója Antonio Bonfini elbeszéléséből ismerjük. Ezért tarthat megkülönböztetett figyelemre számot az, a fent vázolt események után mindössze négy évvel keletkezett rövid összeírás, amely 36 királyi szolgálatba fogadott zsoldos fegyverzetéről és „származáshelyéről" nyújt áttekintést. A forrás a történetünkben csupán epizódszerepet játszó báró, Rozgonyi Sebestyén királyi főkapitány 1458 tavaszán északkelet Magyarországra, a frissen királlyá választott Hunyadi Mátyással szembefordult zsoldoskapitányok ellen vezetett hadjárata kapcsán jött létre. Eperjesen állították össze 1458. június 8-án, négy-öt nappal az után, hogy Rozgonyi Sárospatak alól Gálszécs és Jászó érintésével győztes serege élén a városba érkezett.[80]

[76] A Seisenburgra vonatkozó adatok: Benedikt Pillwein: *Geschichte, Geographie und Statistik des Erzherzogthums ob der Enns.* 1843. passim. – Halálának dátumához: l. DL 16772.

[77] Gottfried Edmund Friess: *Die Herren von Kuenring. Ein Beitrag zur Adelsgescichte des Erzherzogtums Oesterreich unter der Enns = Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich.* Wien, 1874, 222, CXXVII. (964. reg.)

[78] Joseph Chmel: *Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. romanorum regis (imperatoris III.).* Auszug aus dem k.k. geheimen Haus- Hof- und Staatsarchive zu Wien befindlichen Registerbüchern vom Jahre 1440–1493, Wien, 1838, Anhang nr. 129.

[79] Friess, *i. m.*, CXXV. (946. reg.)

[80] Tóth-Szabó Pál: *A cseh-huszita mozgalmak története Magyarországon.* Budapest, 1917, 420–421.; *A zichi és vasonkeoi gróf Zichy család idősb ágának okmánytára I-XII.* (szerk. Nagy Iván, Nagy Imre, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál), Pest, Budapest, 1871–1931, X, 16–17.

A 15. századi Magyarországon száz- és százszámra készültek ilyen és ehhez hasonló mustrák, és ezeket kivétel nélkül két okból vetették papírra. Egyrészt mert a szolgálatba fogadás első lépéseként a toborzást végző személy mindig összeíratta, hogy milyen felszereléssel vesz megbízója parancsából zsoldba egy-egy kompániát. Az összeírás elsősorban nem a megbízó számára felfogadott csapat harcértékéről átadott igazolásként szolgált, jóllehet ily módon is hasznosíthatták. Összeállítására mindenekelőtt azért került sor, mert a megbízónak (jelen esetben a magyar királynak) nem csupán katonái zsoldjáról és ellátásáról kellett gondoskodnia, de a zsoldosok szolgálatában bekövetkezett kárát is meg kellett térítenie. A másik ok, ami miatt az efféle jegyzékek megszülettek az volt, hogy a zsoldoskatona felfogadása a 15. századi Közép-Európában bevett gyakorlat szerint általában kétheti zsold kifizetése mellett történt.

Az egyetlen félbehajtott papírlap négy oldal terjedelmű registrum, néhány egyéb bejegyzés mellett, a felfogadott csapat fegyverzetét és első zsoldjegyzékét tartalmazza. A néhány sorában áthúzott, e részeken nehezen értelmezhető összeírást szerzője némettel kevert latinnal jegyezte le, a számokat római jegyekkel írta.

A felfogadott személyek fegyverzete

Az összeírás figyelemre méltó sajátossága, hogy abban jól láthatóan nem egy komplett csapat *(rota)* felfogadásáról van szó, hanem a jelek szerint klasszikus toborzásról. Erre utal, hogy a jegyzék szerint a „csapatnak" nem volt vezetője *(rotmeister),* a három szekérvezetőt (?) nem számítva minden tagja egyformán fél forint zsoldban részesült, és mindössze egyetlen állópajzsos *(pawez)* gyalogost számlált. A registrum szerint egyedül neki volt kardja, meglepő ellenben, hogy rajta kívül mindössze még egy személynél jegyeztek föl egy vélhetően kisebb pajzsot *(clipeus).* Ugyanakkor két fő kivételével – az egyik az előbb említett *pavesner*, Jorg Klein volt, a másik bizonyos Szécs Ágoston, akit íjjal *(arcus)* vettek jegyzékbe – minden szolgálatra jelentkezőnek volt számszeríja, igaz két esetben a zsoldosok rossz vagy törött fegyverrel jelentkeztek szolgálatra. Sisakot, páncélt senkinél nem említettek, ezért különösen meglepő, hogy a csapat Kanal András nevű katonája egy sisakot *(leppka)* és egy mellvértet *(brostblech)* is átvett. Jóllehet a jegyzék nem említi, vélhetően éppúgy a várostól vette ezeket kölcsön, ahogy 1449-ben is a város kölcsönzött 35 puskát *(hantbuxen)* 21 zsoldosnak.[81] Nyilván nem ő volt az

[81] Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára.* Szeged, 1931, 335. (DF 228716.)

egyetlen, aki a csapatból így tett, ezért leginkább arra gondolhatunk, hogy a társai kölcsönvértjeit és sisakjait egy másik eperjesi jegyzékben írták össze.

A kifizetett zsold összege szembetűnően alacsony. Az összeg legfeljebb egy heti fizetségnek felelt meg, oka nem ismert.

A csapat tagjainak „származása" és „lakhelye"

Ha hihetünk az összeírt nevük tanúságtételében, úgy a csapat tagjai etnikailag sokszínű társaságot alkottak: lengyel, cseh/morva/tót, német és magyar katonák jelentkeztek Rozgonyi Sebestyén seregébe. (A vezetéknév és keresztnév formában írt nevek alatt felsorolt zsoldosokat – mint Somosi Benedek, Hajnal András vagy Bárány Mihály – tekintettem magyar ajkú katonáknak.) Lakhelyüket vizsgálva elsősorban Sáros megyei településekről jöttek: Eperjes, Gergelylaka, Kissáros, Kisszeben, Komaróc,[82] Lapispatak, Salgó, Sáros, Sebefalva, Somos, Szentmihály. Ők alkották a csapatnak mintegy a felét. Néhányan Abaújból (Kassa, Csontosfalva) és Zemplénből (Szécs, Sztropkó) érkeztek és egy Budai vezetéknevű személy is felbukkan köztük. A települések listáját átfutva csábító lehetőség arra gondolni, hogy a felfogadott zsoldosok elsősorban városias környezetből jöttek. A megállapítás akkor is helytállónak látszik, ha tudjuk, hogy Csontosfalva, Gergelylaka és Salgó mindössze néhány portából álló apró falvak voltak.[83]

1.v.
Nomina stipendiariorum conscripta feria quinta[84] *in octava Corporis Christi Anno domini etc. LVIIIa*

Mathe Radkay	habet b[allistam][85]	pro fl. I clipeum I
Balasch	habet ballistam	pro d. IIc
Antal Kusch Sarus	habet ballistam	pro d. IIc
Gergel Statknecht	habet ballistam	pro d. IIc
Peter Komarocz	habet ballistam	pro d. IIc
Kleyn Thomas	habet ballistam	pro d. IIIc
Jacub Polak	habet ballistam	pro d. IIc

82 Komaróc esetében a Nagyidától DNY-ra felvő Komaróc (*Abaúj m.*) is szóba jöhet.

83 Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* Új Történelmi Tár 2, Budapest, 1989, 48. (Alsókoksómindszent = Csontosfalva – 4 porta); 123. (Gergelylaka – 8 porta); 134. (Salgó – 6 porta, illetve Úszsalgó – 19 porta velemelyike).

84 A szó elé fölülről beszúrva: *sexta.* 1458-ban az ünnep nyolcada csütörtökre esett. A dátum alapján így helyesen *quinta.*

85 A *'b' (ballistam)* rövidítést a továbbiakban külön megjegyzés, illetve jelölés nélkül oldom fel.

Gregorysch Czeci	habet ballistam	pro d. IIc
Mertin Stropker	habet ballistam fractam	
Demian Komorocz	habet ballistam	pro d. IIc
Peter Kamorocz	habet ballistam	pro d. Ic
Hanus Bartusch	habet ballistam	pro d. IIc
Gal Magasch	habet ballistam	pro d. IIc
Jorge Caschay	habet ballistam	pro d. IIc
Miclosch Budin	habet ballistam	pro d. Ic
Somossy Jorg	habet ballistam	pro d. IIc
Marton	habet ballistam	pro d. Ic
Jacap Tczay	habet ballistam	pro d. Ic
Andrasch Gerglak	habet ballistam	pro d. Ic
Andreas Kyndernei[86]	habet ballistam	pro d. Iic
Zentmihal Peter	habet ballistam	pro d. Ic
Balasch Dyak	habet ballistam	pro d. Ic
Balasch de Sarus	habet ballistam	pro d. Ic
Janusch Kwz Sarus	habet ballistam	pro d. Ic
Augustinus Jecz	habet arcum	
Kleyn Jorg	habet pawcz, glad	
Barany Mihal	habet[87]	
Jorg Schalgo	habet ballistam fractam	
Andirko	habet ballistam malam	
Albert Dyak	habet ballistam	pro d. IIIc
Pasch Miclosch	habet ballistam	pro d. IIc
Janusch Dyak	habet ballistam	pro d. Iic
Gergel	habet ballistam	pro d. Ic
Demeter	habet ballistam	pro d. Iic
Mihal von Czebin	habet –	

86 Bizonytalan olvasat.

87 A sor áthúzva.

2.r.
Off hern Sebastian von Rozgon

Item vor V junghunner[88]	d. XV
Item Czyrner[89]	concessit VI hwnnlein post[90]
Item vor I hazen	d. XXV concessit iudex
Item vor salcz	d. VX
Item vor aschleich	d. III concessit[91]
Caspar Schuster dedit	d. XIIc LXXXII
vor haber	fl. II d. XXXIII
Herrn las kenn Czebin	d. VI
Janus Tczontofalw[92]	fl. i.
Albert[93] Dyak	fl. i.
Raschay Miclos	fl. i.
Johannes Dyak	fl. i.
Raschay Miclos	fl. i.
Demetrius Komorocz	fl. i.
Gregorius Lapispatak	fl. i.
Augustinus Zeecz	fl. i.
Gal Magasc	fl. i.
Kaschay Jorg	fl. i.
Somos Jorg	fl. i.
Somos Benedec	fl. i.
Peter Komarocz	fl. i.
Peter alter Komarocz	fl. i.
Demian Komarocz	fl. i.
Mathee Radkay	fl. i.
Antal Kwssarus	fl. i.
Janusch Kuschsarus	fl. i.
Merten Savpeter?	fl. i.

88 A sor a következő hét sorral együtt áthúzva.

89 Tehetős eperjesi polgárcsalád a 15. században. (L. például Czirner Gáspár özvegyének végrendeletét, 1495. január 1., aki többek közt 20 aranyforintot a Szent Miklós templom szárnyasoltárára, 7,5 hold földet pedig a városi ispotályra hagyott: DF 229081. (Iványi, *i. m.*, 1931, 17.)

90 Az áthúzott sor vége nem olvasható.

91 Előtte többszörösen áthúzott olvashatatlan szó.

92 Csontosfalvával (*Abaúj m.*, ma Valaliky – Koslany) látszik azonosíthatónak.

93 A név előtt: 'C'.

Thomas Czebin	fl. i.
Andrasch Gergerlak	fl. i.
Peter[94] Zenthmihal	fl. i.
Hanus Bartusch	fl. i.
Bwday Miclosch	fl. i.
Balasch Kwssarus	fl. i.
Marton Schebefalwa	fl. i.
Jacup Polak	fl. i.
Gregor Polak	fl. i.
Schalgo Jorg suo socio	fl. i.
Czay Jacap	fl. i.
Michel von Czebin	fl. i.
debet venire ad Regiam Maiestatem[95]	

2v. [és 1r.][96]
Nomina stipendiariorum
f[eria] quarta post Corporis Christi
Currus

Mathee Radkay habet ballistam pro fl. I	
Nag Laslo cum socio	Symon Kwrschner[97]
Kleyn Marten	Cantas Miclosch[98]
Miclosch	
Haynal Andrasch	
Barany Mihal[99]	
Gergel Statknecht	
Jacap Tczay	
Kanal Andrasch recepit leppka, brostblech[100]	
Jorge Melczer	
Janusch Statknecht[101]	

94 A név előtt áthúzva: *Thomas*.
95 Az oldal alján, elkülönülten az előtte álló névsortól.
96 A félbehajtott lap két külső oldalát a jegyzék szerzője széthajtva, egyetlen oldalként használta.
97 A sorban szereplő mindkét név áthúzva.
98 A sorban szereplő mindkét név áthúzva.
99 A név áthúzva.
100 Vö. Iványi, *i. m.*, 1931, 758.
101 A név áthúzva.

Antal Kuscharus	
Zenmihal Gergel Metterans	
Philipp Kusch Mathias	
Andreas Kynderuen	

Currus ducentes

Mathias Zleziger Schadwer	fl. I
Symon Kwrschne	fl. I.
Bexe Lorencz	non
Wariasch Mihal	fl. I.
Jorg Smyschsinak cum socio	

Fedeles Tamás

INFORMÁCIÓÁRAMLÁS ÉS HADELLÁTÁS A 15. SZÁZAD VÉGI MAGYARORSZÁGON

A középkori hadtörténeti kutatások hagyományosan meghatározó részét alkotják a fegyverekre, hadiszerekre, azok előállítására, valamint az utánpótlás szállítására vonatkozó vizsgálódások.[1] Ezek alapján magától értetődő, hogy a legújabb középkori hadtörténeti enciklopédia szócikkeinek jelentős része tárgyal hasonló kérdéseket.[2] A magyar szakirodalom a kezdetektől, ugyancsak kisebb-nagyobb intenzitással tárgyalja e témakör különböző aspektusait.[3]

1 Néhány munka, természetesen a teljesség igényét nélkülözve: Hans DELBRÜCK: *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte.* 4. Theil, Berlin, 1920.; Wendelin BOEHEIM: *Handbuch der Waffenkunde.* Graz, 1966. (reprint); Gerhard KURZMANN: *Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder.* Wien, 1985. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten Bd. 5.); Günter DÜRIEGL: *Wehrhafte Stadt.* (Das Wiener Bürgerliche Zeughaus), Wien, 1986.; Volker SCHMIEDTCHEN: *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, taktik, Theorie.* Weinheim, 1990.; Kelly DEVRIES: *The Use of Gunpowder Weaponry by and against Joan of Arc During the Hundred Years War.* War and Society, 14(1996), 1–15.; Kelly DEVRIES: *Medieval Military Technology.* Toronto, 2003. (reprint); Kelly DEVRIES–Robert D. SMITH: *Medieval Weapons.* (Weapons and Warfare), Santa Barbara, Denver, Oxford, 2007, 143–209.; Brian Todd CAREY: *Warfare in the Medieval World.* Barnsley, 2007.

2 *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology I–III.* (ed. Clifford J. ROGERS), Oxford, 2010.

3 Ezek közül említhető többek között a következők: TÓTH Zoltán: *Mátyás király idegen zsoldosserege.* Budapest, 1925.; IVÁNYI Béla: *A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* Hadtörténelmi Közlemények, 27(1926), 1–36, 125–166, 259–289, 393–419.; ZARNÓCZKI Attila: *Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában.* Hadtörténelmi Közlemények, 103(1990), 31–65.; ZARNÓCZKI Attila: *Mátyás király katonái.* Budapest, 1992.; PÁLOSFALVI Tamás: *Nikápolytól Mohácsig 1396–1526.* Budapest, 2008. (Nagy csaták); B. SZABÓ János: *A mohácsi csata.* Budapest, 2006.; KUBINYI András: *Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt.* = KUBINYI András: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete.* Budapest, Argumentum, 2007, (a továbbakban: KUBINYI, 2007a), 50–56.; KUBINYI András: *Magyarország déli határvárai a középkor végén.* (a továbbiakban: KUBINYI, 2007b) = KUBINYI, 2007a, 71–78.; NÓGRÁDY Árpád: *Pozsonyi gyalogosok Mátyás seregében.* (Egy zsoldoscsapat fegyverzetének jegyzéke 1466-ból) = *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás-kori Magyarországon.* (szerk. VESZPRÉMY László), Budapest,

Jelen tanulmányban mindössze egyetlen, ám igen jól dokumentált hadjáratot kívánok az információáramlásra és a logisztikára súlypontozva vizsgálni. Az ominózus expedícióra 1494 novembere és 1495 márciusa között került sor. II. Ulászló király (1490–1516), megelégelve az ellene mozgolódó Újlaki Lőrinc boszniai herceg és szövetségesei visszaéléseit, fegyverrel kényszerítette a lázadókat engedelmességre. A király hadvezérei ostrom alá vették a hűtlenséggel vádolt rebellisek várait, kastélyait, amelyek sorra kapituláltak.[4] A különböző hadmozdulatokról, várostromokról a kortárs krónikás, Antonio Bonfini lendületes és adatokban gazdag beszámolót készített,[5] a témánk szempontjából legfontosabb információkat mégis a korunkra maradt királyi számadáskönyv kiadási tételei között találjuk.[6] Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hadjárattal kapcsolatos okleveleket, *missiliseket* sem.

***

A hadműveletek összehangolása, a mozgósítások, valamint az utánpótlás zavartalan biztosítása elképzelhetetlen a megfelelő információs csatornák működtetése nélkül. A katonai vállalkozások esetében hasonlóképpen kulcsfontosságú volt az ellenség hadi potenciáljának, mozgásának minél pontosabb ismerete, azaz a felderítés. Napjaink információs társadalmában – elsősorban a világhálónak köszönhetően – hihetetlen mennyiségű információ zúdul ránk másodpercenként; e nézőpontból szemlélve pedig nem is különös, ha az átlagember számára esetleg a fél évezreddel korábbi információcsere intenzitása meglepőnek tűnhet.[7]

2008, 193–200.; VESZPRÉMY László: *Haditechnikai újítások és kéziratok Zsigmond környezetében.* = Uő: *Lovagvilág Magyarországon.* Budapest, 2008, 187–202.

4 A katonai vállalkozás monografikus feldolgozása: FEDELES Tamás: *A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1494–1495).* Szeged, 2012. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Jelen tanulmány az idézett munka egyik fejezetének rövidített változata.

5 Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei.* (ford. KULCSÁR Péter), Budapest, 1995, 992–1000. Ez alapján tudósított részletesen a hadjáratról Istvánffy Miklós is krónikájában: ISTVÁNFFY Miklós: *Magyarok dolgairól írt históriája.* Tállyai Pál XVII. századi fordításában, I/1, 1–12. könyv,. (sajtó alá rendezte BENITS Péter), Budapest, 2001, (Történelmi Források I.), 84–92.

6 A számadáskönyve jelzete: OSZK Cod. Lat. Medii Aevi 411, kiadása: Johann Christian v. ENGEL: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer.* I, Halle, 1797, 17–181.; A hadjáratra vonatkozó részek bilingvis kiadása: FEDELES, *i.m., 2012*, 176–222.

7 A középkori információáramlást Párizs példáján keresztül mutatta be Novák Veronika példaértékű munkáiban. NOVÁK Veronika: *Gyanús viszonyok. Megengedett és tiltott kommunikáció a középkor végi Franciaországban.* Aetas, 17(2002), 4, 29–51.; NOVÁK Veronika: *A tudás forrása: hivatalos kihirdetés és nem hivatalos kommunikáció a középkori Párizsban.* = *Információáramlás a kora újkorban.* (szerk. Z. KARVALICS László, KISS Károly), Budapest, 2004, (Információtörténelem), 20–46.; NOVÁK Veronika: *Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén.* Budapest, 2007. (Információtörténelem)

Egy-egy hadjárat megtervezése, előkészítése minden korban jelentős diplomáciai munkát jelentett, de az információcsere e hivatalos változata mellett a háborús felek minden eszközt igénybe vettek a legújabb hírek megszerzése érdekében. Az ellenfél és (a valós vagy potenciális) támogatóinak, szövetségeseinek kifürkészése, a kémkedés természetesen a korai időktől kezdve lényeges volt a szemben álló felek számára.[8]

Az Újlaki elleni katonai fellépés során is mindvégig fontos szerepet játszottak a kémek *(exploratores)*,[9] akik szolgálatukért anyagi ellenszolgáltatásban részesültek. Az akció megindítása előtt Újlakra küldtek egy felderítőt, majd a vár elfoglalását követően több kémet is útra bocsátottak „versus ducem Laurentium".[10] Miután sorra estek el a lázadó főúr Dráván túli várai, Vas megyében lévő castruma, Németújvár lett a fő bázisa. Szelő Antalt ezért azzal bízták meg, hogy bizonyos dolgok kifürkészése miatt *(pro exploratione certorum negotiorum)* menjen az említett várhoz.[11] Újlaki egyik legfontosabb szövetségese Szapolyai István nádor volt, aki ugyan nem vett részt a belháborúban, ennek ellenére a király és tanácsadói – kellő körültekintést tanúsítva – hírszerzőket menesztettek irányába, akik a herceggel együtt őt is folyamatosan megfigyelték.[12] A rebellis főúr további meghatározó párthíveinek, támogatóinak mozgása, tervei sem maradhattak ismeretlenek a király és hadvezetése előtt, így felderítőket indítottak Kövendi Székely Jakab, Szécsi Miklós, Ellerbach János és Baumkircher György felé.[13] Mindannyian jelentős nyugat-magyarországi birtokokkal rendelkeztek, így az udvar számára lényeges szempont volt egy nagyobb háborúskodás megelőzése a Habsburg-területekkel határos országrészben. Hasonlóképpen preventív lépésnek tarthatjuk a Grácba és Bécsbe induló kémek tevékenységét.[14]

8 A középkori magyar kémkedést ismereteim szerint mindössze egy ismeretterjesztő jellegű munka vonatkozó alfejezete tárgyalja önállóan. Ez azonban nem több a csekély mennyiségű adat felsorolásánál, amint a szerző ezt elöljáróban meg is jegyezte. *A kémkedés története I.* (szerk. Pilch Jenő), Budapest, 1998. (reprint)

9 A katonai felderítést végzőkre a korabeli francia forrásokban az *explorator* és a *coureur* szavak fordulnak elő. Novák, *i.m.*, 2007, 68.

10 Engel, *i.m.*, 1797, 62–63.

11 *Uo.*, 66.

12 *„exploratores, qui ad ducem Laurentium et d(omin)num palatinum semper iverant"*: *Uo.*, 43. Ulászló egyik legfontosabb tanácsadója, Bakóc Tamás fő- és titkos kancellár püspöki székhelyéről, Egerből indított folyamatosan kémeket a nádor irányába. 1494 karácsonyán a püspökség számadáskönyvében a következő tétel szerepel: *„Barnabam Magnum misi ad explorandum versus Cassoviuam, Saaros, etc. super pallatino"*. 1495 januárjában is több alkalommal kémeket menesztettek *„ad partes superiores"*, tehát a felvidéki birtokain tartózkodó Szapolyaihoz. *Bakócs-codex* vagy: *Bakócs Tamás egri püspök udvartartási számadó-könyve 1493-6. évekről.* (közli. Kandra Kabos), Eger, 1888, (Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez II. kötet III. füzet.), 414–415.

13 Engel, *i.m.*, 1797. 63.

14 *Uo.* 64.

Az uralkodó által megbízott *exploratorok* mellett a két nyugat-magyarországi város, Sopron és Pozsony is folyamatosan új hírekkel látta el az udvart. Korunkra maradt II. Ulászló említett településekhez intézett, azonos napon kelt egy-egy levele, amelyben arra kérte magisztrátusaikat, hogy az ellene szőtt lázadás miatt fokozottan őrködjenek, s valamennyi új hírt késedelem nélkül közöljék Pogány Péter pozsonyi ispánnal.[15] A Sopronnak címzett *missilisben* a király egyértelműen – a rebellis Újlaki vélelmezhető Habsburgok általi támogatását szem előtt tartva – hangsúlyozta, hogy a Németországból vagy más területekről érkező újságokat továbbítsák azonnal emberéhez, hogy ő is mihamarabb értesülhessen azokról.[16] A *civitas*ok közti kölcsönös információcseréjében szintén felbukkant a lázadó herceg ügye, amely nyilvánvalóan élénken foglalkoztatta a határ menti közösségek lakóit. Pozsonyt arról tájékoztatta Sopron polgármestere és tanácsa, hogy a herceg güssingi és rákosi népeivel kapcsolatos leveleit egy regiszterbe foglalva elküldték Pogány Péternek, egyúttal pedig azt kérték, ha Újlakiról vagy jobbágyairól új hírek jutnak el a szomszédos város polgáraihoz, hasonlóképpen informálják őket.[17] A két település fokozott érdeklődése érthető, hiszen nyilvánvalóan káros lett volna számukra egy nagyobb határ menti összetűzés.

Vélhetőleg nem volt alaptalan a király gyanúja a pártütők és I. Miksa német király (1486–1519) kollaborálása tekintetében, amely nem lett volna előzmények nélküli.[18] A Habsburg uralkodó ugyan alulmaradt a Mátyás halálát követő trónharcokban Ulászlóval szemben, de azt követően is figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, továbbra is kapcsolatot tartott ottani „híveivel". E tekintetben az egyik kulcsszemély az 1490 nyarán Miksához pártolt Székely Jakab volt,[19] aki magyarországi birtokait is megtartva első kézből szerzett információkat, amelyekről folyamatosan referált, sőt magyar párthívei érdekében a német királynál is interveniált.[20] A másik mé-

15 Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban DF), 1495. január 26.: DF 204 029. (Sopron); DF 240 785. (Pozsony)

16 *„Preterea, si que novitates emerserint aut ex Alemania sive ex quacunque parte, statim dies noctesque fideli nostro egregio Petro Pogan, comiti Posoniensis, curetis significare, ut ipse nos possit similiter superinde festinantissime avisare, ut sciamus et possumus et nos in tempore rebus nostris providere."* (DF 204 029.)

17 1495. január 11.: DF 240 783.

18 A herceg és Miksa korábbi kapcsolatára l. FEDELES Tamás: *Az 1494/95-ös királyi büntetőhadjárat indítékai. = Aktualitások a magyar középkorkutatásban.* (szerk. FONT Márta, FEDELES Tamás, KISS Gergely), Pécs, 2010, 277–294, itt: 281–284.

19 Pártváltására és 1492-ig ívelő pályafutására l. PÉTERFI Bence: *Kövendi Székely Jakab († 1504) pályája. Magyarországi szakasz (1472–1491).* Budapest, 2010, (Kézirat), különösen 46–53.

20 Österreichisches Staatsarhiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofkanzlei Maximiliana (a továbbiakban: HHStA Max), 1 Konv. 8. Nr. 16[r-v] (= DF 258 417.); NEUMANN Tibor: Békekötés Pozsonyban – Országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492) II. *Századok,* 144(2010), 293–349., itt: 335.

dium ifj. Vitéz János veszprémi püspök, Miksa elkötelezett híve, úgyszintén minden fontos dologról értesítette a Habsburg udvart.[21] Reinprecht von Reichenburg stájer főkapitány, a magyar ügyek egyik szakértője is szállította a híreket királyának. Ő állandó összeköttetésben állt a Miksával szimpatizáló magyarokkal, mindenekelőtt Újlakival. Fiához írt egyik levelében az ominózus hadjártról is beszámolt. Tudósítása szerint Miksa „magyar híveinek segélykérése eljutott a római királyhoz, egészen Antwerpenig".[22] Miksa részéről teljesen reálpolitikai célt szolgált az Újlakival való kapcsolattartás, hiszen a herceg egy jelentős nyugat-magyarországi erősséget, Németújvárt és a hozzá tartozó uradalmat tartotta kezében, amely pedig Miksa jövőbeni esetleges magyar akciójában fontos támaszpontként is szolgálhatott volna.[23] Ulászló hírszerzése összességében jól működött, így az sem maradhatott rejtve előtte, hogy Lőrinc „Ausztria területén erős sereget gyűjtött".[24]

A megfelelő szintű tájékozódáson túl fontos volt, hogy a király hadjárattal kapcsolatos intézkedései, parancsai mielőbb eljussanak a címzettekhez. Ennek megvalósítása a korabeli viszonyok között a királyi futárok *(cursor)*, levél- és hírvivők *(portatores literarum)*, küldöncök *(delatores)* feladata volt, akik szolgálatukért – a kémekhez hasonlóan – fizetséget kaptak.[25] A számadáskönyvben található tevékenységükre vonatkozó számos adat idézése helyett itt mindössze a jellemző ügytípusokat tekintem át, egy-egy példával illusztrálva.

Egy expedíció sikerének alapvető feltétele, hogy megfelelő létszámú és felszereléssel rendelkező csapatok végezzék a hadműveleteket. A király – tanácsadóival és kapitányaival folytatott konzíliumot követően – mozgósító

[21] 1495. április 10-én kelt levelében, az eseményt követően két héttel, tájékoztatta Miksa egyik tanácsosát a magyar király és Lőrinc herceg közötti békekötésről és egyéb ügyekről. Sonnevend Gergely: *Ifjabb Vitéz János veszprémi püspök.* = *Veszprém reneszánsza 2008.* (szerk. Kilián László, Rainer Pál), Veszprém, 2008, 117–157–158 (8. sz.).

[22] *„Reinprecht schrieb seinem Sohn, der König nehme (János) Kiszhorváth und dem Lorenz Ujlaky, die Maximilian anhingen, ihre Schlösser mit Gewalt weg; zudem drangen die Hilferufe seiner ungarischen Anhänger bis zum Römischen König nach Antwerpen."* Roland Schäffer: *Reinprecht von Reichenburg (1434–1505). Feldhauptmann und Landeshauptmann der Steiermark. Die steirische Landesverwaltung um 1500.* Bd. 1–2, Habilitationsschrift an der Universität Graz, Manuskript, 1981, 163–164.

[23] *Uo.*

[24] *„exercitu valido in finibus Austrie comprato":* Antonius de Bonfinis: *Rerum Ungaricarum decades.* Tom. IV, Pars. I, (ed. Iosephus Fógel, Béla Iványi, Ladislaus Juhász), Budapest, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XV.), V.5.2 (264). Fordítása: Bonfini, *i.m.*, 1995, 997.; Istvánffy Miklós annyival egészítette ki Bonfinit, hogy Lőrinc és szövetségesei Bécsben és Stájerországban gyalogosokat és egyéb katonákat fogadtak szolgálatukba. Istvánffy, *i.m.*, 2001, 90.

[25] Soltész Gyula: *Az 1494. és 1495. évi királyi számadások művelődéstörténeti vonatkozásai.* Budapest, 1905, (Művelődéstörténeti Értekezések 18.), 101. Az elnevezésekre l. Engel, *i.m.*, 1797. passim.

parancsokat adott a báróknak, prelátusoknak, vármegyéknek és a városoknak, hogy az utasításban foglaltak szerint személyesen vezessék vagy küldjék a kért kontingenseket a kijelölt helyre.[26] Cobor Mártonhoz azzal a paranccsal bocsátottak útra egy levélvivő követet *(nuntius)*, hogy sietve vezényeljen a királyi felséghez zsoldos katonákat *(stipendiarios conductos)*. A nándorfehérvári bánokhoz, a kalocsai érsekhez, a zágrábi és a váci püspökhöz menesztett futárok kézbesítette levelekben Ulászló a címzettek hadi népét kérette magához.[27] Pozsonytól pedig 100 jól felszerelt gyalogost kért, amint fentebb említettem.[28] A király mellett a hadjárat főkapitánya, Drágfi Bertalan erdélyi vajda hasonló tárgyú utasítást intézett Baranyához, amelyben meghagyta, hogy a megye gyalogos és lovas hadi népe vonuljon Kaposújvár ostromához.[29]

Itt említem meg, hogy néhány, a lázadók támogatását tiltó mandátumra is vannak adatok. Egy alkalommal Grác, Laibach, Celje és Radkersburg kapitányaihoz írt leveleket Ulászló annak érdekében, hogy akadályozzák meg a Lőrinc herceg őfelsége elleni hadsereg toborzását. Sopron, Vas, Zala, valamint számos felvidéki megyéhez – a nádorhoz való csatlakozást tiltandó – hasonló tartalmú levelet kézbesítettek.[30]

A király és kísérete állandó kapcsolatban állt az egyes csapatok kapitányaival, így a futárok, küldöncök híradásai révén rövid időn belül értesültek az aktuális hadmozdulatokról. Egy-egy apród jelentette Ulászlónak, hogy Vingárti Geréb Péter megostromolta Garát, Csernát, Darnócot és Bakvát, s hasonló módon jutott el az udvarba Szata megvételének híre is.[31]

Különösképpen fontosak a fegyverek és hadiszerek szállításával kapcsolatos információk, hiszen a sokféle felszerelés, hadianyag transzportja, célba juttatása és folyamatos pótlása minden hosszabb katonai akció elengedhetetlen feltétele. Ennek hatékonyságát alapvetően az adott geográfiai környezet, s az ezen alapuló közlekedési infrastruktúra, valamint az időjárási körülmények befolyásolják.

Az expedíció során megvívott várakat, kastélyokat az ismert szárazföldi utakon könnyen meg lehetett közelíteni. A szerémségi és Valkó megyei erősségeket legkönnyebben a Buda–Belgrád hadiútról lehetett elérni, bizonyosan ezt használták a fővárosból induló királyi kocsisok. A Nándorfehérvárról, Szabácsról és Temesvárról érkező lőporszállítmányokat is könnyen el tudták juttatni Újlakra a kiépített utakon. A Bácson tartózkodó uralkodó kíséretével és az ott állomásozó csapatokkal az atyai révnél kelt át vélhetőleg a Du-

26 A Mátyás-kori mozgósításokra l. Kubinyi, *i.m.*, 2007b.
27 Engel, *i.m.*, 1797, 64–65, 99.
28 DF 240 782; DF 240 784.
29 DF 260 543.
30 Engel, *i.m.*, 1797, 61, 63, 104.
31 *Uo.*, 64, 67, 69.

nán, majd a belgrádi hadiúton érkezett Újlakra. A további Dráván túli objektumok is problémamentesen megközelíthetőek voltak Valkó, Délnyugat-Baranya és Körös útjain keresztül, a pozsegai havasok érintése nélkül. A királyi sereg egy része Gorbonok ostroma után valószínűleg Zákánynál kelt át a Dráván, ahol Somi Józsához csatlakozva Körmend irányába haladva érte el Németújvárt. Az ostrom alá vett Kaposújvár elérése minden irányból kedvező volt, figyelembe véve a Dél-Dunántúl sűrű középkori úthálózatát.[32] Igen jelentős volt a hadianyag-szállítás tekintetében a Duna biztosította vízi útvonal is, amelyre alább részletesen kitérek.

Röviden érintenünk kell az időjárási viszonyokat is. A vállalkozás késő ősztől kora tavaszig zajlott, amely időszak nem mondható kedvezőnek a katonai akciók szempontjából. Magától értetődő, hogy az általában csapadékos őszi hónapok, valamint a téli időjárási körülmények jelentősen lassíthatják a csapatmozgásokat és a szállítást. Újlak elfoglalásáról szóló tudósításában jegyezte fel Szerémi György, miszerint szigorú téli időben vívták meg e várat.[33] Az kétségtelen tény, hogy a király csapatai valóban december derekára foglalták el az erősséget, de sajnos az akkori időjárásról további források nem tájékoztatnak. Más adatokat is felhasználva úgy tűnik azonban, hogy 1494–1495 tele nem volt különösebben csapadékos.[34] Noha néhány alkalommal subákat vásárolt a kincstár, de – tekintve a decemberi és március eleji időpontokat – ebből még nem következtethetünk az ekkor megszokottnál hidegebb klímára.[35]

A fegyverek és a muníció célba juttatására szárazföldi és vízi utakat egyaránt igénybe vettek. Az eszközöket döntően Budáról vitték a felvonulási területre, így a Dunán, a folyás irányában közlekedő hajókkal olcsóbban tudták a kívánt helyre eljuttatni az ágyúkat és alkatrészeiket, valamint a további felszerelést. Ugyanakkor arra is van adatunk, hogy a folyón felfelé vontatták a hadiszerekkel

32 GLASER Lajos: *A Dunántúl középkori úthálózata.* Századok, 63 (1929), 128–167; 257–285.; CSÁNKI Dezső: *Körösmegye a XV. században.* Budapest, 1893. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből XV/12.); CSÁNKI Dezső: *Magyarország Történelmi Földrajza a Hunyadiak korában.* PC CD-ROM (Arcanum) (a továbbiakban: CSÁNKI CD); *Történelmi Világatlasz.* Budapest, 1991, (a továbbiakban: *Atlasz*), 114–115.

33 SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról.* (ERDÉLYI László fordítását átdolgozta JUHÁSZ László, a bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta SZÉKELY György), Budapest, 1979, 57.

34 1494 és 1495 kapcsán Réthly Antal sem említi, hogy szokatlanul hideg tél lett volna. 1495-re vonatkozóan Sopronból hoz egy adatot, miszerint száraz és hideg év volt, majd azzal egészíti ki az információt, hogy közepes szőlő- és gabonatermés volt, gyümölcs viszont kevés. RÉTHLY Antal: *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig.* Budapest, 1962, 58.

35 December 2-án 16 rókaprém bundát könyvelt el a kincstartó, amelyeket a király után küldtek Újlakra. 20-án az ott tartózkodó puskások famulusai számára utaltak ki pénzt subavásárlásra. Március 2-án egy, a Kaposújvár ostrománál holmiját elvesztő cseh harcos kapott subára pénzt. ENGEL, *i.m.*, 1797, 63, 101, 106.

megrakott vízi járművet.[36] A nagyobb bombardákat részekre szerelve tették hajóra, s ott láncokkal, kötelekkel rögzítették. Egy ízben öt, egy másik alkalommal pedig 17 hajós *(nauta)* szállította az ágyúkat. Ez utóbbi esetben két hajón helyezték el a hadiszereket Marienwerderi Jakab királyi ágyúmester instrukciói alapján, majd vele és familiárisaival együtt Újlakra úsztatták azokat. Karancsi György, a pesti hajósok céhmestere negyedmagával Mohácsra szállított lőport; Demeter mester pedig három emberével vitt ágyútalpakat. Négy hajós a hadiszerek mellett a Pécsett rendezendő lándzsajátékhoz *(ad hastiludendum)* szükséges felszereléseket juttatta el Mohácsig.[37] A fegyverekkel együtt gyakorta azok kezelői is hajón utaztak, amire szintén találunk példát.[38]

A szárazföldi utakon szekereket vettek igénybe. Több esetben találkozunk budai szekeresekkel *(curriferi, vectores curruum)*, akik lőport, köveket fuvaroztak. Ugyancsak ők juttatták el Budáról Ozorára a muníciót és az egyéb szükséges eszközöket. A király szekérvivői egy esetben 18 nagy fát vontattak az ágyúkerekek számára.[39] Szintén királyi kocsisok vitték Lőrinc herceg Újlakon tartózkodó édesanyját és holmiját három társzekéren Palota várába.[40] Az ágyúk számára külön ágyúszekereket is készítettek *(currus bombardarum)*, így igavonó jószágokkal vontathatták a kívánt helyre azokat. Ehhez kötelek, láncok, istrángok, csigák, fapallók és egyéb szerszámok tucatja is szükséges volt. Egy ilyen alkalmatosság mozgatásához egy alkalommal 100 istrángot vásároltak az igavonó lovak számára.[41] A 15. század második felében Burgundiában látták el elsőként *lafettá*val (ágyútalppal) és kerekekkel az ágyúkat, amelyek jelentősen megkönnyítették mozgatásukat.[42] E technikai újítások hamarosan széles körben elterjedtek, amit a jelen hadjárat is igazol. Jakab tüzérmester megbízásából készítettek kis és nagy ágyúkerekeket a budai kocsigyártók, Csúron pedig három kovács vasalta az offnicák kerekeit.[43]

A bandériumokban harcolók tisztjeik révén jutottak járandóságukhoz, akik meghatározott számú lóra kaptak fizetést. Készpénzt, valamint posztót utaltak ki a kincstárból részükre, de sem élelmiszer-, sem pedig (lovaik számára) takarmányellátásban nem részesültek. Mindebből az következik, hogy a tiszteknek kellett az alájuk beosztott katonák és állataik ellátásáról, felszereléséről gondoskodni.[44] Számadáskönyvünk adatai is megerősítik Kubinyi

36 *„per Danubium ut sursum ducat"*: *Uo.*, 105.
37 *Uo.*, 99, 101, 104–106.
38 *Uo.*, 51.
39 *Uo.*, 62–63, 104, 106.
40 *Uo.*, 62.
41 *Uo.*, 99.
42 Delbrück, *i.m.*, 1920, 40–41.; Schmiedtchen, *i. m.*, 1990, 202–204.; DevRies, *i.m.*, 2003, 158.
43 Engel, *i.m.*, 1797, 100, 107.
44 Kubinyi 2007a, 42.

Andrásnak a Mátyás-kori seregellátással kapcsolatosan tett, az imént röviden summázott megállapításait. Ezek közül lássunk néhány példát! Az Újlak ostromához 100 gyalogossal érkező Nagy Ferenc számára 500 forintot adtak posztó vásárlására.[45] A Cobor fivéreknek 500 gyalogos felfogadására és posztóra egyaránt 1000-1000 forintot küldtek.[46] Haraszti Ferenc számára 300 lovasra fizetett a kincstartó Bars megye adójából 300, míg Móré György számára 200 lovasra Heves megye adójából 200 forintot.[47]

A csapatok ellátása kapcsán érdemes még néhány dolgot érinteni. Az élelmiszer és takarmány biztosításának egyik módja az volt, hogy a szükséges termékeket útközben megvásárolták, de bőven akad arra is példa, hogy a katonák egyszerűen az útjukba kerülő falvak jobbágyaitól „szerezték" be a szükséges készleteket, azaz rekviráltak.[48] Jelen hadmozdulatok során egy alkalommal értesülünk a királyi csapatok fosztogatásáról. 1495 februárjában a Somogy megyei Kakonya jobbágyai kérték földesuruktól, hogy a királyi sereg által *(per turbas regie maiestatis)* okozott károk miatt az adófizetést későbbre halaszthassák.[49] A több hónapos hadjárat során biztosan több hasonló ügy is előfordult. A királyi tüzérek esetében annyi kiegészítést tehetünk, hogy ők az esetek nagy részében fizetésük mellett a királyi konyhán étkezhettek.[50] A Kaposújvár ostromához érkező királyi kocsisok és lovaik Papd faluban részesültek több héten keresztül ellátásban.[51]

Végezetül pedig a király és szűkebb kíséretének mozgását, valamint az expedíció során logisztikai központként (is) működő településeket tekintem át. Az uralkodó mindvégig a hadműveletek közelében tartózkodott, így itineráriumának összeállítása egyúttal lehetőséget kínál a királyi főhadiszállás mozgásának nyomon követésére.[52] Az előkészületek idején Bácson lévő (november 20–december 8.), majd a hadszíntér közelébe érkező Ulászló számára az Újlaktól mindössze 8–10 km távolságra fekvő Atyán (Šarengrad, Horvátországban) rendezték be a főhadiszállást. A kastély és a hozzá tartozó uradalom 1476-tól az expedícióban részt vevő Vingárti Geréb fivérek birtoká-

45 Engel, *i.m.*, 1797, 101.

46 Uo., 104.

47 Uo., 154, 166.

48 Kubinyi 2007a, 44.

49 Magyar Országos Levéltár, Mohács Előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 104 856.

50 Iványi, *i.m.*, 1926, 152.

51 Engel, *i.m.*, 1797, 69.

52 II. Ulászló hadjárat ideje alatti tartózkodási helyeit Horváth Richárd állította össze, így magam is az ő kutatási eredményeit veszem alapul (Horváth Richárd: *Várak és politika a középkori Veszprém megyében.* Debrecen, 2002, (kéziratos PhD-értekezés), 123,VII,3.). Helykímélés okán az alábbiakban csak abban az esetben hivatkozom, ha a fenti munkában nem szereplő adatot említek.

ban volt.[53] A király jelenléte december 16–18. között mutatható ki a településen, majd néhány nap múlva érkezett az időközben elfoglalt Újlak várába. Az Újlakon kiadott első ismert királyi oklevél december 22-én kelt. A királyi tábor egy része azonban néhány napig még Atyán időzött, december 24-én ugyanis ott utaltak ki a kincstárból Kremnicai Mihály királyi futárnak, aki Atyáról vitte Morvaországba a király leveleit, kiadásaira öt forintot.[54]

Újlak elfoglalását követően a király kíséretével együtt a várban rendezkedett be. A vár és a hozzá tartozó város a hadjárat következő szakaszában katonai támaszpont szerepet is betöltött, ugyanis a környező kastélyokhoz innen vonultak fel a csapatok, valamint a hadiszereket is innét szállították. A király 1495. január 3-án még *in castro nostro Wylak* keltezte és saját aláírásával látta el levelét, amelyet az erdélyi szász székekhez intézett a Márton-napi cenzus megfizetése kapcsán.[55]

Kíséretével a következő napokban a Baranya megyei Valpóra (Valpovo Horvátországban), a Vingártiak várába érkezett, ahol az első királyi oklevél január 7-ről ismert. Itt fogadta testvérének, Sándor litván fejedelemnek a követeit is.[56] Utolsó valpói keltezése január 20-ról ismert. Miután a Dráván túli harcok immár Körös megye területén folytatódtak, Ulászló is követte a frontvonalat. Január 26-án két levelet állíttatott ki Szentmihályon (ma Donji Mihojlac Horvátországban), majd nyugati irányban folytatta útját.

Verőcén nyolcados törvényszéket tartottak február elején,[57] így természetesen a király kíséretével együtt több napot is eltöltött a városban. Ezt követően rövid ideig a Somogy megyei Babócsán időzött, február 15-ről ismert egyetlen ottani keltezése. Minden bizonnyal a következő napokat is a településen töltötte, majd Pécs felé vette az irányt. A számadáskönyv egyik tétele szerint február 18-án indultak el a király kocsijával, lovaival és sátraival Pécsre.[58]

Az uralkodó első pécsi keltezése február 20-ról ismert, amelyet *manu propria* szignált.[59] Ezt követően udvarával együtt a mecsekalji városban tartózkodott, egészen március végéig. Ekkorra már a rebellisek legtöbb erőssé-

[53] Koppány Tibor: *A középkori Magyarország kastélyai.* Budapest, 1999, Művészettörténeti Füzetek, (26)112.; Engel Pál: *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD ROM.Pontkódja: 1VK144.

[54] Engel, *i.m.*, 1797, 102.

[55] DF 245 214.

[56] *„Undecimo januarii pro coquina et equis et vino oratoris illustrissimi Alexandri ducis Litthvanie, qui ad R(egi)am M(aiesta)tem in Walpo venerat, expositi sunt (fl.) 92 1/2"*: Engel, *i.m.*, 1797, 64.

[57] 1495. február 3.: *„Ex co(mmissio)ne R(egie) M(aiesta)tis magistro Johanni de Korothna, prothonotario in octavis in Weerche celebratis pr exp(ensis) dedi (fl.) 32"*: *Uo.*, 67.

[58] *„I(tem) e(odem) d(ie) ex Babolcha R(egi)a M(aies)tas currus suos cum equis propriis et tentoriis Quinqueecclesias misit, pro exp(ensis) dedi (fl.) 4"*: *Uo.*, 68.

[59] DF 233 129. Horváth, *i.m.*, 2002, 123. (VII/3) tévesen február 21-i dátummal hozza.

ge a király kezére került, csupán Kaposújvár tartotta magát, valamint ez idő tájt vonult a Somi Józsa vezette sereg a távoli Németújvárhoz. A településen került sor a hadjárat záróaktusára is, Pécsett kaptak ugyanis kegyelmet a végül meghódoló boszniai herceg és szövetségesei március 27-én. Itt fogadta Ulászló a német király és a szultán követeit, s ugyancsak ekkor került sor a három esztendőre szóló magyar–oszmán béke megkötésére is.[60] A király és kísérete Fehérvár érintésével végül április 9-én érkezett vissza Budára.[61]

3. ábra. II. Ulászló itineráriuma a hadjárat idején (1494–1495)

Az ágyúk és a lőpor előállításában meghatározó szerepet játszott Jakab mester budai műhelye.[62] A budai arzenál léte Zsigmond király regnálása idején is feltéte-

[60] Fedeles Tamás: *„Eztán Pécs tűnik szemünkbe". A város középkori históriája (1009–1526)*. Pécs, Pro Pannonia, (2011), (Pannónia Könyvek, Pécsi Tudománytár), 36.

[61] Április 8-án még Fehérváron keltezett: DL 106 679; *„Nono die aprilis, videlicet feria quinta ante Palmarum, venit R(egi)a M(aies)tas Budam"*: Engel, *i.m.*, 1797, 107.

[62] Erre l. Belényesy Károly: *A 15–16. század fordulóján Budán működött királyi ágyúöntő műhely régészeti hagyatéka = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban*

lezhető,[63] Mátyás idején pedig már bizonyosan működött a királyi székhelyen egy központi fegyvertár.[64] A legtöbb hadiszert az Újlaki elleni hadjárat alkalmával is a fővárosból szállították a hadszíntérre, ami egyértelműen arra utal, hogy Budán volt egy nagyobb királyi fegyvertár, ahonnan az expedíciókhoz szükséges hadianyagokat szállították. Feltehetőleg ez kapcsolatban lehetett Jakab mester műhelyével, s esetleg megkockáztatható, hogy ő állhatott az intézmény élén.

Pécs szerepét az imént már röviden érintettem, de a város stratégiai jelentőségéről még okvetlenül meg kell emlékezni. Fekvéséből adódóan a település elsősorban logisztikai központként működött a büntetőhadjárat során. Tamás pécsi kisprépost, a püspöki vár várnagya és udvarbírája, egyúttal Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó megbízottja kezében futottak össze a szálak, mivel a kincstartó a hadjárat során mindvégig az uralkodó közvetlen környezetében tartózkodott. A király 1494 decemberében Tamáshoz intézett parancsa szerint a baranyai egytelkes nemesek adóját kellett a hadjárat kiadásaira beszedetnie.[65] 1495 januárjában pedig a hadjárat egyik főkapitánya, Drágfi Bertalan erdélyi vajda parancsa értelmében ő utasította a két baranyai alispánt, miszerint a megye gyalogos és lovas hadi népe minden késlekedés nélkül vonuljon Kaposújvár ostromához.[66] Szintén a somogyi erősség megvívásához szállíthatták a lőport és az ágyúgolyókat, amelyek hajón érkeztek Mohácsra, onnan pedig a püspöki városba.[67] A Lőrinc herceg édesanyját kísérő királyi kocsisok és a huszárok Palotáról Pécsre tértek vissza. Innen is érkeztek kőfaragók a várostromokhoz, sőt – bár erre vonatkozó adataim nincsenek – feltételezhető, hogy a jó minőségű mecseki mészkőből is készítettek ágyúgolyókat.

A hadjárat felvonulási területén a Tolna megyei Ozora is fontos szerepet kapott, ugyanis Drágfi Bertalan vajda parancsára két ízben is hadiszereket szállítottak a településre,[68] hiszen a Tolna megyei birtokközpont megfelelő bázisul szolgált a Kaposújvárhoz történő felvonuláshoz.[69]

***

1458–1490. Kiállítási katalógus. (szerk. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András), Budapest, 2008, 348–350.

63 Veszprémy, *i.m.*, 2008, 200.

64 Tóth, *i.m.*, 1925, 343.; Kubinyi 2007b, 56. A 15. század végén a Bécsnek is önálló hadiszertára *(Zeughaus)* volt. Düriegl, *i.m.*, 1986.

65 DF 260 528.

66 DL 46 291.; DF 260 541.

67 Engel, *i.m.*, 1797, 62–63, 104.

68 *Uo.*, 103–104.

69 *„Duodecimo jan(uarii) missus est Ladislaus literatus in negotio pulverum bombardarum et ingeniorum diversorum mittendorum d(omi)no Bartholomeo Wayde ad Ozora* [...] *E(odem) d(ie) ad scripta d(omi)ni Bartholomei Wayvode Transsilvani missa sunt ingenia ad obsidionem castri Kapos Wywar ad Ozora* [...] *Ultra hoc missi sunt eidem d(omi)no wayde ad Ozora pulveres bombardarum* [...]*"*: *Uo.*, 103–104.

A katonai vállalkozás bemutatásának legfontosabb forrása kétségkívül a tanulmány elején említett királyi számadáskönyv. A páratlan adatgazdagságú kútfő II. Ulászló király kincstárának 1494–1495-ös forgalmát tartalmazza. A számadások fennmaradásának oka közismert: Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt és királyi kincstartót sikkasztáson érték, és alkincstartójával, Dombai Imrével együtt az 1496-os országgyűlésen leváltották. Az ügy kivizsgálásához az eredeti számadások 1494. január 31. és 1495. december 31. közötti időszakra vonatkozó részét egy kötetbe másolták, melyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őriznek.[70] Koller József a pécsi egyházmegye történetét feldolgozó monumentális munkájában, a kódex vonatkozó részeit nyomtatásban első ízben tette közzé (1796).[71] A kézirat teljes tartalmát pedig Johann Christian von Engel néhány évvel később (1799) publikálta,[72] így a 18. század vége óta a kutatók rendelkezésére áll.[73] Minthogy a górcső alá vett királyi expedíció 1494 novemberétől a következő esztendő márciusáig tartott, a kincstár kiadási tételei között megtaláljuk a hadjárathoz kapcsolódó költségeket.

Kútfőnk a késő középkori magyar hadtörténet szempontjából vitathatatlanul unikális. Az anyag segítségével ugyanis lehetőség kínálkozik a több hónapos hadjárat komplex elemzésére. Egyedi jellegét mindenekelőtt az adja, hogy – rendeltetéséből adódóan – napi dátumok alatt szerepelnek a kincstár kiadási tételei, s ennek következtében folyamatában nyomon tudjuk követni a seregmozgásokat, a logisztika működését, pontosan rekonstruálható az expedíció kronológiája, számos adatot tartalmaz a fegyverekre és hadiszerekre vonatkozóan, sőt a belháború költségeivel kapcsolatos számítások is készíthetők. Mindezek alapján a középkorvégi magyar hadellátás működésével kapcsolatos általános következtetések levonására is alkalmas.

70 A kódexet eredetileg az Österreichische Nationalbibliothek őrizte, majd az Ausztria és Magyarország között 1932-ben létrejött megállapodás részeként került Magyarországra. Jelzete: Cod. Lat. Medii Aevi 411. Vö. *Codices manu scripti Latini. Vol. I. Codices Latin medii aevi.* (recensuit Emma BARTONIEK), Budapest, 1940, 376.

71 Josephus KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum.* I–VII. Posonii, Pesthini, 1782–1812, IV, 475–490.

72 ENGEL, *i.m.*, 1797, 17–181.

73 A világhálón keresztül is elérhető: http://mol.arcanum.hu/medieval/a101101.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=Engel_Geschichte_des_ungarischen_Reichs1797&pg=0&l=hun (2013. január 30.).

Horváth Richárd

EGY VÉGVÁRI LELTÁR A MÁTYÁS-KOR VÉGÉRŐL

*(Forrásközlemény)**

Amikor az alábbi sorok írója megtisztelő felkérést kapott, hogy írásával részese legyen e kötetnek – mondhatni tőle szokatlanul –, gondolkodni kezdett. Abban ugyan nem kételkedett, hogy a középkori Magyar Királyság váraival kapcsolatos írással fog jelentkezni, hisz ez a tudományterület gyermekkori, talán soha ki nem nőhető „defektusa", ám ennél többről volt szó. Mert bizony birtoklás- vagy politikatörténeti kérdések tárgyalásakor nem okoz különösebb gondot a várak „belekeverése" a tematikába. Ám ha logisztikáról vagy hadszervezetről van szó, mint esetünkben, a helyzet lényegesen nehezebb. Nem mintha a korszak erősségeinek ellátásáról, felszereléséről a kortársaknak ne kellett volna gondoskodniuk. Ám az ezen lépésekről tudósító írott források fennmaradása azonban olyannyira esetleges, hogy egybegyűjtésük – idevágó részkutatások hiányában – sokszor csak véletlenszerűen oldható meg a kései kutató számára.

Ilyesféle reménytelennek vélt pillanatokban mutatkozik meg a történettudomány páratlan adománya: az elődökre való támaszkodás lehetősége. Ha ugyanis az elmúlt évtizedek várakkal, végvárakkal és azok ellátásával foglalkozó írásait vesszük számba, Kubinyi András neve megkerülhetetlen. Neki köszönhetjük a középkori Magyarország késő középkori délvidéki végvárairól szóló legutóbbi érdemi dolgozatot is.[1] Remekbe szabott sorait olvasva azonban hamar világossá válik, hogy a közleménye alapjául szolgáló pompás forrás, egy végvári leltár szövege máig kiadatlan. Így adódott az ötlet, hogy ennek kiadása egy logisztikai tematikájú kötetben helyénvaló lenne. Különösen is értékes ez

* A kézirat elkészítéséhez szükséges archontológiai és vártörténeti kutatásokat az OTKA (K 100 749.) támogatta.

[1] Kubinyi *András: Magyarország déli határvárai a középkor végén* = *Castrum Bene 2/1990. Várak a későközépkorban.* (szerk.: Juan Cabello), Budapest, 1992, 65–72. Új kiadása: Uő.: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), Budapest, 2007, 71–78.

a forrás abban a tekintetben, hogy az elmúlt években (Rázsó Gyula és Kubinyi András halála dacára) örvendetesen feléledni látszanak a középkori Magyarország török elleni védelmi vonalával kapcsolatos kutatások,[2] az abban szerepet játszó személyek, tisztségviselők tevékenységének megismerése,[3] illetőleg a déli határvédelemben fontos szerepet játszó erősségek történetének feltárása.[4] Végezetül leszögezendő, hogy Kubinyi a rendelkezésére álló kis terjedelem miatt nem szólhatott a hadtörténeti,[5] illetőleg művelődéstörténeti[6] vonatkozásairól, ám most sem ezekről lesz szó. Néhány apró adalék közreadása mellett a jelen közlemény legfőbb célja a pompás forrás közkinccsé tétele.

Régi igazság, hogy a korszak úgymond forrásszegénysége dacára léteznek szép számmal számadáskönyveink, ingóságleltáraink s persze várbeli felszerelések összeírásai is. Ám várleltárak és az ott folyt építkezéseket egyszerre feltüntető regisztrumaink, jegyzőkönyveink ritkák, mint a fehér holló. Pontosabban akadnak, ám időben és térben rendkívül szórtan, így minden egyes forrásszöveg a várkutatás szempontjából kiemelt jelentőséggel bír.[7] Különösen, ha a tudományterületen egy régóta tárgyalt és persze vitatott kérdés megoldásához szolgáltatnak adalékokat, mint esetünkben például a castrum/castellum terminonológiai „zavar" terén.

Az alábbiakban tehát egy ilyen leltárt olvashat az érdeklődő, amelynek azonban több tanulsága is akad. A fentebb említett terminológiai vizsgálati lehetőségeken túl nem mehetünk el szó nélkül a logisztikai és az új eredményekkel szolgáló történeti vonatkozások mellett sem. Jelentőségénél fogva talán ez utóbbiakkal érdemes kezdenünk, lévén máig datálatlan forrásunk keletkezésének ideje meglehetős pontossággal határozható meg.

1489 októberének vége és december közepe között, nem sokkal az után, hogy huzamosabb bécsi tartózkodást követően az udvar visszatért Budára,

2 Fodor Pál: *A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390–1533).* = *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.* (szerk.: Zombori István), Budapest, 2004, 9–36. Új kiadása: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás-kori Magyarországon.* (szerk. Veszprémy László), Budapest, 2008, 45–64.; Kranzieritz Károly: *A Lašva környéki csata 1415-ben.* Hadtörténelmi Közlemények, 125(2012), 959–985.; C. Tóth Norbert: *Szapolyai János erdélyi vajda 1522. évi havasalföldi hadjáratai. Havasalföld korlátozott függetlenségének biztosítása.* Hadtörténelmi Közlemények, 125(2012), 987–1014.

3 Horváth Richárd–Neumann Tibor: *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája 1458–1493.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), Budapest, 2012.

4 Kopeczny Zsuzsanna: *Castellumok és curiak a Temesközben. A nemesi rezidenciák középkori latin terminológiájáról.* = Középkortörténeti tanulmányok 7. (szerk. Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György), Szeged, 2012, 45–58.

5 Iványi Béla: *A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig.* (Negyedik közlemény), Hadtörténelmi Közlemények, 27(1926), 406.

6 Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon.* (Második közlemény), Magyar Könyvszemle, 36(1929), 194.

7 Pl.: Neumann Tibor: *Éleskő várának felújítása 1536-ban.* Castrum, a Castrum Bene Egyesület Hírlevele, 3. szám, (2006/1.), 79–86.

Mátyás király az addigi szlavón bánt – egyben unokatestvérét –, vingárti Geréb Mátyást leváltotta tisztségéről, s egyik katonabáró-bizalmasát, Egervári Lászlót nevezte ki helyére.[8] Az időpont aligha véletlen. Mátyás ezt megelőzően majd' három és fél esztendővel korábban, 1484 júniusában volt utoljára királysága fővárosában. Bécs, azután Bécsújhely bevételét követően idejét szinte kizárólag a meghódított osztrák területen töltötte. Budai tartózkodását nem tervezte hosszú idejűnek, elsősorban Corvin János trónutódlásának kérdését kívánta végleg rendezni, részben az országgyűléssel, részben hívei feleskettésével, hogy halála után ne gördítsenek akadályt a trónutódlás elé. Ezt követően szándékában állt mihamarabb visszatérni Bécsbe, hogy nyélbe üthessen egy találkozót Miksa római királlyal. Utóbbi megtételében egyre súlyosbodó betegsége, végül a halál akadályozta meg.[9]

Geréb Mátyás leváltására ezekben a belpolitikailag minden bizonnyal igencsak aktív hetekben került sor. Kubinyi András meggyőzően bizonyította, hogy az alább közölt összeírás e váltás következménye volt: „vagy a király vagy az új bán úgy látszik fel kívánta mérni a végvárrendszer állapotát".[10] Ám ha tekintetbe vesszük a fentebb vázolt politikai helyzetet, alighanem többről lehet szó, mintsem egyszerű „kíváncsiságról". Minekutána Mátyás még a nyár folyamán a királyi kézen lévő várak kapitányait Corvin hűségére eskette, nehezen hihető, hogy a déli végvárak vezetői kimaradtak volna ebből. Egészen pontosan, esetükben valószínűleg elegendő volt a területileg illetékes szlavón bán vagy temesi ispán (aki egyben az Alsó Részek főkapitánya is volt) eskütétele.[11] Alább látni fogjuk, a lajstromban szereplő várak mindegyike 1489-ben királyi kezelésben – gyakorlatilag a bán felügyelete alatt – volt, azután Corvin kezén tűntek fel Mátyás halálát követően. Nem kell különösebb bátorság, hogy feltegyük, összeírásunk keletkezése mögött az erősségek Corvin kezébe való átadása lehet, történetesen 1489 nyarán vagy ugyanezen év őszén.[12] Ráadásul ez az aktus könnyen magyarázhatóvá teszi, hogy miként lehettek eladdig báni igazgatás alatt ezek a várak. Ha ugyanis feltesszük, amit az irodalom eddig is gyanított, hogy Corvin kezében lettek volna 1479-

8 A szlavón bánok és vicebánok legújabb és legpontosabb archontológiáját l.: Tamás Pálosfalvi: *The noble elite in the county of Körös (Križevci) 1400–1526.* PhD dissertation, Budapest, 2012, 371.

9 Az elmondottakra: Kubinyi András: *Mátyás király.* (Tudományegyetem), Budapest, 2001, 119–121.

10 Kubinyi: *Magyarország déli határvárai, i. m.*, 65.

11 Természetesen, csak a fennhatóságuk alá tartozó várak esetében. Az 1481 után a Laki Túzoktól átvett és így királyi kezelésbe került, ugyancsak Zágráb megyei Medvevár (és a hozzá tartozó Lokavec és Rakonok) élén álló kapitány, Bajnai Bot András külön tett írásos ígéretet, miszerint a várakat Corvin számára tartja meg. Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest. Diplomatikai Fényképgyűjtemény és Levéltár (a továbbiakban: DL és DF). DL 37663.

12 1490 januárjában, amikor Mátyás és udvara Bécs felé utazott, Visegrádon rövid pihenőt tartva sort kerítettek a várnagyok Corvin hűségére való esketésére, valamint a korona szimbolikus átadására is. Vö.: Iván László: *A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig.* Visegrád, 2004, 50.

től – amint azt látni fogjuk: előző birtokosuk, Frangepán Márton halálától – közvetlenül, aligha képzelhető el, hogy bennük a szlavón bánok építkezhettek volna, amint arról forrásunk bőségesen szól. Sőt egyiküket – nevezetesen a jasztrebarszkai erősséget – Geréb Mátyás bán emeltette.

Ugyancsak kútfőnk iménti datálását erősíti, hogy ismeretes kívüle egy további, ráadásul tartalmában párhuzamos lajstrom is, történetesen ugyanabból a levéltári egységből (a Nádasdy család levéltárából), amelyik az alább közölt szöveget is megőrizte. Brinye vár leltárát ugyanis Egervári László bán parancsára Jovanovics Miklós készítette 1489. november 27-én.[13] A dátumok és az események ilyesfajta egyezése összességében azt sugallja tehát, hogy a leltározást az udvar rendelte el azon várak esetében, amelyeket Mátyás még halálát megelőzően Corvin János kezére kívánt adni.

A felől, hogy milyen úton jutottak e várak Mátyáshoz, többé-kevésbé tájékozottak vagyunk. A kulcsot a Frangepán család története adja a kezünkbe. Az 1470-es évek második felében, többek közt Veglia szigetének ura, Frangepán János/Zuane gróf Bertalan nevű fivére halálakor egy ügyes politikai húzással sikeresen zárta ki még élő testvéreit a hagyatékból. Történetesen azonban ugyanezekben az esztendőkben másik fitestvére, Márton gróf is súlyos beteg lett. Márton azonban – felháborodva testvére eljárásán – hirtelen haragjában – tartja a korábbi irodalom – esélyt sem adva Zuane további mesterkedéseinek, végrendeletében Mátyásra hagyta várait (köztük a mostani forrásban szereplőket is, összesen hatot).[14] A valóságban 1464 tavaszán, amikor Frangepán Márton hűségére való tekintettel királyi újadományba kapta Szkrad, Busin, Kladussa, Oszternyica várakat, meg Gradec, valamint Komogojna castellumokat, a koronázási országgyűlésen az ország nagyjai előtt kellett ígéretet tennie arra, hogy az élete tartamára kapott Kosztajnicát, Szteniesnyákot és Lipovecet halála után utódai avagy rokonsága a király kezébe juttatják vissza.[15] A megállapodás érvényben maradt, Márton 1479-ben halt meg. Ezzel e várak mindegyike királyi kezelésbe, ennélfogva a mindenkori szlavón bán fennhatósága alá került.

13 Szendrei János: *Brinye vár javainak és hadiszereinek jegyzéke 1489. november 27-éről.* Hadtörténelmi Közlemények, 1 (1888), 495–499. (Eredetije: DL 26053.)

14 Az elmondottakra: Szabó László: *Magyar Balázs hadjárata Veglia szigetén.* (Magyar Adria Könyvtár 4.), Budapest, 1915, 14–16. – A megállapodásra: *„tum vero gratum habentes responsum ad illam dispositionem, quam nobis cum super devolutione sex castrorum suorum (ti. Frangepán Mártoné-H.R.) post mortem suam ad nostram maiestatem fieri debentium…"* Eusebius Fermendžin: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752.* (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIII.), Zagrabiae, 1892, 296–297.

15 Thallóczy Lajos, Barabás Samu: *A Frangepán család oklevéltára.* Második kötet: 1454–1527, (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 38.), Budapest, 1913. (a továbbiakban: Frangepán oklt. II.), 64–66.

Ha az országos nézőpontot lokálisra váltjuk, bizonyosságunk tovább növekszik az uralkodói birtokátvétellel kapcsolatban. A fentebb leírtakat igazolják ugyanis azon adataink, amelyek az érintett várak történetét érintik, még ha nem is mindegyiknek a története ismert hiánytalanul. Lássuk őket vázlatosan.

Bozsjákó (Zágráb m.)
A vránai johannita perjelség erőssége, amelyet Mátyás László szentszávai hercegnek adta cserébe Livno várért, de 1467-ben visszacserélte tőle és a perjelséghez csatolta.[16] Ezt követően azonban átmeneti időre királyi kezelésbe került. 1490-ben bizonyosan Egervári László bán kezén volt.[17]

Brinje (Horvátország, Gačka m.)
Esetében a források nem kényeztetik az utókort. Felépültének pontos ideje nem ismert, de leginkább 1449–1465 közé tehető. A Frangepánok innen nevezett ágának rezidenciájaként szolgált, amíg Mátyás el nem kobozta Frangepán Angelo Jánostól, aki valamikor 1479 tavaszát megelőzően fellázadt az uralkodó ellen.[18] Alighanem ennek lehetett a következménye, hogy a király lefoglaltatta várukat, s azt a szlavón bán kezelésébe adta, ahonnan azután (legalább is jogilag) Corvin Jánoshoz került. Igaz, ez a megoldás nem tarthatott sokáig, mert a herceg ténylegesen birtokba lépni nem tudott, Brinje ezt követően is a Frangepánok birtoka volt.[19]

Lipovec (Zágráb m.)
1437-ben lett Frangepán birtok, s egészen Márton 1479. évi haláláig az is maradt, aki már 1464 tavaszán – amikor Mátyástól több várra királyi újadományt nyert – vállalta halála esetére Lipovec királyi kézbe adását.[20] Közben rövid ideig, 1463-ban zálogban volt Auersperg Engelhart († 1466) kezében.[21] Így királyi várként érte meg 1490-et, amikor is a június 13-i, Corvinnal történt megállapodás keretében a herceg örökbirtokának nyilvánították.[22] Tíz

16 DF 233461.

17 DF 255904.

18 Frangepán oklt. II, 148. – 1479 áprilisában Velence utasította követét, hogy járjon közbe Mátyásnál Angelo érdekében. *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490.* I–IV, (szerk. Nagy Iván, Nyáry Albert), Budapest, 1877–1878, II, 390–391.

19 1489-ben Frangepán János innen keltezett. Frangepán oklt. II, 192.

20 Frangepán oklt. II, 64–66.

21 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II, (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), Budapest, 1996, I, 361.; Frangepán oklt. II, 52.; DF 255602.; Miha Preinfalk: *Auerspergi in njihove povezave s Hrvaško.* Povijesni prilozi, 29(Prosinac/2005), 83.

22 Georgius Pray: *Epistolae procerum Regni Hungariae.* Pars I, Complectens epistolas ab anno MCCCCXC ad MDXXXI, Posonii, 1806, 387.

nappal később Corvin a vele Budára érkező hívének, Derencsényi Imre jajcai bánnak adta át az uradalom területén lévő Vivodina erősséggel együtt.[23] – Itt kell tárgyalnunk a jasztrebarszkai „fantom" erősség kérdését is. A vonatkozó szakirodalomban olvasható, hogy a mezőváros területén 1417 előtt felépült vár castellumként fordul elő – s ennek pusztulása vagy lebontása miatt lehetett szükség a leltárban is olvasható új erősség emelésére –, de az forrásokkal nem igazolható.[24] Az épület első említése alábbi forrásunk, azaz 1489-re lett készen. Sőt, némileg pontosabban határozhatjuk meg felépültének idejét, minekutána 1486 márciusában Himfi Benedek (a család birtokjoga Hunyadi János 1451-es birtokadományára megy vissza) tiltakozott Szapolyai Imre nádor előtt Lipovec és több castellum király általi tulajdonlása ellen. Ebben az oklevélben Jasztrebarszkánál nem szerepel erősség, így elkészültét leginkább 1486–1489 közé tehetjük.[25]

Mutnica (Horvátország, Odorje m.)
Vizsgált váraink közül a legrejtélyesebb. Forrásaink alig említik, csupán abban lehetünk bizonyosak, hogy a Korbáviai család birtoka volt.[26]

Sztenicsnyák (Zágráb m.)
A vár 1380-ban lett adományként a Frangepánok tulajdona, akiktől Frangepán Erzsébet kezével Cillei birtok lett, 1415-től örökjogon. Cillei Ulrik 1456. évi halála után rövid ideig várnagya, Kreiger András tartotta a kezében, azonban 1458-tól már Frangepán Márton kezében látjuk, aki pedig 1461 márciusában kapott rá adományt.[27] Ezt egészítette ki Mátyás 1464 tavaszán, amikor Lipoveccel és Kosztjanicával együtt élete tartamára szóló adományba adta

23 DL 103977.

24 KOPPÁNY Tibor: *Magyarország középkori kastélyai.* (Művészettörténeti füzetek 26.), Budapest, 1999, 158–159. Az ott hivatkozott 1436., 1447. és 1451. évi említésekkor csak a mezőváros fordul elő, kastély nem.

25 „*...serenissimus princeps dominus Mathias rex dominus noster graciosissimus castrum Lypowlcz vocatum castellaque Kazthanycza et Komogawynya appellata ac opidum Ieztraberzka nuncupatum ipsius protestantis cum universis ipsorum castri castellorumque et opidi pertinenciis minusiuste et indebite viaque iuris sine omni pro se ipso occupasset occupatisque quedam ex eisdem pro sua maiestate retinendo teneret et conservaret eciam de presenti...*" (DF 274045.) Annak lehetőségét logikai úton elvethetjük, hogy Himfi ne tudott volna egy esetleges építkezésről, így jelen sorok írójának véleménye szerint az erősség ekkor még nem állt.

26 A vár középkori történetének ismeretlenségét jól mutatja, hogy a horvát irodalom is kizárólag 1526 utáni vagy csak kevéssel az előtti adatokat ismer róla. Zorislav HORVAT: Kružne branič-kule u hrvatskoj Krajini u XVI. stoljeću. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 1(1993/2–4), 182.; Milan KRUHEK: *Krajiške utvrde i obrana hrvatskog kraljestva tijekom 16. stoleća.* Zagreb, 1995, 67. – 1509-ben bizonyosan Korbáviai jószág. (DL 33994.)

27 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II, (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.), Budapest, 1996, I, 435–436. (az itt 1458-ban várnagyként említett

Mártonnak.[28] Márton 1479-es halálakor került a király kezébe, aki még ebben az esztendőben Otoki Dragacsics Fábiánnak (Frangepán egykori familiárisának) adta át élete tartamára, a királyi tulajdonjogtól nem válva meg.[29] Így királyi várként érte meg 1490-et, amikor is a június 13-i, Corvinnal történt megállapodás keretében a herceg örökbirtokának nyilvánították.[30]

A datálás és az indok feltárása után forrásunk tartalmáról is illő szót ejteni. Logisztikai és építészeti szempontból ennek dandárját Kubinyi András már elvégezte, az általa leírtakhoz aligha lehet továbbiakat hozzátenni.[31] Jelen kötet témáját érintve azt azért szintén Kubinyi nyomán hangsúlyozni illdomos, hogy korszakunkban önálló hadilogisztikával megbízott „hivatal" még nem létezett. A végvárak ellátásáról a kincstár gondoskodott mind a fegyverek, mind az élelmiszerek tekintetében.[32]

Kubinyi azonban egy további kérdéskör kiegészítéséhez is felhasználta forrásunkat. Nevezetesen a hazai – és európai – irodalomban régóta tárgyalt, s máig nyugvópontra nem jutott castrum/castellum témakörhöz. Egészen pontosan arra tett kísérletet, vajon a leltárban szereplő tűzfegyverekre (és a hozzájuk tartozó lőporra, valamint golyókra) vonatkozó mennyiségi és minőségi adatok felhasználhatóak-e a két erősségtípus közötti (netalán „rendszerszerű") különbségek meghatározásához. A vizsgálatba természetesen további, ismert leltárral rendelkező castrumokat és castellumokat is (összesen 13 objektumot) bevont. Eredményei röviden az alábbiak. 1. Tendenciaszerű, hogy a castellumokban a várakhoz képest kisebb méretű és persze, számú lőfegyverre akadhatunk, de vannak ezzel ellentétes adatok is. 2. A felsorolt várakban ismert várkápolnák az épület rezidencia jellegére utalnak. 3. Az erősségek tűzfegyverrel való ellátottságát kevésbé határozta meg végvári voltuk, mint inkább az, hogy helyet adtak-e valamely család rezidenciájának, akár csak időlegesen is.[33]

Az alábbi forrásszöveg ismeretében a fentiekhez két kiegészítés kívánkozik, ami nem választható el a castrum/castellum kérdéskörtől. Egyfelől olyasféle érzése támadhat a kutatónak, hogy az alma és a körte összehasonlításával van dolga. Mert bár a jasztrebarszkai épületet éppen úgy castellumnak nevezi a leltár, mint például a Vas megyei Rumi család 1499-es királyi en-

Kreiger András várnagy az oklevélben már egykoriként /*alias*/ szerepel, DL 44879.), valamint Frangepán oklt. II, 43–44.

28 Frangepán oklt. II, 64–66.

29 DF 255598.

30 Pray, *i.m.*, 387.

31 Kubinyi: *Magyarország déli határvárai, i. m.*, passim.

32 Kubinyi András: *Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben.* = Uő.: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete.* (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), Budapest, 2007, 34.

33 Kubinyi: *Magyarország déli határvárai, i. m.*, 68–69.

gedély alapján épült székhelyét,[34] de azt mégsem gondolhatjuk, hogy a két épületben lett volna bármi közös vonás. Míg az elsőt a szlavón bán hamarjában, boronából rakatta, hogy – gyaníthatóan – stratégiai ponton erősítse a város védelmét egy esetleges török betörés esetén, eladdig a másik egy klasszikus hátországbéli nemesi rezidencia, amelyet birtokosa a korszakban általános „erődítésekkel" kívánt ellátni.[35] Helyzetükből, jellegükből eredően más és más lehetett fegyverigényük, amit ráadásul az épületek és a kerítőfalak méretei is korlátoztak. Mindezen megfontolások nyomán különösképpen érdekesek és megfontolandóak Kubinyi eredményei a tekintetben, hogy a végvári vidékek és a hátország castellumai – legalábbis lőfegyverekkel való ellátottság terén – alig különböztek egymástól: tehát vagy a végvárak voltak gyengén, vagy a hátországbeli erősségek voltak jól felszerelve lövegekkel.

Akad azonban egy szempont, amelyet ezen listák értékelésekor nem árt figyelembe venni. Nevezetesen arról van szó, hogy egy-egy várleltár pillanatfelvétel az adott erősség felszereltségéről, „feltöltöttségéről". Akut harci helyzetben akár napok, hetek alatt megoldható volt egy, a jasztrebarszkaihoz hasonló épület kiürítése, sőt, lebontása, elszállítása.[36] Ugyanígy viszonylag gyorsan pótolható volt egy nagyobb vár lőpor- vagy ágyúgolyó-készlete, ahogyan tudomásunk van arról is, hogy ha a kincstár élemet juttatott egy nagyobb végvárba, igyekezett olyan mennyiséget szállítani, hogy az hosszabb ideig biztosítsa a helyőrség ellátását.[37] Ezek szerint egy leltár értékét igencsak kritikusan érdemes kezelnünk, különösen terminológiai, osztályozási kérdések megoldásában.

Ám ne csak a kutatás korlátairól essen szó. Ha végvárakról beszélünk, tálcán kínálja magát egy lehetőség, hogy ne a hátországban, hanem időben ugyan kicsit később, de ugyanazon a területen keressünk párhuzamokat. Ennek megtételét a török ellen létrejött, a Dunántúltól Erdély határáig húzódó végvárvonal erősségei engedik meg. Ráadásul a 16. századból a korábbi időszakhoz képest nagyságrenddel több efféle leltárral rendelkezünk. Külön szerencsénkre ma már a kutatás rendelkezésére áll egyes fegyvernemek,

34 DF 282234.

35 Koppány: *A középkori Magyarország kastélyai, i. m.*, 205., ahol az épületre vonatkozó első adat 1532-ből való.

36 1468-ból konkrét információval rendelkezünk egy castellum lebontásáról és elszállításáról: „*...quomodo alias ipse et fratres sui in regno nostro Sclavonie ex annuencia predecessorum nostrorum regum in loco Musina vocato castellum habuissent, sed tempore medio, cum gravissima in regno nostro disturbia orirentur, sencientes ad conservacionem ipsius castelli se inhabiles et insufficientes esse, castellum ipsum, ne exinde si propter eorum inhabilitatem ad manus alienas devenisse contingeret, regno et regnicolis nostris damna et incommoda committerentur, funditus distraxissent et in possessione Senthersebeth erectum transtulissent...*" Horváth Richárd: *Középkori kastélyépítési engedélyek Somogy megyéből.* Castrum, 1 (2005), 20.

37 Kubinyi: *Magyarország déli határvárai, i. m.*

mint például a jelen forrásban is megtalálható ún. szakállas puskák országos áttekintő feldolgozása.[38] Az ebben együvé gyűjtött adatok ismeretében azt az első pillanatra talán kissé meglepő megállapítást tehetjük, hogy dacára az eltelt háromnegyed évszázadnak – amely a tűzfegyverek terjedésének és általánossá válásának időszakaként is értelmezhető –, valamint a 15. századinál akutabb háborús helyzetnek (a török–magyar határvidéken 1483–1488/1490) között fegyverszünet volt), az egyes várakban, erődítésekben lévő szakállas puskák száma nem tér el drasztikusan a leltárunkban szereplőktől, azaz a középkori állapotoktól. Csupán kiragadott példaként: Velikén a 15. században 45, míg 1544-ben 112 szakállas puska volt. Ám, ha figyelembe vesszük a Kubinyi András által alkalmazott ágyú/szakállas 1:4-es szorzót, az arányok egészen mások lesznek: 101/112.[39] Még meglepőbb eredményt kapunk a középkorban hátországnak, ám a 16. században már a „fronthoz közelebbinek" tekintendő Egerváron is. Amíg a 15. században itt 57 szakállas volt, eladdig 1558-ban csak 29.[40] A példák sorát folytathatnánk.

Mit mutatnak ezek a számok? Leginkább óvatosságra intenek. Megerősítik abbéli feltételezésünket, hogy a bennük rejlő információk, lett légyen bármily csábító is az általánosítás lehetősége, valóban csak egy pillanatfelvétel termékei. Fogalmunk sincs, hogy épp utánpótlás szállítása előtt avagy épp az után készültek, így akár egészen irreális képet is festhetnek egy-egy erősség katonai képességeiről. Illusztráció gyanánt érdemes még a szakállas puskáknál maradni. Fenti adattárunkból világosan látszik, hogy van olyan erősség, amelynek tűzfegyver-állománya meglehetős állandóságot mutat (például Sümeg: 1588: 48, 1597: 54 szakállas), míg másoknál ez igencsak ingadozik (Szádvár: 1605 márciusa: 94., 1605. június: 141.).[41] Arról már nem is szólva, hogy egyes fegyverek megnevezésekor az összeíró nyelv- és szakmai (értsd: fegyvertechnikai) tudása is befolyásolhatta a végeredményt.[42]

Ugyancsak körültekintésre van szükség, ha ezen forrásokat arra szeretnénk felhasználni, hogy egyes épülettípusok (például a fentebbi castrum/castellum témakörben) jellemzőinek meghatározásához adjanak támpontokat. Mert bár vitathatatlan tény az, amit Kubinyi András meghatározott, miszerint a castellumokban általában kevesebb tűzfegyver volt, mint a következetesen vá-

[38] KELENIK József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban.* Hadtörténelmi Közlemények, 35(1988), 484–519.

[39] KUBINYI: *Magyarország déli határvárai, i. m.,* 69.; KELENIK, *i. m.*, 515. A velikei fegyverek közt találunk hét darabot, amelyekről a következőt írják: *„Mathyas kyralthwl maradot regy kezy pusk was".*

[40] KUBINYI: *Magyarország déli határvárai, i. m.,* 69., KELENIK, *i. m.*, 516.

[41] KELENIK, *i. m.*, 516.

[42] Legújabban a kérdésről konkrét leltár elemzése kapcsán: VÉGH Ferenc: *A tihanyi vár tűzfegyverállománya a XVI. század második felében.* Fons, 7(2000), 270–271. – Korszakunk tüzérségének „megismerhetetlenségére" l. ZARNÓCZKI Attila: *Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában.* Hadtörténelmi Közlemények, 103(1990), 61–62.

raknak nevezett objektumokban,[43] a kép korántsem egyértelmű. A castrum/castellum terminológia olykor csak esetleges voltát most nem tekintve,[44] a 16. századból is szép számmal mutatható ki a „klasszikus" castrumok (esetünkben ráadásul végvárak) és kisebb erősségek közötti fegyverzetbeli hasonlatosság. Anélkül, hogy feleslegesen szaporítanánk a szót, példaként idézhető, hogy a 15. századtól következetesen várként emlegetett Vas megyei Kesző várában két tucat szakállas puskával találkozunk, több esztendőn át, míg a rendkívül kicsiny és egri püspöki birtok szarvaskői erősségben, habár ezt is várnak nevezik, hatvannál is többel.[45] Ráadásul a hasonlítás abból a szempontból sem sántít, hogy mindkét vár egyházi birtokosé volt (Kesző a győri, míg Szarvaskő az egri püspökség birtoka), s a 16. században mindegyik kisebb szerepet kapott a török elleni védekezésben. Hasonlóan csak szaporítja az ellentmondások sorát, ha egy majdnem középkori esztendőből, nevezetesen 1528-ból idézzük a töröktől még épphogy fenyegetett Fejér megyei Csókakő és a teljes biztonságban lévő Trencsén példáját. Csókakőn ekkor 21 szakállas, két tarack, két féltarack és egy mozsár volt, míg Trencsénben csak szakállasból 193-at őriztek ugyanebben az esztendőben.[46] Igaz, itt volt ekkor a Szapolyaiak rezidenciája és Habsburg Ferdinánd csapatai is fenyegetést jelentettek a vár számára, ami összességében igazolja a fentebb elmondottakat a felszereltséget illetően. Arról már nem is beszélve, hogy a forrásokkal jobban ellátott 16. században a trencséni szakállas puskák száma 149 és 639 között ingadozott. Zárásképpen legyen elég csupán arra utalni, hogy a visegrádi fellegvárban (ne feledjük, ebben a királyi várban őrizték a Szent Koronát) 1490-ben 23 szakállast, két hofnicát és egy puskát írtak össze.[47]

A fentebb elmondottak alapján jelen sorok írója úgy véli, hogy sem a végvárak ellátottsága, sem a castrum/castellum problematika terén nem jelent sokat egy, az alábbiakhoz hasonlatos, ám csak magában álló várleltár. Minekutána a fegyverekkel, lőporral és golyókkal való ellátottság viszonylag gyorsan, a katonai helyzettől, illetőleg a kincstár lehetőségeitől függően változhatott, így a pillanatfelvétel félrevezető lehet. Ami pedig a várak „besorolását", castrumként vagy castellumként való meghatározását illeti, a helyzet szintén nem egyértelmű. Kubinyi András nyomán, s immáron a 16. századi

43 Kubinyi: *Magyarország déli határvárai, i. m.*, 69.

44 Vö.: Horváth Richárd: *Rendszertelenség a rendszerben? A késő középkori castellumok és az írott források. = Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai. Tanulmányok a 80 éves Koppány Tibor tiszteletére.* (szerk.: Feld István, Somorjay Selysette), Budapest, 2008, 9–20.

45 Kelenik, *i. m.*, 513–514.

46 Csókakő: Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Budapest.; Magyar Kamara Archívuma. E 156. (Urbaria et conscriptiones), Fasc. 4. Nr. 41. – Trencsén: Kenyeres István: *A trencséni vár a XVI. században.* Fons, 2(1995), 47–48.

47 Nógrády Árpád: *Mátyás kincsek a visegrádi vár 1490. évi leltárában. = Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére.* (szerk. Csukovits Enikő), Budapest, 1998, 180.

végvárakkal való villanásszerű összehasonlítás után is csak azt mondhatjuk, hogy nem a végvári jelleg és még kevésbé az épület éppen aktuális el- vagy megnevezése határozta meg a tűzfegyverek számát. Ebből pedig adódik mindennek a fordítottja is: a tűzfegyverek (rövid vizsgálatunk esetében a szakállas puskák) száma és az épületek „milyensége" között tendenciaszerű összefüggést aligha lehet kimutatni, s még kevésbé bizonyítani. Szakállas puska, ad absurdum, ágyú éppen úgy fordulhat elő „egyszerű" udvarház (amelyek azonban nem feltétlenül nélkülöznek bizonyos erődítéselemeket[48]) leltárában,[49] amint természetes a várakban és a castellumokban. Azaz megint igazolódni látszik Fügedi Erik régi tétele, hogy a középkori magyar forrásanyagban mindenre találunk példát és ellenpéldát egyaránt. Megoldást a ránk maradt középkori várleltárak rendszeres feltárása és korpusz-szerű közreadása jelenthet, ami a további vizsgálatok alapját képezhetné. Mindez azonban a jövő feladata. Eladdig meg kell elégednünk kisebb, egyedi közlésekkel, amelyek sorát a jelen dolgozat is gyarapítani igyekszik.

48 Erre l. HORVÁTH Richárd: *Mitől vár a vár? Márkusfalvi Máriássy István várépítési kísérlete 1507-ben. = Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* (szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András), Budapest, 2012, 421–430.

49 A Veszprém megyei enyingi udvarházban 1525 táján például hat szakállas puskát (*„bombarda zakalas")* írtak össze. (DL 104647.)

FÜGGELÉK

Rajki Miklós összeírása hat délvidéki erősség felszereltségéről és az azokban folyt építkezésekről

Ép papíron, pecsételés vagy hitelesítés, illetőleg korábbi levéltári jelzet nélkül. DL 26235. (Magyar Kamara Archivuma. Nádasdy levéltár)

[folio 1., recto]

Registrum ingeniorum victualiumque et aliorum rerum in castris illis, que per egregium Nicolaum de Rayk sunt occupata[50] et per ipsum in eidem repertorum[51]

Et primo in **Bosyako**

Item vasa vinorum in bona quantitate IX

Item caules cum doleis IX
demptis caulibus illis, qui essent adhuc in orto penes castrum

Item fruges cubuli XV

Item milium cubuli IIII

Item sagitte balistarum cum ferro tunellis III

Item pulveres pixidum cum uno medio vasculo

Item acervi triticorum mediocres mixti cum siliginibus VIII

Item cumulus feni I

Item milium, qui adhuc exterius sunt et debebunt amministrari sunt capecie LXI

Item *zakalos* sunt IX et decimum dicunt sub castro Medwe destruxisse

Item globi ferre sunt L

Item mense VI

Item balist IIII

Item scrophe pingues vulgo *artha* XXXII

Item novitates sew nova edificia castri interius et exterius, quas dominus Mathias Gereb consummavit et eciam de novo ex fundamento fieri fecit

Item una coquina bona de ligno *barona* facta

Item due domus pistoric adinvicem connexe similiter de *barona* facte

[folio 1., verso]

Item unum stabulum magnum ad viginti equos in castro

Item fuerunt alique domus in castro, quas alias dominus Ladislaus de Egerwara principiaverat, demum eciam Blasius Magyar easdem consummare non potuisset, quas tandem ipse dominus

Mathias Gereb effective consummavit, et sunt in inferiori parte domus quinque et supra sub tecturis tres

Item dominus Mathias Gereb civitatem ante castrum in tercia parte fecit ex fundamento circuire sew circumvallare sepibus vulgo *parkan* cum tecturis omnino in circuitu civitatis, quas eciam adhuc Blasius Magyar construi fecisset simpliciter et absque lutificacione et illas idem dominus Mathias consummavit effective

Item eciam ipse dominus Mathias Gereb fecit fieri ex fundamento duas portas[52] in circuitu civitatis et supra ipsas duas portas, duas turres de *barona* factas cum tecturis

[50] Az eredetiben: occupati.

[51] Az eredetiben: reperti.

[52] Előtte kihúzva: turres.

Item similiter ipse dominus Mathias fecit fieri modo simili in circuitu ipsius civitatis quatuor basthas ex fundamento cum tecturis

Item attinencias molendini puta lapides ferramenta, rotas ac alias attinencias dempta domo dominus Mathias fieri fecit

Item iuxta opidum **Ieztrabarczka** fecit dominus Mathias Gereb de novo ex fundamento construi unum castellum cum porta et supra portam unam turrim ex barona factam

Item iterum in eodem castello fecit ipse dominus Mathias Gereb preparare domos superiores tres et inferiores duas pro cellariis aptas

Item unam coquinam bonam de barona factam

Item unam domum pistoriam

Item iterum unam domum pro cellario et frugibus aptam

Et fossatum latum cum aqua habundanter plenum cum *latorkerth*

Item in castro **Lypowch** et castello predicto sunt tot et tante res bonaque et ingenia in ipsis castro et castello sub uno castellanatu existentibus reperte et inventa etc.

[folio 2., recto]
Item primo in ipsis castro et castello reperta sunt vasa vinorum XX, ubi unum illorum habet defectum ad palmas II

Item iterum duo ex illis habent defectum ad singulas unas palmas

Item iterum in uno residuo continetur vinum, quo ad unam palmam

Item farina in ipsis castro et castello cum uno magno *zwzek* non pleno et duobus doleis magnis plenis

Item triticum cum tribus vasis magnis plenis

Item caules cum uno parvo doleo

Item cuspides sunt VI

Item unus azinus

Item sagitte balistarum absque ferro MIII, cum ferro MI et CIIII minus X

Item globi ferrei VIC

Item pulveres pixidum cum una media tunella et cum una media barilicza

Item acetum cum uno vasculo bono et iterum cum medio vasculo

Item nuces Budenses fertal facientes II

Item zakalos VIII

Item pwzka II

Item unum mensuale et unum manutergium

Item segetes frugum IC XXII cum iugeribus

Item cumuli fenorum in ortu allodiali VI

Item unum acervum tritici mixtim cum siliginibus in bona quantitate

Item aquam de agrestis cum parvo vasculo medio

Item unum medium lardum

Item similiter fecit dominus Mathias Gereb laborari ante castellum unum magnum stabulum equorum

[folio 2., verso]
Item in castello **Wywodina**

Item farina cum quartalibus V

Item triticum cum uno parvo vase

Item milium cum uno vase

Item unius parvo

Item caules cum uno doleo

Item pixides barbati vulgo zakalos quinque

Item zakalos medii VI

Item sal marinum cum uno scrinio

Item unum integrum tharaczk de ferro factum

Item cepe rubeum cum una cyztha media

Item poma cum uno scrinio

Item globi ferrei sunt IC XL

Item pulveres cum uno minutissimo vasculo

Item cuspides quatuor

Item unum vas vini magnum

Item una balista antiqua cum XL sagittis antiquis

Item castanea cum duobus saccis

Item nova edificia eiusdem castelli per ipsum Mathiam Gereb factam

Item ipse dominus Mathias Gereb fecit supra portam ipsius castelli fieri unam parvam domum cum camino de barona

Item similiter supra circuitum eiusdem castelli fecit laborari unam bastam de sepibus, que[53] bastha est nunc pro coquina reservata

Item similiter fecit unam stubam de barona

Item similiter unam camaram[54] parvam supra circuitum castelli vulgo *folyoso* de asseribus

Item unum stabulum ad octo equos in castello de sepibus

Item extra castellum unam domum pistoriam de barona cum atrio de sepibus facto

Item duo *latorkerth* in circuitu castelli ipsius cum una parva bastha de sepibus facta

[folio 3., recto]

Item in castro **Ztanyznyak**

Item in primis in turri ex opposito castri sunt reperti zakalos quatuor et medium

Item duo bombarde vulgo *mosarpathyanthyw*

Item due cuspides

Item ante ipsam turrim una mosarpathyanthyw de ferro

Item una strubycza cuprea similiter ante ipsam turrim

Item castellani in castro ostenderunt sagittas balistarum in uno cumulo MIII et permittebant ipsi castellani numerare

Item rethe ferarum in uno cumulo quodesset[55] dirutum pro maiori parte, cum quo non venasset a tempore Martini groff[56]

Item vestimenta capelle in castro existentis

Item casula una de purpure rubeo facta cum omnibus attinenciis

Item alia casula de athlasio nigro

Item due mappe altaris

Item iterum una casula alba sine attinenciis

Item calicem unam cum corporali et patena et aliis attinenciis

Item breviarium unum in Sclavonico scriptum

Item unum viaticum

Item unum campanile

Item due ampule plumbee

Item parva scatula cum reliquiis sanctorum

Item zakalos in castro sunt XVI

Item unum tharaczk

Item iterum unum tharaczk

Item mense IIII

Item scultellos plumbeas ipsi castellani proprias reliquerunt in ipso castro duas

Item similiter ipsi castellani proprium eorum caldar magnum vulgo uysth valens florenorum II reliquerunt in ipso castro

Item duo sedilia vulgo *sellyezek*

[folio 3., verso]

Item sulphur cum uno bono vasculo

Item dicunt castellani, quod globi ferrei essent VC

Item fenyewzwrok cum uno vasculo

Item pulveres cum una tunella

Item castellani de eorum propriis reliquerunt in castro triticum cum sedecim quartis, quia nullas fruges dant ad castrum

Item milium, prout claviger eiusdem castri refert, qui et numerum ex quo ipse fuisset factor in hoc, dicit quod essent ad viginti quartas et esset proprium castellanorum, quia castellani nullum proventum e milio perceperint, idemque claviger et in futurum remanebit in ipso castro

Item similiter dicit idem claviger castri, quod czyrok essent cum viginti octo quartis et hoc eciam esset proprium castellanorum, quia ipsi et de talibus nullum habent proventum

Item sal cum quinque quartis

Item larda X

53 Az eredetiben: qua.

54 Előtte kihúzva: cam.

55 Előtte kihúzva: bon.

56 Frangepán Márton

Item quarta pars unius bovis

Item farcimina membra scapule et capita porcorum puta[57] decem lardorum predictorum

Item eciam prout estimare potuimus avenam reperimus secundum dicta castellanorum sub vero numero cum quartis XXXVI, et hoc eciam esset de propriis ipsorum castellanorum, quia et de talibus nullum proventum haberent

Item caules cum tribus doleis magnis

Item unum vas vini magnum et habet defectum unius palme et duorum digitorum, quod vas continet in se secundum dicta ipsorum castellanorum cubulos vini LX

[folio 4., recto]
Item aliud vas vini similiter secundum dicta ipsorum castellanorum continentis in se cubulos LXX, habentis defectum ad palmam II

Item iterum unum vas vini modo simili secundum dicta castellanorum continentis in se cubulos LXXX, habentis similiter defectum, quo ad unam palmam minus modico

Item iterum vas vini continentis in se secundum dictam castellanorum cubulos LXXXX, et habentis defectum ad duas palmas magnas

Item iterum unum vas vini magnum plenum continentis in se cubulos IC minus cubulis II secundum dicta castellanorum

Item acetum cum tribus vasculis mediis facientibus unum vasculum integrum

Item cuspides vulgo keep X

Item unum gerel

Item unam bombardam cupream

Item unum mosarpathyanthw cupreum

Edificia nova ipsius per Mathiam Gereb facta

Item una coquina de novo et de barona facta

Item supra unam bastham lapideam in circuitu muri ipsius castri existentem fecit laborari domum unam, locum scilicet prandii estivalis

Item supra portam lapideam extra castrum unam domum de lignis cum tectura

Item infra castrum unum puteum effluentem fecit muro lapideo circumvalari

Item porci pingues sunt XXIIII

Item cumuli fenorum vulgo aztagh sunt XXV

Item dominus Mathias Gereb fecit preparari in silvis, pertinentiis scilicet eiusdem castri domum in toto tres domos connexas in se continentem

Item duo stabula ibidem

[folio 4., verso]

Item duas domos allodiales subtus castrum existentes

Item pawones XIIII, et unum illorum est albus

Item in **Muthnycza**

Item triticum cum uno zwzek et dixit castellanus, quod essent in eo quarte LXX

Item milium in duobus vasis uno magno et alio paulo minori et dixit castellanus, quod essent in eis quartalia IIC

Item caules cum uno doleo

Item in duobus ortis extant bona copia caulium

Item fabas cum quartis IIII

Item sagittas balistarum sine ferro cum uno vasculo parvo

Item baliste sunt IIII

Item larda IIII

Item pixides barbate vulgo *zakalos* V

Item pulveres cum uno parvissimo vasculo, cum quo solent portare gelatinam de Italia

Item unum Mosarpathyanthyw de ferro

Item unum thekerwen

Item globi ferrei IC X

[57] Előtte kihúzva: plurimorum.

Item acetum[58] in uno parvissimo vasculo modicum

Item unum vas vini mediocre, quod habert defectum ad unum[59] hywelkezthener

Item in uno alio vase continentur cubuli vinorum IIII

Item scultelle lignee IIII

Item cumuli fenorum cum decem cumulis parvis ad modum Croatorum illius regionis

[folio 5., recto]
Edificia

Item dominus Mathias Gereb fecit in eodem stubam unam et domum unam caminosam in simul connexas de ligno

Item totum circuitum ipsius castri vulgo folyoso fecit ex novo tegere sew cooperire tecturis

Item in circuitum ipsius folyoso fecit laborari duo herkel

Item fecit eciam circuiire totum castrum cum parkan sine lutificacione et sine tectura

Item similiter civitatem ante castrum fecit circuire cum simplici parkan sine lutificacione et sine tectura

58 Előtte kihúzva: in.

59 Előtte kihúzva: palmam unam et quatu.

Domokos György

TŰZFEGYVEREK A 16–17. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI VÁRAKBAN A VÁRINVENTÁRIUMOK ALAPJÁN

A várinventárium egy speciális, az egyes várak fegyverzetét és hadfelszerelését tartalmazó összeírás-típus. A török hódoltság korában készült várinventáriumok elsődleges értéke, hogy átfogó képet nyújtanak az egyes (vég)várak pillanatnyi állapotáról, főként a fegyverzetről, lehetőséget adva ezáltal széles körű vizsgálódásokra. A fegyverekre vonatkozó adatok elemzése megmutatja, hogy ezen a téren milyen mennyiségi és minőségi változások zajlottak le, egyes fegyvertípusok mikorra avultak el, mikor jelentek meg újabb fajták. E leltárak azonban a hadtörténelem mellett az anyagi kultúra történetéhez is rengeteg információval szolgálnak, mivel a fegyvereken túl a mindennapokban használt szerszámokat, eszközöket, anyagokat is gyakran felsorolták, bepillantást engedve a várak hétköznapi életébe, valamint az ott működött műhelyek, mesteremberek munkájába.[1] Mindezekből adódóan az inventáriumok a 16–17. századi magyarországi végvárrendszer hadi erejének meghatározásához elsődleges források.[2]

Az inventáriumok esetében ugyanakkor nagy hátrányt jelent „pillanatfelvétel" mivoltuk, mivel rendszerint nem tudjuk, hogy az irat felvételét megelőző és követő időszakban hogyan változtak meg az erősség készletei. Ezért szükséges, hogy nagyobb számban vizsgáljuk meg ezen összeírásokat, mivel így már lehetőség nyílik a végvárakban zajló folyamatok feltárására.

Az inventáriumokban felsorolt fegyverzetről, eszközökről, szerszámokról, anyagokról, berendezési tárgyakról teljes körű áttekintést adni e tanulmány

[1] L. erre Domokos György: *Vasfelhasználás és vasmegmunkálás a várakban a 16–17. században.* = *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében.* (szerk. Nagy Zoltán, Szulovszky János), Szombathely, 2009, 165–175.

[2] Összesen 253 inventárium adatait dolgoztam fel az 1535–1711 közötti időszakból, amelyek 85, a Magyar Királyságban és Erdélyben található vár felszereléséről szólnak. Teljes listájukat l.: Domokos György: *A várinventáriumok és jelentőségük a törökellenes védelmi rendszer történetének kutatásában.* Arrabona, 44(2006), 2, 67–94. Sajnos sem területi, sem időbeni eloszlásuk nem egyenletes, ám az alább ismertetett tendenciák bemutatására mindenképp elegendőek. E leltárakban 4684 db löveget és 52 959 db kézi lőfegyvert említenek.

keretei közt lehetetlen, ezért kifejezetten a fegyverzetre, azon belül is a tűzfegyverekre koncentrálok, elsősorban azért, mert ebben a korszakban a várvívás-várvédelem legfontosabb eszközei már az ágyúk, szakállas puskák, muskéták, illetve az ún. tüzes szerszámok.

A várakban levő fegyverzet mennyiségi adatai persze önmagukban értelmezhetetlenek. Tudnunk kell azt is, hogy e váraknak milyen feladatokat kellett ellátniuk, illetve az egyes várak hol helyezkedtek el a védelem hierarchiájában. A két szempont összefügg, hiszen az adott vár földrajzi pozíciója meghatározta feladatát, és jórészt ennek megfelelően igyekeztek kiépíteni, majd felszerelni.

Az erődítményeket persze nem könnyű megfelelően besorolni, mivel az egyes várak szerepe a török elleni háború területi alakulásának függvényében változott, tehát egy adott vár megítéléséről csak az adott időpillanatra vonatkozóan lehet dönteni.[3] Úgy tűnik, hogy a védelmi rendszerben levő várakat alapvetően három szintbe lehet rendezni.[4] Bár korábban a védők létszámát tekintették meghatározónak, a magam részéről a létszám, a fegyverzet és a védelmi pozíció együttes figyelembevételével igyekeztem rangsorolni az erődítményeket.

A VÁRAK SZEREPE A TÖRÖKELLENES VÉDELMI RENDSZERBEN

A váraknak, első megközelítésben, mindentől függetlenül, egy meghatározott területet kellett oltalmazniuk, megfigyelés alatt tartaniuk, amely feladat a bennük elhelyezett katonaságra hárult. Ehhez viszont önmagukat is meg kellett tudniuk védelmezni. Az inventáriumokban található fegyverzet, anyag, szerszám és eszköz – leszámítva a vár gazdálkodó-élelmező tevékenységéhez tartozókat – döntő többségében ezt a célt, a vár saját védelmi ké-

3 L. pl. hogyan változott Kanizsa szerepe Szigetvár vagy Tokaj, Kálló, Patak szerepe Gyula elvesztése után.

4 PÁLFFY Géza: *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig.* (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz), Történelmi Szemle, XXXVIII(1996), 2–3, 201–203. Kimerítően foglalkozott e besorolással Kelenik József, és konkrét ismérveket sorakoztatott fel az egyes szintekhez, ám csak az 1576. évi országos összeírásban szereplő várakat osztályozta, ott sem mindegyiket. KELENIK József: *A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában.* Hadtörténelmi Közlemények, 104(1991), 4, 13–16. (a továbbiakban: KELENIK, 1991/4.). Ezek és saját nézeteim alapján a három lépcső: 1. a főkapitánysági központok (Kanizsa, Győr, Érsekújvár, Kassa), de méreteit és fontosságát tekintve ide értendő még Eger, Komárom és Várad is (Kelenik viszont Szatmárt és Tokajt tette az első négyhez); 2. az előzőnél kisebb, de nagyobb területeket, stratégiai fontosságú utakat, átkelőket, folyókat ellenőrző, eleve várnak épült erősségek; 3. azok a kisméretű, elavult védrendszerű várak, valamint a bizonyos kőépítmények (kolostor, udvarház) felhasználásával készült erődítmények, amelyek a helyi szintű védelemben játszottak szerepet; esetleg negyedik szintként lehet besorolni az egy-egy út vagy átkelő védelmére emelt palánkokat, ezekben azonban ágyúkat sosem tartottak.

pességének fenntartását, illetve a fegyverzet működését és a várőrség napi igényeinek kielégítését szolgálta.

A földrajzi pozíció, a védendő terület mérete, vagyis a feladat nagysága és az ahhoz szükséges katonaság létszáma meghatározta a vár méretét (részben talán kiépítettségét is), és ezzel lényegében azt is, hogy milyen méretű támadást kellett szükség esetén elhárítania. A több vármegyényi területet oltalmazó központi váraknak, kiépítettségük és felszereltségük folytán, csak a török fősereg támadásával kellett érdemben számolniuk. A nagyobb hadak felvonultatásának szándékáról pedig rendszerint időben tudomást szereztek az illetékesek, így volt idejük a készletek bizonyos kiegészítésére, miként ezt Eger vagy Sziget példája is bizonyítja.[5] A másod- és harmadrangú várak őrségeinek viszont figyelembe kellett venniük, hogy ellenük a magyarországi török csapatok is elegendő erővel rendelkeztek egy váratlan támadás megindítására. Elvileg tehát ezen erősségeknek viszonylagosan nagyobb készletekkel kellett rendelkezniük.

A várleltárakból nyert adatok alapján elsődlegesen azt kell megvizsgálni, hogy a várakban összeírt tűzfegyverek, a lőpor- és lövedékkészletek elegendőek voltak-e az adott erősség védelméhez. Nyilvánvaló persze, hogy egy vár megvédése nem csak a fegyvereken, azok mennyiségén és minőségén múlik. Közismert, hogy ebben a korszakban a felmentő sereg elmaradása, az erősség méretétől függetlenül, csaknem bizonyosan annak elvesztésével járt, legyen az bármilyen jól ellátva, mivel a törökök nagyszerű utánpótlási rendszere és hatalmas emberi és anyagi tartalékai hosszú várvívásokra adtak lehetőséget. A védelem részéről befolyásolta a harc kimenetelét a katonaság létszáma, morálja, a vezetés, az élelmezés, és nem utolsósorban a védművek állapota. Ennek ellenére a kérdésfelvetést nem tartom feleslegesnek, hiszen az inventáriumok segítségével legalább arra választ lehet kapni, hogy az összeírt készletek milyen időtartamú ellenállást tettek lehetővé.

A VÁRVÉDELEMHEZ SZÜKSÉGES HADIANYAGRÓL ELMÉLETBEN

A kérdést persze nem lehet egyszerű osztási-szorzási műveletekkel megválaszolni. A probléma ugyanis megvizsgálható a korabeli hadtudomány elméleti kívánalmai alapján, esetleg összevetve a nyugat-európai erődítmények felszereltségével (bár a teljesen eltérő körülmények miatt ennek jogossága megkérdőjelezhető), végül pedig a Magyarországon folyó törökellenes harc eseményeinek és eredményeinek tükrében.

5 Eger utánpótlására l. SUGÁR István: *Az egri vár históriája.* Budapest, 1991, 48.; Szigetvárra l. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Alte Feldakten (a továbbiakban: ÖStA KA AFA), 1566/4/ad 1 Litt:b.

A korabeli szakirodalomban szerepelnek arra vonatkozó adatok, hogy egy adott erődítmény védelméhez mennyi tűzfegyver szükséges. Az ágyúkhoz és kézi lőfegyverekhez meghatározott lövésszámot rendeltek, tehát pontosan megadható a szükséges lőpor- és golyómennyiség is. A 17. század második felének legnagyobb várépítésze, *Sebastien Le Prestre de Vauban* egyik, valamikor 1667–1672 között írt munkájában bástyánként három váltással, váltásonként 160–170 védővel számolt.[6] A korabeli viszonyoknak megfelelően nyilvánvalóan nagy részük vagy talán mindegyikük lőfegyverrel rendelkezett, tehát bástyánként legalább 120–170 muskétával számolhatunk. Nem sokkal később, 1675-ben papírra vetett, a védelem kérdéseit taglaló újabb munkájában hasonló adatokat közölt. Ebben meghatározta a lövegek számát is: szerinte egy hatbástyás erődben 8 db 24, 10 db 16, 12 db 12, 14 db nyolc- és 16 db négyfontos lövegnek kellett lennie, amelyet 60 szakállas puska és 15 db mozsár egészített ki. Az ágyúkra 400 lövést, a nagy mozsarakra 200, a kicsikre 5–600 bombát számolt.[7] Vauban esetében persze azt is figyelembe kell venni, hogy ő kizárólag a nyugat-európai bástyás erődítményekben gondolkozott, amelyek sokkal korszerűbbek, s többnyire nagyobb méretűek voltak, mint a magyarországiak.

A mind a nyugat-európai, mind a magyarországi hadszíntéren gazdag tapasztalatokat szerző *Raimondo Montecuccoli* császári tábornagy Vaubanétól erősen eltérő számokat adott meg. A *Del arte militare* (1653) című művében leírtak szerint a védendő erődítmény kerületének minden lépésére egy embert, vagy pedig bástyánként 200 főt kell számítani. Szinte szóról szóra ugyanezt találjuk későbbi, *Della guerra col Turco in Ungheria* (1670) című munkájában is, de itt azt is megjegyezte, hogy a katonák legalább kétharmadának lőfegyverrel kell rendelkeznie.[8] Ez a kétszázas szám, összehasonlítva Vaubanéval, igen alacsonynak tűnik, de véleményem szerint Montecuccoli ebbe csak a harcolókat értette bele. A 17. század első felének kitűnő németalföldi várépítésze, *Blaise Françoise de Pagan* szintén 200 védőt tartott szükségesnek bástyánként.[9] Montecuccoli a tüzérség mennyisé-

6 Sebastien LePrestre de VAUBAN: *A Manual Of Siegecraft And Fortification.* (Mémoire pour servir d'instruction dans la conduite des sieges et dans la défense des places), Leiden, 1740. Translated with an Introduction by George A. ROTHROCK. s.l. 1968. 141.

7 Max JÄHNS: *Geschichte der Kriegswissenschaften vornemlich in Deutschland.* Zweite Abteilung, XVII. und XVIII. Jahrhundert bis zum Auftreten Friedrichs des Großen 1740, München und Leipzig, 1890, 1408. Érdekes számok, amelyekből, lévén a bástyák számával nem oszthatóak maradék nélkül, egyértelműen az következik, hogy csupán egy-két bástya elleni közvetlen támadással számolt. A megadott mennyiségek, figyelembe véve a nyugat-európai erődök méreteit, amúgy is csekélynek tűnnek.

8 *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli General-Lieutenant und Feldmarschall.* II. Band, Militärische Schriften, (bearb. Alois VELTZÉ), II. Theil, Wien und Leipzig. 1899, 93, 325, 216.

9 JÄHNS, *i. m.*, 1890, 1137.

gét eleinte bástyánként 3-4, a későbbiekben már 5-6, különböző kaliberű lövegben határozta meg.[10]

*Wilchelm Dilich*nél és *Diego Ufanó*nál elsősorban a tüzérségre vonatkozó adatokat találunk. Ufano szerint egy közelebbről meg nem határozott méretű – de a kor szokása szerint bizonyosan legalább ötbástyás – erőd megvédéséhez annak hadszertárában a következőknek kellett lenniük:

1. táblázat

lövegtípus	**kaliber** (font)	**(db)**	**lövés/löveg**	**teljes golyószükséglet** (db)
Karthaune	40	12	500	6 000
Halbe-Karthaune	24	18	1 000	18 000
Viertel-Karthaune	10	10	2 000	20 000
Feldstück	5	20	2 000	40 000
Mörser		3	1 500	4 500
Geschütz-Muskete	4–6	400		
Muskete		2 000		

Ufano összességében a tűzfegyverekhez 6000 mázsa lőport, 3000 mázsa kanócot és a golyók öntésére 25 000 mázsa ólmot tartott szükségesnek.[11] Dilich úgyszintén nem közli, pontosan mekkora erősséghez tartja kívánatosnak a következő fegyverzetet:[12]

2. táblázat

lövegtípus	**kaliber** (font)	**(db)**	**lövés/ löveg**	**teljes golyó-szükséglet** (db)	**teljes lőpor-szükséglet** (q)
Karthaune	48/40	10	600	6000	1320
Doppel-Colubrina	48/40	2	600	1200	260
Colubrina		6	1200	7200	524
Halbe-Karthaune	24/20	15	1200	18 000	1974
Viertel-Karthaune	10	14	1200	16 000	155
Halbe-Colubrina		8	1200	9600	350
Viertel-Colubrina	5		2400	60 000	1184
Falkonett		30	2500	75 000	500
Kammerstück		?	1000	?	600
összesen		110+		193 000+	6867

10 Uo.

11 Diego Ufano: *Archeley, das ist: Gruendlicher Bericht von Geschuetz und Gebrauch desselbigen, gestellt und in den Niederlaendischen Kriegen practicirt Diego Ufano* [...] s.l. 1630, 55–56.

12 Wilhelm Dilich: *Krieges-Schule.* Franckfurt am Mayn, 1689, 463–469.

Az elmélet után érdemes röviden szemügyre venni a tényeket, vagyis néhány korabeli, főként a Habsburg Birodalom más területeiről való leltár adatait.

3. táblázat

vár, évszám	löveg (db)	szakállas (db)	puska (db)	lőpor (ágyú-, szakállas-, puska- és gyújtópor) (q)	lövedék (ágyú-, szakállas- és puskagolyó) (db)
Bécs, 1557[13]	393	2080	2 132	–	–
Graz, Zeughaus, 1557[14]	8	–	580	676	–
Graz, 1562[15]	27	31	173	–	–
Bécs, 1576[16]	200	919	–	923/269/753/79	–
Prága, 1576[17]	52	802	347	93	10 651/106 300/–
Olmütz, 1650[18]	49	240	20	11/–/–/–	7 670/–/–
Neustadt, 1651[19]	6	10	–	8 q 60 f	–
Spilberg, 1651[20]	57	–	100	348	10 117/–/–
Prága, 1651[21]	123	100	1000	700	–
Graz, 1657[22]	176	1244	9410	350	30 990/–/–
Königgrätz, 1672[23]	10	22	–	80,5	1 192/–/–
Bécs, 1683[24]	246	–	–	–	28 965/–/–
Firenze, 1552[25]	361	265	–	–	–
Nürnberg, 1579–1580[26]	250	2190		356/163/–/4	72 403/198 472
Strassburg, 1592[27]	295	1278	3016	–	–

13 ÖStA KA AFA 1557/3/16. A számok egyesítve mutatják a Bécs falain, a királyi és a városi hadszertárban talált tűzfegyvereket.

14 ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates (a továbbiakban:HKR Akt), 1557. Jänner, No. 46, Expeditur folio (a továbbiakban: Exp. fol.), 24–34.

15 ÖStA KA AFA 1562/4/ad 6a.

16 ÖStA KA AFA 1576/13/2. fol. 61r.

17 ÖStA KA AFA 1576/13/2. fol. 60v.

18 ÖStA KA AFA 1651/7/19a.

19 ÖStA KA AFA 1651/7/19b.

20 ÖStA KA AFA 1651/7/19c és e1.

21 ÖStA KA AFA 1651/13/25.

22 ÖStA KA HKR Akt. 1657 Februar, No. 152, Expeditur sine folio (a továbbiakban: Exp. s.f.)

23 ÖStA KA AFA 1672/10/87. fol. 550.

24 Anton DOLLECZEK: *Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Wien, 1888, 271.

25 Simon PEPPER– Nicholas ADAMS: *Firearms and Fortifications. Military Architecture and Siege Warfare in Sixteenth-Century Siena.* Chicago–London, 1986, 12–14.

26 August ESSENWEIN: *Quellen zur Geschichte der Feuerwaffen.* Textband, Leipzig, 1877. Unveränderten Nachdruck, Graz, 1969, 92–93.

27 Heinrich MÜLLER: *Gewehre, Pistolen, Revolver. Hand- und Faustfeuerwaffen vom 14. bis 19. Jahrhundert.* Leipzig, 1979, 38.

A fentiek szerinti elvárt és tényleges mennyiségek kitűnően érzékeltetik a másutt felhalmozott fegyverzetek nagyságrendjét, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy az elméletet nem mindig tudták a gyakorlatba átültetni. A feldolgozott leltárak között nem akadt olyan, amely szerint a magyar várak készletei a fent bemutatott magasabb értékeket akárcsak megközelítették volna, esetleg Kassáé. Ennek alapján úgy vélem, hogy a magyarországi várak felszereltségét sem elméleti, sem gyakorlati szinten nem lehet és nem is szabad számszakilag a külhoniakhoz hasonlítani. A különbségeknek számos okát lehet felsorolni, közülük is elsősorban persze a gazdasági tényezőket.[28] Ám a katonai okok legalább ilyen lényegesek, mint például a nyugat-európai és a magyarországi várak közötti építészeti különbségek. Nálunk csupán a meglevő néhány bástyás erősségnél (Érsekújvár, Győr, Komárom, Várad) lehetne ilyen jellegű vizsgálódást folytatni, ám ehhez az adatok jórészt hiányoznak. Ugyanakkor azonban meggondolandó, hogy a szabályos alaprajzú, bástyás erődök zárt tűzrendszerét nélkülöző, a korábbi építési periódusból származó várak védelméhez elvben az előbbieknél lényegesen több tűzfegyver kellett.

A harmadik megközelítési módon, vagyis a magyarországi várharcok eseményei alapján megkísérelni a válaszadást a fentebb feltett kérdésre szintén nem egyszerű. Ehhez ugyanis sorra meg kellene vizsgálni a török hódítás korának várostromait, azt a fegyverzetet, amellyel a várak az adott pillanatban rendelkeztek, szerepüket a harcban stb. A legnagyobb probléma az, hogy ehhez rendszerint hiányoznak a számszerű adatok. Így most csak néhány példát említek.

A fentiekből kiindulva, a 16. század közepére teljesen elavult védművekkel rendelkező Eger esetében igen nehéz lenne a bástyák száma alapján meghatározni a szükséges létszámokat, hiszen jószerével nem voltak valódi bástyái. Így csupán kerületével számolhatunk, amely az 1552. évi valószínűsített állapot rekonstrukciója alapján kb. 1750–1800 lépésre tehető.[29] Az 1552. évi ostrom során őrsége 1800 katonából állt, akik közt nagyszámú puskás szolgált. Ezen felül további 630 db kézi lőfegyvert tartottak raktáron, ágyújuk azonban csak 21 db volt, nagyrészt kis kaliberűek. A viszonylag csekély tűzerő és a vár kedvezőtlen fekvése ellenére 38 napig tartó ellenállásuk a törökellenes harcok egyik legnagyobb sikerét hozta.[30] Hasonló sikert könyvelhettek el Várad védői 1598-ban. Az ötbástyás, olasz rendszerű erődítményt 4000 katona, tehát az elméleti kívánalmaknál lényegesen több védte, mintegy öt héten át.

28 SZAKÁLY Ferenc: *Török kori történelmünk kritikus kérdései.* (elhangzott 1997. február 7.), Budapest. 1999. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)

29 A számítás alapja Pietro Feraboscho 1568-ban készített alaprajza. Hitelességére, az azon alkalmazott mértékegységre, az 1552. évi állapot rekonstrukciójára l.: DOMOKOS György: *Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai.* Hadtörténelmi Közlemények, 114(2001), 4, 642. és 9. jegyzet.

30 SUGÁR, *i. m.*, 1991, 48–49, 57. A törökök vereségében fontos szerepet játszott az ostrom megkezdésének késői időpontja, valamint seregük „leharcolt” állapota.

Tüzérségük ekkori nagyságát nem ismerjük, de az 1604. évi leltárban 38 löveget és 643 db kézi lőfegyvert írtak össze,[31] s nyilvánvaló, hogy a védők egy jelentős része is rendelkezett ilyennel.[32] A kudarcok közül elsőként Szigetvárat kell említeni, ahol, véleményem szerint, eleve „kódolva" volt a vereség. A négy részből álló erősséget hatalmas méretéhez képest kevés, csupán 2300 katona és talán 60 ágyú védte, ráadásul a kisméretű, egymástól távol fekvő bástyák miatt nem lehetett zárt tűzrendszert kialakítani.[33] Győr 1594. évi ostroma esetében ugyan nem tudjuk, hogy kezdetben hány löveg volt a várban, de feladásakor a források szerint még mindig 59 működőképes ágyújuk állt a falakon, ismeretlen számú tönkrement mellett.[34] Tekintetbe véve, hogy közvetlen támadás kizárólag a vár déli és keleti oldalát érhette, a lövegek legnagyobb részét az itt levő négy bástyára lehetett koncentrálni. E viszonylag nagyszámú löveg és a szeptember közepén még mindig 5000 főnyi őrség sem tudta azonban megakadályozni, hogy az ostromlók szeptember végére rohamérett réseket törjenek. Ezek láttán a magára hagyott védősereg kapitulálni kényszerült.[35] A korszerű, hatbástyás, olasz rendszerű Érsekújvár védelmére Vauban adatai alapján 3600 fő gyalogság és 360 fő lovasság, 60 ágyú, 15 mozsár, 60 szakállas; Montecuccoli szerint viszont a bástyák száma alapján 1200 fő, a kerület alapján 2800 fő (ebből 800/1870 fő lövész), valamint 36 löveg kellett volna. Az 1663. évi ostrom során kb. 3000 gyalogos és 500 lovas védte az erődöt, ismeretlen számú löveggel (a vár feladásakor még 60-70 db maradt vissza).[36] Annak ellenére, hogy az erőd elméletileg elegendő erővel rendelkezett, hatheti küzdelem után fel kellett adniuk a harcot, újabb bizonyságát adva, milyen következményekkel jár, ha a felmentő sereg elmarad.

A felsorolt példák alapján kirajzolódó kép tehát ellentmondásos, ami azt sugallja, hogy a tűzfegyverek mennyisége alapján nem lehet a védelmi képességre vonatkozó megállapítást levonni. Ám egyrészt úgy vélem, hogy a teljes kép megrajzolásához további adatok szükségesek, másrészt el kell gondol-

31 ÖStA KA AFA 1604/12/9. fol. 334r–339r.

32 Bánlaky József: *A magyar nemzet hadtörténelme.* XIV. 1567–1604, Budapest, 1940, 279–281. Az ostromot szeptember 30-án kezdte a török sereg, és szinte belefulladtak az őszi esőzésekbe.

33 Sugár István: *Szigetvár és viadala.* Budapest, 1976, 150–151.

34 A vár feladása miatt megvádolt parancsnokok bírósági jegyzőkönyve szerint. ÖStA KA AFA 1595/3/ad 1a. s. f.; Uo. 1595/8/2. s. f. Ám Leo sáncmester, aki az ostrom alatt írta naplóját, a feladás alkalmával 80-nál több nagy és ismeretlen számú kis ágyúról, valamint 40-nél több mozsárról beszél. Lengyel Alfréd: *Győr eleste és visszavétele a valóság tükrében.* Hadtörténelmi Közlemények, (ú.f.), 6(1959), 2, 203. (a továbbiakban: Lengyel, 1959). Lőporból 300, ólomból 200 mázsával, kanócból 20 000 kötéssel, ágyúgolyóból 8900 darabbal rendelkeztek még.

35 A védművekkel is számos probléma adódott, amiről az ostrom alatt készült naplók tudósítanak. Lengyel, 1959,209. L. még: ÖStA KA AFA 1594/8/1. aug. 1.

36 Balás György: *Újvár (Érsekújvár) várépítészeti rendszere és fölszerelése.* Hadtörténelmi Közlemények, 1(1888), 214, 221. A vár 1685-ben történt visszafoglalásakor felvett leltárban 68 db nem török eredetű löveget találunk.

kodni annak lehetőségén is, hogy valóban kevés ágyú és kézi lőfegyver volt a várakban, tekintetbe véve a török seregek tüzérségi és létszámbeli fölényét.

A TŰZFEGYVEREK SZÁMA

A feltett kérdést tehát, úgy tűnik, a korabeli hadtudomány elméleti kívánalmai alapján vagy a nyugat-európai erődítmények felszereltségével összevetve nem lehet megválaszolni. Az ezzel kapcsolatos nehézségeket egyébként már Kelenik József is hangsúlyozta,[37] midőn tanulmányában az 1535–1606 közötti időszakot vizsgálta a tűzfegyverek száma és elterjedése alapján. Bizonyította, hogy ezen időszak végére a magyarországi hadszíntéren – a hadügyi forradalom tendenciáinak megfelelően – a kézi lőfegyvereket már tömegesen, sőt a nyugat-európainál nagyobb százalékban használták, a nyílt ütközetekben és a városstromokban egyaránt. Vizsgálta továbbá a tüzérség és a kézi lőfegyverek szerepét, számát és egymáshoz viszonyított arányát a várakban, az erősségeknek a védelmi rendszerben betöltött helye, súlya alapján.[38] Az 1576. évi, egységes szempontú, országos összeírást[39] felhasználva statisztikai számítással kimutatta, hogy a várak *mérete* döntően befolyásolta felszereltségüket.[40] Az ok-okozat azonban véleményem szerint ennél mélyebb, ahogy ezt fentebb kifejtettem, s éppen ezért a magam részéről nem a vár fizikai nagyságát, hanem a várra háruló *feladatot* (N. B. a védendő terület nagyságát, s az erősségnek a feladathoz mért kiépítettségét) vettem figyelembe.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a kézi lőfegyverek jelenlétét az általam feldolgozott inventáriumokban. Az első és legszembetűnőbb az, hogy kevés kivétellel minden összeírásban, a 253-ból pontosan 227-ben szerepelnek a szakállas puskák mint a várvédelem alapvető és hatékony eszközei. Mellettük a könnyű, villa vagy feltámasztás nélkül is használható puskák a leggyakoribbak, 150 leltárban található meg valamely típusuk. Ha azonban figyelembe veszem, hogy a félszakállasok tulajdonképpen puskák,[41] akkor az előbbi szám 165. Az előfordulás gyakorisága mellett érdekes az is, hogy az inventáriumokban az idő múlásával hogyan alakult a kézi lőfegyverek szá-

37 Kelenik, 1991/4, 14.

38 Uo. 13–29. Itt táblázatot találunk az 1576. évi összeírásban található fegyverzetről, várakra lebontva, illetve egy másikban az általa felhasznált leltárakban összeírt kézi lőfegyverek és lövegek számát és arányát közölte.

39 ÖStA KA AFA 1576/13/2.

40 Uo. 15, 25. jegyzet.

41 Kelenik József megállapította, a szakállasnak mondott kézi lőfegyverek egy része valójában a puskák kategóriájába tartozott (*Halbhaken, pixides barbatae manuariae*). Kelenik József: *Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban.* Hadtörténelmi Közlemények, (ú. f.), 35(1988), 3, 495, 497–498.

ma, vagyis mit mutatnak a tendenciák. Megfigyelhető, hogy a szakállasok és a puskák száma a várakban a 16. század közepéig jelentősen növekedett, majd csökkenni kezdett. Ezt követően a szakállasok száma stagnált, a puskák mennyisége viszont a hosszú háború végére mélypontot ért el, majd pedig a 17. század második felében ismét növekedett. Velük szemben a félszakállasok kategóriája 1560 körül érte el a legnagyobb mennyiséget, 1570-től viszont egyre ritkábban, a 17. században pedig már csak mindössze három alkalommal fordultak elő. A negyedik fő kézi lőfegyverfajta, a muskéta először 1587-ben bukkan fel. Jelenléte azonban csak a 17. század második negyedétől válik rendszeressé, s mutat egyre emelkedő mennyiséget (összesen 46 leltárból került elő).

A kézi lőfegyverek összesített mennyiségét vizsgálva is látható a 16. század közepéig tartó növekedés, amely egyértelműen az ezen időszakban zajló várháborúkkal hozható összefüggésbe. Ezután egy nagy hullámvölgy következett, amely épp a hosszú háború alatt érte mélypontját. Számuk ezután lassan újból emelkedett, egészen a 17. század végéig, amikor ismét némi csökkenést figyelhetünk meg. A legnehezebb magyarázatot adni a 16. század második felének mozgására, mivel a degresszió épp akkor jelentkezett, amikor a várak kiépítése a legnagyobb lendülettel zajlott. A hosszú háború idején maradt a visszaesett mennyiség, ami főként a kézi lőfegyverek számának Kelenik József által a mezei seregeknél kimutatott gyarapodásával függ össze, mivel feltehetően inkább ez utóbbiakat látták el velük. A 17. század második harmadától beinduló növekedés talán azzal az általános irányzattal függ össze, hogy fokozatosan minden katona kezébe lőfegyvert adtak.

A tüzérség esetében a változás semmiképp sem olyan látványos, mint a kézi lőfegyvereknél. A tendencia a 16. század közepének gyors növekedése után – a kézi lőfegyverekhez hasonlóan – itt is látványos visszaesést jelez, egészen a hosszú háborúig. Hogy ez a csökkenés mivel indokolható, azt egyelőre nem tudom. A hosszú háború idejének negatív tendenciája ugyanarra vezethető vissza, mint a kézi lőfegyvereknél: az ágyúk egy részét kivonták a várakból, vagy pedig állandó mozgásban voltak közöttük, a szükségleteknek megfelelően. Az ezt követően a 17. században mutatkozó, a mélyponthoz képest erőteljes és folyamatos emelkedésre is nehéz magyarázatot találni, főként ha figyelembe vesszük a Habsburgok nyugati irányú lekötöttségét és azon törekvését, hogy Magyarországon mindenáron megőrizzék a békét a törökkel.

Az elmondottak után szinte meglepetésszerűen hat a kézi lőfegyverek és a lövegek mennyisége egymáshoz viszonyított arányának változása. A tendencia ugyanis *csökkenő* értéket mutat, tehát az általam vizsgált várakban a kézi lőfegyverek számaránya az ágyúkhoz viszonyítva a 16. század közepének erőteljes növekedése után, némi stagnálást követően a 17. században csökkent!

A másfél évszázados tendenciák vizsgálata után érdemes némi figyelmet fordítani a területi eloszlásra is. Minthogy az oszmán hódítás fő célja Bécs elfoglalása volt, kézenfekvő, hogy az előtte fekvő terület várait látták el a legerősebb fegyverzettel. Ennek ellenőrzésére elvileg a legalkalmasabb az 1576. évi országos, egységes szempontú felmérés, amely azonban mégsem annyira országos, mert a kanizsai végvidékről csak három várról közölt pontos adatokat. Maradnak tehát a győri, a bányavidéki és a felső-magyarországi főkapitányságok királyi végvárai.[42]

4. táblázat

	vár (db)	ágyú (db)	átlag (db)	kézi lőfegyver (db)	átlag (db)
Felső-magyarországi főkapitányság	11	206	18,73	3777	343,36
Bányavidéki főkapitányság	12	123	10,25	1280	106,67
Győri főkapitányság	10	148	14,80	2347	234,70
Győri főkapitányság + Komárom, Pozsony, Magyaróvár[42]	13	237	18,23	2897	222,85

Az átlagokból egyértelműen látszik, hogy amennyiben a győri főkapitányság esetében csak a ténylegesen alá tartozó várak erejét veszem figyelembe, akkor a török támadás fő irányából kieső felső-magyarországi főkapitányság elsősorban a kézi lőfegyverek, de a lövegek számát tekintve is sokkal jobban el volt látva. Ha azonban hozzászámítom Komárom, a „magánvaló végház", valamint Pozsony és Magyaróvár fegyverzetét, amelyek elhelyezkedésük folytán egy Bécs elleni török támadásnál a győri főkapitányságot erősítették, a lövegek átlagában kiegyenlítődés figyelhető meg, viszont a kézi lőfegyverek tekintetében az arány tovább romlott. Feltűnő továbbá, hogy a bányavidéki főkapitányság szinte érthetetlenül gyenge.

Terjesszük ki ugyanezt a vizsgálatot a 16. század egészére.[43]

[42] E három vár nem tartozott szervesen a győri főkapitánysághoz: Magyaróvár és Pozsony egyetlen várlistában sem szerepel, csak az 1576. évi összeírásban, Komáromot pedig mint a naszádosok központját függetlenítették Győrtől. Komáromban a jegyzék szerint összesen 143 db ágyú volt, de ebből 108 db Scharfetindl, azaz egészen kis kaliberű típus. Tekintetbe véve, hogy Komárom várát már a kortársak is túl kis méretűnek tartották (l. pl.: Daniel SPECKLE: *Architectura Von Vestungen.* Strassburg, 1609. fol. 19.), illetve hogy a naszádosok központjául szolgált, a három tényezőből kézenfekvően adódik, hogy a mondott lövegek a sajkák tüzérségét jelentették, és nem a vár védelmét erősítették, így nem is vettem azokat számításba. Mindez vonatkozik a következő táblázatra is.

[43] Csak a 16. századot tudom itt érdemben elemezni, mert a két dunántúli főkapitányság királyi végvárairól egyelőre nincs értékelhető 17. századi leltár, a rendelkezésre állók mind magánvárak összeírásai.

5. táblázat

	leltár (db)	ágyú (db)	átlag (db)	kézi lőfegyver (db)	átlag (db)
Felső-magyarországi főkapitányság	51	961	18,84	17 897	350,92
Bányavidéki főkapitányság	34	333	9,79	3424	100,71
Győri főkapitányság + Komárom, Pozsony, Magyaróvár	27	466	17,26	5744	212,74
Kanizsai főkapitányság	26	266	10,23	2920	112,31
Magánvárak	40	412	10,30	4789	119,73

A táblázatból inkább az világlik ki, hogy az előzőhöz képest az 1606-ig terjedő időszakra vonatkoztatva sincs érdemi aránybeli eltolódás, csupán a felső-magyarországi főkapitányság előnyének növekedése a kézi lőfegyverek, illetve a győri főkapitányságé a lövegek terén érdemel említést. Figyelemre méltó viszont, hogy a magánvárak átlagosan jobban ellátottak tűzfegyverekkel, mint a két gyengébben felszerelt végvidék.

Tovább folytatva a gondolatmenetet, vegyük szemügyre a tűzfegyverek mennyiségét a váraknak a védelmi rendszerben betöltött pozíciója alapján. A következő táblázat azt mutatja, hogy az 1576. évi felmérés alapján az első-, másod- és harmadrendű várak átlagosan mekkora fegyverzettel és az összes tűzfegyver hányadrészével rendelkeztek.

6. táblázat

	vár (db)	ágyú (db)	átlag (db)	arány (%)	kézi lőfegyver (db)	átlag (db)	arány (%)
Elsőrendű várak	7	244	34,86	40,20	4416	630,86	53,22
Másodrendű várak	16	281	17,56	46,29	2915	182,19	35,14
Harmadrendű várak	16	82	5,13	13,51	966	60,38	11,64
Összesen	39	607	18,34	100,00	8297	212,74	100,00

Ugyanez az egész 16. századra vonatkoztatva a következőképpen fest:

7. táblázat

	leltár (db)	ágyú (db)	átlag (db)	arány (%)	kézi lőfegyver (db)	átlag (db)	arány (%)
Elsőrendű várak	41	1307	31,88	57,05	20 208	492,88	62,94
Másodrendű várak	47	689	14,66	30,07	8378	178,26	26,10
Harmadrendű várak	56	295	5,27	12,88	3519	62,84	10,96
Összesen	144	2291	15,91	100,00	32 105	222,95	100,00
Magánvárak	40	412	10,30		4789	119,73	

Az tehát a 16. századot átfogó elemzésből is látszik, hogy nemcsak (és szerintem nem elsősorban) a várak mérete, hanem pozíciója is egyértelműen kihat a fegyverzet mennyiségére. A főkapitánysági központokban, illetve néhány kiemelt fontosságú erődítményben összpontosult a tűzfegyverek több mint fele, a másodrendűekbe már csak durván harmaduk-negyedük, a harmadrendűekbe tizedrészük.

Az itt látható arányok akkor is csupán minimális eltérést mutatnak, ha valamennyi feldolgozott leltár összes adatát figyelembe veszem. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a tűzfegyverek elosztásában a 17. század folyamán sem történt lényegi változás.

AZ ÁGYÚPOR ÉS AZ ÁGYÚGOLYÓK MENNYISÉGE A LŐSZER-FELHASZNÁLÁSI ADATOK ALAPJÁN

Hogy a várak védelmi képességéről képet alkothassunk, még egy fontos szempontot meg kell vizsgálnom, mégpedig azt, hogy mekkora volt a korabeli lőfegyverek, jelen esetben az ágyúk lőszerfelhasználása.

Kiindulópontként azok az adatok kínálkoznak, amelyek az adott fegyverbe töltött lőpor mennyiségét, valamint a napi lehetséges (maximális) lövésszámot mutatják. Az ágyúkba a 16. században használt szemcsés ágyúporból már rendszerint csak háromnegyed vagy fél golyósúlynyit töltöttek.[44] A kortársak persze különböző értékeket adtak meg. *Ufano* pl. 1/2–1 golyósúlynyi töltettel számolt, lőportípustól és űrmérettől függően, ez utóbbi csökkenésével együtt növelve a lőpor súlyarányát a golyóhoz képest.[45] *Furttenbachnál* hasonló kikötések mellett ez az érték 1/2–4/5.[46] *Dilich* az ostromágyúknál átlagosan fél, a tábori ágyúknál 2/3 töltettel számolt.[47] A napi lövésszámra vonatkozóan *Miethen* közöl összefoglaló adatokat. Eszerint az ostromágyúk, mérettől függően, napi 50–80, a tábori ágyúk 80–100 lövést tudtak leadni.[48] Ebből egyszerűen kiszámítható egy-egy lövegtípus egy példányának átlagos lőporszükséglete:

[44] DOLLECZEK, *i. m.*, 1888, 102.

[45] UFANO, *i. m.*, 1630, 8–9, 14–15.

[46] Joseph FURTTENBACH: *Halinitro-Pyrobolia. Beschreibung Einer newen Büchsenmeisterey...* Ulm, 1627, 80–81, 86–90.

[47] DILICH, *i. m.*, 1967, 467.

[48] Michael MIETHEN: *Artilleriae recentior praxis.* Franckfurt–Leipzig, 1683, I, 59–92. Közölte: Anton DOLLECZEK: *Geschichte der österreichischen Artillerie von den den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart.* Wien, 1887, (Nachdruck, Graz, 1973), 153.; DOMOKOS, *i. m.*, 1996, 79.

8. táblázat

lövegtípus	**kaliber** (font)	**lőportöltet** (font)	**napi lövésszám**	**lőporszükséglet** (mázsa)
Karthaune	48	24	50	12
Schlange	12	8	80	6,4
Falkonett	3	3	100	3

A magyarországi források elvétve közölnek ilyen jellegű adatokat. Közülük a legérdekesebb egy 1554-ben Léván felvett ékes magyar nyelvű irat, amelyben mind a nagy ágyúra, mind az annál kisebb tarackokra napi harminc lövést számoltak, ám odébb hozzátették, hogy „Egygbül penig, mikor zuksygh wolna, leohentnnek nyolczwanzores, awagy teobzeores". A lőportöltet méretét csak a 3 és 0,5 fontos tarackoknál lehet megállapítani, mindkét esetben a golyósúly fele.[49] Az inventáriumok közül eddig Palota 1578. évi összeírásában találtam a töltet méretére vonatkozó adatokat. Itt tíz lövegnél fél, egynél pedig egy golyósúlynyi lőportöltettel számoltak.[50] Az említettek mellett a grazi hadszertár 1557. évi leltárában is találunk egy igénylistát, amelyben szintén fél golyósúlynyi lőport vettek alapul lövésenként.[51] Eme néhány adat alapján persze nem lehet egzakt eredményekre jutni arra vonatkozólag, hogy a várakban talált lőpor mennyi ideig tartott volna ki ostrom esetén. Ennek ellenére azon várakon, ahol az ágyúpor mennyiségét mázsában adták meg és valamennyi löveg kalibere ismert, továbbá ismerjük a golyók számát, elvégeztem egy ilyen összehasonlító vizsgálatot. *(Lásd 9. táblázat.)*

A táblázat érdekes képet mutat. Egyrészt igencsak elgondolkoztató, hogy csupán kilenc vár tizenkét inventáriumával lehetett ezt a számítást elvégezni, ami a források teljes számához képest csekély mennyiség. Ráadásul a szükséges adatok éppen két olyan erősség, Eger és Szigetvár esetében hiányoznak, amelyek kiálltak egy-egy nagyobb török ostromot, vagyis ahol a valós körülmények ismeretében lehetne kalkulálni.[52] Másrészt az 5. és 6. oszlop értékeinek összehasonlításából az derül ki, hogy a lévai irat adataival számolva Fogaras és Tokaj egyetlen napig sem tudta volna ágyúit lőporral ellátni, és Szádvár 1600. évi helyzetét

49 Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archívuma (a továbbiakban: MOL MKA), E 156, Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: U et C). fasciculus (a továbbiakban: Fasc.), 99. No. 16. fol. 1r–1v.

50 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 36. No. 56. fol. 2r.

51 ÖStA KA HKR Akt. 1557 Jänner No. 46. Exp. fol. 31r–32v.

52 Eger 1551., 1558. és 1560. évi leltárai ugyan mázsában adták meg a lőpor mennyiségét, de épp itt hiányzott az ágyúk kalibere. MOL MKA E 554 Városi és kamarai iratok. Folia Latina (a továbbiakban: Fol. Lat.), 1180/IV. fol. 37v–45r.; *Uo.* E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 16r., 112r–125v., 17r.; *Uo.* E 554 Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 1180/d. No. 26. fol. 1r–19r. Szigetvárnál ugyanez a helyzet az 1547. és 1558. évi összeírásokkal. A meglevő többi leltár alapján persze lehetne számolgatni, de úgy vélem, itt már valóban elfogadhatatlanul sok bizonytalansági tényező merülne fel. MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 26. t. fol. 1r–7v.; ÖStA KA AFA 1558/4/4. s.f.

9. táblázat

vár, év	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Fogaras, 1632[53]	24	184,50	0,9225	27,68	28,00	1,0	30	180	6,0
Kassa, 1647[54]	36	459,32	2,2966	68,89	92,68	1,4	41	375	12,5
Kassa, 1669[55]	24	400,34	2,0017	60,05	134,60	2,2	67	408	13,6
Komárom, 1563[56]	53	280,00	1,4000	42,00	200,00	4,8	143	187	6,2
Murány, 1584[57]	13	96,50	0,4825	14,48	36,64	2,5	76	122	4,1
Patak, 1642[58]	38	281,00	1,4050	42,15	190,00	4,5	135	385	12,8
Sáros, 1568[59]	13	113,50	0,5675	17,03	64,07	3,8	113	165	5,5
Szádvár, 1596[60]	9	41,00	0,2050	6,15	11,18	1,8	54	626	20,9
Szádvár, 1600[61]	9	41,00	0,2050	6,15	70,20	11,4	342	626	20,9
Szádvár, 1605[62]	14	26,25	0,1313	3,94	9,20	2,3	70	373	12,4
Tokaj, 1649[63]	30	402,50	2,0125	60,38	48,59	0,8	24	257	8,6
Várad, 1604[64]	36	535,00	2,6750	80,25	353,00	4,4	132	428	14,3

A 9. táblázat magyarázata: 1. a lövegek száma; 2. az összes löveg egyszeri össztüzekor kilőtt golyók súlya (font); 3. fél töltés esetén egy teljes össztűz lőporszükséglete (mázsa); 4. a napi 30 lövés lőporszükséglete (mázsa); 5. a várban talált összes ágyúpor (mázsa); 6. hány napra elegendő a tárolt lőpormennyiség; 7. hány lövésre elegendő átlagosan a tárolt lőpormennyiség ágyúnként; 8. hány lövésre elegendő a tárolt golyómennyiség ágyúnként; 9. hány napra elegendő a teljes golyómennyiség.

leszámítva a többi is csak 1–4 napig tudott volna kitartani. Ha pedig az 1554. évi lévai iratnak a nagyobb tűzgyorsaság lehetőségére utaló megjegyzését is figyelembe vesszük, akkor a kép a fentieknél is sötétebb, márpedig ostrom esetén nyugodtan számolhatunk ekképp is. Bár e kevés információ alapján nem szabad mélyreható következtetéseket levonni, azért mindenképpen jelzésértékűnek tekintem az eredményeket. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy bár bizonyára voltak lőporhiányos időszakok, ám az utánpótlás, ha nem is mindig zökkenőmentesen, de működött, miként azt a különböző szállítási, ill. bevétel-kiadási

53 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 14. No. 39. fol. 1r–16r.
54 MOL MKA E 211 Lymbus, Series II. 28. tétel, fol. 43r–56v.
55 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 3. fol. 1r–18r.
56 ÖStA KA AFA 1563/5/6. fol. 1r–5v.
57 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 24. No. 78. fol. 24r–54v.
58 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 164r–178v.
59 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 2. fol. 17r–25v.
60 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 28. t. fol. 24r–29r.
61 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 122r–128v.
62 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 259r–260v.
63 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. II. 30. t. fol. 190r–199r.
64 L. a 33. jegyzetet.

jegyzőkönyvek is bizonyítják. Tudjuk továbbá, hogy egyes várakban lőpormalmok működtek, amelyek feltehetően többé-kevésbé állandó termelést folytattak. Éppen ezért pl. a kassai lőpor mennyiségét nem szabad – de a többit sem – statikus értékként kezelni, annál is inkább, mert pl. az 1576. évi inventáriumban összesen 727 mázsa 28 font lőport találtak.[65]

A fentiekkel ellentétben azt láthatjuk, hogy átlagában az egy lövegre eső golyók mennyisége jóval több lövést tett lehetővé, mint amennyi lőpor a jelek szerint rendelkezésre állt. Ebben kétségkívül döntő szerepet játszott az a már említett tény, hogy bármely méretű és anyagú tömör golyó előállítása a lőpornál lényegesen kevesebb időt, pénzt és munkát igényelt. Az összehasonlítás eredményeként azt látjuk, hogy a lövedékek mennyisége átlagosan mintegy ötször annyi lövést tett lehetővé, mint a lőporé.

Összességében azonban azt kell mondanom, hogy a jelenleg rendelkezésre álló kevés adat alapján nem lehet meggyőzően nyilatkozni arról, vajon váraink elegendő ágyúporral rendelkeztek-e egy esetleges ostrom megvívásához. Ehhez ugyanis nemcsak nagyobb számú inventáriumra és azokban értékelhető adatokra lenne szükség, hanem számadáskönyvek sokaságára, valamint az ostromok ilyen irányú, teljes körű vizsgálatára is.

A KÉZI LŐFEGYVEREK LŐSZER-FELHASZNÁLÁSI ADATAI

A kézi lőfegyverek számával nem lehet olyan automatikusan számításokat végezni, mint az ágyúknál tettem. Egy ember ugyanis csak egy fegyvert tudott kezelni, magyarán a harcba vetett szakállasok, puskák mennyisége az erre kiképzett védők számától függött, nem pedig a leltárba vett készlettől. Másrészt a szakállasnál kisebb puskák, muskéták részben a katonák egyéni felszereléséhez tartoztak, s ezek számát még becsülni sem lehet. Harmadrészt a kézi lőfegyverek napi lövésszámát nehéz megállapítani. A korban általában 1-2 percet számoltak a töltés idejére, de az nagyban függött a körülményektől, a fegyver méretétől, a kiképzéstől, a katona erőnlététől, az időjárástól, a harci helyzettől stb.

Az elmondottak okán ismét csak elméleti megközelítésre van lehetőség. Figyelembe véve a Kelenik József által közölt adatokat a grazi fegyverkísérletekről,[66] valamint az inventáriumok adataiból kiszámított kaliberadatokat, tájékoztató jelleggel annyit meg lehet határozni, kb. hány lövésre elegendő a felmért lőpor és golyó mennyisége.[67]

65 ÖStA KA AFA 1576/13/2. fol. 54r.

66 KELENIK, 1991/4, 96.

67 Az inventáriumokban található szakállasok átlagkalibere 25,97 g, az erre számított, 0,4-szeres lőportöltet 10,38 g. Az átváltásoknál figyelembe vettem a különböző mázsafajtákat. A táblázat utolsó két oszlopának értékeit végképp csak érdekességként számoltam ki.

10. táblázat

vár, évszám	1	2	3	4	5	6	7
Eger, 1560[68]	679	3,13	184 044	17 731	26	42 800	63
Fogaras, 1632[69]	111	8,00	448 048	43 165	389	500	5
Kassa, 1552[70]	160	9,06	532 728	51 323	321	–	–
Kassa, 1554[71]	216	56,76	3 337 488	321 531	1489	16 088	74
Kassa, 1555[72]	208	56,76	3 337 488	321 531	1546	16 088	77
Kassa, 1647[73]	147	70,68	4 155 984	400 384	2724	35 200	239
Kassa, 1662[74]	179	79,57	4 678 716	450 743	2518	36 500	204
Kassa, 1669[75]	176	74,08	4 355 904	419 644	2384	27 205	155
Murány, 1558[76]	233	6,00	336 036	32 373	139	–	–
Murány, 1584[77]	178	12,09	677 113	65 232	366	42 251	237
Patak, 1642[78]	131	79,60	4 680 480	450 913	3442	26 034	199
Sáros, 1568[79]	151	10,33	578 542	55 736	369	27 305	181
Tokaj, 1649[80]	208	4,40	258 720	24 925	120	41 240	198
Trencsén, 1535[81]	4	3,50	196 021	18 884	4721	16 200	4050
Verőce, 1548[82]	56	8,10	453 649	43 704	780	–	–

A 10. táblázat magyarázata: 1. szakállasok száma a leltárban; 2. szakállaspor (q); 3. szakállaspor (gr); 4. a lőpor mennyiségéből következő lehetséges lövésszám; 5. egy szakállasra eső lőporadagból lehetséges lövésszám; 6. szakállasgolyók száma a leltárban 7. egy szakállasra eső golyószám

Mint az a lövésszámokból látható, meglehetősen nagy a szóródás. A százezres nagyságrend mindenesetre jelentős védelmi kapacitást sejtet e téren. Az egy fegyverre jutó lőpormennyiség adatai is ezt erősítik meg, noha ismét

68 L. a 64. jegyzetet.
69 L. az 52. jegyzetet.
70 ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Wien, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer, 3, 1552. Konv. Jan.–Febr. fol. 43r–57r.
71 Uo. RN. 4. 1554. Konv. sine dato, fol. 16r–23v.
72 Uo. RN. 5. 1555. Konv. Febr. fol. 60r–66v.
73 L. az 53. jegyzetet.
74 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 76. No. 3. fol. 1r–13r.
75 L. az 54. jegyzetet.
76 MOL MKA E 211 Lymbus, Ser. III. 22. t. 37. sz. fol. 217r–228v.
77 L. az 56. jegyzetet.
78 L. az 57. jegyzetet.
79 L. az 58. jegyzetet.
80 L. a 62. jegyzetet.
81 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 25. ad 1., fol. 1r–2r.
82 MOL MKA E 156 U et C. Fasc. 99. No. 7. fol. 5r–9r.

hangsúlyozom, hogy ezek *kevés kiinduló adatra támaszkodó, elméleti számítások, amelyek csupán tájékoztató jellegűek.*

Ami a kézi lőfegyverek lövedékeinek mennyiségét illeti, megfigyelhető, hogy itt a rendelkezésre álló lőpor mennyisége több lövést tett lehetővé, mint a lövedékeké, ellentétben az ágyúknál tapasztaltakkal.

Mindezekből összességében az következik, hogy a várak az inventáriumok alapján, az adott pillanatban, a legtöbb esetben nem rendelkeztek a saját védelmükhöz elegendő fegyverzettel. Ugyanakkor, figyelembe véve a felmerült bizonytalansági tényezőket, a várak védelmi képességének felméréséhez ki kell terjeszteni a kutatást más forráscsoportokra is. Meg kell vizsgálni az ellátórendszer működését, hogy lássuk, mikor és milyen nagyságrendű utánpótlást kaptak a várak. Elemezni kell a várostromokat, hogy képet kapjunk a harcokban használt fegyverzetről, a tűzfegyverek szerepéről, számáról, a felhasznált muníció nagyságáról. Végül pedig nyilvánvalóan szükség van további inventáriumok összegyűjtésére, hogy az eloszlási hiányosságokon változtathassunk.

VÁLOGATOTT FOGALMAK MAGYARÁZATA

advantagium – kincstári haszon

agrarii milites – Widukind által használt kifejezés I. Henrik katonai reformjai kapcsán, „paraszt-katonák", minden kilenc földművesből egy

Aranybulla – II. András magyar király 1222-ben kiadott, aranypecséttel ellátott királyi dekrétuma

armamenton – bizánci katonai raktár

arrestment – kereskedelmi hajók zár alá vétele, ang.

ballista – vetőgép, a 11. századtól egyre inkább számszeríj jelentésben

banderium – címeres zászló alatt hadba vonuló katonai alakulat (zászlóalj)

bandon – 200–400 főből álló gyalogos, 50–100 fős lovassági egység Bizáncban; a „bandum" jelvény, zászló szóból; vö. *banderium*

Bayeux-i faliszőnyeg – Hódító Vilmos 1066. évi angliai invázióját megörökítő közel kortárs falikárpit, amely fennmaradt eredetiben

bucellatum – kétszersült

buyer – angol hadtápbiztosításban a felvásárló

Cambrai-i liga – 1508-ban a német-római császár, a francia és a spanyol király között a törökök és Velence ellen létrejött egyezmény, amelyhez Magyarország is csatlakozott

chevauchée – pusztító, illetve tudatos begyűjtés célú katonai portya, hadjárat a francia hadszíntéren

Clermont-i zsinat – 1095-ben II. Orbán pápa itt hirdette meg az első keresztes hadjáratot

comes/komes – különféle magasabb és alacsonyabb rangú bizánci polgári és katonai tisztséget jelölő cím; lat. „*comes*" szóból

cursarius – utazásra használt ló

deputatoi/depotatoi – szanitécek

dextrarius – hadimén, lat.

domesztikosz – különféle egyházi, polgári és katonai elöljárót jelölő cím, lat. *„Domesticus"* szóból

dromon – két evezősoros vitorlás hadihajó

dromos – a bizánci birodalmi posta

eidikon korábban a császári méltósághoz kapcsolódó kincstár, majd fegyvertár, élén az *eidikosz* áll

Exchequer – számvevőszék, ang.

familiaritás – a hűbéri függés magyarországi változata; lat. *„famila"* szóból

félszakállas – a szakállaspuska könnyebb változata, amely kb. 29 gramm súlyú lövedéket tüzelt, állvánnyal ellátva a nyílt csatákban is használták

galea – a *dromont* felváltó bizánci hadihajó

granarium – gabonatároló

Great Wardrobe – pénzügyi szerv, szó szerint „Nagy Ruhatár", amely a hadjárathoz szükséges eszközök beszerzéséért felelt, ang.

offnicák/hufnyica – közepes ágyúfajta, eredetileg huszita tábori ágyú

impedimentum – málha

impressment – kereskedelmi hajók lefoglalása, ang.

indentura – szerződéseket használó királyi beszolgáltatási rendszer Angliában

indiculus loricatorum – II. Ottó német császár 980-ban, a 981-ben Itáliába küldött seregének nehézfegyveres lovasairól *(loricati)* készített jegyzék

inventarium – leltár

Issue Roll – kiadások nyilvántartása az angol számvevőszéki levéltárban

Keeper of the King's Victuals – a királyi élelmezési biztos, ang.

Keeper of the Privy Seal – titkos pecsétőr, ang.

kogge – északi kereskedelmi hajó

komtúr – lovagrendeknél kisebb területi egység és elöljárójának neve; lat. *„commendator"* szóból

lándzsa – változó számú katonából, itt egy nehéz- és két könnyűfegyverzetű katonából álló taktikai egység

kleiszurarkhosz – bizánci területi egység *(kleiszura)* elöljárója

kritész – tartományt irányító bíró Bizáncban

logothetész – magasrangú bizánci hivatalnok, itt istállómester

magister hubarum – az osztrák hercegi jövedelmek kezelője

magisztratosz – magasrangú bizánci hivatalnok; lat. *„magister"* szóból

Magna Carta – 1215-ben Földnélküli János angol király által kiadott szabadságlevél

minszoratoresz/minszuratoresz – az utak állapotát felmérő, a táborhelyet kijelölő tiszt a bizánci hadseregben

mozsár – 45 foknál nagyobb szögcsoportban lövedéket vető, rövid csövű tüzérségi eszköz, amelyet fedett célok ellen, elsősorban ostromoknál használtak; leggyakoribb lövedéke az üreges, lőporral töltött bomba

muskéta – a 16. század elején, az erősebb páncélokra válaszul megjelent, kanócos zárszerkezetű puska, amelyet nagy súlya (5-8 kg) miatt állványra támasztottak

optimatoi – a bizánci császár és a testőrség málhájáért felelő alakulat; lat. „*optimates*" szóból

pamphylos – bizánci katonai szállítóhajó típus, majd kereskedelmi hajó

passagium – átkelés, sokszor tengerentúli keresztes hadjárat értelemben is

Pipe Rolls – kincstári elszámolások, ang.

protonotariosz – a bizánci *themák* tisztviselője, aki a hadsereg ellátásért felelős

protoszpathariosz – igen magas polgári és katonai, részben tiszteletbeli cím Bizáncban

Privy Wardrobe – „Titkos Ruhatár", pénzügyi szerv Angliában, amely kifejezetten a hadianyagok, fegyverek, hajófelszerelések, lószerszám stb. beszerzését és finanszírozását végezte

purveyance – angliai hadtápbiztosításban a hadi elő- és felvásárlás, ahol a *purveyor* maga a felvásárló

restauratio equorum – elpusztult hadimének értékének a visszatérítése

reysa – a litvánok ellen indított lovagrendi katonai akciók; ném. „*Reise*" szóból

runcarius – málhás ló

sarcina – málha

sheriff – megyék élén álló királyi tisztségviselő, ang.

szakállaspuska – elsősorban várvédelemnél használt kezdetleges nehézpuska a kora újkorban, amelynek súlya a 8-10 kg-ot is elérhette; a kilőtt ólomlövedék súlya konvencionálisan 58 gramm volt; a cső alsó részére öntött horog, a „szakáll" segítségével támasztották a mellvédhez

szakellariosz – kincstárnok, a bizánci államkincstár *(szakellion)* élén

szandalion – kis hajótípus Bizáncban

Szent Liga – az európai fejedelmek 1538-ban létrejött törökellenes szövetkezése

szerviens, királyi – katonai szolgálatukkal a királyhoz kötődő közszabadok, később nemesek

sztrategosz – a themák katonai kormányzója Bizáncban

tagma, tagmata – a 8. századtól új elitegység Bizáncban

tarrida – nagyméretű bizánci lószállító hajó

thema – bizánci katonai, majd polgári igazgatási terület

Torinói béke – 1381-ben a Magyarország és Velence közti hadakozást lezáró béke

Treasurer for War – hadi kincstárnok, aki *Wardrobe*-on belül is egy-egy hadjárat teljes pénzügyeit intézte, ang.

várinventárium – várleltár

várjobbágyok – az Árpád-kori várispánság népeinek felső rétege

vestiarion – eredetileg a bizánci császár ruhatárát és hivatali tárgyait őrző hely, a 9. századtól fegyverraktár; lat. *„vesatiarium"* szóból, később mint kincstár a legfontosabb pénzügyi szerv

Wardrobe – király hadi vállalkozásait finanszírozó külön szerv Angliában, eredetileg a „Királyi Ruhatár", l. még specializálódott részlegeit: *Great Wardrobe és Privy Wardrobe*

Wardrobe Könyvek – a *Wardrobe* jelentése a kiadásokról a Számvevőszék számára

Wildnis – Poroszország–Litvánia–Livónia közötti nehezen járható erdős határterület

A KÖTET SZERZŐI

Bárány Attila PhD	Debreceni Egyetem, BTK
Boldog Zoltán PhD	régész, Budapest
Bradács Gábor	Debreceni Egyetem, BTK
Domokos György PhD	HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
Fedeles Tamás PhD	Pécsi Tudományegyetem, BTK
Györkös Attila PhD	Debreceni Egyetem, BTK
Horváth Richárd PhD	MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
E. Kovács Péter PhD	MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
Krzysztof Kwiatkowski PhD	Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Nógrády Árpád PhD	MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest
Pósán László PhD	Debreceni Egyetem, BTK
Torma Béla Gyula	nyugállományú ezredes
Veszprémy László DSc	alezredes, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
Zsoldos Attila	akadémikus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest

ISBN 978 963 327 596 2

Olvasószerkesztő: Kiscelli Piroska
Korrektorok: Gál Csaba, Helyes Katalin
Műszaki szerkesztő: Sztáryné Benkő Krisztina
Borítóterv: Dani Márton
Tördelő: Szabó Bettina

Nyomdai kivitelezés:
HM Zrínyi Térképészeti és Kommunikációs Szolgáltató Közhasznú Nonprofit Kft.
Felelős vezető: Németh László ágazati igazgató